

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ

Α' ΜΕΡΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ *Richard Seaford* «ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ»

ΟΜΗΡΙΚΕΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ

Α' ΜΟΡΦΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Πρὶν νὰ ἀναζητήσω ἐνδείξεις γιὰ τὶς λειτουργίες τοῦ χρήματος στὴν ὁμηρικὴ κοινωνία,¹ θὰ ἀπαριθμήσω τὰ διάφορα εἶδη συναλλαγῶν (μὲ τὴν εὐρεία σημασία τῆς λέξης) μέσω τῶν ὁποίων πραγματοποιεῖται ἡ κατανομὴ τῶν ἀγαθῶν. Θὰ τὰ καταγράψω (κατὰ προσέγγιση) μὲ αὐξουσα σειρὰ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο προσομοιάζουν στὸ ἐμπόριο. Γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς παρούσας συζήτησης, ὀρίζω ὡς ἐμπόριο τὴν ἀπρόσωπη στιγμιαία² ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν ἴσης ἀξίας, ἔτσι ὥστε ἡ τελευταία (10) ἀπὸ τὶς κατηγορίες πὺ ἀπαριθμοῦνται παρακάτω νὰ ἀποτελεῖ τὴν πλήρη ἐνσάρκωση μιᾶς τέτοιας ἀνταλλαγῆς.

(1) Ὡς πρώτη κατηγορία ἀναφέρω τὴ βίαη κατανομὴ ἀγαθῶν, ὅπως λ.χ. ὁ Ὀδυσσεὺς καὶ οἱ σύντροφοί του ἀρπάζουν ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Κικόνων «στὶς γυναῖκες καὶ τὰ πολλὰ ὑπάρχοντά τους» (Ὀδ. 41). ἐδῶ δὲν μεσολαβεῖ ἀνταλλαγὴ.

(2) Τὰ βραβεῖα, ἰδίως ἐκεῖνα πὺ προσφέρει ὁ Ἀχιλλεύς κατὰ τοὺς ἐπικῆδεις ἀγῶνες εἰς μνήμην τοῦ Πατρόκλου.³ Δὲν μεσολαβεῖ ἀνταλλαγὴ, παρὰ μόνον στὸν βαθμὸ πὺ τὸ βραβεῖο δίνεται, ἐνδεχομένως, ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν τιμὴ πὺ ἔκαναν στὸν Ἀχιλλεὺ ἢ στὸν Πάτροκλο οἱ διαγωνιζόμενοι μὲ τὴ συμμετοχὴ τους.

(3) Τὰ δῶρα —ἀνάλογα μὲ τὰ συμφραζόμενα⁴— συνήθως χαρίζονται παρὰ ἀνταλλάσσονται,, μολοντί βρίσκουμε περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἀναμένεται ὅτι ὁ παραλήπτης ἐνὸς δώρου θὰ τὸ ἀνταποδώσει, μελλοντικά, μὲ ἓνα ἀντίδωρο ἢ εὐεργεσία.⁵ Ὅπως συμβαίνει στὶς περισσότερες κοινωνίες, στὴν ἀνταλλαγὴ δῶρων δὲν ἔχει θέση οὔτε ἡ ἀκριβῆς ἰσοτιμία τῶν δῶρων οὔτε ἡ ὑποχρέωση

¹ Μὲ τὸν ὄρο «ὁμηρικὴ κοινωνία» δὲν ἐννοῶ τὴν πραγματικὴ, ἱστορικὴ κοινωνία ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψαν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἀλλὰ τὴν κοινωνία πὺ ὑποδηλώνεται στὰ ἔπη, τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζουν, μὲ ἰδεολογικὰ φορτισμένο τρόπο, τὴν κοινωνία τοῦ 8ου καὶ τοῦ 7ου αἰῶνα π.Χ. προσέγγιση, παρόλο πὺ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη στὴν τελικὴ μορφὴ τους ἔχουν πιθανότατα καὶ μεταγενέστερες ἐπιδράσεις: βλ. Seaford 1994α, 5-6, 145-154 [ἑλλ. ἐκδ.: 33-34, -X-252].

² Ἡ συναλλαγὴ (ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴν ἀνταλλαγὴ δῶρων) εἶναι στιγμιαία, μολοντί ἡ παράδοση τῶν ἀγαθῶν ἢ τῶν χρημάτων μπορεῖ νὰ καθυστερήσει.

³ Ἰλ. Ψ 259-270, 653-656, 740-751, 798-802, 831-835, 851, 884-885.

⁴ Ὁ van Wees 1992, 228-232 διακρίνει τὰ δῶρα σὲ σύμβολα φιλίας (πὺ ἀνταλλάσσονται), σὲ χαριστήρια (πὺ χαρίζονται) καὶ σὲ ἀποχαιρετιστήρια δῶρα (πὺ χαρίζονται).

⁵ Ὀδ. α 318· ω 284-286.

για άμεση ανταπόδοση του δώρου.⁶ Τὰ δῶρα μπορεί νὰ προσδίδουν αἴγλη,⁷ καθὼς καὶ νὰ σφυρηλατοῦν καὶ νὰ συντηροῦν συμμαχίες ἀνάμεσα σὲ ἰσχυρούς. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὅταν ὁ Ἴφιτος χαρίζει ἓνα τόξο στὸν Ὀδυσσεά, ἐκεῖνος τοῦ ἀντιχαρίζει ἓνα ξίφος καὶ ἓνα δόρυ σὰν «ἀρχὴ μιᾶς φιλικῆς σχέσης μεταξὺ ξένων» [ἀρχὴν ξεινοσύνης προσκηδέος] (Ὀδ. φ 35). ἐπίσης, ὁ Ἐκτωρ καὶ ὁ Αἴας ἀνταλλάσσουν δῶρα σὲ ἔνδειξη «φιλίας» [ἐν φιλότητι] (Ἰλ. Η 302). Ὁ Μενέλαος χαρίζει ἓνα κύπελλο στὸν Τηλεμαχο γιὰ νὰ προσφέρει σπονδὲς «καὶ νὰ μὲ θυμᾶσαι σὲ ὅλη σου τὴ ζωὴ» (Ὀδ. δ 592), ἐνῶ ἀργότερα ἡ ἴδια ἰδέα ἐκφράζεται ὡς γενικὴ ἀρχή: Ὁ Πεισίστρατος ζητεῖ ἀπὸ τὸν Τηλέμαχο νὰ περιμένει ὥσπου νὰ τοῦ δώσει ὁ Μενέλαος τὰ ἀποχαιρετιστήρια δῶρα του, «γιατί ἓνας φιλοξενούμενος θυμᾶται σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ἐκεῖνον ποὺ τὸν δέχτηκε σὰν ξένο καὶ τοῦ προσφέρει τὴ φιλία του». ⁸ Φαίνεται ὅτι, ὅπως λέει ὁ Μῶς στὴ συγκριτικὴ μελέτη του γιὰ τὸ δῶρο, «τὰ ἀντικείμενα ποτὲ δὲν διαχωρίζονται πλήρως ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὰ ἀνταλλάσσουν». ⁹ Ἔτσι, ὁ Ὅμηρος, ὅταν περιγράφει ἓνα πολύτιμο ἀντικείμενο, συχνὰ ἀναφέρει καὶ πῶς δόθηκε κάποτε στὸν παρόντα ἰδιοκτήτη του (ὡς ξεινήιον, δῶρο σὲ ἔνδειξη φιλοξενίας) καὶ μνημονεύει τὸ ὄνομα τοῦ δωρητῆ (ἢ τῶν διαδοχικῶν δωρητῶν).¹⁰

(4) Ἐνῶ τὰ δῶρα δημιουργοῦν ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα σὲ ἄτομα διαφορετικῶν ομάδων, ἀλληλεγγύη στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας ομάδας δημιουργεῖ ἢ διανομὴ ἢ (ἂν κατευθύνεται ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ ἀρχή) ἢ ἀναδιανομή. Αὐτὸς ὁ τρόπος κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν ἐφαρμόζεται στὴ βασικὴ οἰκονομικὴ μονάδα, τὸν οἶκο,¹¹ καθὼς καὶ σὲ δύο κυρίως ἐξέχουσες περιπτώσεις — τὴ διανομὴ τῶν λαφύρων καὶ τὴ διανομὴ τοῦ κρέατος κατὰ τὴ ζωοθυσία. Ὅπως θὰ δοῦμε μὲ περισσότερες λεπτομέρειες παρακάτω (2E), καὶ στίς δύο προαναφερθεῖσες περιπτώσεις ἀφενὸς ὁ ἀρχηγὸς ἢ οἱ ἄρχοντες δικαιοῦνται ἐκλεκτὸ μερίδιο ἢ ἡγετικὸ ρόλο, ἀφετέρου ὁμως ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς ἴσης κατανομῆς σὲ ὅλους. Ἡ ἀναδιανομὴ συνεπάγεται ἀνταπόδοση, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὅσοι ἐπωφελοῦνται ἀπὸ αὐτὴν ἔχουν ὑποχρεώσεις (στὸν στρατό, στὸν οἶκο κτλ.).¹²

(5) Ὅταν ἡ ἀναδιανομὴ συνδέεται μὲ προσφορὰ συγκεκριμένης ὑπηρεσίας, τότε μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε ἀνταμοιβή, ὅπως λ.χ. ὅταν ὁ Ἀγαμέμνων ὑπόσχεται στὸν Τεῦκρο ὅτι, σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν πολεμικὴ ἀρετὴ του, θὰ τοῦ προσφέρει, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας, ἓναν τρίποδα ἢ ἓνα ἄρμα μὲ

⁶ Π.χ. Bourdieu 1977, 5-8, 171, 195-196.

⁷ Π.χ. Ὀδ. Λ 355-361, ὅπου ὁ Ὀδυσσεάς λέει ὅτι, χάρις στὰ δῶρα ποὺ τοῦ ἔδωσαν στὴ Σχερία, θὰ εἶναι «περισσότερο σεβαστὸς καὶ περισσότερο ἀγαπητὸς» ὅταν ἐπιστρέφει στὴν Ἰθάκη. Ἰλ. Ι 604-605.

⁸ Ὀδ. ο 52-55· πβ. α 313· βλ. περαιτέρω, π.χ., Finley 1977, εὐρετήριο λ. gifts· Seaford 1994α, 13-25 [ἑλλ. ἔκδ.: 44-61].

⁹ Mauss 1967, 31· ἐπίσης, π.χ., Godelier 1999 (1996), 42, 45, 48.

¹⁰ Ἰλ. Η 137-139· Κ 261-271· Λ 19-23· Ψ 741-748 (βραβεῖο)· Ω 233-234· Ὀδ. δ 125-133, 615-619 (=ο 115-119)· φ 11-41· ω 74-75.

¹¹ Finley 1977, 62-63.

¹² Γιὰ τὴν ἀναδιανομὴ, καὶ γιὰ ἓναν ὀρισμὸ τῆς ἀνταπόδοσης, βλ. 4A.

άλογα ή μιὰ γυναίκα (Ιλ. Θ 281-291). άλλοτε, ή υπόσχεση τής ανταμοιβής λειτουργεί ως κίνητρο ώστε πιθανοί έθελοντές νά αναλάβουν μιάν ιδιαίτερα τολμηρή άποστολή.¹³

(6) Όταν τὸ αντίτιμο δίνεται ως ανταλλάγμα όχι για τούς κινδύνους τής στρατιωτικής ύπηρεσίας αλλά για άπώλεια ή προσβολή πού έχει υποστεί ὁ άποδέκτης, τότε τὸ ὀνομάζουμε άποζημίωση. Παραδείγματα τέτοιας άπώλειας ή προσβολής είναι: ή προσβολή τού Άγαμέμνονα πρὸς τὸν Άχιλλέα, ή άρπαγή τής Έλένης από τούς Τρῶες, ὁ φόνος ἑνὸς συγγενῆ, ή μοιχεία τού Άρη και τής Άφροδίτης, ή προσβολή τού Εὐρύαλου πρὸς τὸν Ὀδυσσεά κατὰ τού άγῶνες στή Σχερία, τὰ άδικήματα τῶν μνηστήρων εἰς βάρος τού Ὀδυσσεά.¹⁴ Η άποζημίωση μπορεῖ επίσης νά προσλάβει τή μορφή τής ανταποδοτικής βλάβης, ὅποτε τήν ὀνομάζουμε εκδίκηση.¹⁵

(7) Τὰ λύτρα πού καταβάλλονται σέ περιπτώσεις άπαγωγῆς ή αιχμαλωσίας αποτελοῦν συνηθισμένο θέμα στήν Ιλιάδα.¹⁶

(8) Άλλο ἕνα παράδειγμα ανταλλαγῆς ανθρώπου με άγαθὰ είναι τὰ ἔεδνα, τὸ αντίτιμο για τήν άπόκτηση τής συζύγου. Όταν μιὰ κοπέλα παντρεύεται, ή οἰκογένειά της τή χάνει (ὅπως χάνει ἕναν άντρα, όταν εκείνος δολοφονεῖται). τότε ὁ γαμπρὸς μπορεῖ νά προσφέρει άγαθὰ στοὺς συγγενεῖς της, ὅπως λ.χ. όταν ὁ Ίφιδάμας προσφέρει ἑκατὸ βόδια και υπόσχεται νά δώσει ἄλλα χίλια αἰγοπρόβατα.¹⁷

(9) Ἐνα ακόμη παράδειγμα ανταλλαγῆς ανθρώπου με άγαθὰ ἔχουμε στήν περίπτωση πού κάποιος διατίθεται¹⁸ ως δοῦλος.¹⁹ Ἐνῶ στήν περίπτωση τῶν λύτρων (7) ή ανταλλαγή ὀδηγεῖ στήν άπελευθέρωση ἑνὸς προσώπου πού ἦταν κτῆμα (ἑνὸς δουλοκτήτη), ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε με άπλή ανταλλαγή

¹³ Ιλ. Κ 211-217, 303-309. Βλ. και Ὀδ. δ 525-526 (ὁ Αἴγισθος υπόσχεται στὸν φύλακά του νά τού δώσει δύο τάλαντα χρυσοῦ). Ιλ. Ν 366-369 (ὁ Πρίαμος υπόσχεται τήν Κασσάνδρα στὸν Ὀθρουονέα σέ ανταλλάγμα για τῆς ύπηρεσίες του στὸν πόλεμο). πβ. Ιλ. Σ 507.

¹⁴ Ιλ. Α 213 (δῶρα). Τ 138 (ἄποινα). Γ 286-287 (τιμῆ). Ι 632-633. Ν 659. Σ 498 (ποινή). Ὀδ. θ 318, 332 (μοιχάγρια), 396-415 (δῶρον — ἕνα ξίφος). χ 55-58 (τιμῆ — χαλκὸς και χρυσός).

¹⁵ Π.χ. Ιλ. Α 42, Β 355-356. Ὀδ. μ 382: σέ ὅλες τῆς περιπτώσεις χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα *τίνω*.

¹⁶ Α 12-13, 20-21, 99. Β 230. Ζ 46-48. Κ 378-380. Λ 131-134. Φ 42, 80. Χ 50. Ψ 747. Ὁ άπαχθεῖς μπορεῖ νά εἶναι νεκρός, ὅπως συμβαίνει στὸ Χ 342, 349-352. Ω 76, 137, 228-237, 237, 579, 594, 686- 687.

¹⁷ Ιλ. Λ 244-245. βλ. και (π.χ.) Χ 472. Ὀδ. β 53, θ 318.

¹⁸ Χρησιμοποιῶ ἐδῶ τὴ λέξη «διαθέτω», και σέ ἄλλα σημεία τού βιβλίου τῆς λέξεις «προμηθεύομαι», «ἐξάγω», «ανταλλάσσω» κτλ. άποφεύγω τῆς λέξεις «πουλῶ» ή «ἀγοράζω», πού υποδηλώνουν συναλλαγή σέ χρήμα, τὸ ὁποῖο δέν μαρτυρεῖται στὸν Ὀμηρο.

¹⁹ Ιλ. Φ 41, 79 — πβ. Ψ 746-747 (ὁ Εὐνήος προμηθεύεται τὸν Λυκάονα από τὸν Πάτροκλο). Φ 102 — πβ. Χ 44-45. Ω 752 (ὁ Άχιλλέας ἐξάγει Τρῶες αιχμαλώτους). Φ 454 (ὁ Λαομέδων άπειλεῖ νά ἐξαγάγει τούς μισθωτοὺς ἐργάτες του). Ὀδ. α 430-431 (ὁ Λαέρτης προμηθεύεται τήν Εὐρύκλεια). ξ 115 — πβ. ο 388 και 483 (ὁ Λαέρτης προμηθεύεται τὸν Εὐμαιο από Φοίνικες ναυτικούς). ξ 202 (μία ὄνητῆ από τὴν Κρήτη, δηλαδή γυναίκα πού έχει άποκτηθεῖ με ανταλλαγή), 297 (ἕνας Φοίνικας σχεδιάζει νά ἐξαγάγει ἕναν «Κρητικό»), 452 (ὁ Εὐμαιο προμηθεύεται τὸν Μεσαύλιο από τούς Ταφίους). ο 429 (οἱ Τάφιοι ἐξάγουν μιὰ Φοίνισσα). ρ 250 (ὁ Μελάνθιος άπειλεῖ νά ἐξαγάγει τὸν ζητιάνο Ὀδυσσεά). υ 382-383 (οἱ μνηστῆρες άπειλοῦν νά ἐξαγάγουν στή Σικελία τούς φιλοξενούμενους τού Τηλεμάχου).

κτημάτων. Καί σέ αντίθεση με τόν γάμο (8), ή συναλλαγή αὐτή δέν δημιουργεῖ δεσμούς. Εἶναι ὡστόσο λιγότερο ἀπρόσωπη ἀπ' ὅ,τι ἡ ἐπόμενη κατηγορία (10), ἡ ἀνταλλαγή πραγμάτων, διότι ἐδῶ τὸ ἕνα σκέλος τῆς ἀνταλλαγῆς εἶναι πρόσωπο· μάλιστα, πρόκειται συνήθως γιὰ πρόσωπο με συγκεκριμένη προσωπικότητα ἢ ταυτότητα: ὁ Λυκάων, ἡ Εὐρύκλεια, ὁ Εὐμαιοσ (ἐνῶ οἱ δούλοι ποὺ ἐμπλέκονται στίς προηγούμενες κατηγορίες, π.χ. ὡς ἔπαθλα στὴν *Ιλ.* ψ 263, παρὰ μένου ἀνώνυμοι).

(10) Ἡ ἀνταλλαγή πραγμάτων, καί ὄχι ἀνθρώπων, ὡς αὐτοσκοπός, δηλαδὴ ὄχι με σκοπὸ τὴ σφυρηλάτηση διαπροσωπικῶν δεσμῶν. Ὑπάρχουν μόνο τρία παραδείγματα ἀπὸ τὴν παρούσα κατηγορία.²⁰ Τὰ πλοῖα τοῦ Εὐνήου φέρουν κρασί ἀπὸ τὴ Λῆμνο στοὺς Ἕλληνες πολιορκητὲς τῆς Τροίας: «(Ξεχωριστὰ στοὺς Ἀτρεΐδες ... ἔδωσε κρασί, χίλια μέτρα. Κι ἔπειτα προμηθεύονταν κρασί (οἰνίζοντο) οἱ μακρομάλληδες Ἀχαιοί,²¹ ἄλλοι δίνοντας χαλκό, ἄλλοι ἀστραφτερὸ σίδηρο, ἄλλοι τομάρια, ἄλλοι ὀλόκληρα βόδια, κι ἄλλοι δούλους ἀποκτημένους στὴ μάχη» (*Ιλ.* Η 467-475). Ὑπονοεῖται ἐδῶ διάκριση ἀνάμεσα στὸ δῶρο (πρὸς τοὺς ἡγέτες τοῦ στρατοῦ) καί στὸν ἀντιπραγματισμὸ (με τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες). Τὸ δεύτερο παράδειγμα ἀφορᾷ τὸν βασιλιᾷ τῶν Ταφίων Μέντη (στὴν πραγματικότητα, τὴ μεταμορφωμένη Ἀθηνά), ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζεται ὅτι ταξιδεύει με τὸ πλοῖο του «πρὸς τὴν Τεμέση, σὲ ἀλλόγλωσσους ἀνθρώπους, γιὰ νὰ προμηθευτῶ χαλκό, κι ἔχω γιὰ φορτίο ἀστραφτερὸ σίδηρο» (*Οδ.* α 183-184). Τὸ τρίτο παράδειγμα, σὲ ἀντίθεση με τὰ δύο προηγούμενα, ἀφορᾷ σαφῶς ἐπαγγελματίες ἐμπόρους: Ὁ Εὐμαιοσ λέει πῶς, ὅταν ἦταν παιδί, ἦρθε στὴν πατρίδα του ἕνα φοινικικὸ πλοῖο με ἐμπόρευμα γιὰ ἀνταλλαγή, στὸ ὁποῖο περιλαμβανόταν καί ἕνα χρυσὸ περιδέραιο.²²

Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν περιγραφή μου, οἱ παραπάνω κατηγορίες παρουσιάζουν σημαντικὲς ἀλληλοεπικαλύψεις: γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀποζημίωση καί τὰ λύτρα ὀνομάζονται κάποτε «δῶρα». Ἐπιπλέον, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναφέρει συναλλαγὲς ποὺ δέν ἐμπίπτουν σαφῶς σὲ μία μόνο ἀπὸ τίς παραπάνω κατηγορίες. Ἐντούτοις, αὐτὲς οἱ κατηγορίες ἔχουν τὴ χρησιμότητά τους: ἀφενὸς ὑποδεικνύουν τὴν ποικιλία τῶν πιθανῶν συναλλαγῶν καί ἀφετέρου γιὰ καθεμία κατηγορία ὑπάρχουν συναλλαγὲς ποὺ ἐμπίπτουν ἐξολοκλήρου σὲ αὐτήν.

²⁰ Στὸ χωρίο *Ιλ.* Σ 291-292 πρόκειται γιὰ προσφορὰ δῶρων ἢ ἀμοιβῶν (σὲ συμμάχους) μᾶλλον παρὰ γιὰ ἀνταλλαγή σὲ εἶδος: πβ. Ρ 225-226.

²¹ Σὲ ἄλλα ὁμηρικὰ χωρία (*Ιλ.* Θ 506, 546), ἡ λέξη *οἰνίζομαι* σημαίνει «βγάζω κρασί ἀπὸ τὸ κελάρι», ὄχι «προμηθεύομαι κρασί».

²² *Οδ.* ὁ 416, 445, 452, 460-463

Β' Ο ΠΕΡΙΘΩΡΙΑΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ ΚΑΙ Η ΑΠΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατηγορία (1) τῆς βίαιης κατανομῆς ἀγαθῶν, ὅλες οἱ κατηγορίες πού ἀπαριθμοῦνται στὸ 2Α περιέχουν ἓνα στοιχεῖο ἀνταλλαγῆς. Στὸ ἓνα ἄκρο τοῦ φάσματος, τὰ βραβεῖα καὶ τὰ δῶρα σφυρηλατοῦν προσωπικὲς σχέσεις, χωρὶς καμία ὑπόνοια ἄμεσης ἢ ἐπακριβῶς ἰσοτιμῆς ἀνταπόδοσης. Καθὼς προχωροῦμε στὸν κατάλογο, κινούμαστε, κατὰ μῆκος τοῦ φάσματος, ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸ στὸ ἀντικειμενικὸ, περνώντας μέσα ἀπὸ ἀνταλλαγές πού προσδίδουν αἴγλη καὶ τιμὴ ἢ πού ἐνσαρκώνουν συναισθήματα ὅπως ἡ πιστὴ ἀφοσίωση σὲ ἓναν φίλο, ἡ γέτη ἢ συγγενή, ὥσπου φτάνουμε τέλος στὴν ἄμεση ἀνταλλαγή ἐμπορεύσιμων ἀγαθῶν μὲ (ὑποθέτουμε) ἰσοδύναμη ἀξία, ἀνταλλαγή πού μοναδικὸ σκοπὸ ἔχει τὴν προμήθεια τῶν ἐν λόγω ἀγαθῶν. Σὲ αὐτὸ τὸ ἄκρο τοῦ φάσματος θὰ ἐστιάσουμε τὴν προσοχή μας στὴν παρούσα ἐνότητα.

Ὅρισμένα ἀγαθὰ εἶναι, σὲ σύγκριση μὲ ἄλλα, καταλληλότερα γιὰ τὴν ἀπόδοση τιμῆς καὶ αἴγλης, καθὼς διατηροῦν κάτι ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ δωρητῆ· ἔτσι, ἐμφανίζονται πιὸ κοντὰ στὴν κορυφὴ παρὰ στὸ τέλος τοῦ καταλόγου μας. Τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ ἔχουν συνήθως μεγάλη ἀξία, μεταφέρονται εὐκόλα, διαθέτουν ἀτομικὸ χαρακτήρα καὶ εἶναι ἀφθαρτα — εἶναι δηλαδὴ συνήθως τεχνουργήματα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο ἢ πολυτελὲς ὕφασμα, κάποτε ὁμως πρόκειται γιὰ ἀκατέργαστα πολύτιμα μέταλλα, γυναικὲς ἢ ἄρματα μὲ ἀλόγα.²³ Πρόκειται γιὰ εἶδη πολυτελείας πού ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη ἀξία ἀπ' ὅ,τι τὰ ἀγαθὰ πού ἀφοροῦν τῇ διαβίωση (π.χ. τὰ βοοειδῆ ἢ τὰ μικρὰ ζῶα),²⁴ καὶ σὲ κάποιον βαθμὸ συνιστοῦν μιὰ διακριτὴ σφαῖρα μὲ ἀνταλλαγές μεγάλης αἴγλης παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες πού συναντοῦμε σὲ πολλὲς ἄλλες κοινωνίες, στίς ὁποῖες ἀπουσιάζει τὸ χρῆμα γενικοῦ σκοποῦ.²⁵ Ἐν γένει, δὲν πρόκειται γιὰ ἀντικείμενα πού ἀποκτῶνται μέσω ἐμπορικῶν συναλλαγῶν.²⁶ Στὸν Ὅμηρο, τὸ ἐμπόριο δὲν

²³ Ὁ Donlan 1981,105 ὑποστηρίζει ὅτι οἱ γυναικὲς καὶ τὰ ἄλογα ἀνήκουν σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἐν μέρει ἐπειδὴ παράγουν ὑφάσματα (οἱ γυναικὲς) καὶ χρυσὸ (τὰ ἄλογα καὶ τὰ ἄρματα, ὅταν προσφέρονται ὡς βραβεῖα).

²⁴ 24 Donlan 1981,104, μὲ παραπομπὲς στὴν Ἰλ. Β 449· Ζ 234-236· Φ 79· Ψ 703-705, 885· Ὀδ. α 430· χ 57.

²⁵ Donlan 1981, 106-107· Morris 1986, 8-9· Finley 1977, 61-68· Kurke 1999, 10, 47. Ὁ van Wees 1992, 210-227 δείχνει ὅτι στὸν Ὅμηρο ἡ μετατροπὴ ἀγαθῶν ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς αἴγλης στὴ σφαῖρα τῆς διαβίωσης εἶναι κάπως περισσότερο ἐπιτρεπτὴ ἀπὸ ὅσο νομίζουμε κάποτε. Γιὰ συγκριτικὲς μαρτυρίες, βλ. τίς παραπομπὲς τοῦ Morris 1986, 8 (νὰ προστεθοῦν κυρίως τὰ ἐξῆς: Bohannan καὶ Dalton 1962, 3-7· Dalton 1971, 147-149· Douglas 1967· Bohannan / Bohannan 1968· Kopytoff 1986). Πβ. 8Ε.

²⁶ Πιθανὲς ἐξαιρέσεις εἶναι οἱ ἐξῆς: (α) οἱ δούλες (οἱ ὁποῖες ἀποκτῶνται μέσω ἐμπορικῶν συναλλαγῶν στὴν Ὀδ. α 430-431· ξ 202· ο 429) περιλαμβάνονται κάποτε σὲ καταλόγους ἀντικείμενων ὑψηλῆς αἴγλης· (β) ὁ Ἀχιλλέας παίρνει μιὰν ἀργυρὴ λεκάνη σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὸν Λυκάονα (ἀλλὰ βλ. παρακάτω)· (γ) τὰ ἀντικείμενα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες προμηθεύονται κρασί (Ἰλ. Η 467-75) περιλαμβάνουν ἀκατέργαστο χαλκὸ καὶ σίδηρο — πρόκειται γιὰ ὀριακὴ ἐξαίρεση.

διεξάγεται ποτέ ἐντός της κοινότητας. Πάντοτε (ἢ σχεδὸν πάντοτε) στὶς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς συμμετέχουν μὴ Ἕλληνες.²⁷ Σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες μορφὲς ἀνταλλαγῆς, τὸ ἐμπόριο σχεδὸν ποτὲ δὲν διαδραματίζει κάποιον ρόλο στὴν κυρίως ἀφήγηση, ἀλλὰ περιορίζεται κατὰ κανόνα στὶς ἀφηγηματικὲς παρεκβάσεις. Καὶ ἔχει ἀρνητικὲς συνδηλώσεις.²⁸ Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ κεντρικοῦ ρόλου ποὺ διαδραματίζουν ἡ ἀνταπόδοση καὶ ἡ ἀναδιανομὴ στὴν κατανομὴ τῶν ἀγαθῶν, ἡ ὁμηρικὴ κοινωνία μοιάζει μὲ τὶς οἰκονομίες τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς (4A), ἔστω καὶ ἂν ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις οἱ ὁμοιότητες εἶναι περιορισμένες.

Ἐπιπλέον, στὸν Ὅμηρο, οἱ ἀναφορὲς στὸ ἐμπόριο εἶναι γενικὰ σύντομες, χωρὶς πολλὲς λεπτομέρειες. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἀναφορὲς σὲ ὁποιοδήποτε μέσο ἀνταλλαγῆς (χρῆμα), εἰκάζει κανεὶς ὅτι πρόκειται πάντοτε γιὰ ἀνταλλαγὲς σὲ εἶδος. Ἡ ἀνταλλαγὴ σὲ εἶδος μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει τρεῖς παράγοντες: τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνταλλάσσονται (A καὶ B) καὶ ἓνα φανταστικὸ τρίτο (X), ποὺ λειτουργεῖ ὡς μέτρο ἀξίας. Στὸν Ὅμηρο, τὸ μόνο μέτρο ἀξίας εἶναι τὰ βοοειδή. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, στὶς ὁμηρικὲς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς βρῖσκουμε μόνο ἓνα στοιχεῖο (A), συνήθως ἓναν δούλο, χωρὶς ἀναφορὰ σὲ X, ἐνῶ τὸ B δὲν προσδιορίζεται παρὰ μόνο μὲ μιὰ φράση τοῦ τύπου «μὲ τὰ ὑπάρχοντά του» [κτεάτεσσιν ἐοῖσιν]²⁹ ἢ «μὲ ἀντάξιο ἀντίτιμο» [ἄξιον ὄνων].³⁰ Οἱ μόνες ἐξαιρέσεις εἶναι οἱ ἐξῆς: Σὲ μία περίπτωση (πρόκειται καὶ πάλι γιὰ προμήθεια δούλου), προσδιορίζονται τὸ A καὶ τὸ X: ὁ Λαέρτης προμηθεύτηκε τὴν Εὐρύκλεια μὲ τὰ ὑπάρχοντά του, ποὺ ἄξιζαν εἴκοσι βόδια (Ὀδ. α 430-431). Ὑπάρχουν ἐπίσης δύο περιπτώσεις (τὶς ἀναφέραμε στὸ 2A, ἀρ. 10), στὶς ὁποῖες προσδιορίζονται τὸ A καὶ τὸ B: ὁ Μέντης φεύγει σὲ ταξίδι μὲ σκοπὸ νὰ ἀνταλλάξει σίδηρο μὲ χαλκὸ, καὶ ὁ Εὐνης ἀνταλλάσσει κρασί μὲ διάφορα πράγματα ποὺ τοῦ παρέχουν οἱ Ἕλληνες. Ἡ

---

²⁷ Προπάντων Φοίνικες καὶ Τάφιοι (ἂν ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Τάφιοι δὲν εἶναι Ἕλληνες· φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὸ περιθώριο, τουλάχιστον, τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου — ὅπως ὑποδηλώνεται ἴσως στὴν Ὀδ. α 210— 211· βλ. καὶ Bravo 1984, 104 — πβ. Mele 1986, 68-69). Ὅσο γιὰ τὸν Εὐνηο, τὸ ὄνομά του, καθὼς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του (Ίάσων), ὑποδηλώνουν ἐλληνικὴ καταγωγή· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ὁ Εὐνης δὲν συγκαταλέγεται στοὺς ἥρωες ποὺ πολεμοῦν στὴν Τροία, ἐνῶ ἡ Λήμνος φαίνεται πῶς κατοικοῦνταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ μὴ ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς κατὰ τὸν 8ο καὶ τὸν 7ο αἰῶνα καὶ «δὲν ἀποτελεῖ, κυρίως εἰπεῖν, τμῆμα τοῦ κόσμου τῶν Ἀχαιῶν στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα»: Finley 1981, 291· πβ. van Wees 1992, 400 σήμ. 151. Ἄν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τοὺς Ταφίους καὶ τὸν Εὐνηο, κανένας Ἕλληνας δὲν ἐξάγει εἶδη πρὸς ἀνταλλαγὴν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεὺς ποὺ ἐξάγει αἰχμαλώτους ὡς δούλους: Ἰλ. Φ 41, 79, 102· X 44-45· T 746-747· Ω 752: πβ. παρακάτω.

²⁸ Προπάντων στὴν Ὀδ. θ 159-170· ξ 288-297· ο 415-470.

²⁹ Ὀδ. ξ 115, 452· ο 483.

³⁰ Ὀδ. ὁ 388, 429' πβ. υ 383· πβ. «ἀνείπωτα μεγάλο ἀντίτιμο» (Ὀδ. ξ 297), «πελώριο ἀντίτιμο» (Ὀδ. ο 452), «ἀντίτιμο» (Ὀδ. ο 463), «μεγάλῃ περισουσία» (Ὀδ. ρ 250). Μολονότι ἐμφανίζεται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις, ἡ λ. ὄνος, «ἀντίτιμο», δὲν ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ χρήματος: βλ. π.χ. Ἰλ. Φ 41 (πβ. 79). Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι τὰ ἐπίθετα ἄσπετος (ἀνείπωτα μεγάλος) καὶ μυρίος (πελώριος) προσδιορίζουν ἀντίτιμο ποὺ εἰσπράττουν οἱ Φοίνικες. Πβ. Mele 1986, 77-78.

τελευταία εξαίρεση είναι ή πώληση του Λυκάονα από τον Αχιλλέα, την οποία θα συζητήσουμε στο 2Δ.

Ενδιαφέρον εδώ έχουν οι διάφορες όχι και τόσο ήρωικές επιμέρους ιστορίες που αφηγούνται οι άνθρωποι στην Ίθάκη. Όταν ο Εϋμαιοσ αφηγείται ιστορίες από τα παλιά, μιλάει για Φοίνικες εμπόρους, «τρωκτικά, με χίλια δύο μπιχλιμπίδια στο μαύρο τους καράβι», οι όποιοι, με τη βοήθεια της Φοίνισσας παραμάνας του Εϋμαιοσ (που και την ίδια την είχαν άλλοτε ανταλλάξει Τάφιοι πειρατές) και με ένα χρυσό περιδέραιο που προσφέρουν φαινομενικά ως ανταλλάγμα, στην πραγματικότητα όμως ως δόλωμα, απάγουν τον Εϋμαιοσ και τον ανταλλάσσουν ως δούλο (Οδ. σ 415-483). Ο Οδυσσέας, προσποιούμενος τον Κρητικό, λέει ότι απέκτησε πλούτη χάρη σε λεηλασίες και έπειτα (στην Αίγυπτο) χάρη σε δώρα που του έκαναν, ώσπου αποφάσισε να μπαρκάρει σε φορτηγό καράβι μαζί με έναν Φοίνικα, ο όποιος όμως στην πραγματικότητα σκόπευε να τον ανταλλάξει ως δούλο. Το πλοίο όμως ναυαγεί, και ο «Κρητικός» είναι ο μόνος που σώζεται. Βρίσκει φιλοξενία στο ανάκτορο του βασιλιά των Θεσπρωτών και φεύγει με θεσπρωτικό πλοίο, το πλήρωμα του όποίου σκοπεύει να τον ανταλλάξει ως δούλο (Οδ. ξ 199-359).

Στην Αίγυπτο, ο «Κρητικός» πλουτίζει χάρη στα δώρα που του προσφέρουν. Παρομοίως και ο Μενέλαος, επιστρέφοντας από την Τροία, περιπλανήθηκε στις ακτές της Έγγυς Ανατολής και της Αφρικής, «συγκεντρώνοντας μεγάλη περιουσία» (Οδ. δ 90). Ανακαλύπτουμε συγκεκριμένα παραδείγματα αυτού του είδους πλούτου, όταν ο ποιητής αναφέρει διάφορα δώρα που έδωσαν στον Μενέλαο και στην Έλένη διάφοροι άνθρωποι στην Αίγυπτο και στη Σιδώνα.³¹ Ο Μενέλαος, εξάλλου, προτείνει στον Τηλέμαχο να ταξιδέψουν μαζί «στην Ελλάδα και στο κέντρο του Άργους», όπου οι οικοδεσπότες θα τους δώσουν δώρα — έναν τρίποδα ή ένα χάλκινο λέβητα ή ένα ζευγάρι μουλάρια ή ένα χρυσό ποτήρι (Οδ. ο 80-85). Είναι σαφές ότι ένας ταξιδιώτης με αριστοκρατική καταγωγή μπορεί να εκμεταλλευτεί το έθιμο του δώρου για να πλουτίσει.

Υπάρχει ένα ακόμη παράδειγμα αυτού του φαινομένου, πάλι στο πλαίσιο μίας πλαστής αφήγησης στην Ίθάκη. Ο μεταμφιεσμένος Οδυσσέας έξηγεϊ στην Πηνελόπη για ποιόν λόγο ο Οδυσσέας δεν έχει επιστρέψει ακόμη: βρίσκεται, λέει, στη Θεσπρωτία και «φέρει πολλούς και ωραίους θησαυρούς, που τους ζητάει από τους ανθρώπους» του τόπου (τ 272). Θα είχε επιστρέψει νωρίτερα, αλλά «του φάνηκε πιο κερδοφόρο να γυρίσει πολλούς τόπους και να ζητήσει πράγματα· ο Οδυσσέας ξέρει από κέρδος (κέρδεα) πιο πολύ απ' όλους, δεν του παραβγαίνει κανένας άλλος θνητός» (τ 283-286).³² Σε προηγούμενη πλαστή διήγησή του προς τον Εϋμαιοσ, ο Οδυσσέας λέει, για τον ίδιο πάλι θησαυρό, ότι

³¹ δ 125-132, 227-229, 615-619 = ο 115-119.

³² Η λέξη κέρδεα εμφανίζεται και στην αρνητική περιγραφή του ταξιδευτή εμπόρου στην Οδ. θ 161-164. Για τη φράση «δεν του παραβγαίνει κανένας άλλος θνητός (έρίσσειε ... άλλος)» ο Cozzo 1988, 26-27 παραβάλλει το χωρίο 4.152.3 του Ηροδότου σχετικά με τα έκπληκτικά κέρδη του Σώστρατου του Αιγινήτη, «που δεν του παραβγαίνει κανένας άλλος (έρισαι άλλον)».

ἀποτελοῦνταν ἀπὸ «χαλκὸ καὶ χρυσὸ καὶ καλοδουλεμένο σίδηρο» (ξ 323-325). Ἐδῶ ἔχει σημασία ἡ μετάθεση τοῦ ἐστιακοῦ σημείου σὲ σχέση μὲ ἄλλες ἱστορίες σχετικές μὲ τὴ συλλογὴ δῶρων κατὰ τὴ διάρκεια κάποιου ταξιδιοῦ. Πρῶτον, λέγεται ξεκάθαρα ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς ζήτησε νὰ τοῦ δώσουν τοὺς θησαυροὺς.³³ Δεύτερον, λέγεται ξεκάθαρα ὅτι σκοπὸς τοῦ ἦταν τὸ κέρδος, τομέας στὸν ὁποῖο ὁ Ὀδυσσεὺς εἶναι ἀξεπέραστος. Τρίτον, δὲν ὑπάρχει καμία ἀναφορὰ σὲ δῶρα ἢ σὲ συγκεκριμένους δωρητές, ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλες περιπτώσεις στὶς ὁποῖες συλλέγονται δῶρα κατὰ τὴ διάρκεια κάποιου ταξιδιοῦ. Ἐδῶ οἱ θησαυροὶ ἀποκτῶνται, κατὰ κανόνα, «ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους» καὶ «γυρίζοντας σὲ πολλὰ μέρη». Τέταρτον, οἱ θησαυροὶ ποὺ συλλέγονται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ μπορούσαν, λέει, νὰ θρέψουν δέκα γενιὲς ἀνθρώπων τὴ μία μετὰ τὴν ἄλλη (τ 294). Εἶναι ἐντυπωσιακὸ ἐδῶ ὅτι οἱ θησαυροὶ θὰ «θρέψουν» [βόσκοι] ἀλλεπάλληλες γενιὲς. Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ μεταφορὰ. Ὑπονοεῖται ἐδῶ ὅτι οἱ θησαυροὶ θὰ μετασχηματιστοῦν σὲ τροφή. Στὸν Ὅμηρο δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο ἓνα ἀκόμη παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ ὑπονοούμενου μετασχηματισμοῦ.³⁴ Ἀκόμη πιὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι στὸν Ὅμηρο ὑπάρχουν ἐλάχιστα, ἢ καὶ καθόλου, παραδείγματα ἀνταλλαγῆς θησαυρῶν μὲ ἀγροτικὰ προϊόντα.³⁵ Κατὰ κανόνα, οἱ θησαυροὶ ἀποθηκεύονται ἢ δωρίζονται.³⁶

Αὐτὲς οἱ τέσσερις διαφορὲς σχηματίζουν ἓνα συνεκτικὸ ὅλον. Τὸ φανταστικὸ ταξίδι τοῦ πολυμήχανου ἥρωα μπορεῖ νὰ συμμορφώνεται, ἐν πολλοῖς, μὲ τὸ ιδεῶδες τῆς ἥρωικῆς εὐπρέπειας, ἀφοῦ ὁ ἥρωας συλλέγει δῶρα, ἀλλὰ τὸ χαρακτηριστίζει ὁ πανοῦργος, συμφεροντολογικὸς πλουτισμὸς τοῦ ταξιδευτῆ ἔμπορου. Συγκεκριμένα, δὲν εἶναι συμπτωματικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ θησαυροὶ ποὺ ἀποκτᾶ ὁ ἥρωας μὲ αὐτὸν τὸν ἄνευ προηγουμένου τρόπο ἀποτελοῦν, ὑπονοούμενως, ἀνταλλάξιμο ἀγαθὸ ποὺ μετασχηματίζεται, ἐπίσης ἄνευ προηγουμένου, σὲ μέσο διαβίωσης. Τὸ ταξίδι τοῦ Ὀδυσσεὺς παριστάνεται μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ φαίνεται πὼς ἐνσαρκώνει τὴν ἀντινομία ἀνάμεσα στὴν ἥρωικὴ εὐπρέπεια καὶ στὴ σπουδαιότητα τοῦ ἔμπορίου.

³³ Οἱ λέξεις ποὺ περιγράφουν τὴν ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ Ὀδυσσεὺς (τ 273 *αἰτίζων ἀνὰ δῆμον* καὶ 284 *ἀγυρτάζειν*) ἀλλοῦ δηλώνουν ἐπαιτεία (πβ. κύρ. ρ 222, 558).

³⁴ Πρόκειται γιὰ τὸ ὑποθετικὸ «θὰ ἦταν καλύτερα νὰ τρώγατε τοὺς θησαυροὺς» (*ἐσθήμεναι κειμήλια*) στὴν Ὀδ. β 75, ὅπου ὅμως τὸ «τρώγατε» ἔχει (ὅπως καὶ στὸ ξ 92 = π 315) εἰδικὸ σημασιολογικὸ φορτίο: βλ. 2Ε. Οἱ στ. 290-292 τοῦ Σ τῆς *Ιλιάδας* μᾶλλον ἀναφέρονται στὴ μεταγωγὴ τρωικῶν κειμηλίων ἐν εἴδει δῶρων, προκειμένου νὰ πειστοῦν οἱ Φρύγες καὶ οἱ Μαῖονες νὰ πολεμήσουν στὸ πλευρὸ τῶν Τρώων (πβ. Ρ 225).

³⁵ Πιθανὰ παραδείγματα βρίσκουμε στὴν *Ιλ.* Η 472-475, ὅπου οἱ Ἕλληνες προμηθεύονται κρασί δίνοντας, μετὰξὺ ἄλλων, ὡς ἀντάλλαγμα «χαλκὸ» καὶ «ἀστραφτερὸ σίδηρο», ποὺ ἴσως μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν θησαυροὶ, καὶ στὴν Ὀδ. ο 416, 446, 456, 460, ὅπου ὑποδηλώνεται ἀνταλλαγὴ πολυτελῶν ἀντικειμένων μὲ βίσιον («βιός»), ποὺ κατὰ κανόνα σημαίνει ἀγροτικὰ προϊόντα (π.χ. Donlan 1981, 115), παρόλο ποὺ στὴν Ὀδ. δ 90 ὁ βίσιος πρέπει νὰ περιλαμβάνει καὶ θησαυροὺς.

³⁶ Ἔτσι ὁ Finley 1977, 61, ποὺ εἶναι ὡστόσο ὑπερβολικὰ κατηγορηματικὸς: πβ. van Wees 1992, 210-227.

Σύμφωνα με την πλαστή διήγησή του, ο Όδυσσέας θα φέρει μαζί του στην πατρίδα μέταλλα: χαλκό, χρυσό και σίδηρο. Μπορεί μάλιστα να θεωρήσει κανείς ότι τέτοια μέταλλα, είτε άνεπεξεργαστα είτε επεξεργασμένα σε μορφή συγκεκριμένων αντικειμένων, είχαν μεγάλη αξία γενικώς και έπομένως ίσως λειτουργούσαν γενικά ως αποδεκτό μέσο ανταλλαγών ή πληρωμών. Ωστόσο, στον Όμηρο, τέτοια λειτουργία δεν έχουν ούτε τα μέταλλα ούτε οτιδήποτε άλλο. Οί συναλλαγές μπορεί να προσπορίζουν «κέρδη». Δεν υπάρχει όμως ούτε μία περίπτωση στην οποία κάποιος προμηθεύεται ανταλλάξιμα αγαθά προκειμένου στη συνέχεια να τα χρησιμοποιήσει για να προμηθευτεί άλλα — εκτός και αν θεωρήσουμε ότι έχουμε τέτοια περίπτωση στους θησαυρούς που συλλέγει ο Όδυσσέας στην πλαστή διήγησή του.³⁷ Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο Εύνηος δεν θα κρατούσε τα διάφορα αγαθά που προμηθεύεται από τους Έλληνες σε αντάλλαγμα για το κρασί του, αλλά θα τα ανταλλάσσει. Δεν υπάρχει όμως κανένας σχετικός υπαινιγμός· και είναι αξιοσημείωτο πώς η ποικιλία των αγαθών που λαμβάνει ο Εύνηος υπογραμμίζεται ιδιαίτερα, καθώς στην προκειμένη περίπτωση έχουμε το μοναδικό όμηρικό παράδειγμα όπου η λέξη άλλος χρησιμοποιείται πέντε φορές εισάγοντας ισάριθμες φράσεις: οί Έλληνες, λέει ο ποιητής, προμηθεύονταν κρασί, «άλλοι με χαλκό, άλλοι με άστραφτερό σίδηρο, άλλοι με δορές ζώων, άλλοι με όλόκληρα βόδια, άλλοι με δούλους».³⁸ Φαίνεται πώς η τάση του ποιητή είναι να αποκλείει όποιονδήποτε υπαινιγμό σε τυχόν χρήση ενός μόνο μέσου ανταλλαγών.

Εκτός από την ανταλλαγή ειδών, υπάρχουν και διάφορες άλλες κατηγορίες ανταλλαγής και πληρωμής: τα βραβεία, τα δώρα, οί ανταμοιβές, οί αποζημιώσεις, τα λύτρα, τα έεδνα (άντίτιμο για την απόκτηση συζύγου). Υπάρχουν αντικείμενα που χρησιμοποιούνται για πληρωμές σε περισσότερες από μία κατηγορίες (π.χ. υπάρχει ένα παράδειγμα όπου τα βόδια χρησιμοποιούνται σε ανταλλαγή ειδών, και άλλο ένα όπου χρησιμοποιούνται ως έεδνα). Σε καμία όμως από τις παραπάνω κατηγορίες δεν χρησιμοποιείται ποτέ το ίδιο

---

³⁷ Άλλες περιπτώσεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν, ή που έχουν θεωρηθεί, εξαιρέσεις είναι οί έξης: (α) Ο Εύνηος αποκτά τον Λυκάονα δίνοντας ως αντάλλαγμα αγαθά ισάξια με έκατο βόδια και στη συνέχεια ζητάει τριπλάσια λύτρα για να τον απελευθερώσει (Ιλ. Φ 40-42, 79-80· Ψ 746-747). Στους στίχους αυτούς όμως το θέμα σαφώς δεν είναι το κέρδος, ούτε υπονοείται ότι ο Εύνηος είχε την πρόθεση να βγάλει κέρδος, (β) Ο Μέντης, ο βασιλιάς των Ταφίων (δηλαδή ή μεταμορφωμένη Αθηνά) ισχυρίζεται ότι ταξιδεύει προς την Τεμέση για να προμηθευτεί χαλκό, κουβαλώντας για φορτίο σίδηρο (Οδ. α 184). Δεν υπάρχει όμως κανένας λόγος να υποθέσουμε (όπως ο Mele 1979, 67) ότι ο σίδηρος αποκτήθηκε ως μέσο μελλοντικών ανταλλαγών, αφού δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν πίστευαν ότι ή χώρα των Ταφίων είχε δικά της αποθέματα σιδήρου: ο ποιητής μπορεί να μνη ταύτιζε τη χώρα αυτή με κάποιον συγκεκριμένο τόπο, αλλά, ακόμη και αν την ταύτιζε, ή χώρα αυτή βρισκόταν σε μεγαλύτερη απόσταση από την Ιθάκη απ' ό,τι ή χώρα που ονομαζόταν Ταφιούς από τους μεταγενεστέρους: βλ. Heubeck/ West /Hainsworth, σχόλ. Οδ. α 105.

³⁸ Ιλ. Η 473-475. Το πλησιέστερο παράλληλο που μπόρεσα να εντοπίσω είναι ή τριπλή επανάληψη του άλλος στην Οδ. χ 257-259.

άντικείμενο σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις πὸν περιλαμβάνονται στὴν ἴδια κατηγορία. Μάλιστα, ὑπάρχουν συχνὰ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες χρησιμοποιεῖται πλειάδα πραγμάτων γιὰ τὴν ἴδια πληρωμὴ. Δὲν ὑπάρχει τίποτε πὸν νὰ συγκεντρώνει τὶς λειτουργίες τοῦ χρήματος σὲ τέτοιο βαθμὸ καὶ μὲ τέτοια καθολικότητα ὥστε νὰ συνενώσει δύο ἢ περισσότερες κατηγορίες μεταξύ τους. Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ εἶναι πολὺ σπάνιες οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες οἱ θησαυροὶ μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ εἶδη διαβίωσης, καὶ ἐπειδὴ τὰ ἀντικείμενα πὸν μποροῦν νὰ ἀποταμιευθοῦν ὡς θησαυροὶ εἶναι πολλὰ καὶ ποικίλα, δὲν ὑπάρχει τίποτε πὸν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, αὐτὸ καθεαυτὸ, ὡς μέσο γιὰ τὴν ἀποταμίευση πλούτου.³⁹ Ἔτσι, ἡ μόνη χρηματικὴ λειτουργία πὸν μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε στὸν Ὅμηρο εἶναι ἡ μέτρηση τῆς ἀξίας, γιὰ τὴν ὁποία τὸ μοναδικὸ μέσο (πὸν μάλιστα χρησιμοποιεῖται σπάνια) εἶναι τὰ βοοειδῆ.

Γ' ΧΡΥΣΟΣ ΚΑΙ ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Τὸ γεγονός ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, μολονότι περιέχουν πολυάριθμες σημαντικὲς συναλλαγές, δὲν ἀναφέρονται, ἐν γένει, στὶς λειτουργίες τοῦ χρήματος ἴσως προκαλεῖ ἐκπληξη, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ ὅτι γιὰ αἰῶνες ὀλόκληρους στὴν ἀρχαία Ἑγγὺς Ἀνατολὴ τὰ πολύτιμα μέταλλα, καὶ ἰδίως ὁ ἄργυρος, —τελοῦσαν κάποιες ἀπὸ τὶς λειτουργίες τοῦ χρήματος (κεφ. 15). Ἀξίζει λοιπὸν νὰ ἐξετάσουμε λεπτομερέστερα τὸν ρόλο τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου στὸν Ὅμηρο.

Ὁ ἄργυρος ἐμφανίζεται στὸν Ὅμηρο μὲ μικρότερη συχνότητα ἀπ' ὅ,τι ὁ χρυσοῦς· κάποτε συνδέεται μὲ τοὺς θεοὺς.⁴⁰ καὶ γενικὰ ἐμφανίζεται μὲ τὴ μορφή τεχνουργημάτων. Ὑπάρχουν μόνο δύο ἀναφορὲς σὲ ἀνεπεξέργαστο ἄργυρο: οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεῆ ὑποψιάζονται ὅτι ὁ ἄσκος πὸν τοῦ ἔδωσε ὁ Αἴολος κρύβει χρυσοῦ καὶ ἄργυρο.⁴¹ καὶ οἱ Ἀλιζῶνες, σύμμαχοι τῶν Τρώων, ἐρχονται «ἀπὸ μακριά, ἀπὸ τὴν Ἀλύβη, ὅπου γεννιέται ὁ ἄργυρος».⁴² Ὅρισμένα ἀντικείμενα ἀπὸ ἄργυρο λέγεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ μὴ ἑλληνικὲς περιοχές τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.⁴³

Ὅπως ὁ ἄργυρος, ἔτσι καὶ ὁ χρυσοῦς στὸν Ὅμηρο ἐμφανίζεται μὲ τὴ μορφή τεχνουργημάτων πὸν μερικὲς φορὲς λέγεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ μὴ ἑλληνικὲς περιοχές τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.⁴⁴ Ὁ χρυσοῦς ἔχει ἰδιαίτερη σύνδεση μὲ τοὺς θεοὺς, πὸν καὶ οἱ ἴδιοι μερικὲς φορὲς ὀνομάζονται «χρυσοὶ»⁴⁵ καὶ ἔχουν στὴν

³⁹ Οἱ ὁμηρικὲς λέξεις πὸν δηλώνουν πλοῦτο ἔχουν γενικὸ περιεχόμενο: ὄλβος, πλοῦτος, βίος, χρήματα, κτήματα.

⁴⁰ Π.χ. Ἰλ. Α 37, 538- Ἐ 726-729· Σ 389, 413· Ὀδ. δ 73, 615- ζ 232- 233· ο 115· χ 159-160.

⁴¹ Ὀδ. κ 35, 45: 2Ε.

⁴² Ἰλ. Β 857. Ὁ Bravo 1984, 108-110 ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἀλύβη ἴσως ἦταν ἡ Τραπεζούντα στὴ Μαύρη Θάλασσα.

⁴³ Ἰλ. Κ 438 (Θράκη)· Ὀδ. δ 125-132 (Αἴγυπτος), 615-619 = ο 115-119 (Φοινίκη)· ι 203 (Θράκη).

⁴⁴ Ἰλ. Β 872 (Καρία)· Ζ 236 (Λυκία)· Κ 438-441 (Θράκη)· Μ 297 (Λυκία)· Ὀδ. δ 126-132 (Αἴγυπτος).

⁴⁵ Ἰλ. Γ 64- Θ 398· κτλ.

κατοχή τους πολλά και ποικίλα χρυσά αντικείμενα, τὰ ὅποια στὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ χρυσό.⁴⁶ Ἐπιπλέον, τὰ χρυσά αντικείμενα ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ θνητοὶ συνδέονται συχνὰ μὲ τοὺς θεοὺς, εἴτε ρητὰ⁴⁷ εἴτε μέσω τῆς προέλευσής τους⁴⁸ εἴτε μέσω τῆς χρήσης τους στὴν τελετουργία⁴⁹ εἴτε μέσω τῆς σύνδεσής τους μὲ τὴν ἀθανασία.⁵⁰

Οἱ συνδηλώσεις τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου προκύπτουν ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ λάμψη τους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι μέταλλα ἀδιάβρωτα καὶ ἔτσι, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα μέταλλα, μοιάζουν ἀθάνατα. Γιὰ παράδειγμα, οἱ χρυσοὶ καὶ ἄργυροι σκύλοι ποὺ φρουροῦν τὸ σπίτι τοῦ Ἀλκίνοου εἶναι «ἀθάνατοι καὶ ἀγέραστοι γιὰ πάντα» (Ὀδ. η 94).

Ἀναφορὲς σὲ ἀνεπεξέργαστο «χρυσό» ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ καταλόγους ἀντικειμένων: γιὰ παράδειγμα, καταλόγους δώρων,⁵¹ βραβείων,⁵² λαφύρων,⁵³ ἀντικειμένων ποὺ φυλάσσονται σὲ οἰκιακὲς ἀποθήκες⁵⁴ ἢ ποὺ προσφέρονται ὡς ἀποζημίωση⁵⁵ ἢ ὡς λύτρα.⁵⁶ Γιὰ παράδειγμα, τὰ δῶρα ποὺ προσφέρουν οἱ Φαίακες στὸν Ὀδυσσεά περιλαμβάνουν χαλκὸ, χρυσὸ καὶ ἐνδύματα.⁵⁷ Μερικὲς φορὲς ἢ ποσότητα τοῦ χρυσοῦ ἐκφράζεται σὲ μονάδες βάρους (τάλαντα): γιὰ παράδειγμα, τὰ δῶρα ποὺ προσφέρει ὁ Πρίαμος στὸν Ἀχιλλέα σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὸν νεκρὸ τοῦ Ἑκτορα περιλαμβάνουν διάφορα ἐνδύματα, δέκα τάλαντα χρυσοῦ (ποὺ τὸν ζυγίζουν μπροστὰ στὸν παραλήπτη), δύο τρίποδες, τέσσερις λέβητες καὶ ἓνα πανέμορφο κύπελλο.⁵⁸

---

⁴⁶ Γιὰ παράδειγμα: σανδάλια (Ἰλ. Ω 341· Ὀδ. α 97 κτλ.), θρόνους (Ἰλ. Α 611· Ὀδ. ψ 244 κτλ.), ξίφη (Ἰλ. Ε 509· Ο 256), τρίποδες (Ἰλ. Σ 375), πλάστιγγες (Ἰλ. Θ 69· Χ 209), σχοινιά (Ἰλ. Θ 19, 25· Ο 20), πατώματα (Ἰλ. Δ 2), σύννεφα (Ἰλ. Ν 523· Ξ 344 κτλ.), σαῖτες ἀργαλειοῦ (Ὀδ. ε 62), χαλινάρια (Ἰλ. Ζ 205).

⁴⁷ Ἰλ. Κ 438-441· Ὀδ. 8 72-74· ζ 232-235 (=ψ 159-162)· π 183-185' τ 33-34. Ἴσως λοιπὸν ὁ Διομήδης νὰ ὑποπτεύεται πῶς ὁ Γλαῦκος εἶναι θεός, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι φόρα χρυσοῦ πανοπλία (Ἰλ. ΤΛ, 128, 236· πβ. Κ 441). Γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ χρυσοῦ μὲ τὸν θεὸ στὴν ἀρχαία Ἑγγὺς Ἀνατολή, βλ. Jeremias 1929, 179-181.

⁴⁸ Τὸ σπουδαιότερο παράδειγμα εἶναι ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα (Ἰλ. Σ 475 κτλ.): ὁ χρυσὸς ἀπὸ τὸν ὅποιο εἶναι κατασκευασμένη ἀποκαλεῖται δύο φορὲς «δῶρο τοῦ θεοῦ» (Ἰλ. Τ 268· Φ 165). Βλ. καὶ Ἰλ. Χ 470· Ὀδ. δ 616-617· η 91-92.

⁴⁹ Ἰλ. Α 15, 374· Γ 248· Κ 294· Λ 774· Ψ 196, 219· Ω 285· Ὀδ. γ 41, 50, 53, 384, 425-426, 435-438, 472· θ 431-432. Πβ. καὶ Ἰλ. Α 246 (πβ. 238-239).

⁵⁰ Ἰλ. Β 447-448· Ε 724· Ν 22· Ψ 92, 253· Ω 795· Ὀδ. η 91-94· ω 3. Πβ. Ἡσ. Ἔργα 109 (πβ. 113-114)· Θέογν. 449-452

⁵¹ Ὀδ. δ 129· ε 38· θ 393· ι 202· ν 11, 136, 368· π 231· ψ 341· ω 274.

⁵² 52 Ἰλ. Ψ 269, 751 (πβ. 796), πβ. 549-550.

⁵³ Ἰλ. ι 137, 365-367.

⁵⁴ Ὀδ. φ 10-12.

⁵⁵ Ἰλ. ι 122· τ 247· Ὀδ. χ 58.

⁵⁶ Ἰλ. Ζ 48· Κ 379· Λ 133· Χ 50, 340· Ω 232.

⁵⁷ Ὀδ. ε 38· ν 10-15, 368· π 231· ψ 341. Στὸ ν 10-15 ὁ κατάλογος εἶναι πιὸ λεπτομερής: περιλαμβάνει ρουχισμό, λεπτοδουλεμένο χρυσό, τρίποδες καὶ λέβητες.

⁵⁸ Ἰλ. Ω 229-234.

Τὰ χωρία πού ἔχουμε παραθέσει ὡς τώρα δείχνουν ὅτι στὸν ἄργυρο καὶ στὸν χρυσὸ ἀποδίδεται, μεγάλη ἀξία, ἀλλὰ ὄχι ὅτι ὁ ἄργυρος καὶ ὁ χρυσὸς θεωροῦνται πιὸ πολύτιμοι ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο, ἢ ὅτι ἔχουν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, ἢ ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τὸν πλοῦτο γενικά. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα: ὁ χρυσὸς περιλαμβάνεται ἀπλῶς σὲ καταλόγους ἄλλων πολύτιμων ἀντικειμένων, χωρὶς νὰ τοῦ ἀποδίδεται ἰδιαίτερος χαρακτήρας.⁵⁹ Μάλιστα, στὴ μοναδική περίπτωση στὴν ὁποία ἔχουμε ἱεράρχηση τῶν ἀντικειμένων τοῦ καταλόγου — δηλαδή στὸν κατάλογο τῶν βραβείων στὸ Ψ τῆς Ἰλιάδας — τὰ δύο τάλαντα χρυσοῦ ἀποτελοῦν τὸ τέταρτο ἀπὸ τὰ πέντε βραβεῖα γιὰ τὸν ἀγῶνα ἀρματοδρομίας (269), ἐνῶ τὸ ἡμιτάλαντο χρυσοῦ ἀποτελεῖ τὸ τρίτο (καὶ τελευταῖο) βραβεῖο γιὰ τὸν ἀγῶνα δρόμου (751).

Σὲ ἄλλα χωρία, ὡστόσο, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὁ χρυσὸς ἔχει ξεχωριστὴ αἴγλη ἢ ἀντιπροσωπευτικὸ χαρακτήρα. Ἡ φράση «χαλκὸ καὶ χρυσὸ καὶ καλοδουλεμένο σίδερο» — πού χρησιμοποιεῖται, ὅπως εἶδαμε, γιὰ τοὺς θησαυροὺς πού συγκεντρώνει ὁ Ὀδυσσεύς, καθὼς καὶ (ἀρκετὲς φορὲς) γιὰ θησαυροὺς πού προσφέρονται ὡς λύτρα —⁶⁰ ὑποδηλώνει τὴν ἰδιαίτερη αἴγλη τῶν μετάλλων γενικά παρὰ τοῦ χρυσοῦ συγκεκριμένα. Ἐντούτοις, ὅταν ὁ Μενέλαος συγκεντρώνει θησαυροὺς στὴν Αἴγυπτο, ἀκοῦμε ὅτι «μαζεύει πολὺ βίος (βίον) καὶ χρυσάφι» (Ὀδ. γ 301). Ἡ μνεία τοῦ χρυσοῦ ἐδῶ, εἴτε ὀφείλεται στὴ σύνδεσή του μὲ τὴν Αἴγυπτο εἴτε ὄχι,⁶¹ ὑποδηλώνει ὅτι ὑπάρχει κάποια ἰδιαίτερη σύνδεση ἀνάμεσα στὸ χρυσάφι καὶ στὸν πλοῦτο.⁶² Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα χωρία στὰ ὁποῖα ὁ χρυσὸς μνημονεύεται μαζί μὲ κάτι ἄλλο (χαλκὸ, ἐνδύματα, ἄργυρο).⁶³ Τὰ χωρία ὅμως στὰ ὁποῖα ὁ χρυσὸς μοιάζει, σὲ κάποιον βαθμὸ, νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸν πλοῦτο γενικά εἶναι ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα μνημονεύεται μόνος του. Ὑπάρχουν μόνο ἑπτὰ τέτοια χωρία.⁶⁴ Δύο ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ ἀναφέρονται σὲ τάλαντα χρυσοῦ (κάτι πού εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἀποκλείει⁶⁵ τὴν πιθανότητα χρυσῶν

⁵⁹ Ὁ Brown 1998, 172 σημειώνει ὅτι ὁ ποιητὴς φαίνεται νὰ καταβάλλει ἰδιαίτερη προσπάθεια προκειμένου νὰ ὑποδείξει ὅτι μιὰ μεγάλη ποσότητα ἀνεπεξέργαστου χρυσοῦ (τοῦ ὁποίου τὴν ἀγοραστικὴ δύναμη θὰ γνῶριζε ἀσφαλῶς τὸ ἀκροατήριό του) εἶναι ὑποδεέστερη σὲ σχέση μὲ συμβολικά ἀντικείμενα πού πρέπει νὰ εἶχαν, κατ' οὐσίαν, πολὺ μικρότερη ἀξία· ἔτσι, «τὸ μοναδικὸ πρᾶγμα πού, στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, μοιάζει νὰ πλησιάζει κάπως τὴ λειτουργία τοῦ χρημάτων ἀποδεικνύεται ὅτι, γιὰ τοὺς ἥρωες τοῦ ἔπους, ἔχει κατ' οὐσίαν συμβολικὴ μᾶλλον παρὰ οὐσιαστικὴ ἀξία». Τὰ ἀγγεῖα πού προσφέρονται ὡς βραβεῖα στὴν Ἰλ. Ψ 264, 268 περιγράφονται μὲ ὄρους χωρητικότητας καὶ ὄχι βάρους.

⁶⁰ Ἰλ. Ζ 48· Κ 379· Λ 133.

⁶¹ Πβ. Ὀδ. δ 126-132.

⁶² Ἵσως ἐδῶ ἡ λέξη βίονος νὰ σημαίνει «ἀγροτικὰ προϊόντα» καὶ ἡ λέξη χρυσὸς «θησαυροὺς»: Donlan 1981, 115.

⁶³ Π.χ. Ἰλ. Κ 315· Σ 289· Ὀδ. α 165· κ 35, 45.

⁶⁴ Ἐκτὸς καὶ ἂν προσθέσουμε σὲ αὐτὰ τὴ φράση «πολύχρυσες Μυκῆνες» (Ἰλ. Η 180· Λ 46· Ὀδ. γ 304). Συζητῶ παρακάτω (3Γ) τὸ χρυσάφι μὲ τὸ ὁποῖο στολίζουν τὰ κέρατα τοῦ σφαγίου: Ἰλ. Κ 294· Ὀδ. γ 384, 426, 435, 437.

⁶⁵ Παρὰ τὸ χωρίο Ὀδ. ι 202 (πβ. ν 11). Δὲν γνωρίζουμε τὸ βᾶρος τοῦ ὁμηρικοῦ ταλάντου· δὲν γνωρίζουμε καν ἂν ὁ ποιητὴς (ἢ τὸ κοινὸ του) εἶχε ὑπόψη του συγκεκριμένο βᾶρος: βλ.

τεχνουργημάτων). Στο ένα από τὰ ἐν λόγω χωρία, γίνεται μνεία δύο ταλάντων χρυσοῦ στήν περίφημη σκηνή δίκης πού ἀπεικονίζεται στήν ἀσπίδα του Ἀχιλλέα.⁶⁶ Στο ἄλλο πρόκειται γιά τὰ δύο τάλαντα χρυσοῦ πού ὑποσχέθηκε ὁ σφετεριστής Αἰγισθος στόν φύλακα πού εἶχε ὀρίσει γιά νά τόν εἰδοποιήσει πότε θά ἔφτανε ὁ Ἀγαμέμνων (Οδ. δ 525-526).

Ἐχει σημασία ὅτι σέ τούτες τίς δύο περιπτώσεις, τίς μοναδικές στίς ὁποῖες γίνεται ἀναφορά σέ συγκεκριμένο βάρος χρυσοῦ καθ' ἑαυτὸν (δηλαδή ὄχι χρυσοῦ πού συμπεριλαμβάνεται σέ κατάλογο πολύτιμων ἀντικειμένων), ὁ χρυσὸς χρησιμοποιεῖται γιά πληρωμές. Ἐπιπλέον, ἡ σκηνή τῆς δίκης στήν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα ὑποδεικνύει μιάν ἀντιμετώπιση τῆς ἀνθρωποκτονίας πολὺ διαφορετική ἀπὸ ὅλες τίς ἄλλες περιπτώσεις ἀνθρωποκτονίας στόν Ὅμηρο, εἴτε ἐπειδὴ εἶναι χρονικὰ μεταγενέστερη σέ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο ποίημα εἴτε ἐπειδὴ ἐκφράζει (ὅπως καὶ πολλὲς ἄλλες ἀπὸ τίς σκηνές πού ἀπεικονίζονται στήν ἀσπίδα) μιὰ διαφορετική, μὴ ἥρωική ἀντίληψη γιά τὸν κόσμο. Ὅσο γιά τὴν περίπτωση τοῦ Αἰγίσθου, ἐδῶ ἔχει σημασία ὅτι ἡ πληρωμὴ ἔχει ἐγκληματικὸ σκοπό.⁶⁷ Ἀρνητικὲς συνδηλώσεις ὑπάρχουν καὶ σέ καθεμιὰ ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες πέντε περιπτώσεις στίς ὁποῖες ὁ χρυσὸς μνημονεύεται μόνος του, ἐκτὸς ἀπὸ μία.⁶⁸ Ἔχουμε τὸν Ἀντίμαχο, «πού ὁ Ἀλέξανδρος τοῦ εἶχε χαρίσει χρυσάφι πῶς πολὺ παρὰ σέ ὅποιονδήποτε ἄλλον, λαμπρὰ δῶρα, καὶ γι' αὐτὸ ἐκεῖνος δὲν ἤθελε νὰ ἐπιστρέφουν τὴν Ἑλένη στόν ξανθὸ Μενέλαο»· μάλιστα, ὁ Ἀντίμαχος εἶχε προτείνει νὰ δολοφονήσουν ἐπιτόπου τὸν Μενέλαο, ὅταν θά ἐρχόταν στήν Τροία ὡς ἀπεσταλμένος.⁶⁹ Στόν ἄδη βλέπουμε «τὴ στυγερὴ Ἐριφύλη, πού δέχτηκε νὰ πάρει πολύτιμο χρυσάφι μὲ ἀντάλλαγμα τὴ ζωὴ τοῦ ἀγαπημένου της ἄντρα».⁷⁰ Ὁ Εὐμαιοὺς διηγεῖται πῶς τὸν ἀπήγαγε ἡ Φοίνισσα τροφός του καὶ τὸν ἔδωσε σέ Φοίνικες ἐμπόρους, ζητώντας γιά ἀντάλλαγμα νὰ τὴ γυρίσουν στό

Ἀριστοτ. ἀπ. 164 R3, καὶ ἐν γένει τὸ σχόλιο τοῦ Richardson (1993) στήν Ἰλ. Ψ 269. Μολαταῦτα, ἐπειδὴ τὸ τάλαντο δηλώνει βάρος, εἶναι ὅ,τι πλησιέστερο (ἂν καὶ ὄχι πολὺ) πρὸς τὴν ἀφηρημένη ἰδέα τοῦ βάρους ἔχει νὰ μᾶς δείξει ἡ ὀμηρική ποίηση. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι (ἐκτὸς ἀπὸ τίς δύο περιπτώσεις πληρωμῶν πού ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει) τὰ ὀμηρικά ποιήματα μνημονεύουν τάλαντα (πάντοτε χρυσοῦ) μόνο σέ σαφῶς ἥρωικά πλαίσια, δηλαδή σέ καταλόγους δῶρων (Ἰλ. I 122, 264· Τ 247· Ω 232· Οδ. δ 129· θ 393· ι 202· ω 274) ἢ βραβείων (Ἰλ. ψ 269, 614) καὶ οὐδέποτε σέ σχέση μὲ ἐμπορικὲς συναλλαγές.

⁶⁶ Ἰλ. Σ 507. Βλ. Westbrook 1992.

⁶⁷ Ἐπιπλέον, ὁ χρυσὸς ἐδῶ ὀνομάζεται μισθός, λέξη πού σέ ὅλες σχεδὸν τίς ὑπόλοιπες ἐμφανίσεις τῆς στόν Ὅμηρο δηλώνει τὴ μισθωτὴ ἐργασία: Brown 1998, 167. Ὁ Αἰγισθος ἐπίσης ἔκανε θυσιές καὶ «κρέμασε πολλὰ ἀφιερῶματα, χρυσάφι καὶ ὕφαντα» (γ 274).

⁶⁸ Ἀκόμη ὅμως καὶ αὐτὴ ἡ περίπτωση — τὰ ἄλογα πού προσφέρει (μαζὶ μὲ ἄλλα δῶρα) ὁ Ἀγαμέμνων στόν Ἀχιλλέα ἔχουν κερδίσει πολὺ χρυσάφι (Ἰλ. I 126) — ἔχει ἀρνητικὲς συνδηλώσεις, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τμῆμα ἑνὸς καταλόγου (μὲ ἀσυνήθιστα λεπτομερεῖς ἀριθμητικὸς προσδιορισμοὺς) ἀπὸ δῶρα τὰ ὁποῖα ἀπορρίπτει ὁ Ἀχιλλέας (2Δ, 3Β, 14Γ). Ὁ χρυσὸς πού μνημονεύεται στήν Ἰλ. Β 229-231 εἶναι στήν πραγματικότητα μέρος ἑνὸς καταλόγου (τὸν ὁποῖο παρουσιάζει μὲ ἀρνητικὸ χρωματισμὸ ὁ Θεοσίτης).

⁶⁹ Ἰλ. Λ 123-125, 141-145· ὁ πλοῦτος τοῦ Ἀντίμαχου συνίσταται σέ μέταλλα (132-133)· πβ. τὸν γεωργικὸ καὶ κτηνοτροφικὸ πλοῦτο τοῦ εὐποροῦ Τυδέα (Ξ 122-124).

⁷⁰ Οδ. λ 327· πβ. ο 247.

σπίτι της και προτείνοντας μάλιστα να κλέψει χρυσάφι για λογαριασμό τους: «θὰ σᾶς φέρω καὶ χρυσάφι, ὅσο πέσει στὰ χέρια μου» (Οδ. ο 448). Τελικὰ κλέβει τρία κύπελλα. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἔχει σημασία γιὰ μᾶς εἶναι ὅτι οἱ Φοίνικες εἶναι πρόθυμοι νὰ δεχτοῦν ὅτιδήποτε, ἀρκεῖ νὰ εἶναι χρυσός: Ἡ οὐσία ποὺ ὀνομάζεται χρυσός μοιάζει νὰ ἔχει ἀποκτήσει ἀξία μεγαλύτερη ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο.⁷¹ Μολαταῦτα, τὴ δύναμη τοῦ χρυσοῦ μπορεῖ κανεὶς ἡρωικὰ νὰ τὴν ἀποποιηθεῖ, ὅπως κάνει ὁ Ἀχιλλέας στὸ πέμπτο καὶ τελευταῖο παράδειγμά μας, ὅταν δηλώνει ὅτι δὲν πρόκειται νὰ ἐπιστρέφει τὸν νεκρὸ τοῦ Ἑκτορα ἀκόμη καὶ ἂν τοῦ προσφέρουν σὲ ἀντάλλαγμα χρυσάφι (Ιλ. Χ 351).

Ὁ χρυσός ποὺ δέχεται νὰ πάρει ἡ Ἐριφύλη ὀνομάζεται *τιμήεις*, πολύτιμος. Τὸ ἐπίθετο παράγεται ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ *τιμή*, τὸ ὁποῖο στὸν Ὅμηρο σημαίνει *τιμή*, ἐκτίμηση ἢ καὶ πρόστιμο (ἢ ἀποζημίωση), ἐνῶ σὲ μεταγενέστερα κείμενα σημαίνει καὶ τὸ ἀντίτιμο. Στὸν Ὅμηρο, τὸ ἐπίθετο *τιμήεις* προσδιορίζει μόνο ἀνθρώπους, χρυσάφι⁷² ἢ δῶρα — σὲ μία περίπτωση ἓνα ἀπροσδιόριστο «δῶρο» (Οδ. α 311-312), καὶ στίς ὑπόλοιπες ἓναν ἀργυρὸ κρατήρα μὲ χεῖλη καμωμένα ἀπὸ χρυσάφι (Οδ. δ 614-616· ο 114-116). Τοῦτο σημαίνει πῶς, ὅταν τὸ ὁμηρικὸ ἐπίθετο *τιμήεις* προσδιορίζει συγκεκριμένα ἀντικείμενα, ἐκεῖνα εἶναι πάντοτε ἀπὸ χρυσάφι ἢ (σὲ μικρότερη ἔκταση) ἀπὸ ἀσήμι. Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ χρυσοῦ ὑποδεικνύεται μὲ τὸν πιὸ προφανῆ ἴσως τρόπο στὴν περιγραφή τῶν ὀλόχρυσων θυσάνων στὴν αἰγίδα τῆς Ἀθήνας: «ὁ καθένας τοὺς ἄξιζε ἑκατὸ βόδια» (Ιλ. Β 449).

Συμπερασματικά, μολονότι τὰ χρυσὰ τεχνουργήματα εἶναι κάποτε ἀριστοκρατικὰ δῶρα καὶ σχετίζονται μὲ τὸ θεῖο καὶ τὴν ἀθανασία, ὥστόσο ὁ ἀνεπεξέργαστος χρυσός μοιάζει κάποτε μὲ χρῆμα — καὶ ἔτσι ἔχει ἀρνητικὲς συνδηλώσεις. Παρομοίως, ἡ μόνη περίπτωση στὴν ὁποία ὁ ἀργυρὸς ἐμφανίζεται στὰ ὁμηρικὰ ἔπη (ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν ἀναφορὰ τῆς προέλευσής του στὴν Ιλ. Β 857), δηλαδὴ στὸ ἐπεισόδιο ὅπου οἱ σύντροφοὶ τοῦ Ὀδυσσεῆ φαντάζονται πῶς ὁ ἄσκος τοῦ Αἰόλου κρύβει ἀσήμι, συνδέεται μὲ τὴν πρόκληση καταστροφικῆς ἐχθρότητας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀμάδας.⁷³

Δ' Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα ὑπάρχουν μόνο ἕξι ἀναφορὲς σὲ μέτρηση ἀξίας,⁷⁴ καὶ πάντοτε τὸ χρησιμοποιούμενο μέτρο εἶναι τὰ βόδια. Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς

⁷¹ Οἱ Φοίνικες χρησιμοποιοῦν καὶ ἓνα χρυσὸ περιδέραιο σὰν δόλωμα (460).

⁷² Ιλ. Σ 475· Οδ. θ 393. Ἐπιπλέον, τὸ συγγενὲς ἐπίθετο *ἐρίτιμος* ἀπαντᾷ στὸν Ὅμηρο μόνο τέσσερις φορές — τίς δύο προσδιορίζει χρυσάφι (Ιλ. Ι 126, 268) καὶ τίς ἄλλες δύο τὴν αἰγίδα (Ιλ. Β 447, καὶ ὁ ἐπόμενος στίχος προσθέτει ὅτι ἡ αἰγίδα ἔχει χρυσοὺς θυσάνους· ο 361).

⁷³ Ἐχουμε ἐδῶ μία πρῶτη ὑποτύπωση τῆς διχόνοιας ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ χρῆμα μπορεῖ νὰ ἀποκρυβεῖ. Παρομοίως, ἡ μόνη μνεῖα τῆς γραφῆς στὸν Ὅμηρο ἀφορᾷ «ὀλέθρια σημάδια» (*σήματα λυγρὰ*) χαραγμένα στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς πτυκτῆς πινακίδας (Ιλ. Ζ 168).

⁷⁴ Πβ. ἐντούτοις τὴν ἔκφραση *πολέος ἄξιον* (μεγάλῃς ἀξίας), ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἓνα δῶρο (Οδ. θ 405) καὶ γιὰ ἓνα βραβεῖο (Ιλ. Ψ 562).

σχετίζονται με: τὸν καθέναν ἀπὸ τοὺς χρυσοὺς θυσάνους στὴν αἰγίδα τῆς Ἀθήνας (Ιλ. Β 459), τὶς πανοπλίες ποὺ ἀνταλλάσσουν ὁ Διομήδης καὶ ὁ Γλαῦκος (Ιλ. Ζ 235-236), τὸ ἀντίτιμο ἀπὸ τὴν πώληση τοῦ Λυκάονα ὡς δούλου (Ιλ. Φ 79), τὰ βραβεῖα τῶν ἀγώνων στὴ μνήμη τοῦ Πατρόκλου (Ιλ. Ψ 702-705, 885), τὸ ἀντίτιμο ἀπὸ τὴν πώληση τῆς Εὐρύκλειας ὡς δούλης (Οδ. α 430-431) καὶ τὴν ἀποζημίωση ποὺ προτείνει ἕνας ἀπὸ τοὺς μνηστήρες στὸν Ὀδυσσεύα (Οδ. χ 56-58). Μόνο σὲ δύο ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς (Λυκάων, Εὐρύκλεια) ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ συναλλαγή, μολονότι θὰ περιέμενε κανεὶς ὅτι ἡ μέτρηση τῆς ἀξίας χρησιμεύει κατεξοχὴν στὶς συναλλαγές καὶ ὅτι ἐκεῖ θὰ πρωτοχρησιμοποιήθηκε. Ἐπίσης, μόνο σὲ τρεῖς ἀπὸ τὶς πρὸ πάντων περιπτώσεις προσδιορίζονται ταυτόχρονα τὰ ἀνταλλασσόμενα ἀντικείμενα (Α καὶ Β) καὶ τὸ μέτρο τῆς ἀξίας (Χ). Τὶς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις, τὶς μόνες περιπτώσεις στὸν Ὅμηρο ὅπου ἐμφανίζεται τὸ σχῆμα Α-Β-Χ, ἀξίζει νὰ τὶς διερευνήσουμε προσεκτικὰ.

Πρῶτον, ἔχουμε τὴν περίφημη ἀνταλλαγή δώρων ἀνάμεσα στὸν Διομήδη καὶ τὸν Γλαῦκο. Οἱ πρόγονοί τους εἶχαν κι ἐκεῖνοι κάποτε ἀνταλλάξει δῶρα, ἕναν στρατιωτικὸ ζωστήρα καὶ ἕνα χρυσὸ κύπελλο (Ιλ. Ζ 219-220). Τώρα καὶ οἱ ἀπόγονοι δίνουν τὰ χέρια καὶ ἀνταλλάσσουν τὶς πανοπλίες τους, παρόλο ποὺ εἶναι ἀντίπαλοι στὸν πόλεμο, ἔτσι ὅπως ὁ Ἔκτωρ καὶ ὁ Αἴας, μετὰ τὴ σύγκρουσή τους, ἀνταλλάσσουν ἕναν στρατιωτικὸ ζωστήρα καὶ ἕνα ξίφος μὲ τὸν κολεὸ καὶ τὸν τελαμώννα του (Η 299-305). Αὐτὸ ὅμως ποὺ καθιστᾷ μοναδικὴ τὴν περίπτωση τοῦ Γλαύκου εἶναι ὅτι ὁ ἀφηγητὴς προσθέτει ἕνα σχόλιο: Ὁ Δίας, λέει, πῆρε τὸ μυαλὸ τοῦ Γλαύκου καὶ τὸν ἔκανε νὰ ἀνταλλάξει τὴ χρυσὴ πανοπλία του, ποὺ ἄξιζε ἑκατὸ βόδια, μὲ τὴ χάλκινὴ του Διομήδη, ποὺ ἄξιζε ἐννιά (Ζ 235-236). Ἐδῶ ἡ ἀνταλλαγή δώρων παρουσιάζεται ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ἐμπορίου, ὅπου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀνταλλαγή δώρων, ἔχει οὐσιώδη σημασία ἡ ἀριθμητικὴ ἰσοτιμία τῆς ἀξίας.⁷⁵ Τὸ χωρίο μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι τὸ ἐμπόριο, παρὰ τὸν περιθωριακὸ χαρακτήρα του στὴν ὁμηρικὴ ἀφήγηση, ἦταν ἀσφαλῶς σημαντικὸ κομμάτι τοῦ κόσμου στὸν ὁποῖο γεννήθηκε ἡ ἀφήγηση

Δεύτερον, ἕνας ἀπὸ τοὺς μνηστήρες τῆς Πηνελόπης, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν προσφέρει στὸν Ὀδυσσεύα ἀποζημίωση: «γιὰ ὅσα φάγαμε καὶ ἤπιαμε στὸ μέγαρό σου, ὁ καθένας ἀπὸ ἐμᾶς θὰ πληρώσει ἀντίτιμο ἴσο μὲ εἴκοσι βόδια [τιμὴν... ἐεικοσάβοιον] σὲ χαλκὸ καὶ χρυσὸ» (Οδ. χ 56-58). Ὁ Ὀδυσσεύας ἀπαντᾷ πῶς, ὅση ἀποζημίωση καὶ νὰ τοῦ δώσουν, ἐκεῖνος δὲν πρόκειται νὰ λυπηθεῖ τοὺς μνηστήρες.⁷⁶ Ἡ προτεινόμενη ἰσοτιμία ὄχι μόνον δὲν ἀποτελεῖ παράδειγμα ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, ἀλλὰ ἀναφέρεται μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ δώσει στὸν Ὀδυσσεύα

---

⁷⁵ Δὲν ἀρνοῦμαι βέβαια ὅτι τὸ σχόλιο τοῦ ἀφηγητῆ ἔχει καὶ ἄλλες προεκτάσεις: βλ. π.χ. Donlan 1989· Traill 1989. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἴσως εἶναι σχετικὰ μεταγενέστερο: Seaford 1994α, 337-338 [ἑλλ. ἔκδ.: 515-516].

⁷⁶ Γιὰ ὁμοιότητες στὸ ζήτημα αὐτὸ ἀνάμεσα στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια, βλ. Seaford 1994α, 65-66 [ἑλλ. ἔκδ.: 120-121].

τὴν εὐκαιρία νὰ ἀπορρίψει, στὸ ὄνομα τῆς ἡρωικῆς ἐκδίκησης, κάθε ἔννοια ἰσοτιμίας.

Τὸ τρίτο παράδειγμα εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, παραπλήσιο. Πρόκειται ὁμῶς ἀντίθετα μὲ τὶς δύο προηγούμενες περιπτώσεις, γιὰ ἐμπορική συναλλαγή. Τὸ κείμενο πρῶτα ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀχιλλέας μετέφερε τὸν Λυκάονα στὴ Λῆμνο ὅπου τὸν ἀπέκτησε ὡς δούλο ὁ Εὐνήος (Ιλ. Φ 40-41), ἔπειτα ὅτι τὸ ἀντίτιμο γιὰ τὴν πώληση τοῦ Λυκάονα ἦταν ἴσο μὲ τὴν ἀξία ἑκατὸ βοδιῶν (Φ 79) καὶ τέλος, πολὺ ἀργότερα, ὅτι ὁ Εὐνήος ἔδωσε στὸν Πάτροκλο (ποὺ προφανῶς) ἐκπροσωποῦσε τὸν Ἀχιλλέα) ἕναν πανέμορφο κρατήρα ἀπὸ τὴ Σιδῶνα ὡς ἀντίτιμο (ῶνον) γιὰ τὸν Λυκάονα (Ψ 746-747). Αὐτὸ τὸν κρατήρα τὸν εἶχαν δώσει κάποτε οἱ Φοίνικες στὸν Λῆμνιο Θόαντα, καὶ τώρα τὸν προσφέρει ὁ Ἀχιλλέας ὡς βραβεῖο τῶν ἐπικήδειων ἀγώνων. Παρὰ τὶς ἀρνητικὲς συνδηλώσεις ποὺ ἔχει τὸ ἐμπόριο στὸν Ὅμηρο, οἱ ἥρωες Ἀχιλλέας καὶ Πάτροκλος μποροῦν νὰ δεχτοῦν ἀνταλλάγματα ποὺ ἢ ἀξία τους ἐκφράζεται ποσοτικά, χωρὶς ἢ πράξη τους νὰ ἔχει ὀτιδήποτε ὑποτιμητικό, ἀφοῦ παραδίδουν ἕναν πρίγκιπα, γιὸ τοῦ βασιλιᾶ Πριάμου, καὶ παίρνουν σὲ ἀντάλλαγμα ἕνα ἔξοχο τεχνούργημα, ποὺ εἶναι ἀπολύτως ἐνταγμένο (ὡς δῶρο καὶ ὡς βραβεῖο) στὴ σφαίρα τῶν ἀνταλλαγῶν ὑψηλῆς αἰγλης.⁷⁷ Στὸν Ὅμηρο ὑπάρχει μόνο μία ἀκόμη περίπτωση συναλλαγῆς στὴν ὁποία ἢ ἀξία ἐκφράζεται ποσοτικά (Χ): πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς Εὐρύκλειας μὲ ἀντάλλαγμα ἀγαθὰ ποὺ ἀξίζαν εἴκοσι βόδια· ἐδῶ, ἢ ποσοτικοποίηση τῆς ἀξίας χρησιμεύει γιὰ νὰ διακρίνει μιὰ πιστὴ δούλη ποὺ θὰ διαδραματίσει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀφήγηση. Παρομοίως, ἢ ποσοτικοποίηση τῆς ἀξίας τοῦ Λυκάονα ἐπιτελεῖ συγκεκριμένη ἀφηγηματικὴ λειτουργία, ὡς μέρος τῆς ἀπελπισμένης ἐκκλήσεώς του πρὸς τὸν Ἀχιλλέα: τὴν προηγούμενη φορὰ ποὺ μὲ ἔπιασες αἰχμάλωτο, τοῦ λέει, σοὺ ἐξασφάλισα ἀντίτιμο ἴσο μὲ ἑκατὸ βόδια· καὶ τώρα ἐλευθερώθηκα πληρώνοντας τριπλάσια λύτρα.

Ὡστόσο, σκοπὸς αὐτοῦ του χωρίου δὲν εἶναι μόνο νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐκκλήση τοῦ Λυκάονα. Ἄλλωστε, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι μιὰ συναλλαγή ποὺ εἶναι τόσο σπάνια στὸν Ὅμηρο (ιδίως στὴν *Ἰλιάδα*) καὶ ποὺ δὲν πραγματοποιεῖται σὲ καμία ἄλλη περίπτωση ἀπὸ Ἕλληνα, δηλαδὴ ἢ ἐξαγωγή ἑνὸς δούλου μὲ ποσοτικοποιημένο προσδιορισμὸ τοῦ ἀντιτίμου, ἐδῶ ἐμφανίζεται ὡς ὄργανο τμῆμα τῆς κυρίως ἀφήγησης καὶ πραγματοποιεῖται μὲ πρωτοβουλία τοῦ κατεξοχὴν ἡρωικοῦ πρωταγωνιστῆ. Ἡ ἐξήγηση γιὰ τοῦτο τὸ φαινομενικὸ παράδοξο βρῖσκεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀχιλλέας ἀπορρίπτει τὴν ἐκκλήση τοῦ Λυκάονα στὸ ὄνομα τῆς ἡρωικῆς ἐκδίκησης ὅπως καὶ ὁ Ὀδυσσεύς. Οἱ δύο συναλλαγές ποὺ προηγήθηκαν, ἢ ἀντάλλαγή καὶ ἢ καταβολὴ λύτρων, κατέληξαν ἀπλῶς νὰ ξαναφέρουν τὸν Λυκάονα ἰκέτη στὰ πόδια τοῦ Ἀχιλλέα, ὁ ὁποῖος τούτῃ τῆ φορὰ, ἀξέχαστα ἐξυψώνοντας τὶς ἡρωικὲς ἀξίες πάνω ἀπὸ τὴν

---

⁷⁷ Τὸ ἡρωικὸ πνεῦμα τῶν στ. 741-749 τοῦ Ψ τῆς *Ἰλιάδας* εἶναι τέτοιο ὥστε ὀδηγεῖ τοὺς μεταφραστές σὲ ἐσφαλμένους μεταφράσεις: π.χ. ὁ Λάττιμορ ἀποδίδει τὸν στ. 746 *Λυκάονος ῶνον* μὲ τὸν ὄρο «λύτρα» (ransom), παρόλο ποὺ εἶναι σαφές ὅτι ὁ Ἀχιλλέας παρέδωσε τὸν Λυκάονα ὡς δούλο (Φ 41-42).

άνταλλακτική αξία, απορρίπτει την έκκληση του Λυκάονα ξεκινώντας με τὰ λόγια: «Ἀνόητε, μὴ μοῦ μιλάς γιὰ λύτρα — οὔτε κουβέντα» (Φ 99). Στὴν πραγματικότητα, ὁ Λυκάων δὲν εἶχε ἐπιμείνει τόσο στὰ λύτρα ὅσο στὸ ἔλεος καὶ στὸν σεβασμὸ πού δικαιούνται οἱ ἰκέτες, στὸ ὅτι εἶχε συμφάγει μὲ τὸν Ἀχιλλέα, καθὼς καί, ἐντέλει, στὸ ὅτι δὲν εἶχε γεννηθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα μὲ τὸν φονιά τοῦ Πατρόκλου, τὸν Ἔκτορα. Αὐτὸ ὅμως πού ἀπορρίπτει ὁ Ἀχιλλέας εἶναι τὰ λύτρα, καὶ ἐξηγεῖ στὴ συνέχεια ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πατρόκλου, ὁ ἴδιος (ὁ Ἀχιλλέας) αἰχμαλώτισε πολλοὺς Τρῶες καὶ τοὺς μετέφερε σὲ ἄλλα μέρη, γιὰ νὰ τοὺς ἀνταλλάξει.⁷⁸ Τώρα ὅμως κανένας Τρωαδίτης πού θὰ βρεθεῖ μπροστά του δὲν πρόκειται νὰ γλιτώσει τὸν θάνατο. «Ἀλλά, φίλε (φίλος), πέθανε κι ἐσύ· τί θρηνολογεῖς ἔτσι; Πέθανε καὶ ὁ Πάτροκλος, πού ἦταν πολὺ καλύτερός σου». Θὰ ἐρθεῖ μία ὥρα, προσθέτει ὁ Ἀχιλλέας, πού καὶ ἐγὼ — παρόλο πού εἶμαι ψηλός, ὠραῖος καὶ ἀπὸ ξεχωριστὴ γενιά — θὰ σκοτωθῶ στὴ μάχη.

Ἔνας λόγος (πού ὑπονοεῖται μᾶλλον παρὰ δηλώνεται ρητὰ) γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῶν λύτρων εἶναι ἡ ἀνάγκη τοῦ Ἀχιλλέα νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν θάνατο τοῦ Πατρόκλου. Ἐπιπλέον, ἂν στέρξει στὴ λύτρωση τοῦ Λυκάονα, τότε ἐκεῖνος θὰ ζήσει πῶς πολὺ ἀπὸ τὸν Πάτροκλο καὶ τὸν Ἀχιλλέα, πού εἶναι πολὺ καλύτεροί του. Μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι κάτι τέτοιο εἶναι ἄδικο ἢ ὅτι ὁ πλοῦτος δὲν θὰ χρησιμέψει στὸν Ἀχιλλέα, πού σύντομα θὰ πεθάνει. Ὡστόσο, ἡ κοινὴ βεβαιότητα τοῦ θανάτου εἶναι αὐτὴ πού, μὲ κάποιον τρόπο, κάνει ὁποιαδήποτε συζήτηση γιὰ λύτρα νὰ μοιάζει ἀνόητη. Ἡ ἐκδίκηση ἐναντία στὸν Λυκάονα ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἐκδίκησης: Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἀντίθετα μὲ τὴν ἐκδίκηση ἐναντία στὸν Ἔκτορα, τὸν φονιά τοῦ Πατρόκλου, δὲν κάνει διακρίσεις (πράγματι, ὁ Ἀχιλλέας λέει ὅτι θὰ σκοτώσει ὅποιον Τρωαδίτη βρεθεῖ μπροστά του)· ἔπειτα, αὐτὴ ἡ ἀπουσία διάκρισης δικαιολογεῖται κατὰ κάποιον τρόπο, καθὼς ὑπονοεῖται ὅτι, ἐφόσον μεγάλοι ἥρωες σὰν τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Πάτροκλο εἶναι καταδικασμένοι νὰ πεθάνουν, τότε ὅλοι πρέπει νὰ πεθάνουν· τρίτον, τούτη ἡ φριχτὴ σκέψη ἀποκτᾶ, μὲ τὴ σειρὰ τῆς, μιὰν ἀπροσδόκητα θετικὴ διάσταση: παραδόξως, ἡ ἐκδικητικὴ θανάτωσή του κάνει τὸν Λυκάονα φίλον, ἐπειδὴ, ὅπως δείχνουν τὰ λόγια τοῦ Ἀχιλλέα ἀμέσως μετὰ («πέθανε κι ἐσύ»), μὲ τὸν θάνατό του θὰ συμμεριστεῖ τὴ μοῖρα τοῦ Πατρόκλου καὶ βεβαίως τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀχιλλέα.⁷⁹ Οἱ ἀλλεπάλληλες συναλλαγές, πού ἀπλῶς ὀδήγησαν τὸν Λυκάονα πάλι στὸ ἐναρκτήριο σημεῖο, ἀποδεικνύονται ἄσχετες ἀνοησίες μπροστά στὴν κοινὴ βεβαιότητα τοῦ θανάτου, τὴν ὁποία ἐγκολπώνεται ὁ Ἀχιλλέας. Ὁ Ἀχιλλέας ἀπορρίπτει τὸ

⁷⁸ 102 πέρασσα: πβ. 7/L Φ 40· Ὀδ. ξ 297. Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης *πέρνημι* (ἀπὸ ὅπου τὸ *πέρασσα*) περιέχει τὴν ἔννοια τῆς κίνησης. Συνήθως τὴ μεταφράζουν «πουλῶ», ἀλλὰ ἀποφεύγω αὐτὴ τὴν ἀπόδοση γιατί ὑποδηλώνει χρηματικὴ συναλλαγὴ.

⁷⁹ Ὅταν ὁ Ἀχιλλέας ἐπιτέλους ἀποδέχεται τὴν προσφορὰ λύτρων γιὰ τὸν νεκρὸ τοῦ Ἔκτορα, τὸ κάνει, μεταξὺ ἄλλων, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ὁ θάνατος εἶναι κοινὸς γιὰ ὅλους — μιὰ ἰδέα πού στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ μιὰ τελετουργία πού τὸν συμφιλιώνει μὲ τὸν ἐχθρὸ του, τὸν Πρίαμο, ὁ ὁποῖος τώρα ἀποκαλεῖται φίλος (Ω 650): Seaford 1994a, 172-180 [ἐλλ. ἔκδ.: 278- 290].

κέρδος για χάρη μίας ζοφερής ήρωικης ἀλληλεγγύης. Ἐναν φίλον δὲν τὸν πουλᾶς.

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ὁ Ἀχιλλέας ἀπορρίπτει τὴν προσφορὰ ἀγαθῶν. Στὸ I τῆς *Ἰλιάδας* εἶχε δηλώσει πῶς, ὅσα πλοῦτη καὶ ἂν τοῦ δώσουν — ἀκόμη καὶ ὅλα τὰ πλοῦτη τοῦ Ὀρχομενοῦ ἢ τῆς αἰγυπτιακῆς Θήβας, ἢ δῶρα ἀμέτρητα σὰν τὴν ἄμμο ἢ τὴ σκόνη —, ἐκεῖνος δὲν πρόκειται νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα, «πρὶν νὰ μοῦ ἐπιστρέψει τὴν προσβολὴ πού μοῦ ξέσκισε τὴν καρδιά» (I 387).⁸⁰ Στὴν ἴδια ρήση του (401-409), ὁ Ἀχιλλέας τονίζει καὶ πάλι πόσο ἀνώφελος εἶναι ὁ πλοῦτος: ὅλα τὰ πλοῦτη τῆς Τροίας καὶ τῶν Δελφῶν δὲν ἔχουν ἴση ἀξία (ἀντάξιον) μὲ τὴν ψυχὴν του (τὴν ψυχὴ ἢ τὴ ζωὴ του): βόδια καὶ ἄρνια μπορεῖς νὰ ἀρπάξεις, τρίποδες καὶ ἄλογα μπορεῖς νὰ ἀποκτήσεις, τὴν ψυχὴν ὅμως τοῦ ἀνθρώπου δὲν γίνεται οὔτε μὲ ἀρπαγὴ οὔτε μὲ αἰχμαλωσία νὰ τὴ φέρεις πίσω, ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ περάσει (ἀμείψεται) τὸ φράγμα τῶν δοντιῶν του. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ τὴ χάσεις, σὲ ἓνα εἶδος ἀνταλλαγῆς⁸¹ πού συνεπάγεται (ὅπως καὶ τὸ ἐμπόριο, ἀλλὰ ὄχι τόσο ἡ ἀνταλλαγὴ δώρων) ὀλοκληρωτικὴ καὶ ἀμετάκλητὴ ἀπαλλοτριώση, δὲν μπορεῖς νὰ τὴν ξαναποκτήσεις, ὅση ἡρωικὴ δύναμη καὶ ἂν διαθέτεις. Ὁ Ἀγαμέμνων ἀπαριθμεῖ τὸν μακρὸν κατάλογο τῶν δώρων πού εἶναι διατεθειμένος νὰ προσφέρει στὸν Ἀχιλλέα: ἑπτὰ τρίποδες, δέκα τάλαντα χρυσοῦ, εἴκοσι λέβητες, δώδεκα ἄλογα πού ἔχουν κερδίσει χρυσὰ βραβεῖα, ἑπτὰ γυναῖκες καὶ (ἂν πατήσουν τὴν Τροία) ὅσο χρυσάφι καὶ χαλκὸ ἐπιθυμεῖ καθὼς καὶ εἴκοσι Τρωαδίτισσες, καὶ (ἂν ἐπιστρέψουν στὴν Ἑλλάδα) μία ἀπὸ τίς κόρες του γιὰ γυναῖκα καθὼς καὶ ἑπτὰ πόλεις. Γιὰ τὸν Ἀχιλλέα ὅμως δὲν μπορεῖ κανεὶς μὲ τὸν πλοῦτο νὰ μετρήσει τὴ ζωὴ, τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν τιμὴ πού εἶναι ἡ ὑπέρτατὴ ἀξία τοῦ ἥρωα. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ ὅτι ὁ Ἀχιλλέας, στὰ λόγια του πρὸς τὸν Λυκάονα, θὰ ἀπορρίψει καὶ πάλι τὴν προσφορὰ πλοῦτου, θεωρώντας ὅτι δὲν ἔχει νόημα μπροστὰ στὴ βεβαιότητα τοῦ θανάτου.

Τὰ «δῶρα» πού προσφέρουν ὁ Ἀγαμέμνων καὶ ὁ Λυκάων εἶναι ἀνώφελα. Ἐπιπλέον, ἐν γένει (ὅπως παραπονιέται ὁ Ἀχιλλέας) δὲν ὑπάρχει εὐγνωμοσύνη (χάρις) πρὸς τοὺς πολεμιστές. Ὁ καλὸς καὶ ὁ κακὸς πολεμιστὴς κερδίζουν ἴδιο μερίδιο καὶ ἀπολαμβάνουν τίς ἴδιες τιμές (I 316-319). Ὁ Ἀγαμέμνων ὄχι μόνο πῆρε τὴ Βρῖσηίδα ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα, ἀλλὰ καὶ κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ λάφυρα πού κέρδισαν ἄλλοι (330-333). Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνταπόδοσης ἀνάμεσα στὸν ἀρχηγὸ καὶ στὸν πολεμιστὴ — ἢ μορφή ἐκείνη τῆς κεντρικῆ κατευθυνόμενης ἀνταπόδοσης πού ὀνομάζεται ἀναδιανομὴ (2A(4)) — ἔχει παραβιαστεῖ, ἐπειδὴ ὁ ἀρχηγὸς θέλει νὰ ἀσκεῖ ἐγωιστικὸ ἔλεγχο στὴ

⁸⁰ Οἱ μελετητές, στὴ διαμάχη τους γιὰ τὸ ἂν ἡ ἄρνηση τοῦ Ἀχιλλέα εἶναι συμβατὴ μὲ τοὺς κώδικες τῆς ὀμηρικῆς κοινωνίας (π.χ. Gill 1996, 143-148), παραβλέπουν τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Θὰ ἐπιστρέψω στὸ χωρίο αὐτὸ στὰ κεφ. 3B καὶ 14Γ.

⁸¹ Σὲ ἄλλα χωρία τῆς *Ἰλιάδας* ἡ λέξι ἀμείβομαι ἀναφέρεται πάντοτε στὴν ἀνταλλαγὴ ὀπλισμοῦ. Στὴν Ὀδύσεια μπορεῖ νὰ δηλώνει ἀνταλλαγὴ, ἐναλλαγὴ ἢ ἀνταπόδοση (καὶ συνδυάζεται πάλι μὲ τὸ «φράγμα τῶν δοντιῶν» στὴν Ὀδ. κ 328).

διαδικασία. Η κατάρρευση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνταπόδοσης συνοψίζεται δραστικά στὰ λόγια του Ἀχιλλέα «μισητά μου εἶναι τὰ δῶρα του» (I 378).

Δὲν διακυβεύεται μόνο ἡ σχέση μεταξύ δύο ἀτόμων. Ἡ τιμὴ καὶ οἱ ὑλικὲς ἐκφράσεις τῆς ὡς μέσο ἀνταμοιβῆς τοῦ πολεμιστῆ γιὰ τὴ γενναιότητά του εἶναι κάτι πού ἀπονέμουν οἱ Λύκιοι συλλογικὰ (Il. M 310-321). Ἡ τιμὴ εἶναι θεμελιωδῶς κοινωνικὸ φαινόμενο. Ὡστόσο, στὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο πού πολιορκεῖ τὴν Τροία, φαίνεται ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς ἀναδιανομῆς τῶν λαφύρων ἀνήκει στὸν λαὸ μόνο κατ' ὄνομα: στὴν πραγματικότητα, ἀνήκει στὸν ἀρχηγὸ (2E). Ὁ ἔλεγχος πού ἀσκεῖ ὁ Ἀγαμέμνων στὴ συγκεκριμένη διαδικασία ἔχει προκαλέσει ὄχι ἀπλῶς ρήξη ἀνάμεσα στὸν ἴδιο καὶ τὸν Ἀχιλλέα, ἀλλὰ γενικευμένη κρίση. Ὁ Ἀχιλλέας παραπονιέται ὅτι ὑπάρχει γενικευμένη ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἀξία (τοῦ πολεμιστῆ) καὶ τὴν ἀνταμοιβή του. Αὐτὸ πού ὑπαινίσσεται εἶναι ὅτι ἡ ἀξία θὰ πρέπει νὰ προσελκύει τὸ ἰσοδύναμό της σὲ ἀπτὲς ἐκφράσεις τιμῆς (λάφυρα) καὶ ὅτι ἐτούτῃ τῇ γενικῇ ἰσοδυναμία τὴν ἔχει ἐγωιστικὰ καταργήσει ὁ Ἀγαμέμνων. Ὑπὸ μία ἔννοια, ἐκεῖνο πού ὑπαινίσσεται ὁ Ἀχιλλέας ἐνσαρκώνει τὸ πνεῦμα τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς: ἓνας χιτῶνας ἰσοδυναμεῖ μὲ τρία ἀγγεῖα ἢ μὲ δέκα δραχμὲς, ὅποιες καὶ ἂν εἶναι οἱ προσωπικὲς σχέσεις (π.χ. σχέσεις ἀρχηγοῦ καὶ ὑπηκόου) ἀνάμεσα στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ἀντικειμένων. Ὁ Ἀχιλλέας δίνει ἔτσι ἓνα παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς ἡ κατάρρευση τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἀνταπόδοσης μπορεῖ νὰ εὐνοήσει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀπρόσωπης ἰσοδυναμίας πού ἐνυπάρχει στὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές, καθὼς καὶ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς καθολικοῦ μέτρου ἀξίας. Ἡ τιμὴ τὴν ὁποία ἀπονέμει συλλογικὰ ἢ κοινωνία, καὶ τῆς ὁποίας ὑλικὴ ἔκφραση εἶναι ἡ διανομὴ τῶν λαφύρων, ἔχει περιέλθει στὸν ἔλεγχο τοῦ ἀρχηγοῦ (τοῦ Ἀγαμέμνονα), ὁ ὁποῖος τὴ στερεῖ ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα· στὸ πλαίσιο ὅμως τῆς ἐκχρηματισμένης οἰκονομίας, ἡ τιμὴ αὐτὴ (μὲ τὴν ἀπρόσωπη πλέον σημασία τῆς «τιμῆς» = χρηματικῆς ἀξίας) θὰ ἐνσαρκώσει τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἀνταλλάξιμο ἀγαθὸ καὶ στὸ χρῆμα (10B).

Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὰ ὀμηρικὰ ἔπη ἀντανακλοῦν τὴν ἱστορικὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀνταπόδοση στὸ ἐμπόριο. Ἀντιθέτως, εἶδαμε ἀναλυτικὰ μὲ ποιоὺς τρόπους τὰ ἔπη τείνουν νὰ περιθωριοποιοῦν ἢ νὰ ἀμαυρῶνουν τὸ ἐμπόριο καὶ τὸν ἐκχρηματισμὸ. Ἐξάλλου, ὁ ἥρωικὸς Ἀχιλλέας εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ ὑποστηρικτῆς τοῦ ἐμπορίου. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς ἀνταλλαγῆς τοῦ Λυκάονα μὲ συγκεκριμένο ἀντίτιμο ἀναφέρεται μόνο καὶ μόνο προκειμένου νὰ ἀπορρίψει ἥρωικὰ ὁ Ἀχιλλέας μιὰν ἄλλη παρόμοια ἀνταλλαγή, προκρίνοντας μιὰ προσωπικὴ σχέση ἀλληλεγγύης. Ὅταν ἐπικαλεῖται τὴν ἰσοδυναμία τῆς ἀξίας — ἔννοια ξένη πρὸς τὴν ἀνταπόδοση ἀλλὰ οὐσιώδους σημασίας γιὰ τὸ ἐμπόριο —, ὁ Ἀχιλλέας ἀπορρίπτει τὴ συναγωγὸ δύναμη τῆς ἀνταπόδοσης καὶ ἔτσι ἀπομονώνεται. Πρόκειται γιὰ ἀπομόνωση πού προκύπτει ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς ἀνταπόδοσης, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρθεῖ μὲ τὴ νεότερη συναγωγὸ μὴ τὴν ὁποία ἐκπροσωπεῖ τὸ ἐμπόριο. Στὸν κατάλογο ὅπου μὲ ἔμφραση ἀπαριθμεῖ διάφορα ἀγαθὰ, ὁ Ἀχιλλέας ἀπαντᾷ ἐπιμένοντας ὅτι ὅλα τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου δὲν ἔχουν «ἴση ἀξία μὲ τὴν ψυχὴν του». Τὸ ἐμπόριο καὶ ὁ ἐκχρηματισμὸς εὐνοοῦν τὴν αὐτόνομη

μόνωση του ατόμου (14A), το οποίο επωφελεῖται από την ανταλλαγή και ἔτσι δὲν μπορεῖ τὸ ἴδιο νὰ αποτελέσει ἀντικείμενο ἀνταλλαγῆς (ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ τιμὴ καὶ οἱ ὑλικὲς ἐκφράσεις τῆς, τὶς ὁποῖες ἀπονέμουν οἱ Λύκιοι, εἶναι πράγματι δίκαιο ἀντάλλαγμα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀποδέκτη τους: *Ἰλ. Μ 315-321*).

Ὅταν ὁ Ἀχιλλέας ἄρνεῖται τὴ συναγωγὴ δύναμη τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν (εἴτε πρόκειται γιὰ δῶρα εἴτε γιὰ ἀνταλλάξιμα εἶδη), ἀπομονώνεται ἀπὸ τὴν κοινότητα. Τὸ ἀδιέξοδο ὁμῶς αἴρεται, ὑπὸ μίαν ἔννοια, χάρη σὲ μίαν ἀξιοσημείωτη δήλωση: Ὅταν τοῦ λένε ὅτι θὰ τὸν τιμήσουν σὰν θεὸ μὲ τὰ δῶρα ποὺ θὰ τοῦ προσφέρουν, ἐκεῖνος ἀπαντᾷ: «Δὲν τὴν ἔχω ἀνάγκη αὐτὴ τὴν τιμὴν. Πιστεύω ὅτι εἶμαι τιμημένος χάρη στὴν αἴσθη (ἐντολή, διανομή: 3A) τοῦ Δία» (*Ἰλ. Ι 607-608*). Ἐδῶ ἡ ἀληθινὴ ἀξία διαχωρίζεται ἀπὸ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ μὲ τὰ ὁποῖα συνήθως ἐκφράζεται, καὶ δὲν ἐξαρτᾶται πλέον ἀπὸ ἐκεῖνα.

Ὅπως θὰ φανεῖ ἀργότερα (14Γ), τοῦτος ὁ διαχωρισμὸς ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Ἐδῶ ἂς σημειώσουμε ἀπλῶς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαχωρίζεται τὸ ὑποκειμενικὸ ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικὸ. Ὁ κατάλογος τῶν ὑλικῶν συναλλαγῶν ποὺ παραθέσαμε παραπάνω σὲ σχέση μὲ τὰ ὀμηρικὰ ποιήματα κινεῖται ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ φάσματος, ὅπου τὸ βραβεῖο καὶ τὸ δῶρο ἀντιπροσωπεύουν σημαντικὸ βαθμὸ ὑποκειμενικότητας (ἀφοῦ ἐνσαρκώνουν τὴν ταυτότητα τοῦ δωρητῆ, τὴν τιμὴ κτλ.), στὸ ἄλλο ἄκρο, ὅπου ἡ τέτοια ὑποκειμενικότητα ἀπουσιάζει ἐντελῶς, ἐφόσον ἡ ἀνταλλαγή γίνεται γιὰ χάρη τῶν ἀνταλλασσόμενων ἀγαθῶν καὶ μόνο. Ἀνάμεσα στὰ δύο ἄκρα ὑπάρχει ἀσυμμετρία: Ἐνῶ τὸ βραβεῖο καὶ τὸ δῶρο (καθὼς καὶ ἡ ἀνταμοιβή, ἡ ἀποζημίωση κτλ.) ἐκφράζουν τὸ ὑποκειμενικὸ μέσω τοῦ ἀντικειμενικοῦ, τὰ ἀνταλλάξιμα ἀγαθὰ εἶναι ἀμιγῶς ἀντικειμενικά, ἀπροσπέλαστα ἀπὸ τὴν ἥρωικὴ ὑποκειμενικότητα. Συμμετρία φέρνει μόνον ἡ ἀμιγῆς ἥρωικὴ ὑποκειμενικότητα τοῦ Ἀχιλλέου, ἡ ὁποία διαχωρίζεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα καὶ ἀπὸ τὴ δύναμή τους νὰ δημιουργοῦν ἰσοδυναμίες, ἀκριβῶς ὅπως, στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ φάσματος, οἱ ἀντικειμενικὲς ἰσοδυναμίες τῶν συναλλαγῶν διαχωρίζονται ἀπόλυτα ἀπὸ τὶς ὑλικὲς, ἀντικειμενικὲς ἐκφράσεις τῆς τιμῆς, τῆς ἀφοσίωσης καὶ τῆς προσωπικῆς ταυτότητας. Ἡ ἐμπορευματοποίηση, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ δῶρο, διαχωρίζει ἀπόλυτα τὸ ἀμιγῶς ὑποκειμενικὸ (δηλαδὴ τὸ ἀπομονωμένο ἄτομο) ἀπὸ τὸ ἀμιγῶς ἀντικειμενικὸ (11B, 14Γ).

Ἐπανερχόμεστε τώρα στὰ ἄλλα δύο παραδείγματα τοῦ σχήματος A-B-X. Στὸ πρῶτο παράδειγμα, ἡ ἀνταλλαγή ὄπλων ἀνάμεσα στὸν Διομήδη καὶ τὸν Γλαῦκο πάσχει ἀπὸ ἔλλειψη ἰσοδυναμίας: ἐξαιτίας τῆς, μιὰ ἀνταλλαγή ποὺ (ὡς ἀνταλλαγή δῶρων) εἶναι ἀπλῶς ἐκφραση τιμῆς μετατρέπεται σὲ ἔνδειξη ἀνοησίας. Τὸ δεύτερο παράδειγμα ἀφοροῦσε τὴν προσφορὰ ἀποζημίωσης ἐκ μέρους ἑνὸς μνηστήρα. Ὅπως ἀκριβῶς στὴν *Ἰλιάδα* δεσπόζει ἡ στρέβλωση τῆς ἀνταπόδοσης (ἀναδιανομῆς), ποὺ προκαλεῖται ὅταν ὁ Ἀχιλλέας ἀπορρίπτει τὰ δῶρα τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἔτσι στὴν *Ὀδύσσεια* δεσπόζει ἡ στρέβλωση τῆς ἀνταπόδοσης ποὺ δημιουργοῦν οἱ μνηστήρες μὲ τὸ νὰ καταναλώνουν τὸν πλοῦτο τοῦ ἀπόντος ἀρχηγοῦ. Στὸ ἓνα ὅσο καὶ στὸ ἄλλο ἔπος, ἡ ἐπίλυση τῆς κεντρικῆς κρίσης προκαλεῖ μιὰ νέα παρόμοια κρίση. Γιὰ τὸν Ὀδυσσεῦ, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Ἀχιλλέου, ὅλα

τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου δὲν μποροῦν νῆ ἀντισταθμίσουν τὴν ἀδικία πού ἔχει ὑποστῆ ὁ ἴδιος. Ὅταν ὁ Ὀδυσσεύς ἀπορρίπτει τὰ ἀγαθὰ πού προσφέρει ὁ μνηστήρας ὡς ἀποζημίωση, τὸ ἀποτελεσμα εἶναι ἡ μνηστηροφονία, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά τῆς ὁδηγεῖ σὲ νέα κρίση: οἱ συγγενεῖς τῶν μνηστήρων πραγματοποιοῦν ἔνοπλη ἐπίθεση. Κατὰ παρόμοιο τρόπο ὅταν ὁ Ἀχιλλέας, μετὰ τὴ συμφιλίωσή του μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα, ἐπιστρέφει στὴ μάχη γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν θάνατο τοῦ Πατρόκλου καὶ ἀπορρίπτει τὰ ἀγαθὰ πού τοῦ προσφέρουν ὁ Λυκάων καὶ κατόπιν ὁ Ἔκτωρ· στὴ δεύτερη περίπτωση μάλιστα, μετὰ τὴν ἀπόρριψη ἀκολουθεῖ ἡ κάκωση τοῦ νεκροῦ Ἔκτορα, ἡ ὁποία προκαλεῖ ἀποστροφή στοὺς θεούς. Στὴν κρίση τῆς ἀνταπόδοσης θὰ ἐπανέλθω ἀργότερα (2E, 4B).

Στὰ δύο ὁμηρικὰ ἔπη ἡ ἀκροτελεύτια κρίση τῆς ἀνταπόδοσης ὁδηγεῖται στὴν ἐπίλυσή της χάρη στὴν παρέμβαση τῶν θεῶν, καὶ εἰδικὰ στὴν Ἰλιάδα ὅπως ἔχω δεῖξει ἄλλοῦ) χάρη καὶ στὴ συναγωγὸ δύναμη τῆς τελετουργίας.⁸² Στὴ συνέχεια τῆς ἐπιχειρηματολογίας μου, θὰ δείξω ὅτι στὸν Ὅμηρο ἡ τελετουργία συνίστα ἐπίσης ιδεῶδες πρότυπο κατανομῆς ἀγαθῶν, τὸ ὁποῖο ἀντιπαρατίθεται τόσο στὸν ἀσταθὴ χαρακτήρα τῆς διανομῆς τῶν λαφύρων ὅσο καὶ στὸν περιθωριακὸ ρόλο τοῦ ἐμπορίου. Ἀναφέρομαι στὴν τελετουργία τῆς ζωοθυσίας.

Ε' Η ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ (ΑΝΑ)ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΛΑΦΥΡΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΕΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ

Στὴν ἔναρξη τῆς Ἰλιάδας ὁ βασιλιᾶς Ἀγαμέμνων ὑποχρεώνεται νὰ ἐπιστρέψει τὸ βραβεῖο τοῦ (γέρας), δηλαδὴ τὴ Χρυσήδα, στὸν πατέρα τῆς καὶ ἔτσι ἀναζητεῖ ἀντικαταστάτριά της. Ὁ Ἀχιλλέας ἀντιδρᾷ (A 122-129) λέγοντας ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ δὲν μποροῦν νὰ δώσουν στὸν Ἀγαμέμνονα ἄλλο βραβεῖο, γιὰτί ὅλα τὰ λάφυρα ἔχουν διανεμηθεῖ καὶ θὰ ἦταν ἄπρεπο γιὰ τοὺς ἄνδρες νὰ τὰ ξανασυγκεντρώσουν.⁸³ Ὁ Ἀγαμέμνων ἀπαντᾷ πῶς εἴτε θὰ τοῦ δώσουν οἱ Ἀχαιοὶ ἄλλο βραβεῖο ἰσάξιο μὲ ἐκεῖνο πού ἔχασε εἴτε θὰ πάρει ὁ ἴδιος τὸ βραβεῖο τοῦ Ἀχιλλέου ἢ τοῦ Αἴαντα ἢ τοῦ Ὀδυσσεά. Ὁ Ἀχιλλέας διαμαρτύρεται ὄχι μόνο γιὰτί κινδυνεύει νὰ χάσει τὸ βραβεῖο πού κέρδισε μὲ κόπους καὶ πού τοῦ τὸ ἔδωσαν οἱ γιοὶ τῶν Ἀχαιῶν (162), ἀλλὰ καὶ γιὰτί βλέπει μία γενικότερη ἀνισότητα: Ὅταν ἐκπορθοῦν μιὰ πόλη, τὸ βραβεῖο πού παίρνει ὁ Ἀχιλλέας δὲν εἶναι ἰσάξιο μὲ τοῦ Ἀγαμέμνονα, παρόλο πού αὐτὸς ἔχει τὸ βαρύτερο φορτίο ἀπ' ὅλους στὴ μάχη· στὴ διανομή τῶν λαφύρων ὁ Ἀγαμέμνων παίρνει πολὺ μεγαλύτερο μερίδιο (165-168). Στὸ I τῆς Ἰλιάδας ὁ Ἀχιλλέας ἐπανερχεται στὸ ζήτημα αὐτὸ: Ἀπὸ τίς πόλεις πού κούρσευε, μάζευε πάντα πολλὰ λάφυρα καὶ τὰ ἔδινε στὸν Ἀγαμέμνονα, ἀλλὰ ἐκεῖνος μοίραζε λίγα καὶ κρατοῦσε πολλὰ (330-333).

Ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω χωρία προκύπτει ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς ἀναδιανομῆς ἀνήκει κατ' ὄνομα στὸν λαό, πράγματι ὅμως στὸν βασιλιά. Ὑπὸ κανονικὲς

⁸² Πρόκειται γιὰ τὴ νεκρώσιμη τελετουργία: Seaford 11994α, 144-190 [ἑλλ. ἔκδ.: 237-304].

⁸³ Ἡ ἴσως «θὰ ἦταν ἄπρεπο νὰ τὰ ξανασυγκεντρώσουν ἀπὸ τοὺς ἄνδρες».

συνθήκες, ὁ ἔλεγχος πὺν ἀσκει ὁ βασιλιᾶς δημιουργεῖ (σύμφωνα μὲ τὸν Ἀχιλλέα) ἀνισότητες, καὶ σὲ εἰδικὲς περιστάσεις προξενεῖ τὴν κρίση πὺν δεσπόζει σὲ ὀλόκληρη τὴν Ἰλιάδα.

Ἡ ἀναδιανομὴ τῶν λαφύρων ὅμως δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ μορφή (ἀνά)διανομῆς στὸν Ὅμηρο. Μιὰν ἄλλη μορφή της βρίσκουμε στὴ ζωοθυσία, ἡ ὁποία περιγράφεται ἐκτενῶς σὲ ἕξι περιπτώσεις. Παρόλο πὺν καμία ἀπὸ τὶς περιγραφὲς αὐτὲς δὲν εἶναι πανομοιότυπη μὲ κάποιαν ἄλλη, οἱ ἐνέργειες πὺν συγκροτοῦν τὴν κάθε θυσιαστήρια πράξη ἀκολουθοῦν πάντοτε τὴν ἴδια σειρά· ἐξάλλου, οἱ περιγραφὲς ἔχουν πολλὰ πανομοιότυπα στοιχεῖα.

Στὴν Ἰλιάδα, εἴκοσι κωπηλάτες, μὲ τὸν Ὀδυσσεά γιὰ ἀρχηγό τους, μεταφέρουν τὴ Χρυσίδα μὲ πλοῖο πίσω στὸν πατέρα της, τὸν Χρῦση, καὶ τελοῦν τὴ θυσία πὺν θὰ βάλει τέρμα στὸν λοιμὸ τὸν ὁποῖο προκάλεσε στὸ ἑλληνικὸ στράτευμα μὲ τὶς προσευχὲς του ὁ Χρῦσης. Μολονότι ὁ Χρῦσης ἀναλαμβάνει προεξάρχοντα ρόλο (A 450, 462), καὶ κάποιες πράξεις τελοῦνται ἀπὸ μιὰ ὁμάδα νεαρῶν ἀνδρῶν (463, 470), ἡ θυσία τελεῖται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν παρισταμένων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὸ ὑποκείμενο τουλάχιστον εἴκοσι τεσσάρων ρημάτων πληθυντικῶ ἀριθμοῦ σὲ περίπου ἀντίστοιχο ἀριθμὸ στίχων (448-474). Ἐξάλλου, στὴν κατανάλωση τοῦ κρέατος συμμετέχει πάλι τὸ σύνολο τῶν παρισταμένων, ὅπως ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὸν στίχο «ἔτρωγαν, καὶ κανενὸς ἡ ὄρεξη δὲν στερήθηκε τὸ ἴσο γεῦμα [διδαιτὸς εἰσης]» (468), μιὰ λογοτυπικὴ ἔκφραση πὺν ἀπαντᾷ ἕξι ἀκόμη φορὲς στὸν Ὅμηρο,⁸⁴ καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ διανομὴ τοῦ κρασιοῦ «σὲ ὄλους» (471).

Ἡ θυσία πὺν τελεῖ ὁ Ἀγαμέμνων στὸ Β τῆς Ἰλιάδας (402-432) εἶναι, ἕνα εἰρηνικό προοίμιο τῶν ἐχθροπραξιῶν πὺν ξεκινοῦν ἀμέσως μετὰ καὶ συνεχίζονται, χωρὶς διακοπὴ παρὰ μόνο γιὰ τὴν τέλεση ἱεροπραξιῶν, ὡς τὸ τέλος τῆς Ἰλιάδας. Μετὰ τὴν προσευχὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἀκολουθοῦν δώδεκα στίχοι 421-432) σχεδὸν πανομοιότυποι μὲ ἐκείνους πὺν ἀκολουθοῦν τὴν προσευχὴ τοῦ Χρῦση (A 458-469)· ἀλλὰ οἱ τελεστές τῆς θυσίας εἶναι κάπως διαφορετικοί: ὄχι πια ἀνώνυμοι κωπηλάτες, ἀλλὰ ἑπτὰ ἀπὸ τους πῖο διακεκριμένους Ἕλληνες. Μολαταῦτα, ἀκόμη καὶ γι' αὐτὴ τὴν ἐπιλεκτὴ ὁμάδα, ὁ ποιητὴς λέει ὅτι «ἔτρωγαν, καὶ κανενὸς ἡ ὄρεξη δὲν στερήθηκε τὸ ἴσο γεῦμα». Ὅσο γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες, τὸ ποίημα ἀναφέρει ἐν συντομίᾳ ὅτι ὁ καθένας τους πρόσφερε ἀτομικὴ θυσία (B 400).

Ἡ περιγραφή τῆς θυσίας στὸ Γ τῆς Ἰλιάδας ἀποτελεῖ εἰδικὴ περίπτωση, καθὼς ἔχει σκοπὸ νὰ ἐπιβάλλει τὴν τήρηση τῶν ὄρκων ἀνάμεσα στὰ ἐχθρικά στρατεύματα σὲ μιὰ προσπάθεια γιὰ τὴ σύναψη ἀνακωχῆς. Ὅπως συνηθίζεται σὲ τέτοιου εἶδους θυσίες, δὲν ἀκολουθεῖ γεῦμα.⁸⁵ Μολαταῦτα, ἡ διανομὴ δὲν ἀπουσιάζει: μοιράζονται τὶς τρίχες τοῦ σφαγίου στοὺς καλύτερους πολεμιστὲς κάθε πλευρᾶς (274). Ἐνῶ γενικὰ ἡ ζωοθυσία μπορεῖ νὰ ἐκφράζει καὶ νὰ

⁸⁴ Ἰλ. A 602· 431· Ἡ 320· Ψ 56· Ὀδ. π 479· τ 425. Ἡ φράση «ἴσο γεῦμα» ἀπαντᾷ ἐπίσης στὴν Ἰλ. Δ 48· I 225· Ο 95· Ω 69· Ὀδ. θ 98. Βλ. καὶ Ὀδ. υ 281-282, 293-294.

⁸⁵ Seaford 1994α, 46-47 [ἑλλ. ἔκδ.: 92-93].

ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀλληλεγγύη τῆς ομάδας, ἢ συγκεκριμένη θυσία συνενώνει μέλη διαφορετικῶν ομάδων.

Ἡ ἴδια συναγωγὸς δύναμη ἐκδηλώνεται ἐπίσης, μὲ διαφορετικὸ τρόπο, σὲ ἐκεῖνες τὶς θυσιαστήριες τελετὲς στὶς ὁποῖες ἐνσωματώνονται ξένοι ποὺ ἐμφανίζονται τυχαία. Χαρακτηριστικὸ παραδειγμα⁸⁶ εἶναι ἡ θυσία ποὺ περιγράφεται ἐκτενῶς στὴν ἔναρξη τοῦ γ τῆς Ὀδύσσειας. Ἡ Ἀθηνᾶ (μὲ τὴ μορφή τοῦ Μέντορα) καὶ ὁ Τηλεμαχος καταπλέουν στὴν Πύλο, ὅπου βρίσκουν τοὺς Πυλίους νὰ θυσιάζουν στὴν ἀκρογιαλιά, χωρισμένοι σὲ ἑννέα ομάδες, ἢ καθεμίᾳ μὲ πεντακόσιους ἄντρες καὶ ἑννιά ταύρους (5-8). Τὴ θυσία προσφέρουν «ἐκεῖνοι» [τοί], δηλαδή ὁ λαὸς τῆς Πύλου. Ὁ Τηλεμαχος καὶ ἡ Ἀθηνᾶ πηγαίνουν πρὸς «τὴ σύναξη καὶ τὰ καθίσματα τῶν Πυλίων» (31), ὅπου ὁ Νέστωρ κάθεται μαζί μὲ τοὺς γιούς του, καὶ γύρω τους οἱ σύντροφοί τους ἐτοιμάζουν τὰ κρέατα. Ὁ γιὸς τοῦ Νέστορα ὑποδέχεται τοὺς ξένους καὶ τοὺς προσφέρει μερίδιο (μοίρας) ἀπὸ τὰ ἐντόσθια καὶ τὸ κρασί. Ὁ Τηλεμαχος καὶ ἡ Ἀθηνᾶ προσεύχονται στὸν Ποσειδῶνα, καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ ζητεῖ νὰ δώσει σὲ ὅλους τοὺς Πυλίους εὐχάριστη ἀνταμοιβή γιὰ τὴν ἐξαίσια ἐκατόμβη (58-59). Ἐπειτα, ὅλοι ἀπολαμβάνουν τὸ φαγητό: «μοιράζοντας τὶς μερίδες, γεύτηκαν τὸ λαμπρὸ κοινὸ γεῦμα» [μοίρας δασάμενοι δαίνυντ' ἐρικυδέα δαίτα].⁸⁷ Στὴ θυσία αὐτὴ δὲν ὑπάρχει προεξάρχων ἢ ἱερέας, καὶ τονίζεται ἡ συλλογικὴ συμμετοχὴ τῶν 4.500 ἀνθρώπων. Στὴ συνέχεια, στὸ σπίτι τοῦ Νέστορα, τελεῖται ἄλλη μία θυσία, ποὺ ἐπίσης περιγράφεται ἐκτενῶς, ἂν καὶ εἶναι πολὺ μικρότερης κλίμακας· ἐκεῖ ὁ Νέστωρ, οἱ πέντε γιοί του καὶ οἱ γυναῖκες τοῦ σογιοῦ τους διαδραματίζουν σημαντικὸ ρόλο ὁ καθένας.

Ἡ κοινὴ θυσία στὴν ἀκρογιαλιά τῆς Πύλου διαδραματίζει δομικὸ ρόλο στὴν ἀφήγηση, καθὼς σηματοδοτεῖ τὴν εἴσοδο τοῦ Τηλεμάχου στὸν ἐκτὸς Ἰθάκης κόσμος. Κατὰ παρόμοιο τρόπο, ἡ τελευταία ἀπὸ τὶς ἑξὶ προαναφερθεῖσες θυσίες, τὴν ὁποία τελεῖ ὁ Εὐμαιοσ στὴν Ἰθάκη, σηματοδοτεῖ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ὀδυσσεῆ ἀπὸ τὸν κόσμος τοῦ μύθου στὴ χώρα του (Ὀδ. ξ 418-438). Ὁ Εὐμαιοσ κόβει τὸ κρέας τοῦ χοίρου ποὺ θυσιάσει σὲ ἑπτὰ μερίδες, ξεδιαλέγει μία γιὰ τὸν Ἑρμῆ καὶ τὶς νύμφες, μοιράζει τὶς ὑπόλοιπες στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς συνδαιτυμόνες του καὶ τιμᾶ (γέραιρεν) τὸν Ὀδυσσεῆ δίνοντάς του ἕνα ξεχωριστὸ κομμάτι.

Οἱ πιὸ πάνω περιγραφὲς ζωοθυσίας ἀπαντοῦν σὲ διαφορετικῶν εἰδῶν συμφραζόμενα. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ καθεμίᾳ τους συνδυάζει τὴν ἔμφαση στὴ συλλογικότητα (εἴτε πρόκειται γιὰ μικρὲς εἴτε γιὰ μεγάλες ομάδες) μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔμμομη στὸ τυπικὸ τῆς τελετουργικῆς διαδικασίας· ὅλες τους ἐπίσης κατέχουν θέση-κλειδί στὴν ἀφήγηση. Χάρη στὴν πανάρχαιη,⁸⁸ τακτικὰ ἐπαναλαμβανόμενη καὶ μὲ ἄκρως τελετουργικὴ δομὴ θανάτωση καὶ διανομὴ τοῦ σφαγίου, διασφαλίζεται ἡ ἰσότητα τοῦ γεύματος: ὅλοι παίρνουν τὸ μερίδιό τους. Ἡ ἴση

⁸⁶ Ἐπίσης, βλ. κυρίως Ἰλ. Α 768-780· Ὀδ. η 136-138· ο 222, 257-262· Εὐρ. Ἠλ. 779-796· Seaford 1994α, 50-51 [ἑλλ. ἔκδ.: 97-98].

⁸⁷ Στὸν στ. 66 (πβ. καὶ ν 280, προκειμένου γιὰ τοὺς μνηστήρες) κάθε λέξη ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προτελευταία παράγεται ἀπὸ ρίζα ποὺ σημαίνει «μοιράζω».

⁸⁸ Burkert 1983.

διανομή τοῦ κρέατος σὲ ὄλους καὶ (προπάντων) ἢ συλλογικὴ συμμετοχὴ (*κοινωνία*) ὑπογραμμίζονται διαρκῶς σὲ πολυάριθμα μεταγενέστερα κείμενα, στὰ ὁποῖα ἡ ζωοθυσία τελεῖται ἀπὸ ὁμάδες ποικίλου μεγέθους — ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ οἴκου ὡς ὀλόκληρη τὴν πόλη-κράτος ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ Ἕλληνες προερχόμενους ἀπὸ διαφορετικὲς πόλεις-κράτη κατὰ τὴ διάρκεια πανελληνίων ἐορτῶν.⁸⁹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ διανομὴ τῶν λαφύρων δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνεται τακτικά, ἀφοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνεξέλεγκτης βίας καὶ εἰδικῶν περιστάσεων, καὶ ἔτσι ὁ τελετουργικὸς χαρακτήρας τῆς εἶναι πιθανῶς, σχετικὰ περιορισμένος.⁹⁰ Ἀσφαλῶς, ὁ τελετουργικὸς χαρακτήρας ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Ὅμηρο.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ (ἀνα)διανομὴ τῶν λαφύρων καὶ τοῦ σφαγίου στὸν Ὅμηρο ἔχουν ὀρισμένα κοινὰ στοιχεῖα: καὶ γιὰ τὶς δύο πράξεις χρησιμοποιεῖ τὸ ἴδιο ρῆμα (*δατέομαι*): τόσο τὴ μία ὅσο καὶ τὴν ἄλλη μπορεῖ νὰ τὴν τελέσει εἴτε ὁ ἀρχηγός⁹¹ εἴτε ὀλόκληρη ἡ ὁμάδα.⁹² καὶ ὑπάρχει καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἓνα διαλεχτὸ μερίδιο (ποῦ κάποτε ὀνομάζεται *γέρας*) γιὰ τὸν ἀρχηγό,⁹³ ἐνῶ ὅλα τὰ μέλη τῆς ὁμάδας παίρνουν «ἴσο» μερίδιο.⁹⁴ Τὰ δύο εἶδη διανομῆς μπορεῖ ἀκόμη καὶ νὰ συνυπάρχουν, ὅταν ἡ λεία ἀποτελεῖται ἀπὸ ζῶα.⁹⁵ Προξενεῖ λοιπὸν μεγάλη ἐντύπωση, κατὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς *Ἰλιάδας*, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα ἀφενὸς στὴν παραδοσιακὴ, ἐλεγχόμενη συλλογικότητα τῶν θυσιῶν, οἱ ὁποῖες κατέχουν θέσεις-κλειδιά (ἐναρκτήριες καὶ καταληκτήριες) στὴν ἀφήγηση, καὶ ἀφετέρου στὴν ἀνισότητά ποῦ βρίσκεται στὸν πυρήνα τῆς *Ἰλιάδας* καὶ προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀμφίσημες, ἀβέβαιες διαδικασίες ποῦ ἀκολουθοῦνται κατὰ τὴ διανομὴ τῶν λαφύρων. Ἡ ἴδια ἀντίθεση ὑποδηλώνεται καὶ σὲ ὅσα λέει ὁ Ὀδυσσεύς ἀμέσως μόλις οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Ἀγαμέμνονα πάρουν μέρος στὸ θυσιαστήριον γεῦμα ποῦ ἐτοίμασαν ὁ Ἀχιλλεύς καὶ ὁ Πάτροκλος. Ὁ Ὀδυσσεύς ξεκινᾷ λέγοντας «στὴν ὑγείᾳ σου, Ἀχιλλεῖα. Δὲν μᾶς λείπει⁹⁶ τὸ ἴσο γεῦμα, εἴτε στὴ σκηνὴ τοῦ Ἀτρεΐδου

⁸⁹ Ἰση διανομή: βλ. 3Α σήμ. 5. *Κοινωνία*: π.χ. Αἰσχ. *Ἄγαμ.* 1037-1038· Ἀριστοφ. *Εἰρήνη* 1115, 1129-1131· Θουκ.3.59.2· Ξενοφ. *Ἑλλην.* 2.4.20· Πλάτ. *Πολιτεία* 470e· *Νόμοι* 738d, 909de· Ἰσοκρ. *Πανηγ.* 43· Μέν. *Δύσκ.* 560-562· Θεόπομπ. FGrH 115 F213· IG ii² 1496 (Rosivach 1994, 48-67)· Burkert 1985, 55-59, 254-260· Parker 1996, 1.

⁹⁰ Ἐνα καλὸ παράδειγμα γιὰ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν εὐτακτικὴ ἰσονομία τῆς θυσιαστήριας διανομῆς καὶ στὴ δυνάμει διχαστικὴ διανομὴ λαφύρων ἀποτελεῖ ὁ μῦθος γιὰ τὴ διένεξη ποῦ ξέσπασε ἀνάμεσα στοὺς Διοσκούρους καὶ στοὺς γιουὺς τοῦ Ἀφαρέα ὅταν χρειάστηκε νὰ μοιράσουν μεταξύ τους κλεμμένα βόδια: Ἀπολλόδ. *Βιβλ.* 3.11.2.

⁹¹ Θυσία: σήμ. 108 παρακάτω. Λάφυρα: *Ἰλ.* I 333· *Ἰλ.* 704-705.

⁹² Θυσία: 3Α. Λάφυρα: *Ἰλ.* A 162· *Ὀδ.* ι 41-42, 549.

⁹³ Θυσία: *Ἰλ.* H 321· *Ὀδ.* ι 160, 550-551· πβ. δ 66· ξ 437. Λάφυρα: *Ἰλ.* A 167· I 333· *Ἰλ.* 704· *Ὀδ.* ι 550-551· ἡ λέξις *γέρας* μπορεῖ νὰ δηλώνει καὶ ἄλλες μορφές ἀπονομῆς προνομίων, π.χ. στὴν *Ἰλ.* T 182· *Ὀδ.* η 150.

⁹⁴ Θυσία: 2E σήμ. 84. Λάφυρα: *Ἰλ.* *Ἰλ.* 705· *Ὀδ.* ι 42, 549· πβ. α 118-119.

⁹⁵ *Ἰλ.* *Ἰλ.* 703-706· *Ὀδ.* ι 548-553.

⁹⁶ *ἐπιδευεῖς*: Ἡ ἐναλλακτικὴ γραφὴ *ἐπιδευῆς* δίνει πολὺ ὀμαλότερη σύνταξη, καὶ καθὼς τὸ ἐπίθετο ἀναφέρεται στὸν Ἀχιλλεῖα (ὅπως καὶ τὸ ρῆμα *ἐπιδευῆ*, ποῦ μᾶλλον εἶναι εἰκασία τοῦ Ἀριστάρχου), γίνεται ἀκόμη πιὸ ἐμφανὴς ἡ ἀντίθεση μετὰ τὴν ἀντιμετώπιση ποῦ ἐπιφυλάχθηκε στὸν Ἀχιλλεῖα κατὰ τὴ διανομὴ τῶν λαφύρων.

Αγαμέμνονα εἴτε τώρα ἐδῶ», καὶ στὴ συνέχεια περιγράφει τὴν κρίση ποὺ προκάλεσε ἡ ἀπόσυρση τοῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὴ μάχη. Ἡ συλλογικότητα τῆς βρώσης θὰ διαδραματίσει τὸν ρόλο τῆς στὴ συμφιλίωση τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ ἀργότερα μὲ τὸν Πρίαμο.⁹⁷

Ἡ ἐν λόγῳ ἀντίθεση ἀντιστοιχεῖ, χοντρικά, στὴν προαναφερθεῖσα (2B) ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ δύο εἶδη ἀγαθῶν: ἀφενὸς στὰ ἀγαθὰ ποὺ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐπιβίωση (ἐδῶ περιλαμβάνονται καὶ τὰ σφάγια τῆς θυσίας) καὶ ἀφετέρου στοὺς θησαυροὺς: τεχνουργήματα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο ἢ πολυτελὲς ὕφασμα, ἀνεπεξέργαστα πολύτιμα μέταλλα, γυναικὲς, ἄρματα μὲ ἄλογα. Ἐνῶ τὸ σφάγιο θυσιάζεται καὶ καταναλώνεται ἀπὸ τὴν ὀμάδα, οἱ θησαυροὶ (εἴτε ἀποτελοῦν μέρος λαφύρων εἴτε ὄχι) κυκλοφοροῦν, ἀνάμεσα σὲ μέλη διαφορετικῶν ὀμάδων, ὡς δῶρα.

Ὅταν ὁ Ὀδυσσεὺς καὶ οἱ σύντροφοί του κουρσεύουν τὴν πόλη τῶν Κικόων καὶ σκοτώνουν τοὺς ἄντρες τῆς, μοιράζονται τὶς αἰχμάλωτες καὶ τὰ ὑπάρχοντά τους, ἔτσι ποὺ κανεὶς δὲν μένει χωρὶς ἴσο μερίδιο (Ὀδ. ι 41-42). Μόνο σὲ κατοπινὸ σημεῖο τῆς ἀφήγησης, στὴν Κυκλώπεια ραψωδία, μαθαίνουμε ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς Κίκωνες εἶχε προσφέρει στὸν Ὀδυσσεὺς, σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἴδιου καὶ τῆς οἰκογένειάς του, «λαμπρὰ δῶρα»: ἑπτὰ τάλαντα χρυσοῦ, ἕναν ἀργυρὸ κρατήρα καὶ δώδεκα σταμνιά κρασί (ι 197-205). Δὲν εἶναι παράξενο λοιπὸν ποὺ, ὅταν ὁ Ὀδυσσεὺς φεύγει ἀπὸ τὸ νησὶ τοῦ Αἰόλου μὲ ἕναν ἀσκὸ ποὺ ἔχει μέσα τοῦ κλεισμένουσ τους ἀνέμους, οἱ σύντροφοί του βρίσκουν εὐκαιρία, τὴν ὥρα ποὺ ἐκεῖνος κοιμᾶται, νὰ ἀνοίξουν τὸν ἀσκὸ, νομίζοντας ὅτι περιέχει χρυσάφι καὶ ἀσήμι, δῶρα τοῦ Αἰόλου. Οἱ συνέπειες εἶναι ὀλέθριες, ἀλλὰ τὸ σκεπτικὸ τῶν συντρόφων δὲν εἶναι παράλογο: «ὁ Ὀδυσσεὺς», λένε, «σὲ ὅποια πόλη ἢ χώρα καὶ νὰ πάει, βρίσκει ἀγάπη καὶ τιμὴ· πολλοὺς θησαυροὺς κουβαλεῖ μαζί του ἀπὸ τὰ λάφυρα τῆς Τροίας, ἐνῶ ἐμεῖς ποὺ πήραμε μέρος στὴν ἴδια ἐκστρατεία γυρίζουμε σπιτί μας μὲ ἄδεια χέρια. Καὶ τώρα ὁ Αἰόλος τοῦ χάρισε αὐτὰ τὰ δῶρα σὲ ἔνδειξη φιλίας» (κ 38-44).

Ἀντίθετα, ἡ διανομὴ τοῦ κρέατος — εἴτε προέρχεται ἀπὸ τὴ θυσία εἴτε ἀπὸ τὸ κυνήγι— ἀνάμεσα στὸν Ὀδυσσεὺς καὶ τοὺς συντρόφους του δὲν παρουσιάζει προβλήματα. Οἱ περιγραφὲς τῶν γευμάτων, ὅπου ὁ Ὀδυσσεὺς μερικὲς φορὲς παίρνει ἐλαφρῶς μεγαλύτερο μερίδιο ἀπὸ τοὺς συντρόφους του,⁹⁸ ἀποτελοῦν εἰρηρικὰ διαλείμματα εὐτακτης ἀλληλεγγύης μέσα στὴν ἀλληλουχία ἀπὸ φρικτὲς δοκιμασίες, οἱ ὁποῖες συχνὰ προξενοῦν διχόνοια ἀνάμεσα στὸν Ὀδυσσεὺς καὶ τοὺς ἄντρες του. Ἐντούτοις, οἱ ἐξωτικοὶ τόποι ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σκηρικὸ τῶν περιπετειῶν τους χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἀπουσία ἢ τὴν ἀφύσικη μορφή τῆς θυσιαστήριας τελετουργίας.⁹⁹ Στὸ νησὶ τῆς Καλυψῶς δὲν ὑπάρχουν θυσίαι (ε 101-102). Ὁ Πολύφημος περιφρονεῖ τοὺς θεοὺς, θανατώνει μὲ ἀποκρουστικὸ τρόπο τοὺς συντρόφους τοῦ Ὀδυσσεὺς καὶ τοὺς τρώει ὠμούς — πρᾶξεις ποὺ

⁹⁷ Τ 48 (πβ. Τ 179-180). Ω 621-628.

⁹⁸ Γιὰ τὶς λεπτομέρειες τῆς σχετικῆς ἐπιχειρηματολογίας, βλ. Vidal-Naquet 1986, 15-38.

⁹⁹ Βλ. π.χ. Ὀδ. ξ 323-324, ὅπου ἡ λέξη κτήματα ἐπεξηγεῖται ὡς χαλκός, χρυσός καὶ σίδηρος.

βρίσκονται στους αντίποδες τῆς θυσίας. Στις Θυσίες τῶν Φαιάκων, εἶναι παρόντες οἱ θεοί, πράγμα πού συνιστᾶ ἀνωμαλία. Ἀκόμη οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσέα ἀναγκάζονται ἀπὸ τὴν πείνα νὰ καταβροχθίσουν, σὲ μιὰν ἀφύσικη θυσία, τὰ βόδια τοῦ Ἡλίου, πού ἡ βρώση τους ἦταν ἀπαγορευμένη. Ὡστόσο, ἂν ἐξαιρέσουμε αὐτὴ τὴ μοναδική, καὶ μοιραία περίπτωση, τὰ γεύματα τοῦ Ὀδυσσέα καὶ τῶν συντρόφων του συμμορφώνονται μὲ τὶς πολιτισμένες διαδικασίες τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἂν καὶ πραγματοποιοῦνται σὲ ἐξωτικούς τόπους ὅπου αὐτὲς οἱ διαδικασίες δὲν ἰσχύουν. Ἀντίθετα στὴν Πύλο, οἱ ἐν λόγῳ διαδικασίες παρουσιάζονται σὲ μιὰ μεγαλοπρεπὴ περιγραφή, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ στὸ ταπεινότερο περιβάλλον τῆς καλύβας τοῦ Εὐμαιοῦ στὴν Ἰθάκη. Σὲ ποιὸ σημεῖο αὐτοῦ του φάσματος πιθανοτήτων θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὸ φαγοπότι τῶν μνηστήρων;

Ἐξαιτίας τῶν ἰδιαίτερων συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦν στὴν Ἰθάκη, τὸ φάτων μνηστήρων εἶναι τόσο ἐκτεταμένο ὥστε καταλύει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὰ ἀγροκτηνοτροφικὰ προϊόντα (ιδίως τὰ κτήνη) καὶ σὲ ἄλλες μορφές ἰδιοκτησίας, ἀφοῦ τὸ γλέντι τους «σύντομα θὰ συντριψεῖ ἐντελῶς ὀλόκληρο τὸ σπιτικό καὶ θὰ καταστρέψει ὀλότελα τὸ βίος τοῦ (βίοντος)» (β 48-49). Ἡ λέξη βίοντος, ὅπως καὶ ἡ λέξη κτήματα, μπορεῖ νὰ σημαίνει γενικὰ «πλοῦτος». Ἐνῶ ὅμως ἡ λέξη βίοντος δηλώνει συγκεκριμένα τὰ ἀγροκτηνοτροφικὰ προϊόντα, ἡ λέξη κτήματα ἀναφέρεται γενικὰ σὲ πιὸ ἀνθεκτικὲς μορφές πλούτου καὶ συχνὰ δηλώνει τοὺς θησαυρούς.¹⁰⁰ Ἔτσι, ἡ φράση κτήματα δαρδάπτουσι (καταβροχθίζουν —σὰν ζῶα— τὸ βίος: ξ 92, π 315), μὲ τὴν ὁποία περιγράφεται τὸ φαγοπότι τῶν μνηστήρων, ὑποδηλώνει μιὰ κτηνώδη, σαρωτικὴ ἀδηφαγία πού θὰ ἀναλώσει ὀλόκληρο τὸν πλοῦτο τοῦ σπιτιοῦ, ὄχι μόνο τὸ κρέας.¹⁰¹ Συνεπῶς, τὸ φαγοπότι τῶν μνηστήρων ἐξομοιώνεται μὲ (ἢ μετασχηματίζεται σὲ) διανομὴ λαφύρων — δηλαδὴ τοῦ πλούτου τοῦ Ὀδυσσέα. Τὸ σπιτικό του θὰ «συντριβεῖ ἐντελῶς». Ὁ Νέστωρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ προειδοποιοῦν τὸν Τηλέμαχο ὅτι πρέπει νὰ ἐπιστρέψει ἀμέσως στὴν Ἰθάκη, «γιατί ἄλλιῶς θὰ καταβροχθίσουν τὰ πάντα, μοιράζοντας μεταξύ τους τὰ κτήματα»,¹⁰² πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει ὁ Ἰθακήσιος Φιλοίτιος: «τὸ ἔχουν βάλλει σκοπὸ νὰ μοιραστοῦν τὰ κτήματα τοῦ ἀφέντη, πού λείπει τόσον καιρὸ» (υ 215- 216. Τὸ φαγοπότι τῶν μνηστήρων εἶναι τόσο ἐκτεταμένο καὶ ἄτακτο ὥστε καταλύει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ διανομὴ τοῦ γεύματος καὶ τὴ διανομὴ τῶν λαφύρων. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ φαγοπότι τους κατὰ κανόνα δὲν συνοδεύεται ἀπὸ θυσία.¹⁰³ μάλιστα, ἡ ἑξαλλη ἀταξία του εἶναι τὸ ἀντίθετό τῆς θυσίας.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Πβ. τὴ διαδικασία πού φαντάζεται ὁ Τηλέμαχος: «γιὰ μένα θὰ ἦταν καλύτερα νὰ τρώγατε τοὺς θησαυρούς (κειμήλια) καὶ τὰ πρόβατα» (β 74-75).

¹⁰¹ Ὀδ. γ 315-316· ο 12-13.

¹⁰² Βλ. περαιτέρω Said 1979.

¹⁰³ Μία ἄλλη σύγκρουση πού συνέβη στὴ διάρκεια ἑνὸς συμποσίου (πβ. Ὀδ. θ 76) εἶχε τόση σημασία ὥστε τὴν προφήτεψε τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν (76-82).

¹⁰⁴ α 374-375· β 139-140· ὅπως σὲ ἔρανον: α 225-229· Seaford 1994α, 57 [ἑλλ. ἔκδ.: 108].

Ἡ κρίση πού δεσπόζει στὴν Ἰλιάδα προκαλεῖται ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ εἵδους ἐκείνου τῆς ἀνταπόδοσης (τὸ βραβεῖο τοῦ Ἀχιλλεῦ εἶναι ἀντάλλαγμα γιὰ τὶς πολεμικὲς ὑπηρεσίες του) πού βρίσκεται ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἀρχηγοῦ (ἀναδιανομή). Καὶ στῆς Ὀδύσειας τὸ ἐπίκεντρο ἐπίσης βρίσκεται μία κρίση πού συνδέεται μὲ τὴν ἀναδιανεμητικὴ ἀνταπόδοση. Μόνο πού ἐδῶ ἡ ἰσορροπία καταρρέει στὸ ἀντίθετο ἄκρο, κατὰ κάποιον τρόπο: τὸ φαγοπότι τῶν μνηστήρων τραβᾷ σὲ μᾶκρος, καὶ τὸ ἀναμενόμενο θὰ ἦταν νὰ φιλοξενεῖ ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς μνηστήρες τοὺς ὑπόλοιπους ἐκ περιτροπῆς, σὲ ἀνταποδοτικὴ βάση.¹⁰⁵ ἐντούτοις, τὸ νὰ τρωγοπίνουν οἱ μνηστήρες στὸ σπίτι τοῦ ἀρχηγοῦ δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη κάτι ἀπαράδεκτο, καὶ σίγουρα δὲν εἶναι χωρὶς προηγούμενο.¹⁰⁶ Ὡστόσο, στὶς ἰδιάζουσες συνθήκες πού ἐπικρατοῦν στὴν Ἰθάκη λόγῳ τῆς παρατεταμένης ἀβελιότητος σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ζεῖ ἢ ὄχι ὁ Ὀδυσσεύς, ἡ ὁποία ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴν ἀναποφασιστικότητά τῆς Πηνελόπης, ἡ παράταση τοῦ συμποσίου τῶν μνηστήρων καταντᾷ ἀπαράδεκτη καὶ καταλήγει σὲ μιὰν ὑπέρμετρη, μονόδρομη συναλλαγὴ: τὴν κατανάλωση τοῦ πλούτου τοῦ Ὀδυσσεῦς χωρὶς ἀποζημίωση.¹⁰⁷ Πρόκειται γιὰ κρίση τῆς ἀνταπόδοσης, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ παράθεση γεύματος στοὺς εὐγενεῖς, πού ἀποτελεῖ τὸν κανονικὸ ρόλο τοῦ ἀρχηγοῦ,¹⁰⁸ γίνεται ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης ἢ καὶ ἀντιστρέφεται — μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ γεῦμα ὑπονομεύει, ἀντὶ νὰ ἐπιβεβαιώνει, τὴν ἐξουσία τοῦ ἀρχηγοῦ.

Ἡ ἀναδιανεμητικὴ (συγκεντρωτικὴ) ἀνταπόδοση καταρρέει λόγῳ τῆς ὑπέρμετρης κάρπωσης τῶν ἀγαθῶν, εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀναδιανομέα (ὅπως στὴν Ἰλιάδα) εἴτε ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν εὐγενῶν (ὅπως στὴν Ὀδύσεια). Στὴν Ἰλιάδα, ἡ διανομὴ ἀφορᾷ τὰ λάφυρα, ἐνῶ στὴν Ὀδύσεια τὸ φαγητὸ καὶ τὸ κρασί στὸ πλαίσιο ἐνὸς γεύματος (τῶν μνηστήρων) πού μετασχηματίζεται σὲ διανομὴ λαφύρων. Στὴ μία ὅσο καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση εἶναι σαφέστατη ἡ ἀντίθεση μὲ τὴν εἰρηνικὴ, εὐτακτὴ κοινωνίαν πού ἐκδηλώνεται στὶς ἀναδιανεμητικὲς διαδικασίες τῆς ζωοθυσίας, ἡ ὁποία περιγράφεται στοργικὰ ἀπὸ τὸν ποιητὴ καὶ γεμίζει μὲ εὐχαρίστηση τοὺς θεοὺς.¹⁰⁹

Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ παραδοσιακὴ τελετουργία ἐξασφαλίζει σταθερότητα δημιουργώντας συναινετικὲς προσδοκίες γιὰ τὸ πότε, πῶς καὶ ἀπὸ ποιὸν θὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ τελετουργία. Μπορεῖ νὰ ἐκπροσωπεῖ τὸν ἔλεγχο, τὴν προβλεψιμότητα καὶ τὴ συνοχὴ σὲ ἕναν κόσμον πού κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι ἀνεξέλεγκτος, ἀπρόβλεπτος καὶ γεμάτος συγκρούσεις. Συνεπῶς, ἡ τελετουργία ἔχει γιὰ τὴν κοινωνία ζωτικὴ σημασία, ἡ ὁποία ἐκφράζεται στὴν πεποιθὴση ὅτι οἱ θεοὶ ἀπαιτοῦν ἀνελέητα τὴν τέλεσή της. Στὴν περίπτωση τῆς ζωοθυσίας,

¹⁰⁵ Ἡρόδ. 6.126-130· Seaford 1994a, 53-56 [ἐλλ. ἔκδ.: 102-107].

¹⁰⁶ νήποινον: α 160· β 142 κτλ.

¹⁰⁷ Ἰλ. Β 402· Η 314· Ι 69-70· Ὀδ. γ 42, 445· ξ 249-251· ο 506- 507.

¹⁰⁸ Πβ. Ὀδ. ξ 249-271: ὁ ἀρχηγὸς μίας ἐπιδρομῆς προσφέρει πρῶτα ἀπ' ὅλα θυσιαστήριον γεῦμα στοὺς συντρόφους του, οἱ ὁποῖοι κατόπιν ρίχνονται στὸ πλιάτσικο μὲ τέτοιο ζῆλο ὥστε παρακοῦνε τὸν ἀρχηγό τους καὶ τιμωροῦνται.

¹⁰⁹ Ὁ ἀριθμὸς ἑκατο ὑπονοεῖται στὴ λέξη ἐκατόμβη· γιὰ τὸν ἀριθμὸ δώδεκα πβ. Ἰλ. Ζ 93· Οἱ. ν 182· ἐννία: Ἰλ. Ζ 174· Ὀδ. γ 8· ἔνα: Ἰλ. Β 402· κτλ.· Laum 1924, 18.

τουλάχιστον ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ὁμηρικὲς περιγραφές τῆς, τὸ καταληκτικὸ σημεῖο καὶ (κατὰ τὰ φαινόμενα) ὁ κύριος σκοπὸς τῆς τελετουργίας εἶναι νὰ διανεμηθεῖ ἐξίσου καὶ νὰ καταναλωθεῖ συλλογικὰ τὸ κρέας. Ἡ δύναμη ποῦ ἔχει ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότιμης θυσιαστήριας διανομῆς εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ 3Α, ἐμφανῆς στὴν ἐπίδραση τὴν ὁποία ἀσκεῖ (ὡς πρότυπο) σὲ ἄλλες μορφές συλλογικῆς διανομῆς, ἀκόμη καὶ στὴν ἔννοια τῆς μοίρας. Ἡ ζωοθυσία περισσότερο ἀπὸ ἄλλες τελετουργίες, τέμνεται μὲ τὴν οἰκονομία. Ὅπως σὲ μερικὲς ὁμηρικὲς περιγραφές τῆς ζωοθυσίας, ἓνα ἄτομο ἀναλαμβάνει ἡγετικὸ ρόλο ἢ ἀπολαμβάνει ἰδιαίτερο μερίδιο, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν διαταράσσει τὴν ἀρχὴ τῆς συλλογικῆς διανομῆς. Στὸν Ὅμηρο, οἱ ἐντάσεις ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ ἰδιοποίηση καὶ τὴ συλλογικὴ διανομὴ προκύπτουν ὄχι στὸ πλαίσιο τῆς ζωοθυσίας, ἀλλὰ στὴν ἀφήγηση ὡς σύνολο — τόσο στὸ πλαίσιο τῆς διανομῆς τῶν λαφύρων ὅσο καὶ ἀνάμεσα στὴ διανομὴ τῶν λαφύρων καὶ τὴ θυσιαστήρια διανομὴ. Τοῦτο συμβαίνει ἐπειδὴ κατὰ τὴ διανομὴ τῶν λαφύρων, ἐντελῶς ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἰσχύει στὴ θυσιαστήρια διανομὴ, ὁ ἥρωικὸς ἀτομικισμὸς ποῦ εἶναι τόσο οὐσιῶδες συστατικὸ τοῦ ὁμηρικῶ ἤθους διαταράσσει ἢ περιθωριοποιεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ἴσης διανομῆς.

Τὴν ἀντίθεση αὐτὴ μπορούμε νὰ τὴ διερευνήσουμε ἀκόμη βαθύτερα. Ἡ διαδικασία τῆς θυσιαστήριας τελετουργίας, ὅπως καὶ τῆς τελετουργίας γενικὰ εἶναι καθορισμένη. Γιὰ παράδειγμα, πραγματοποιεῖται σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα (π.χ. κατ' ἔτος), ἢ ὡς προβλεπόμενη συνοδεία ὀρισμένων πράξεων πολέμου, τοῦ ἐξαγνισμοῦ, τοῦ γάμου κτλ.). Ἡ παράδοση (καὶ ἀργότερα, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, οἱ καταγεγραμμένοι κανόνες) ὀρίζει ποιὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀναλάβει ἡγετικὸ ρόλο ἢ νὰ λάβει ἴσο ἢ ἰδιαίτερο μερίδιο, καθὼς καὶ πόσα καὶ τί εἶδους πρέπει νὰ εἶναι τὰ σφάγια. Στὸν Ὅμηρο, ὁ ἀριθμὸς τῶν σφαγίων (ὅταν προσδιορίζεται) εἶναι ἑκατό, δώδεκα, ἐννιά ἢ ἓνα.¹¹⁰

Ἡ διανομὴ τῶν λαφύρων, ἀντιθέτως, οὔτε τελεῖται τακτικὰ οὔτε μπορεί νὰ προβλεφθεῖ, ἀφοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία ἀνεξέλεγκτων πράξεων βίας. Στὸν Ὅμηρο, ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχει ἀβεβαιότητα καὶ ἀμφισημία γύρω ἀπὸ τὸ ποιὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀναλάβει ἡγετικὸ ρόλο ἢ νὰ λάβει ἴσο μερίδιο. Ἀπὸ ὅλες τὶς πράξεις ποῦ περιγράφονται στὴν ὁμηρικὴ ποίηση, ἡ ζωοθυσία ἔχει ἴσως τὸν πιὸ ἔντονα λογοτυπικὸ χαρακτήρα (μαζὶ μὲ τὶς σκηνὲς ἐξοπλισμοῦ τοῦ πολεμιστῆ): οἱ περιγραφές ζωοθυσιῶν ἐπαναλαμβάνονται ὀλόκληρες σειρὲς ἀπὸ πανομοιότυπους στίχους. Ἡ διανομὴ τῶν λαφύρων ὅμως δὲν ἔχει τελετουργικὰ χαρακτήρα, δὲν περιγράφεται ἐκτενῶς καὶ δὲν περιγράφεται μὲ λογοτύπους· καὶ ἔχει σημασία ὅτι ἡ μοναδικὴ ἐξαίρεση σὲ αὐτὸν τὸν κανόνα — δηλαδὴ ἡ ἐπανάληψη, σὲ τρία διαφορετικὰ χωρία, τῆς ἴδιας λογοτυπικῆς φράσης «γιὰ νὰ μὴ μείνει κανεὶς χωρὶς ἴσο μερίδιο»¹¹¹ — ἀναφέρεται στὴ διατήρηση τῆς ἀρχῆς

¹¹⁰ 111 Ἰλ. Α 705· Ὀδ. ι 42 καὶ 549.

¹¹¹ Τὰ σφάγια συχνὰ προσδιορίζονται μὲ τὸν ὄρο *τελής* ἢ *τέλειος* (δηλαδὴ «ἐνήλικας»: Rosivach 1994, 151): Ἰλ. Α 66· Ω 34· κτλ. Στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., τὰ ποσὰ ποῦ προβλέπονται (σὲ ἐπιγραφές) γιὰ τὴν ἀγορὰ αἰγοπροβάτων καὶ χοιριδίων ἐμφανίζουν, σὲ μεγάλη

τῆς καθολικῆς, ἴσης διανομῆς, μιᾶς ἀρχῆς στήν ὁποία σαφῶς ἀντίκειται ἡ διανομή πού ἀποτελεῖτο ἐπίκεντρό της Ἰλιάδας. Ἡ ποσότητα καί τὸ εἶδος τῶν ἀντικειμένων πού διανέμονται ὡς λάφυρα εἶναι, καί πάλι ἀντιθέτως πρὸς τὴ θυσία, στοιχεῖα ἀπρόβλεπτα καί ἀνεξέλεγκτα, καθὼς ἐξαρθῶνται ἀπὸ τὸ τί ἔχει λαφυραγωγηθεῖ καί τί εἶναι διαθέσιμο πρὸς διανομή. Ἐπιπλέον, τὰ προϊόντα της λεηλασίας μπορεῖ νὰ ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη, καί ποικίλη, ἀξία ἀπ' ὅ,τι τὰ ζῶα: ἡ πανοπλία τοῦ Γλαύκου ἀξίζει ἑκατὸ βόδια (Ιλ. Ζ 236), τὸ ἴδιο προφανῶς καί ὁ σιδῶνιος κρατήρας πού δίνεται ὡς ἀντίτιμο γιὰ τὸν Λυκάονα (2Δ), ἐνῶ μία γυναίκα πού «γνωρίζει νὰ κάνει πολλές ἐργασίες» ἀξίζει τέσσερα βόδια (Ιλ. Ψ 705), καί ἓνας λέβητας ἓνα βόδι (Ιλ. Ψ 885).¹¹²

Ἐπιπλέον, ἐνῶ ἡ θυσία εἶναι κατ' οὐσίαν ὁμαδική πράξη, καί σὲ μεγάλη κλίμακα ἀποτελεῖ ἀναπόφευκτα δημόσιο, περίβλεπτο γεγονός, ἡ διανομή τῶν λαφύρων μπορεῖ νὰ διαρθρωθεῖ ὡς σειρὰ μεμονωμένων συναλλαγῶν ἀνάμεσα στὸν ἡγέτη καί σὲ ὅλους τοὺς ἀκολουθοῦντες του ἢ σὲ μερικοὺς ἀπὸ αὐτοῦς,¹¹³ καί παραμένει, ἐπομένως, σχετικὰ ἀόρατη. Στὴν περίπτωση τῆς ζωοθυσίας ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ἡ ἀρχαία ἀνάγκη τῆς συλλογικῆς συμμετοχῆς στὴ θανάτωση καί στὴ βρώση τοῦ ζώου.¹¹⁴ Ἐπιπλέον, τὰ σφάγια, καί ἡ θανάτωσή τους, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ μείνουν κρυμμένα. Ἀντιθέτως, οἱ θησαυροὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικείμενα ἀνθεκτικά, φορητά, μὲ πολὺ μεγάλη ἀξία σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθός τους καί ἀποκρύψιμα. Οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεᾶ νομίζουν ὅτι ἔχει καί ἄσημι κρυμμένο στὸν ἄσκό του. Οἱ θησαυροὶ φυλάσσονται στὸ σπίτι, μακριὰ ἀπὸ τὰ μάτια τῶν πολλῶν,¹¹⁵ καί ἐμφανίζονται μόνο (ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) προκειμένου νὰ δημιουργήσουν, ὡς δῶρα, μία σειρὰ ἀπὸ διμερεῖς σχέσεις. Συχνά, στὴν περίπτωση τῶν θησαυρῶν πού προσφέρονται ὡς δῶρα ἢ ὡς βραβεῖα, τονίζεται ὁ ἀτομικὸς χαρακτήρας τους ἢ ἀκόμη καί ἡ μοναδικότητά τους, μὲ τὸ νὰ παρουσιάζεται ἡ ἀτομικὴ ἱστορία τους ἢ νὰ ὑπογραμμίζεται ἡ ἔξοχη ποιότητά τους. Ὁ ἀσημένιος κρατήρας, γιὰ παράδειγμα, πού ἔφτιαξαν σιδῶνιοι τεχνίτες καί πού προσφέρεται ὡς δῶρο στὸν Θόαντα καί ἔπειτα στὸν Πάτροκλο ὡς ἀντίτιμο γιὰ τὸν Λυκάονα καί κατόπιν ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεῦα ὡς βραβεῖο τῶν ἐπικῆδειων ἀγώνων, λέγεται ὅτι εἶναι ὁ πιὸ ὠραῖος σὲ ὅλοκληρο τὸν κόσμον (Ιλ. Ψ 741-748). Ἕνας ἄλλος κρατήρας, ἀπὸ χρυσάφι καί ἄσημι, πού προσφέρει ὁ βασιλιάς τῆς Σιδώνας στὸν Μενέλαο καί ἐκεῖνος μὲ τὴ σειρὰ του στὸν Τηλεμαχο, εἶναι ἔργο τοῦ

περίοδο χρόνου, ἀξιοσημείωτη σταθερότητα, ἀλλὰ γιὰ τὰ βοοειδῆ παρατηρεῖται πολὺ μεγαλύτερη διακύμανση — μεταξὺ σαράντα καί ἑκατὸ δραχμῶν: Rosivach 1994, 95-96, 101-102.

¹¹² Πράγματι, αὐτὴ εἶναι ἡ ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τοὺς στ. 332-333 τοῦ Ι τῆς Ἰλιάδας: «κι ἐκεῖνος (δηλ. ὁ Ἀγαμέμνων) μένοντας πίσω, κοντὰ στὰ πλοῖα, μοίραζε λίγα ἀπὸ ὅσα ἔπαιρνε, ἀλλὰ κρατοῦσε πολλά».

¹¹³ Burkert 1983.

¹¹⁴ Παρόλο πού πολλοὶ μπορεῖ νὰ τοὺς ἐπιθυμοῦν, ὅπως λέγεται γιὰ τὸ ἐλεφάντινο παρήϊον (διακοσμητικὸ ἐξάρτημα γιὰ τὶς παρειὰς τοῦ ἵππου), τὸ ὁποῖο βρίσκεται (κεῖται) στὸ ἐσώτερο διαμέρισμα (θάλαμον) κάποιου βασιλιά: Ἰλ. Δ 143-144.

¹¹⁵ Ὀδ. δ 615-619 = ο 115-119.

ἴδιου του Ἡφαιίστου.¹¹⁶ Στὰ δῶρα πού προσφέρει ὁ Πρίαμος στὸν Ἀχιλλέα ὡς λύτρα γιὰ τὸ σῶμα τοῦ Ἑκτορα ἀνήκει καὶ «ἓνα πανέμορφο κύπελλο [δέπας περικαλές] πού τοῦ τὸ εἶχαν δώσει κάποιοι Θρακιῶτες, ὅταν τοὺς εἶχε ἐπισκεφθεῖ ὡς ἀπεσταλμένος — σπουδαῖο ἀπόκτημα [μέγα κτέρας]» (Ιλ. Ο 233-235). Ἀκόμη καὶ οἱ ἑπτὰ γυναῖκες, τεχνίτριες πού αἰχμαλωτίστηκαν στὴ Λέσβο, τὶς ὁποῖες προσφέρει (μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα δῶρα) ὁ Ἀγαμέμνων στὸν Ἀχιλλέα, λέγεται ὅτι ξεπερνοῦν ὅλες τὶς γυναῖκες σὲ ὁμορφιά (Ιλ. Ι 128-130). Καὶ οὕτω καθεξῆς.

Συμπερασματικά, ἡ διανομὴ τῶν λαφύρων στὸν Ὅμηρο γίνεται χωρὶς σύστημα, δὲν ἔχει τελετουργικὸ χαρακτήρα, εἶναι δυνάμει ἀόρατη, καὶ οἱ κανονισμοὶ πού τὴ διέπουν εἶναι ἀμφίσημοι· καὶ τὰ διανεμόμενα λάφυρα εἶναι συνήθως θησαυροί, πού ἡ ἀξία τους μπορεῖ νὰ ποικίλλει ἐξαιρετικά, ἢ ποσότητά τους εἶναι ἀπρόβλεπτη, χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐνσάρκωση διαπροσωπικῶν σχέσεων καὶ ἔχουν ἄκρως ἀτομικὸ χαρακτήρα. Ἀντιθέτως, ἡ θυσιαστήρια διανομὴ στὸν Ὅμηρο εἶναι δημόσια, περιβλεπτή τελετουργία,¹¹⁷ μὲ διαδικασίες πού ρυθμίζονται καὶ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν παράδοση, ὅπου κανεὶς δὲν μένει χωρὶς ἴσο μερίδιο. Τὸ κρέας καταναλώνεται ἐπιτόπου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σφαγίων εἶναι καθορισμένος — συνήθως ἑκατό, δώδεκα, ἐννέα ἢ ἓνα. Ἐπιπλέον, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ ζῶα, πού ποτὲ δὲν διακρίνονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, πρέπει νὰ εἶναι ἀρεστὰ στὸν θεὸ καὶ ἐπομένως νὰ ἀνταποκρίνονται σὲ κάποιες ἐλάχιστες προδιαγραφές. Προφανῶς, ὑπάρχει ἐδῶ τυποποίηση τόσο ὡς πρὸς τὴν ποσότητα ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ποιότητα.

---

¹¹⁶ Ἀκόμη καὶ πολὺ ἀργότερα, στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., οἱ ἰδιωτικὲς θυσίες ἔχουν, κατὰ κανόνα, καὶ μιὰ δημόσια διάσταση: Rosivach 1994, 9-10.

¹¹⁷ Ἀκόμη καὶ πολὺ ἀργότερα, στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., οἱ ἰδιωτικὲς θυσίες ἔχουν, κατὰ κανόνα, καὶ μιὰ δημόσια διάσταση: Rosivach 1994, 9-10.

ΘΥΣΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΜΗ

Α΄ Η ΟΜΗΡΙΚΗ ΘΥΣΙΑ: ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Ἡ ὁμηρικὴ ἰδεολογία, ὅσο καὶ ἂν θέτει στὸ περιθώριο τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ ἐκκρηματισμοῦ (2ΒΓ), καταγράφει ὡστόσο τὴ μοιραία ἀστάθεια τῆς παλαιᾶς συγκεντρωτικῆς ἀνταπόδοσης (2Δ) καὶ σέβεται τὴν παράδοση τῆς συλλογικῆς¹¹⁸ διανομῆς ποῦ ἐνσαρκώνεται στὴ ζωοθυσία (2Ε). Κατὰ τὴν ἱστορικὴ μετάβαση ποῦ ἀπηχεῖται, διαθλασμένη, στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, θὰ κυριαρχήσει τελικὰ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρότυπό της θυσιαστήριας διανομῆς — μόνο ποῦ δὲν θὰ περιορίζεται πιά, ὅπως στὸν Ὅμηρο, στὴ διανομὴ τοῦ κρέατος ἀλλὰ θὰ ἐνσωματώνει (ὅπως θὰ δοῦμε στὸ παρὸν κεφάλαιο) τὰ πολυτιμότερα καὶ ἀνθεκτικότερα ἐκεῖνα ἀγαθὰ ποῦ, στὴν ὁμηρικὴ ποίηση, ἀνήκουν σὲ μιὰ διακριτὴ σφαίρα ἀνταλλαγῆς καὶ διανομῆς.

Ἀπὸ ποῦ προκύπτει ἡ δύναμη αὐτοῦ τοῦ θυσιαστήριου προτύπου; Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, ἀπὸ τὶς ἀπαρχές τοῦ *homo sapiens*, εἶχε κορυφαία οἰκονομικὴ σημασία ἡ πράξη τῆς θανάτωσης τοῦ ζώου, ἀρχικὰ στὸ κυνήγι καὶ ἀργότερα, σχετικὰ πρόσφατα, στὴ θυσία ἐξημερωμένων ζώων. Γιὰ νὰ ἐπιβιώσει ἡ ὁμάδα, θὰ πρέπει ὄχι μόνο νὰ εἶναι σὲ θέση ἰσχύος ἀπέναντι στὸ ζῶο, ἀλλὰ καὶ νὰ διαθέτει ἕναν συμφωνημένο τρόπο γιὰ τὴ διανομὴ τοῦ κρέατος. Ἐντούτοις, ἡ πράξη τῆς θανάτωσης καὶ τῆς βρώσης εἶναι, αὐτὴ καθ'αυτὴν, ἐφήμερη. Ἐνδέχεται, παρὰ τὴ συναισθηματικὴ φόρτιση τῆς δραματικῆς θανάτωσης καὶ τῆς συλλογικῆς συμμετοχῆς στὸ γεῦμα, νὰ μὴν ἀφήσει ὑλικά ἴχνη. Ἔτσι, προκύπτει μιὰ ζωτικὴ ἀνάγκη γιὰ ἐξασφάλιση συνέχειας, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τρεῖς τρόπους: (α) μὲ τὴ συνεχιζόμενη ὑπαρξη τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπαιτεῖ τὴν ἴδια μορφή θυσίας σὲ τακτὰ διαστήματα ἢ σὲ συγκεκριμένες περιστάσεις· (β) στὴν ὑποκειμενικὴ συνέχιση τῆς ἐπιμονῆς τῶν ἀνθρώπων γιὰ πανομοιότυπη θανάτωση καὶ διανομὴ τοῦ θύματος στὸ μέλλον (γ) στὴ συνεχὴ ὑπαρξη ἐνὸς καθιερωμένου ἀντικειμένου ἢ τόπου (βωμοῦ, ἱεροῦ, ναοῦ)· ἕνα πρῶτο βῆμα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ διατήρηση τῶν ἀνθεκτικότερων τμημάτων τοῦ ζώου ἢ τῶν ἐργαλείων τῆς θυσίας.

---

¹¹⁸ Τόσο ἡ διανομὴ τῶν λαφύρων ὅσο καὶ ἡ ζωοθυσία καταλήγουν, ἐν γένει, νὰ ἐλέγχονται ἀπὸ τὸν ἡγέτη (βλ. παρακάτω). Ἐνῶ ὅμως ἡ διανομὴ τῶν λαφύρων ἐξελίσσεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ διαπροσωπικὴ ἀνταλλαγὴ δώρων (μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἡγέτη), ἡ ζωοθυσία διατηρεῖ τὸν χαρακτηριστὴ τῆς διανομῆς στὰ μέλη μιᾶς ὁμάδας: μόνο στὸν θεὸ προσφέρεται τὸ σφάγιο ὡς διαπροσωπικὸ δῶρο — ἡ ζωοθυσία ἀποκαλεῖται ρητὰ δῶρο πρὸς τὸν θεὸ στὴν Ἰλ. Ω 68-70· βλ. καὶ Δ 48-49, Τ 298-299, Χ 170-172· Ὁδ. α 66-67· ὅπως δείχνουν αὐτὰ τὰ χωρία, ὑπῆρχε ἡ ἀντίληψη πῶς οἱ θεοὶ θὰ ἀνταπέδιδαν τὸ δῶρο. Μάλιστα, στὸν Ὅμηρο, τόσο οἱ θησαυροὶ ὅσο καὶ τὰ σφάγια δὲν διανέμονται ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ λειτουργοῦν ὡς δῶρα πρὸς συγκεκριμένα ἄτομα· ἐνῶ ὅμως οἱ θησαυροὶ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ δῶρο μεταξὺ ἀνθρώπων, τὸ χαρακτηριστικὸ δῶρο πρὸς τοὺς θεοὺς εἶναι ἡ ζωοθυσία.

Σε ποιόν βαθμό βρίσκουμε τις πιό πάνω μορφές συνέχειας στὸν Ὅμηρο καὶ στὴν πρῶμη ἀρχαιοελληνικὴ θρησκεία ἐν γένει; Ἡ ὑποκατηγορία (α) δὲν ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα περίπλοκη περίπτωση: ἡ ζωοθυσία τελεῖται «πρὸς» ἢ «γιά» τοὺς θεοὺς (σὲ δοτικὴ πτώση), οἱ ὁποῖοι ἀγάλλονται μὲ αὐτὴ.¹¹⁹ Ἐντούτοις, στίς ὀμηρικὲς περιγραφὰς θυσιῶν, οἱ θεοὶ ἔχουν περιθωριακὴ θέση, γιατί δὲν εἶναι παρόντες στὸ γεῦμα καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει τρέφονται μὲ νέκταρ καὶ ἀμβροσία, ὄχι μὲ κρέας. Γιὰ τὶς ὑποκατηγορίες (β) καὶ (γ) ἀπαιτεῖται ἐκτενέστερη πραγματέυση.

(β) Ἡ στερεότυπη περιγραφὴ τῆς θυσίας στὸν Ὅμηρο (2E) ἀποτελεῖ ἔκφραση τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου τῆς συνέχειας, δηλαδὴ τῆς ἐπιμονῆς γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἴδιου θυσιαστήριου τυπικοῦ. Ἡ δύναμη ποὺ ἔχει αὐτὸ τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο ἐκδηλώνεται σὲ πλειάδα περιπτώσεων. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ μὲ ποικίλους τρόπους ὅτι ἡ ἔννοια τῆς θυσιαστήριας διανομῆς ἄσκησε ἀξιοσημείωτη ἐπίδραση σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀρχαιοελληνικὲς λέξεις, ἀντιλήψεις καὶ θεσμούς. Οἱ ἀπαρχῆς του πολιτισμοῦ συνδέονται μὲ τὴν εὐτακτὴ διανομὴ τῆς τροφῆς.¹²⁰ Ἡ ἀλληλεγγύη καὶ ἡ συγκρότηση τῆς πόλης-κράτους ἐκφράζονται στίς ζωοθυσίαις της,¹²¹ στίς ὁποῖες ἡ ἀρχὴ τῆς ἴσης διανομῆς (τὴν ὁποία βρίσκουμε στὸν Ὅμηρο, βλ. 2E) διατηρεῖ τὴν ἰσχὺ της.¹²² Πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα φαίνεται πῶς εἶχαν ὅσοι δικαιοῦνταν νὰ πάρουν μέρος στὸ θυσιαστήριο γεῦμα.¹²³ Ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ διάρθρωση τοῦ ἀστικοῦ χώρου μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ ὀρολογία τῆς διανομῆς τοῦ σφαγίου.¹²⁴ Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ λέξη νόμος, ποὺ σημαίνει «νόμος» ἢ «σύμβαση», παράγεται ἀπὸ τὸ ρῆμα *νέμω* «διανέμω»: ἐπομένως, φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ σήμαινε τὴ διανομὴ,¹²⁵ καὶ κατόπιν τὴν ἀρχὴν ποὺ διέπει τὴ διανομὴ. Στὸν Ὅμηρο δὲν ἀπαντᾷ ἡ λέξη νόμος, ἀπαντᾷ ὅμως τὸ *νέμω* (καὶ τὸ σύνθετο *ἐπινέμω*), τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται σχεδὸν πάντοτε (ὅταν εἶναι στὴν ἐνεργητικὴ φωνὴ καὶ σημαίνει «διανέμω») στὴ διανομὴ φαγητοῦ ἢ ποτοῦ.¹²⁶ Ἡ λέξη νόμος ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἡσίοδο καὶ ἀπὸ τὶς ὀκτῶ ἐμφανίσεις της ἐκεῖ οἱ δύο ἀναφέρονται σὲ θυσία¹²⁷ καὶ ἡ μία στίς διατροφικὲς συνήθειες τῶν

¹¹⁹ Γιὰ τὴ σημασία ποὺ ἔχουν στὸν Ὅμηρο οἱ ἐπανελημμένες θυσίαι πρὸς τὸν θεό, βλ. π.χ. Ἰλ. Α 40· Χ 170· Ω 33-34· Ὀδ. α 66-67.

¹²⁰ Baudy 1983, 133, ὁ ὁποῖος παραπέμπει στὸν Δικαίταρχο, ἀπ. 59 καὶ 72 Wehrli, καὶ στὸν Ἀθήναιο 12f.

¹²¹ Π.χ. Baudy 1983, 156· Burkert 1985, 58-59, 256· Detienne/Vernant 1989, 13, 153.

¹²² Πλούτ. *Ἠθ.* 644AB· Δωσιάδας, FGrH 458F2· Ξενοφ. *Κύρον Παιδ.* 2.1.30· 2.2.2· Sokolowski 1955, ἀρ. 39.22-25· 1969, ἀρ. 33B15-16, 24-27· SIG³ 1044.42· Hiller von Gaertringen 1906, 123.6-7· Borecky 1963· Berthiaume 1982, 50-51, 62-64· *Ἐνρ. Ἰφιγ.* Ταύρ. 953 (κρασί).

¹²³ Schmitt Pantel 1992· Parker 1997, 13-14.

¹²⁴ Ἀριστοτ. *Πολιτ.* 1267b22-23· βλ. περαιτέρω Svenbro 1982.

¹²⁵ Οὐσιαστικὰ αὐτοῦ τοῦ τύπου, μὲ τὸν τόνο στὸ θέμα τῆς λέξης, εἶναι συνήθως ὀνόματα ποὺ δηλώνουν ἐνέργεια (*nomina actionis*): π.χ. λόγος ἀπὸ τὸ λέγω, τρόπος ἀπὸ τὸ τρέπω: Laroche 1949, 175.

¹²⁶ Ἰλ. I 217, Ω 626· Ὀδ. η 179, θ 470, κ 357, ν 50, ξ 436, 449, ο 140, φ 253.

¹²⁷ Θεογ. 417, καθὼς καὶ ἀπ. 322 M-W, ὅπου πρόκειται γιὰ θυσία τὴν ὁποία τελεῖ ἡ πόλις. Πβ. καὶ Θεογν. 54-56· Baudy 1983, 158-159.

ζώων.¹²⁸ Είναι λοιπόν λογικό να συμπεράνουμε ότι η έννοια του νόμου, στον οποίο κατά την κλασική περίοδο αποδίδεται δεσποτική ισχύς,¹²⁹ κατάγεται από την πρακτική της διανομής του κρέατος, πρακτική ευρέως διαδεδομένη και με θεμελιώδη οικονομική σημασία.¹³⁰ Άλλες έτυμολογικά συγγενείς λέξεις για τις οποίες εικάζεται θυσιαστήρια καταγωγή είναι ή *νέμεσις* (έκδίκηση, τιμωρία),¹³¹ ή *ισονομία* (ίσα πολιτικά δικαιώματα),¹³² ακόμη και τὸ *νομίζω* (ἀναγνωρίζω, θεωρῶ).¹³³

Υπάρχουν στον Όμηρο τρεις μόνο περιπτώσεις στις οποίες τὸ *νέμω* (μὲ τὴ σημασία «διανέμω») δὲν ἀναφέρεται στὴ διανομὴ φαγητοῦ ἢ ποτοῦ· αὐτὲς εἶναι: Ὀδ. ξ 210 (κληρονομία), Ἰλ. Γ 274 (οἱ τρίχες τοῦ σφαγίου τῆς θυσίας) καὶ Ὀδ. ζ 188, ὅπου λέγεται ὅτι ὁ Δίας μοιράζει τὴν εὐδαιμονία [*νέμει ὄλβον*] στοὺς θνητούς. Στὴν τελευταία περίπτωση, οἱ διακυμάνσεις τῆς εὐδαιμονίας τῶν ἀνθρώπων παρουσιάζονται ὡς ἔργο ἑνὸς καὶ μόνου διανομέα, ὁ ὁποῖος ἀνάγεται σὲ συμπαντικὴ δύναμη. Τὸ δικαίωμα τῆς διανομῆς τῶν λαφύρων φαίνεται πῶς ἀνήκει κατ' ὄνομα στὸν λαό, πράγματι ὅμως στὸν ἀρχηγό του (2^E). Παρόμοιος δυῖσμός παρατηρεῖται καὶ στὴ διανομὴ τῆς τροφῆς. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, τὴν τροφή τὴ διανέμει ἡ ὁμάδα ὡς σύνολο.¹³⁴ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὑπάρχουν εὐπορα ἄτομα ποὺ παραθέτουν γεύματα.¹³⁵ Ἐξάλλου, φαγητὸ καὶ ποτὸ μοιράζει συχνὰ ὁ οἰκοδεσπότης ἢ οἱ ἀκόλουθοί του.¹³⁶ Σὲ τέτοιες περιπτώσεις, τὸ ρῆμα ποὺ χρησιμοποιεῖται εἶναι κατὰ κανόνα τὸ *νέμω* (ἢ *ἐπινέμω*)· ἀντίθετα, ὅταν τὴ διανομὴ —τῆς τροφῆς, τῶν λαφύρων, τῆς γῆς, τῆς κληρονομιάς— πραγματοποιεῖ ἡ ὁμάδα, τὸ ρῆμα ποὺ χρησιμοποιεῖται εἶναι κατὰ κανόνα τὸ *δαίωμαι* (ἢ τὸ έτυμολογικὰ συγγενὲς *δατέωμαι*). Τοῦτο τὸ ὑποδεικνύει ὁ Μπορέτσκι (Borecky 1963) στὸ πλαίσιο μίας λεπτῆς ἐπιχειρηματολογίας, μὲ τὴν ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ἀνάμεσα στὸν Όμηρο καὶ στὴν κλασικὴ περίοδο σημειώνεται ἀλλαγὴ στὸ λεξιλόγιο τῆς διανομῆς καὶ τῆς ἰσότητος καὶ ὅτι οἱ πρωταρχεῖς τῆς ἀλλαγῆς παρατηροῦνται ἤδη στὸν Όμηρο. Σύμφωνα μὲ τὸν Μπορέτσκι, τὸ *νέμω* ἀνήκει στὸ μεταγενέστερο στρώμα, στὸ ὁποῖο ἰδιοποιεῖται τὴ διανομὴ ἓνα ἰσχυρὸ ἄτομο,

¹²⁸ Ἔργ. 276-278. Τὰ ὑπόλοιπα πέντε ἡσιόδεια χωρία ὅπου ἀπαντᾷ ἡ λέξη εἶναι: Θεογ. 66, 74 (μὲ διόρθωση τοῦ κειμένου), 307 (ἀνομον). Ἔργ. 388· ἀπ. 280. 14.

¹²⁹ Πίνδ. ἀπ. 169.1 Race· Ἡρόδ.7.104· Πλάτ. Πρωτ. 337d. Νόμ. 715d.

¹³⁰ Baudy 1983, 157-161. Πβ. Πλούτ. Ἡθ. 644C.

¹³¹ Baudy 1983, 159. Γιά τὶς λέξεις *νέμεσις* καὶ *νέμω*, βλ. RE λ. Nemesis 2338.

¹³² Baudy 1983, 159· Svenbro 1982, 955· πβ. καὶ *ισομοιρία*, «ἴσες μερίδες» (βλ. καὶ παρακάτω σχετικὰ μὲ τὴ *μοῖραν*). Τὴν ἴδια ἰδέα τὴ βρίσκουμε καὶ στὶς ἰατρικὲς θεωρίες (Borecky 1963, 56· Svenbro 1982, 955), καθὼς καὶ στὴν κοσμολογία (Borecky 1963, 56· πβ. Baudy 1983, 152).

¹³³ Baudy 1983, 159. Τὸ ρῆμα σχετίζεται μὲ τὴ θρησκευτικὴ σφαίρα (*θεοὺς νομίζειν*, βλ. IA) καὶ φαίνεται πῶς ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ συμφραζόμενα τῆς βρώσης ἑνὸς ζώου: *Ἀλκαῖος* ἀπ. 71 L-P.

¹³⁴ Π.χ. 2E σημ. 87.

¹³⁵ Ἰλ. I 70, T 299, Ψ 29· Ὀδ. γ 309· 8 3· ξ 250-251.

¹³⁶ Βλ. τὰ χωρία ποὺ παρατίθενται παραπάνω, σημ. 9.

ἐνῶ τὸ δαίωμαί καὶ τὰ συναφή, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ λέξι μοῖρα (ἢ ἴση¹³⁷ μερίδα πού διανέμεται), ἀνήκουν σὲ προγενέστερο στρώμα συλλογικῆς διανομῆς.

Αὐτὴ ἡ θεωρία σχετικὰ μὲ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία ἀπὸ τὴν ομάδα στοῦ ἰσχυροῦ ἄτομο ἔχει προκαλέσει διαφωνίες.¹³⁸ Εἶναι ὅμως σαφές ὅτι ἡ διανομή, ὅταν ἀνάγεται στὴ συμπαντικὴ σφαίρα, ἐμφανίζεται μὲ δύο ἀντιθετικὲς μορφές, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν στὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ διανομὴ πού γίνεται σύμφωνα μὲ μιὰ καθιερωμένη ἀρχὴ καὶ στὴ διανομὴ πού ἐλέγχεται ἀπὸ ἓνα ἰσχυρὸ ἄτομο: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, δηλαδή, ἔχουμε τὴν ἀρχὴ του πεπρωμένου, τὴν ὁποία ὁ Δίας δὲν πρέπει νὰ παραβιάσει, ἀκόμη καὶ ἂν τὸ θέλει, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχουμε τὸν ἴδιο τὸν Δία πού διανέμει (νέμει) τὴν εὐδαιμονία (βλ. παραπάνω), ἀλλὰ καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς θεοὺς πού δίνουν μοῖρας στοὺς θνητοὺς (Ὀδ. τ 592).

Στὸν Ὅμηρο, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Δία καὶ τὸ πεπρωμένο ἔχει ὡς ἐξῆς. Ὁ Ποσειδῶν ἀγανακτεῖ μὲ τὴ δεσποτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Δία καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἴδιος ἔχει (Ἰλ. Ο 209) «ἴσο μερίδιο (ισόμορον) καὶ τὸ ἴδιο μερικὸ/πεπρωμένο (αἴση)». Σὲ δύο περιπτώσεις ὁ Δίας θέλει νὰ σώσει ἓναν πολεμιστὴ, ἀλλὰ δὲν τὸ κάνει, ἐπειδὴ κάποιος ἄλλος θεὸς τοῦ λέει ὅτι τὸ πεπρωμένο (αἴση) τοῦ πολεμιστῆ ἔχει καθοριστεῖ ἀπὸ καιρό.¹³⁹ Ἡ πρωταρχικὴ καὶ βασικὴ σημασία τῆς λέξεως αἴση (ἢ αἴσα), ὅπως καὶ τῆς λέξεως μοῖρα, εἶναι «μέρος» ἢ «μερίδιο».¹⁴⁰ Ὁ Ποσειδῶν ἔχει λάβει τὸ ἴδιο μερίδιο μὲ τὸν Δία. Τὰ μερίδια τῶν θνητῶν μπορεῖ νὰ διαφέρουν μεταξύ τους, ἀλλὰ σὲ ἓνα πράγμα ἔχουν ὅλοι ἴσο μερίδιο: στὸν θάνατο.¹⁴¹ Ὁ θεὸς τοῦ Κάτω Κόσμου, ὁ Πλούτων, εἶναι Ἰσοδαίτης, «ἐκεῖνος πού μοιράζει ἴσα μερίδια».¹⁴² Οἱ λέξεις μοῖρα καὶ αἴση (αἴσα), θηλυκοῦ γένους καὶ οἱ δύο, δήλωναν ἀρχικὰ τὸ διανεμόμενο μερίδιο καὶ κατόπιν τὴν ἴδια τὴν ἀρχὴ τῆς διανομῆς, ἢ ὁποία μπορεῖ νὰ ἀντίθετα στὴ θέληση τοῦ κυρίαρχου ἄρρενος, τοῦ Δία, ἢ νὰ ὑπάγεται σὲ αὐτὸν¹⁴³ καὶ μπορεῖ μάλιστα νὰ προσωποποιεῖται ὡς Αἴσα ἢ Μοῖρα.¹⁴⁴ Σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο, τὴν τροφὴ ἀρχικὰ τὴ μοῖραζαν ἢ Μοῖρα

¹³⁷ Γιὰ τὴ σημασία «ἴσο μερίδιο» τῆς λέξεως μοῖρα στὸν Ὅμηρο, βλ. Borecky 1963, κύρ. 52 σημ. 10. Γιὰ τὴν (ἀρχικὴ) σημασία «ἴσο μερίδιο» τῆς λέξεως αἴσα, βλ. Bianchi 1953, 1-10.

¹³⁸ Ὁ Baudy 1983, 164 σημ. 137 τὴν ἀπορρίπτει, ἂν καὶ χωρὶς ἀντεπιχειρήματα.

¹³⁹ Ἰλ. Π 441, X 179.

¹⁴⁰ Π.χ. Ὀδ. ε 40· βλ. Chantraine 1968-1980, λ. αἴσα καὶ λ. μοῖρα· Dietrich 1965, 339. Τόσο ἡ λ. αἴσα ὅσο καὶ ἡ λ. μοῖρα μπορεῖ νὰ δηλώνουν τὸ μερίδιο ἀπὸ τὸ κρέας τῆς θυσίας (LSJ λ. αἴσα Π3· γιὰ τὴ μοῖραν, βλ. π.χ. Ἀρ. Εἰρ. 1105 καὶ συχνὰ στίς ἐπιγραφές — π.χ. Sokolowski 1955, ἀρ. 37.10, 50.36· 1969, 54.7, 120.5)· Leumann 1950, 281· Dietrich 1965, 12, 192. Ἄλλη μία λέξι πού δηλώνει τὸ πεπρωμένο, ἢ λ. εἰμαρμένη, προέρχεται (ὅπως καὶ ἡ λ. μοῖρα) ἀπὸ τὸ ρῆμα μείρομαι, δηλαδή σημαίνει αὐτὸ πού ἔχει δοθεῖ ὡς μερίδιο. Ἡ λέξι δαίμων, ἐπίσης, φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ θυσιαστήρια διανομὴ: Baudy 1983, 164-167.

¹⁴¹ Ὁ Borecky 1983 ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πρωταρχικὴ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος πού ἐκφράζεται στὴ λ. μοῖρα (πβ. 52 σημ. 10) «δὲν παραβιάζοταν ποτὲ ὅσον ἀφορᾷ τὴ μοῖρα τοῦ θανάτου» (56).

¹⁴² Ἦσυχ. λ. Ἰσοδαίτης.

¹⁴³ Ὅπως λ.χ. στὴν ἐκφραση Διὸς αἴσα (Ἰλ. Ι 608, P 321 κτλ.). Πβ. Ὀδ. λ 292 θεοῦ μοῖρα, γ 269 μοῖρα θεῶν, καθὼς χχὶ τὸν τίτλο Μοιραγέτης (ἡγέτης τῆς μοῖρας) πού ἀποδίδεται στὸν Δία

¹⁴⁴ Π.χ. Ἰλ. Τ 87· Ὀδ. η 197. Βλ. Thomson 1961α, 327-346. Πολλοὶ ἔχουν προσπαθήσει, μάταια, νὰ ἀνακαλύψουν ποιά ἀπὸ τὶς ποικίλες συνδηλώσεις τῆς λ. Μοῖρα (ἢ Μοῖραι ἢ μοῖρα) — θάνατος,

καὶ ἡ *Λάχεσις* μετὰ βάση τὴν ἀρχὴν τῆς ἰσότητος (*Ηθ.* 644A). Ὁ Μπάουντυ¹⁴⁵ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἔννοιες τῆς *μοῖρας* καὶ τῆς *αἴσης* γεννήθηκαν ἀκριβῶς στὰ συμφραζόμενα τῆς διανομῆς τοῦ κρέατος, ἀπὸ ὅπου ἐπεκτάθηκαν στὴ διανομὴ καὶ ἄλλων πραγμάτων — πρωτίστως τῆς τροφῆς καὶ τῆς γῆς. Τοῦτο δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο, ἀλλὰ (ἂν σκεφτεῖ κανεὶς πόσο πανάρχαιος θεσμὸς εἶναι ἡ ρύθμιση τοῦ συλλογικοῦ γεύματος δὲν εἶναι ἀπίθανο.¹⁴⁶

Ἡ δύναμη τῆς ὑποκειμενικῆς συνέχειας (β) τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ζωοθυσίας ἐκδηλώνεται, λοιπόν, μετὰ ποικίλους τρόπους: μετὰ τὴν κορυφαία σημασία ποὺ ἔχει ἡ ζωοθυσία στὴν πόλη-κράτος, μετὰ σημαντικὲς ἔννοιες ὅπως ὁ νόμος καὶ ἡ

γέννηση, γονιμότητα κτλ. — ἀνταποκρίνεται στὴν πρωταρχικὴ ἢ βασικὴ σημασία. Στὸν βαθμὸ ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνακαλύψει κάτι τέτοιο, ἡ σημασία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸ «μερίδιο»: αὐτὸ ὑποδεικνύει ἡ ἔτυμολογία (π.χ. Chantraine 1968-1980 λ. *μοῖρα*), ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ λ. *μοῖρα* ἔχει αὐτὴ τὴ σημασία (μερίδιο ἀπὸ τὸ θυσιαστήριον γεῦμα, ἀπὸ τὴν κληρονομιά, ἀπὸ τὰ λάφυρα) στὸν Ὅμηρον καὶ σὲ μεταγενέστερα κείμενα. Ἡ ἔντονη σύνδεση τῆς λέξεως μετὰ τὸν θάνατον προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ θάνατος ἀποτελεῖ μερίδιον (ἴσο γιὰ ὅλους)· τὰ ἐνδιάμεσα στάδια αὐτῆς τῆς σημασιολογικῆς ἐξέλιξης εἶναι ὁρατὰ στὶς ἐκφράσεις *μοῖρα θανάτου* (π.χ. *Ἰλ.* N 602) καὶ «θάνατος καὶ *μοῖρα*» (π.χ. *Ἰλ.* P 672): δηλαδὴ ἡ ὥμῃ, φυσικὴ διαδικασία τοῦ θανάτου ἀφομοιώνεται, μετὰ τρόπον ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις, στὴν πολιτισμικὴ (ἐλεγχόμενη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους) διαδικασία τῆς διανομῆς. Ἐντούτοις, ὁ Dietrich 1965, γιὰ παράδειγμα, ἐπειδὴ παρασύρεται ἀπὸ τὸν συσχετισμὸν τῆς *μοῖρας* μετὰ τὸν θάνατον, φαντάζεται ὅτι ὑπῆρχε ἀρχικὰ μιὰ θεότητα τοῦ θανάτου μετὰ τὸ ὄνομα *Μοῖρα* καὶ ἰσχυρίζεται, παράλογα, ὅτι «ἡ *Μοῖρα* μπορεῖ κάλλιστα νὰ ὑπῆρχε ὡς θεότητα πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς *μοῖρας* μετὰ τὴν σημασίαν τοῦ μεριδίου» (13), χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψιν τοῦ μιὰ ὁλόκληρον σειρὰ ἀπὸ γεγονότα ποὺ ὁ ἴδιος διαπιστώνει — ὅτι δηλαδὴ οἱ λέξεις *μοῖρα* καὶ *μόρος* παράγονται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ *μεῖρομαι*, «λαμβάνω ὡς μερίδιον», ὅτι *μοῖρα* μπορεῖ νὰ σημαίνει τὸ μερικὸν κάποιου στὴ ζωὴ (75), ὅτι ἡ συγγενὴς «μυκηναϊκὴ λέξις *μογορα* σημαίνει "κάτοχος μεριδίου"» (206 σημ. 4), ὅτι ἡ λέξις *αἴσα* (*μοῖρα*) «δήλωνε ἀρχικὰ τὸ μερίδιον ἀπὸ τὸ κρέας τῆς θυσίας» (11-12), καὶ οὕτω καθεξῆς. Θεωρεῖ δεδομένο ὅτι ἡ ὁμηρικὴ *μοῖρα* «ἤδη ἐνσταλάζει τὴν ἔννοιαν τοῦ ὁρίου, τῆς δικαιοσύνης, καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἀφετηριακὸν σημεῖον γιὰ τὴ συγκριτικὰ πιὸ πρωτόγονη *Μοῖρα*, ποὺ ἀφοροῦσε τὸν θάνατον», ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ὑπὸ μιὰ ἔννοιαν τὸ ἀντίθετον τῆς ἀλήθειας (γιὰ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἐσφαλμένης λογικῆς, ποὺ παραπέμπει στὸν Φρέιζερ, βλ. Douglas 1978, 27-29). Μπορεῖ κάλλιστα ἡ πανάρχαιη ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ἰσχὺς τῆς *μοῖρας* (μετὰ τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνικῆς σημαντικότητος ἀρχῆς τῆς διανομῆς) νὰ ἦταν αὐτὴ ποὺ τῆς ἐπέτρεψε νὰ ἀναχθεῖ στὸ εὐρύτερον ἐπίπεδον τῆς *συμπαντικῆς τάξης*, τῆς *μοῖρας*, τοῦ θανάτου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν γένει τάξης στὶς ὁμηρικὰς ἐκφράσεις κατὰ *μοῖραν*, ἐν *μοῖρῃ*. Ἡ *μοῖρα* (καὶ ἡ *Μοῖρα*) ὡς ἀρχὴ εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχασε τὴ συγκεκριμένη σύνδεσίν της μετὰ τὴν διανομὴν (μετὰ τὴν ἐξαίρεσιν τοῦ Πλούτου. *Ηθ.* 633A, καὶ παρόλο ποὺ τὰ μερίδια ἐξακολούθησαν νὰ ὀνομάζονται *μοῖραι*), γιὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἴσως ἀπὸ τὴ θεότητα πρὸς τὴν ὁποία προσφερόταν ἡ ἐκάστοτε θυσία, ἢ (ὅπως εἶδαμε ὅτι ὑποστηρίζει ὁ Μπορέτσκι) ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν θύτην (ἐνῶ ἡ αὐστηρὴ ἰσότης τῶν μεριδίων ἐπιβίωσε μόνον στὸν θάνατον).

¹⁴⁵ Baudy 1983, 163-166.

¹⁴⁶ Ἡ διαπολιτισμικὴ ὀπτική του Baudy 1983 βασίζεται σὲ μιὰ γενικὴ θεώρησιν τοῦ συλλογικοῦ γεύματος, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ὡς τὶς ἀπαρχῆς τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους. Στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Μπάουντυ θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει κανεὶς ὅτι ἀπὸ τὶς δεκαεξὶ ὁμηρικὰς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἡ λ. *μοῖρα* σημαίνει «μερίδιον» οἱ δεκαεφθαλμοὶ σχετίζονται μετὰ τὴν τροφήν. Ὡστόσο, οἱ τρεῖς ὁμηρικὰς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἡ λ. *αἴσα* σημαίνει «μερίδιον» σχετίζονται ὅλες τὸς μετὰ τὴν διανομὴν τῶν λαφύρων.

μοίρα, και (στὸν Ὅμηρο) μὲ τὴν ὑπέρτερη δομὴ ποῦ ἀντιπροσωπεύουν οἱ θεοί, καθὼς και μὲ τὶς περιγραφὲς θυσιῶν, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ στερεότυπες ἀλληλουχίες ἐνεργειῶν. Τώρα, προκαλεῖ ἐντύπωση τὸ γεγονός ὅτι στὸν Ὅμηρο αὐτὴ ἡ ὑποκειμενικὴ συνέχεια εἶναι, στὴν οὐσία, ἡ μόνη μορφή συνέχειας ποῦ συνδέεται μὲ τὴ θυσία: Ἡ ὀμηρικὴ θυσία ἐπικεντρώνεται στὴν εὐωχία (καὶ καθολικὴ συμμετοχὴ) τῆς ὁμάδας, ἢ ἀκόμη (ὅπως συμβαίνει στὴν Πύλο) καὶ ὀλόκληρῆς τῆς κοινότητος, ἐνῶ μόλις ποῦ ὑποδηλώνεται ὁποιαδήποτε συνέχεια ὡς πρὸς τὰ χρησιμοποιούμενα ἀντικείμενα ἢ τὸν τόπο στὸν ὁποῖο τελεῖται ἡ ζωοθυσία (γ). ἐπίσης, ὁ θεὸς (α) τίθεται στὸ περιθώριο. Ὁ Ἡσίοδος αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐξηγήσει αὐτὴ τὴν περιθωριοποίησι, τὸν λόγο δηλαδὴ γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι ποῦ συμμετέχουν στὴ θυσία παίρνουν τὰ καλύτερα κομμάτια τοῦ ζώου, ἐνῶ στοὺς θεοὺς προσφέρεται συνήθως ἡ κνῖσα ἀπὸ τὴν καύση τῶν ὀστέων καὶ τοῦ λίπους (Θεογ. 556-557).

Τὰ παραπάνω ἔρχονται σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὰ θυσιαστήρια γεύματα ποῦ προσφέρονται στὶς θεότητες τῆς Μεσοποταμίας (4B). Ἐκεῖ, κάνουν τακτικὰ ἐδώδιμες προσφορὲς στὸ εἶδωλο τοῦ θεοῦ, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸν ὀμφαλὸ ἑνὸς μεγάλου ναϊκοῦ συμπλέγματος. Μερικοὶ ἄνθρωποι, ἰδίως ὁ βασιλιάς ἀπορεῖ νὰ συμμετέχουν στὸ γεῦμα, τὸ ὁποῖο ὅμως θεωρεῖται γεῦμα τοῦ θεοῦ. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ, οἱ πλευρὲς (α) καὶ (γ) τῆς συνέχειας ἐκφράζονται μὲ τὸν πληρέστερο δυνατὸ τρόπο: ἐπικεντρὸ τοῦ θυσιαστήριου γεύματος εἶναι, ἀποκλειστικά, ὁ θεός, καὶ τὸ γεῦμα παρατίθεται στὸ κέντρο ἑνὸς μεγάλου ναοῦ.

Β' Η ΟΜΗΡΙΚΗ ΘΥΣΙΑ: Η ΑΠΟΥΣΙΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑΣ

Απὸ τὶς ὀμηρικὲς ἀφηγήσεις ἀναδύεται μίᾳ ἀντίφασσι. Ἡ ἀνταπόδοσι βρίσκεται σὲ κρίσι: ἡ ὑποχρέωσι τοῦ ἡγέτη νὰ (ἀνα)διανείμει τὰ λάφυρα (Ἰλιάδα) ἢ τὸ φαγητὸ καὶ τὸ ποτὸ (Ὀδύσεια) προξενεῖ διχόνοια, καὶ τὰ δῶρα δὲν φέρνουν ἀποτελέσμα. Ἀντίθετα, ἡ θυσιαστήρια (ἀνα)διανομὴ μοιάζει νὰ ἐνσαρκώνει τὴν τέλειᾳ συλλογικότητα. Μολαταῦτα, ἐνῶ τὰ λάφυρα καὶ τὰ δῶρα εἶναι ἀντικείμενα μεγάλης αἴγλης (θησαυροί), στὰ ὁποῖα, ὅπως θὰ δοῦμε, συχνὰ ἀποδίδεται ἀξία ἐπειδὴ διαρκοῦν γιὰ πολλὰς γενεάς, ἡ ζωοθυσία δὲν ἔχει σχεδὸν καθόλου ὑλικὴ διάρκειᾳ.

Ἡ ἀντίφασσι αὐτὴ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ στὸ πλαίσιο τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων ποῦ συμπίπτουν μὲ μίᾳ ἰδιαίτερα δημιουργικὴ φάσι τῆς μακροαίωνης ἐξέλιξις τοῦ ὀμηρικοῦ ἔπους. Οἱ ἀνασκαφὲς ἔχουν δείξει ὅτι τὸν 8ο αἰῶνα π.Χ. σημειώθηκε ἀπότομη αὔξις τῶν φαινομένων ποῦ συνδέονται μὲ τὴν πρῶμι ἀνάπτυξι τῆς πόλης-κράτους σὲ διάφορα μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου: κυρίως, ἐμφανίζονται οἱ πρῶτοι μνημειώδεις ναοὶ καὶ αὐξάνεται ραγδαῖᾳ ἡ ποσότητα καὶ ἡ ποιότητα τῶν ἀναθημάτων ποῦ ἀφιερώνονται σὲ δημόσια ἱερά. Εἶναι

πλέον σαφές ότι μιὰ σημαντική λειτουργία τούτων τῶν πρώιμων ναῶν, πέρα ἀπὸ τὴν ἀποταμίευση πλούσιων ἀναθημάτων, ἦταν τὸ θυσιαστήριο γεῦμα.¹⁴⁷

Αὐτὲς οἱ ἄνευ προηγουμένου ἐξελίξεις τοῦ 8ου αἰώνα μόλις πού ἀντανεκλώνονται στὰ ὁμηρικά ἔπη. Ἡ λέξη βωμὸς ἀπαντᾷ δεκαεπτὰ φορές, ἀλλὰ μόνο ἐν παρόδῳ. Δὲν ὑπάρχουν πουθενὰ περιγραφὲς βωμῶν. Οὔτε καὶ ὑπάρχουν, ἐν γένει,¹⁴⁸ ἀναφορὲς σὲ κατασκευὲς προορισμένες νὰ πλαισιώσουν τὴ θυσία. Ἐπιπλέον, ἀπὸ τὶς ἑξὶ λεπτομερεῖς περιγραφὲς θυσιῶν (2E), μόνο μία περιέχει ἀναφορὰ σὲ βωμὸ (Ιλ. Α 448). Στὴν ὁμηρικὴ ἀφήγηση τίποτε δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ θυσία συνδέεται μὲ συγκεκριμένα μέρη προορισμένα γιὰ τὴν τέλεση θυσιῶν. Ἐντούτοις, κατὰ κανόνα ἡ θυσία δὲν περιγράφεται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Οἱ περιγραφὲς τονίζουν μᾶλλον τὴν ὑποκειμενικὴ συνέχεια τῆς θυσίας (3A), καθὼς ἀναπαράγουν τὶς στερεότυπες πράξεις πού σχετίζονται μὲ τὴ θανάτωση καὶ τὴ βρώση τοῦ θύματος ἢ τῶν θυμάτων. Ἀκόμη καὶ ὁ θεός, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπὸ μία ἔννοια τελεῖται ἡ θυσία, ἔχει περιθωριακὴ θέση. Ἐπιπλέον, τὰ θρησκευτικὰ οἰκοδομήματα δὲν ἀπουσιάζουν μόνο ἀπὸ τὶς σκηνὲς θυσιῶν. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθήνας στὴν Τροία, ὅπου οἱ Τρωαδίτισσες προσφέρουν ἕναν πέπλο στὴ θεά, οἱ ὁμηρικὲς ἀναφορὲς σὲ ναοὺς εἶναι σπάνιες καὶ φευγαλέες,¹⁴⁹ καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει, ὅπως θὰ δοῦμε, γιὰ τὶς ἀφιερῶσεις ἀναθημάτων σὲ ἱερά.

Ὑπάρχουν διάφοροι τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀπόκλιση ἀνάμεσα στὸν Ὅμηρο καὶ στὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Ἕνας τρόπος εἶναι νὰ τὴ θεωρήσει κανεὶς λόγο γιὰ τὴν πρώιμη χρονολόγηση τοῦ Ὁμήρου, στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰώνα ἢ καὶ νωρίτερα. Ἕνας ἄλλος τρόπος εἶναι νὰ τὴν ἐξηγήσει κανεὶς μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη δὲν συντέθηκαν πρὶν ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις πού περιγράψαμε παραπάνω, ἀλλὰ ὅτι τοὺς ἀποδίδουν μικρὴ σημασία στὸ πλαίσιο τοῦ ἥρωικοῦ κόσμου πού ἀναπαριστάνουν.¹⁵⁰ Δὲν εἶναι

¹⁴⁷ Γιὰ λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις, βλ. παρακάτω, 3Γ.

¹⁴⁸ Οἱ μόνες ἐξαιρέσεις εἶναι δύο σύντομες μνείες ζωοθυσιῶν πού τελοῦνται σὲ ναοὺς (Ιλ. Β 549-551, Ζ 308-309), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἀθηναϊκὴ παρέμβαση στὸ κείμενο καὶ ἡ δευτέρη ἀπαντᾷ σὲ ἕνα χωρίο γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει ὑποστηριχθεῖ, μὲ ἀνεξάρτητα ἐπιχειρήματα, ὅτι εἶναι σχετικὰ μεταγενέστερο: Seaford 1994a, 183, 194-195, 330-338 (κύρ. σημ. 28) [ἑλλ. ἔκδ.: 294-295, 310-311, 505-516].

¹⁴⁹ Πέρα ἀπὸ τὶς περιπτώσεις πού ἀναφέρθηκαν στὴν ἀμέσως προηγούμενη σημείωση, βλ. καὶ Ιλ. Α 39, Ε 446-448, Η 83· Ὀδ. ζ 10, η 81, θ 80, μ 346-371· Vermeule 1974, 106, 108, 132· γιὰ τὸν στ. 404 τοῦ Ι τῆς Ἰλιάδας, βλ. παρακάτω. Ἡ σπανιότητα τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνο μὲ βάση τὸ γεγονός ὅτι μεγάλο τμῆμα τῆς Ἰλιάδας ἐκτυλίσσεται σὲ μέρη ὅπου δὲν θὰ ἀνέμενε κανεὶς νὰ ὑπάρχουν ναοὶ (κυρίως ἔξω ἀπὸ τὴν Τροία).

¹⁵⁰ Ἡ Vermeule 1974, 132 καὶ 106, 107-108 ἀπορρίπτει (σωστὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) διαφορὲς ἀπὸπειρες νὰ ἐξηγηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀπόκλιση — μὲ βάση τὸ γεωγραφικὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ ἰωνικὸ ἔπος καὶ στὶς λατρεῖες τῆς ἠπειρώτικης Ἑλλάδας, μὲ βάση τὸ ἰδεολογικὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ ἀριστοκρατικὸ ἔπος καὶ στὶς λαϊκὲς λατρεῖες, καὶ μὲ βάση τὸ χρονολογικὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου καὶ στὸν μυκηναϊκὸ κόσμο πού ὑποτίθεται ὅτι περιγράφεται στὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ἡ ἴδια ἡ Βερμιούλ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀπάντηση βρίσκεται ἀπλῶς στοὺς «νόμους τῆς ποιητικῆς τέχνης», ἀλλὰ δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσει αὐτοὺς τοὺς νόμους

ἀπολύτως ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία μου νὰ ἐπιλέξουμε τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη ἄποψη. Ὡστόσο, πιστεύω ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τὸ ἔτος 700 π.Χ., ἀπείχαν ἀκόμη πολὺ ἀπὸ τὴν τελικὴ μορφή τους,¹⁵¹ καὶ ἐπομένως τὸ γεγονός ὅτι ἀπουσιάζουν ἀπὸ αὐτὰ πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ ἔπη τὶς ἀγνοοῦν ἢ τὶς παραλείπουν. Οἱ δύο ἀπόψεις μποροῦν βεβαίως νὰ συνδυαστοῦν (σὲ ποικίλες ἀναλογίες), ἀφοῦ ὁ ἀποκλεισμός ὀρισμένων ἐξελίξεων τῆς ἐποχῆς ἐνδέχεται νὰ μὴν μπορεῖ νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὴν ἀφοσίωση στὸ ἥρωικὸ παρελθόν, ἢ ὅποια διατηρεῖται σὲ μιὰ προφορικὴ ποιητικὴ παράδοση πού σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀνάγεται σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου οἱ ἐν λόγῳ πραγματικότητες δὲν εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀκόμη.

Ὁ ἀποκλεισμός μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ, τουλάχιστον ἐν μέρει, ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἰδεολογίας πού παραμελεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης-κράτους. Ἡ ὑπόθεση τῆς ἰδεολογικῆς παραμέλησης ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἐξηγεῖ καὶ τὴν περιθωριοποίησις ἢ τὸν ἀποκλεισμό, στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, πολλῶν ἀκόμη στοιχείων ὅπως εἶναι ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία (2ΒΓ), ὁ θεὸς Διόνυσος ἢ ὁ πατριωτισμός.¹⁵² Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐξηγεῖ ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ἡ τάση πρὸς ἀποκλεισμό ἢ περιθωριοποίησις συνοδεύεται ἀπὸ τὴν τάση πρὸς ὑποτίμησις. Γιὰ παράδειγμα, ἔχουμε δεῖ ὅτι στὸν Ὅμηρο ἀπουσιάζουν ἐν πολλοῖς τὸ χρῆμα καὶ τὸ ἐμπόριο, ἀλλὰ καὶ ὅτι στὶς λίγες περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἐμφανίζονται ἔχουν συνήθως ποικίλες ἀρνητικὲς συνδηλώσεις. Ὁ Διόνυσος εἶναι μᾶλλον ἀπῶν ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, καὶ ἐπιπλέον στὴ μία περίπτωση στὴν ὁποία ἡ μνεῖα του ἔχει κάποια σημασία ἐμφανίζεται θλιβερὰ ἀτελέσφορος (Ιλ. Ζ 135-139). Ἄλλο ἓνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα βρισκόμεναι στὴν πρακτικὴ τῆς προσφορᾶς ἀναθημάτων. Χάρη σὲ αὐτὴν, συσσωρεύεται στοὺς ναοὺς πλοῦτος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν 8ο αἰῶνα ἀποκτᾶ γιγαντιαῖες διαστάσεις. Καὶ ὅμως, στὸν Ὅμηρο δὲν ὑπάρχουν παρὰ μόνον ὀκτῶ ἀναφορὲς στὴ συγκεκριμένη πρακτικὴ.

Οἱ ἐξῆς:

1. Ιλ. Ζ 269-311. Οἱ Τρωαδίτισσες ἀφιερώνουν ἓναν πέπλο στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ Ἀθηνᾶ δὲν ἀποδέχεται τὴν προσευχὴ τους (311).

2. Ιλ. Η 81-83. Ὁ Ἔκτωρ λέει ὅτι, ἂν σκοτώσει τὸν ἀντίπαλό του στὴν ἐπικείμενη μονομαχία, θὰ τοῦ πάρει τὴν πανοπλία καὶ θὰ τὴν κρεμάσει στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Τροία. Τελικὰ ὅμως δὲν νικᾷ.

3. Ιλ. Θ 203-204. [«Ἡ Ἥρα παραπονιέται στὸν Ποσειδῶνα ὅτι οἱ Ἕλληνες σκοτώνονται, παρότι τοῦ πρόσφεραν δῶρα στὸν Ἑλικῶνα καὶ στὶς Αἰγές, καὶ τοῦ

---

¹⁵¹ Τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς χρονολόγησις τοῦ Ὀμήρου μετὰ τὸ 700 π.Χ. (καὶ κάποτε ἀρκετὰ ἀργότερα) ἔχουν πολλαπλασιαστεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια. Γιὰ παράδειγμα, τὸ 1995 δημοσιεύθηκαν τρία ἄρθρα (Crielaard, Dickie, West), τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑποστηρίζει, χρησιμοποιώντας ὑλικὸ πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο, τὴ χρονολόγησις τοῦ Ὀμήρου στὸν 7ο αἰῶνα. Βλ. ἐπίσης van Wees 1994 καὶ Seaford 1994α, 144-154 [ἐλλ. ἐκδ.: 237-252], ὁ ὁποῖος δίνει καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁵² Seaford 1994α, κεφ. 9.

ζητεί να θελήσει (ἢ τοῦ λέει ὅτι κάποτε ἤθελε)¹⁵³ τὴ νίκη τους. Ὁ Ποσειδῶν ὁμως ἀπαντᾷ ὅτι οἱ ὑπόλοιποι θεοὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀψηφήσουν τὴ βούληση τοῦ Δία.

4. *Ιλ.* Κ 462-464. Ὁ Ὀδυσσεύς ὑπόσχεται νὰ ἀφιερῶσει στὴν Ἀθηνᾶ τὰ λάφυρα ποὺ θὰ ἀρπάξει ἀπὸ τὸ πτώμα τοῦ Δόλωνα· ἐπιστρέφοντας στὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο μετὰ τὸν φόνο τῶν Θρακῶν, τοποθετεῖ τὰ λάφυρα στὸ πλοῖο του, μὲ σκοπὸ νὰ τὰ ἀφιερῶσει στὴν Ἀθηνᾶ (570-571).

5. *Ιλ.* Ψ 141-146. Ὁ Ἀχιλλεύς λέει ὅτι εἶχε τάξει νὰ ἀφιερῶσει ἕναν πλόκαμο ἀπὸ τὰ μαλλιά του στὸν ποταμὸ Σπερχειό, ὅταν θὰ ἐπέστρεφε στὴν πατρίδα. Τώρα ὁμως δὲν πρόκειται νὰ ἐπιστρέφει, καὶ ὁ Ἀχιλλεύς τοποθετεῖ τὸν πλόκαμο στὸν τάφο τοῦ Πατρόκλου.

6. *Ὀδ.* γ 274. Ὁ Αἴγισθος, ποὺ ξελόγιασε τὴν Κλυταιμνήστρα, μάταια «κρέμασε (ἀνῆψεν) πολλὰ ἀναθήματα (ἀγάλματα), ὑφάσματα καὶ χρυσό».

7. *Ὀδ.* θ 509. Οἱ Τρῶες ἀποφασίζουν νὰ μὴν καταστρέψουν τὸν Δούρειο Ἴππο, ἀλλὰ «νὰ τὸν ἀφήσουν, μέγα ἀνάθημα (ἄγαλμα), γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν τοὺς θεοὺς», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ξεχυθοῦν ἀπὸ μέσα οἱ Ἕλληνες καὶ νὰ καταστρέψουν τὴν Τροία.

8. *Ὀδ.* μ 347. Οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεύα, πρὶν νὰ φᾶνε τὰ ἀπαγορευμένα βόδια τοῦ Ἥλιου, συμφωνοῦν νὰ τοῦ χτίσουν (ἂν ποτὲ ἐπιστρέψουν στὴν Ἰθάκη) ναὸ καὶ νὰ βάλουν μέσα τοῦ «πολλὰ καὶ καλὰ ἀναθήματα (ἀγάλματα)». Ὅλοι τους ὁμως χάνουν τὴ ζωὴ τους προτοῦ ἐπιστρέψουν στὴν Ἰθάκη.

Ὅλα τὰ παραπάνω παραδείγματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο, εἶναι σύντομα. Τὸ μόνο ποὺ δὲν παρουσιάζει προβλήματα εἶναι τὸ 4, ἀπὸ τὴ Δολώνεια ραψωδία, ἢ ὁποῖα ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἔχει ἀναγνωριστεῖ ὡς ὕστερη προσθήκη στὴν Ἰλιάδα.¹⁵⁴ Σὲ ὅλα τὰ ἄλλα παραδείγματα, τὸ ἀνάθημα εἴτε δὲν φέρνει ἀποτέλεσμα εἴτε δὲν προσφέρεται κἂν. Σὲ δύο περιπτώσεις (6 καὶ 8), τὸ ἀνάθημα (ἢ ἡ ὑπόσχεση τοῦ ἀναθήματος) συνοδεύει ἕνα ἔγκλημα, τὸ ὁποῖο, παρὰ τὸ (ὑπεσχημένο) ἀνάθημα, σφραγίζει τὸν ὄλεθρο τοῦ ἐνόχου ἢ τῶν ἐνόχων. Σὲ μία περίπτωση (5), τὸ ὑπεσχημένο ἀνάθημα, ἐπειδὴ τελικὰ δίνεται ἄλλοῦ, μοιάζει νὰ σφραγίζει τὸν ὄλεθρο τοῦ ἀναθέτη· καὶ σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση (7), τὸ ἀνάθημα καταστρέφει τοὺς ἀναθέτες. Μάλιστα, ὁ ὅρος ἀνατίθημι, ποὺ δηλώνει συνήθως τὴν ἀφιέρωση ἀναθημάτων, δὲν ἀπαντᾷ στὸν Ὅμηρο.¹⁵⁵

Ἰδιαίτερο σχολιασμὸ ἀξίζει τὸ παράδειγμα 2. Ἐχοντας πεῖ ὅτι θὰ κρεμάσει τὴν πανοπλία τοῦ νικημένου ἀντιπάλου του στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, ὁ Ἔκτωρ προσθέτει ὅτι θὰ ἐπιστρέψει τὸν νεκρὸ στοὺς Ἕλληνες, «γιὰ νὰ τοῦ ὑψώσουν τύμβο (σῆμα, κυριολ. «σημεῖο» ἢ «σημάδι») δίπλα στὸν πλατὺ Ἑλλήσποντο, καὶ νὰ πεῖ κάποιος ἀπὸ τὶς μελλούμενες γενιές, καθὼς θὰ πλέει μὲ τὸ

¹⁵³ Τὸ βούλεο μπορεῖ νὰ εἶναι προστακτικὴ ἐνεστώτα ἢ ὀριστικὴ παρατατικῆ.

¹⁵⁴ Βλ. π.χ. Kirk 1962, 310-312.

¹⁵⁵ Ἐμφανίζεται μία φορὰ στὸν Ἡσίοδο, ὅπου δηλώνει τὴ θετικὴ καὶ χωρὶς προβλήματα ἀφιέρωση ἐνὸς τρίποδα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἡσίοδο στὶς Μοῦσες (*Ἔργα* 656-658).

πολύσκαρμο καράβι του στο κρασάτο πέλαγο, “αυτό είναι το σήμα ενός πού πέθανε πολύ παλιά, ενός αρίστου, πού τον σκοτώσε ο ένδοξος Έκτωρ”. Έτσι θα μιλήσει κανείς μία μέρα, και ή φήμη μου (κλέος) δέν θα σβηστεϊ ποτέ. Έχει σημασία ότι ό Έκτωρ προσδοκᾷ πώς ή άθάνατη φήμη του θα προέλθει όχι από τᾶ άφιερώματά του στον ναό του Απόλλωνα, αλλά έμμεσα, από τον τύμβο πού θα ύψώσουν οί Έλληνες για τον σκοτωμένο αντίπαλό του. Τοῦτο εξηγείται εν μέρει από το γεγονός ότι πράγματι ύπῆρχαν αργότερα στις άκτες γύρω από την Τροία, ίσως μάλιστα και από το γεγονός ότι ό Έκτωρ γνωρίζει πώς ή Τροία πρόκειται νᾶ πέσει (Ζ 448). Ταυτόχρονα όμως πρόκειται για μία άκόμη ένδειξη τῆς περιθωριακῆς θέσης πού έχει, στην ματιά, ή άφιέρωση άναθημάτων.

Τᾶ άναθήματα στους ναούς αποτελοῦν συσσωρευμένο πλοῦτο. Στον Όμηρο ύπάρχει μόνο μία άναφορά στον πλοῦτο πού βρίσκεται ταμειευμένος στους ναούς¹⁵⁶ και για άλλη μιᾶ φορά, ή άπροσδόκητη σπανιότητα τῶν σχετικῶν άναφορῶν συνδυάζεται με την ύποτίμηση. Η άναφορά αυτή άπαντᾶ στην ένατη ραψωδία τῆς Ιλιάδας, όταν ό Άχιλλέας άπορρίπτει τᾶ πολλᾶ και ποικίλα δῶρα πού του προσφέρει ό Άγαμέμνων με σκοπό νᾶ τον πείσει νᾶ επιστρέψει στη μάχη. Ο Άχιλλέας λέει πώς την άξία τῆς ζωῆς του δέν την αντισταθμίζουν (Ι 401) οὔτε όλα τᾶ πλούτη τῆς Τροίας οὔτε και «όλα όσα κλείνει μέσα του το λίθινο κατώφλι του τοξευτῆ, του Φοίβου Απόλλωνα, στη βραχωμένη Πυθῶ». Ο Άχιλλέας εξηγεί ότι γελάδια και πρόβατα μπορεῖς νᾶ στάξεις, τρίποδες και άλογα μπορεῖς νᾶ αποκτήσεις, αλλά τῆ ζωῆ του ανθρώπου πού δέν μπορεῖς νᾶ την εξαγοράσεις, αν ανταλλάξει [δηλ. διασχίσει] το φράγμα τῶν δοντιῶν του.

Το χωρίο αυτό, πού διακηρύσσει ότι ό πλοῦτος δέν μπορεῖ νᾶ χρησιμοποιηθεῖ ως μέτρο για τις ήρωικῆς άξίες τῆς τιμῆς και τῆς ζωῆς, ίσως άπηχεῖ τις αντιδράσεις άπέναντι στην όλοένα αυξανόμενη δύναμη τῆς ανταλλακτικῆς άξίας (2Δ). Έκεῖνο πού μᾶς ένδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ότι φωτίζει μιᾶ συγκεκριμένη δυνατότητα του πλούτου — νᾶ εξασφαλίζει αἰώνια φήμη μέσω τῆς άφιέρωσης άναθημάτων. Στη ρήση του Άχιλλέα περιέχονται τέσσερις βασικῆς άξίες: ή τιμή, ό πλοῦτος, ή ζωῆ και ή αἰώνια φήμη. Ο Άχιλλέας γνωρίζει πώς, αν παραμείνει στην Τροία ως πολεμιστῆς, θα χάσει τῆ ζωῆ του αλλά θα κερδίσει αἰώνια φήμη (412-413). Η άτίμωση όμως στην όποία τον υπέβαλε ό Άγαμέμνων διατάραξε την ίσορροπία, και έτσι τώρα ό Άχιλλέας θέλει νᾶ επιστρέψει στην πατρίδα του, κερδίζοντας τῆ ζωῆ του αλλά χάνοντας την αἰώνια φήμη πού αποκτιέται με τᾶ πολεμικᾶ έργα (393-400, 415-416). Ο πλοῦτος πού του προσφέρει ό Άγαμέμνων δέν εξισώνεται με τῆ ζωῆ (401) οὔτε και άποτελεῖ ἐπάξια αποζημίωση για την άτίμωση του (387). Η δήλωση αυτή αποκτᾶ γενικευτικό χαρακτήρα: δέν εἶναι πλέον ανεπαρκῆς μονάχα ό πλοῦτος πού προσφέρει ό Άγαμέμνων αλλά ό πλοῦτος εν γενει, άκόμη και τᾶ πλούτη του ναοῦ του δελφικοῦ Απόλλωνα. Με τον τρόπο αυτόν, οί άλληλένδετες ήρωικῆς άξίες τῆς ζωῆς, τῆς τιμῆς και τῆς

¹⁵⁶ Αν και θα πρέπει ίσως νᾶ διακρίνουμε έναν άκόμη έμμεσο υπαινιγμό στην Ιλ. Β 549, Ε Μ2, όπου το επίθετο *πίων*, «πλούσιος», χρησιμοποιεῖται για νᾶ περιγράψει έναν ναό.

αιώνιας φήμης ἐξυψώνονται πέρα καὶ πάνω τὸν πλοῦτο. Καὶ ἡ ἐξύψωσή τους ἔχει ξεχωριστὴ σημασία σὲ ἕναν κόσμο ὅπου ὁ πλοῦτος στὴν πραγματικότητα αὐξάνει διαρκῶς τὴ δύναμή του σὲ σύγκριση μὲ τις ἄλλες βασικὲς ἀξίες. Πολὺ προτοῦ ἀποκτήσει ἡ ὁμηρικὴ ποίηση τὴν τελικὴ της μορφή, μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀποκτήσει αἰώνια φήμη ἀφιερώνοντας πλούσια ἀναθήματα στοὺς ναούς: γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἡρόδοτος (1.14) θυμᾶται τὸν Φρύγα Μίδα, σχεδὸν τρεῖς αἰῶνες μετὰ τὸν θάνατό του, ἐπειδὴ ἀφιέρωσε στοὺς Δελφοὺς ἕναν θρόνο πού σωζόταν ἀκόμη στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡροδότου ὡς ἀξιοθέατο.

Πῶς μπορεῖ λοιπὸν νὰ διατηρηθεῖ ἡ φήμη τοῦ Ἀχιλλέα ἢ ἄλλων πολεμιστῶν; Ἕνας τρόπος εἶναι τὸ μνημα. Ὁ Ἔκτωρ φαντάζεται ὅτι ἡ φήμη του θὰ διατηρηθεῖ χάρις σὲ ἕνα μνημα (ἐκεῖνο τοῦ σκοτωμένου ἀντιπάλου του). Σὲ ἄλλα ὁμηρικὰ χωρία συναντοῦμε τὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ μνημα χαρίζει μελλοντικὴ φήμη στὸν νεκρό,¹⁵⁷ ἐνῶ βρίσκουμε καὶ ἀναφορὲς σὲ μνηματα ὅσων εἶναι ἤδη νεκροί.¹⁵⁸ Στὴν Ὀδύσεια, μαθαίνουμε ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ὑψωσαν τύμβο στὸν Ἀχιλλέα, σὲ ἕνα ἀκρωτήριο στὶς ἀκτὲς τοῦ Ἑλλησπόντου, γιὰ νὰ τὸν βλέπουν οἱ ναυτικοὶ τώρα καὶ στὸ μέλλον (Ω 80-84).

Ὡστόσο, τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἀπέκτησαν τὴν τελικὴ μορφή τους ἀφοῦ εἶχε πλεόν παρακμάσει, συγκριτικὰ, ἡ σημασία τοῦ μνηματος ὡς τόπου προσφορῶν, καὶ εἶχε ἀντιστοίχως αὐξηθεῖ δραματικὰ ἡ ποσότητα τῶν προσφορῶν πού ἀφιερώνονταν στὰ δημόσια ἱερά, τὰ ὁποῖα γνώριζαν πρωτοφανῆ ἀκμὴ.¹⁵⁹ Παρὰ τὴ μεταβολὴ αὐτὴ, τὸ μνημα διατηροῦσε τὴ δύναμη νὰ διαιωνίζει τὴ μνήμη τοῦ νεκροῦ — ἀκριβῶς ὅπως τὸ ἀνάθημα μποροῦσε νὰ διαιωνίσει τὴ μνήμη τοῦ ἀναθέτη — χάρις στὴ νεόκοπη τεχνολογία τῆς γραφῆς. Τὰ πρωιμότερα σωζόμενα ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα καὶ ἐνεπίγραφα ἀναθήματα φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα.¹⁶⁰ Ἡ γραφὴ ὅμως εἶναι ἄλλο ἕνα ἀπὸ τὰ φαινόμενα ἐκεῖνα πού καὶ σπανίζουν καὶ ὑποτιμῶνται στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, παρότι εἶναι σύγχρονα μὲ ἐκεῖνα. Τὰ λόγια πού φαντάζεται ὁ Ἔκτωρ ὅτι θὰ προφέρει ὁ περαστικὸς ναυτίλος βλέποντας τὸ μνημα (τοῦ σκοτωμένου ἀντιπάλου τοῦ Ἔκτορα) θυμίζουν ἔντονα ὀρισμένα ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τοῦ ὕστερου 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰώνα.¹⁶¹ Ἐντούτοις, δὲν ὑπάρχει καμία ἐπιγραφή: ὁ ναυτίλος

¹⁵⁷ Ὀδ. α240, 8 584.

¹⁵⁸ Ἰλ. Β 604, 793, 814· Κ 415· Λ 371-372.

¹⁵⁹ Γιὰ βιβλιογραφία, βλ. Seaford 1994α, 195 [ἐλλ. ἐκδ.: 311-312].

¹⁶⁰ Ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα: Jeffery 1990, 61, 131 ἀρ. 6, 317 ἀρ. 3-4. Ἀναθήματα: Jeffery 1990, 94 ἀρ. 1 καὶ 2 (Βοιωτία)· Langdon 1976, 9-50 (Ἀττική). Ἑμμετρὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 7ου αἰώνα: Hansen 1983, ἀρ. 132, 140, 143, 144, 165· ἔμμετρὲς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές τοῦ 7ου αἰώνα: Hansen 1983, ἀρ. 287, 326, 352, 357, 401, 402, 403.

¹⁶¹ Hansen 1983, ἀρ. 27, Α2, 145· Raubitschek 1968, 6-7. Παρότι κάλλιστα ἴσως ὑπῆρχαν παλαιότερες ἐπιγραφές αὐτοῦ τοῦ εἴδους (χαμένες σήμερα), ἡ φρασεολογία μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὶς ἐνεπίγραφες ἀπομνημειώσεις τῆς. Ἐντούτοις, φαίνεται πιθανὸ ὅτι ὁ ποιητὴς γνώριζε τὴν ὑπαρξὴ γραπτῶν ἐπιγραφῶν καὶ ὅτι ἠθελήμενα ἀποφεύγει νὰ ἀναφερθεῖ στὴ γραφή: κάτι τέτοιο εἶναι ἀσφαλῶς συμβατὸ μὲ τὶς ἐπανειλημμένες ἀναφορὲς τοῦ χωρίου στὴν ὁμιλία «εἵπησι ... ἐρέει».

υποτίθεται ότι απλῶς αναγνωρίζει το μνῆμα ἀπὸ μακριά. Ταυτόχρονα, τὴ μοναδικὴ φορὰ ποὺ ἐμφανίζεται στὸν Ὅμηρο,¹⁶² ἡ γραφή παρουσιάζεται μὲ τὸν χειρότερο δυνατὸ τρόπο.¹⁶³ Ὁ Προΐτος ἐγχειρίζει στὸν Βελλεροφόντη τὴν ἴδια τὴ θανατικὴ του καταδίκη: τὸν στέλνει ἀπὸ τὸ Ἄργος στὴ Λυκία μὲ «ὀλέθρια σημάδια, ποὺ τὰ ἔγραψε σὲ πτυκτὴ πινακίδα, πολλὰ καὶ φονικὰ» (Ιλ. Ζ 168-169). Ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὰ συμφραζόμενα τοῦ ἐπεισοδίου. Ὁ Διομήδης ρωτᾷ τὸν Γλαῦκο ποιὸς εἶναι, καὶ ἐκεῖνος τοῦ ἀπαριθμεῖ τοὺς προγόνους του φτάνοντας ὡς τὸν παπποῦ τοῦ παπποῦ του, τὸν Σίσυφο (Ιλ. Ζ 145-211): στὴν ἀναδρομὴ αὐτὴ κυριαρχοῦν οἱ περιπέτειες τοῦ παπποῦ τοῦ Βελλεροφόντη. Πρόκειται γιὰ ἐξαιρετικὸ δείγμα τῆς ἀτομικῆς προφορικῆς μνήμης τῶν παλαιότερων γενεῶν. Ἀπαντώντας στὸν Γλαῦκο, ὁ Διομήδης ἀφηγεῖται πῶς ὁ δικὸς του παππούς, ὁ Οἰνέας, φιλοξένησε κάποτε τὸν παπποῦ τοῦ Γλαύκου, τὸν Βελλεροφόντη, καὶ πῶς ἀντάλλαξαν ξεινία, δῶρα φιλοξενίας. Ὁ Διομήδης ἔχει ἀκόμη στὴν κατοχὴ του τὸ δῶρο τοῦ Βελλεροφόντη (218-221). Ὁ Διομήδης καὶ ὁ Γλαῦκος, ἕνας Ἕλληνας ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ ἕνας Λύκιος, ἔχουν κληρονομήσει τὴ σχέση ξενίας καὶ ἔτσι, ταρότι ἀνήκουν σὲ ἀντίπαλες πλευρές, σφίγγουν τὰ χέρια καὶ ἀνταλλάσσουν τὶς πανοπλίαι τους. Τὸ παρελθὸν διαιώνεται ὄχι μόνο χάρι στὴν ἀτομικὴ προφορικὴ μνήμη ἀλλὰ καὶ χάρι στὴ διάρκεια τῶν ἀπτῶν ἀντικειμένων, τῶν δώρων ποὺ ἀνταλλάχθηκαν στὸ παρελθὸν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνταλλάσσονται. Αὐτὸ ποὺ ἔκανε ὁ Προΐτος ἔρχεται σὲ διπλὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς δύο τρόπους διαίω- νισμῶν τοῦ παρελθόντος, δηλαδὴ τὸ δῶρο καὶ τὴν ἀτομικὴ προφορικὴ μνήμη: αὐτὸ ποὺ ἔστειλε πέρα ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, στὸν φίλο του βασιλιά τῆς Λυκίας, δὲν ἦταν δῶρο ἀλλὰ φονικὴ γραφή.

Ἄλλο ἕνα παράδειγμα ἀτομικῆς προφορικῆς μνήμης, δηλαδὴ οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Νέστορα ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες κατὰ τὴν κηδεῖα τοῦ Ἀμαρυγκέα (Ιλ. Ψ 626-650), ἔχει θέμα του μιὰ διοργάνωση ποὺ ἀποσκοπεῖ (ὅπως καὶ τὸ μνῆμα) στὴ διαίωσις τῆς μνήμης· ὁ Νέστωρ ἀφηγεῖται τὶς ἀναμνήσεις του ἐπίσης στὸ πλαίσιο μιᾶς κηδεῖας (ἐκείνης τοῦ Πατρόκλου). Μάλιστα, ὁ Νέστωρ μόλις ἔχει λάβει ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα γιὰ δῶρο μιὰ φιάλη, ποὺ ὁ Ἀχιλλέας τοῦ ζητεῖ νὰ τὴν κρατήσει «σὰν θησαυρὸ (κειμήλιον), γιὰ νὰ θυμίζει (μνῆμα) τὴν ταφὴ τοῦ Πατρόκλου». Ἡ λέξη μνῆμα ἐμφανίζεται στὸν Ὅμηρο μόνο δύο φορές ἀκόμη, καὶ περιγράφει καὶ τὶς δύο φορές ἕνα δῶρο: τὸν πέπλο ποὺ χαρίζει ἡ Ἑλένη στὸν Τηλέμαχο, σὰν «ἀνάμνηση [μνῆμα] ἀπὸ τὰ χέρια τῆς Ἑλένης», καὶ τὸ μεγάλο τόξο ποὺ χαρίζει ὁ Ἴφιτος στὸν Ὀδυσσεά, ὁ ὁποῖος τὸ φυλάει στὸ σπίτι του σὰν «ἀνάμνηση [μνῆμα] ἐνὸς ἀγαπημένου ξείνου», ἔχοντας χαρίσει μὲ τὴ σειρὰ του στὸν Ἴφιτο

¹⁶² Δὲν περιλαμβάνω ἐδῶ τὸ «σημάδι» τοῦ κλήρου, ποὺ τὸ ἀναγνωρίζει μόνο ἐκεῖνος ποὺ τὸ χάραξε (Ιλ. Ἡ 185-189).

¹⁶³ Αὐτὸ ἰσχύει ὅποιες καὶ ἂν ἦταν οἱ γνώσεις τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴ γραφή (καὶ ἡ περιγραφή ὑποδηλώνει ὅτι εἶχε κάποιες γνώσεις).

ένα ξίφος και ένα δόρυ, «σὰν ἀρχὴ μιᾶς στοργικῆς φιλίας [ξεινοσύνης*] ἀνάμεσα σὲ ξένους». ¹⁶⁴ Τὸ δῶρο ἐνσαρκώνει τὴ μνήμη τοῦ δωρητῆ του καὶ τῆς ὑποχρέωσης ἀπέναντι στὸν δωρητῆ του. ¹⁶⁵ Ὁ Πεισίστρατος ζητεῖ ἀπὸ τὸν Τηλεμαχο νὰ περιμένει ὥσπου νὰ τοῦ φέρει ὁ Μενέλαος δῶρα, «γιατὶ ἕνας ξένος θυμᾶται γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ τὸν ἄνθρωπο ποὺ τοῦ πρόσφερε φιλοξενία καὶ τοῦ ἔδωσε δῶρα φιλίας». ¹⁶⁶ Εἰδικὴ περίπτωση δῶρου, ποὺ διακονίζει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, εἶναι τὸ σκῆπτρο ποὺ δίνουν οἱ θεοὶ στὸν Πέλοπα καὶ ἐκεῖνος στὶς κατοπινὲς γενεές (Ιλ. Β 101-108).

Οἱ περιπέτειες τοῦ Βελλεροφόντη, ὅπως καὶ ἄλλες τέτοιες αὐτοτελεῖς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸ μακρινὸ παρελθὸν ποὺ βρίσκουμε στὸν Ὅμηρο, μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἦταν κάποτε ἕνα ἀνεξάρτητο ἄσμα, τὸ ὁποῖο ἐνσωματώθηκε στὰ ὀμηρικὰ ἔπη. ¹⁶⁷ Τὸ σπουδαιότερο ἴσως μέσο γιὰ τὴ διατήρηση τῆς φήμης τῶν ἡρώων στὸν ὀμηρικὸ κόσμον εἶναι ἡ προφορικὴ ἀτομικὴ μνήμη μὲ τὴ μορφή *ἄσματος*. Ὅπως ἀκριβῶς τὸ μνῆμα ἀφενὸς ὑπάρχει στὸ παρὸν (διατηρώντας τὴ μνήμη παλαιῶν ἀνθρώπων) καὶ ἀφετέρου θεωρεῖται ὅτι θὰ ὑπάρχει στὸ μέλλον (διατηρώντας τὴ μνήμη τοῦ κατορθώματος τοῦ Ἑκτορα), ἔτσι καὶ τὸ ἄσμα ἀφενὸς ψάλλεται στὸ παρὸν ¹⁶⁸ καὶ θεωρεῖται ὅτι θὰ ψάλλεται στὸ μέλλον, διατηρώντας τὴ μνήμη γεγονότων ποὺ συμβαίνουν τώρα. ¹⁶⁹ Οἱ Μοῦσες διατηροῦν τὴ μνήμη τοῦ παρελθόντος (Ιλ. Β 492). Στὸν κόσμον τοῦ Ὀμήρου, οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ἔργα τους διακονοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑποκειμενικά, μὲ τὴν προφορικὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων, καὶ κυρίως τῶν αἰοιδῶν. Ὄταν ὁ φορέας τῆς διακονίας εἶναι ἕνα ἀντικείμενο (μνῆμα, δῶρο), τὸ ἀντικείμενο ποτὲ δὲν ἐμπεριέχει τὴν ἀπρόσωπη τέχνη τῆς γραφῆς καὶ πάντοτε φαίνεται νὰ ἐνσαρκώνει κάποιον ἄνθρωπο: τὸ μνῆμα περιέχει τὸν νεκρὸ, καὶ τὸ δῶρο ἐπενδύεται, ὅπως τόσο συχνὰ συμβαίνει στὶς προνεωτερικὲς κοινωνίες, μὲ τὴν ταυτότητα τοῦ δωρητῆ του. ¹⁷⁰

Στὰ πρῶμα ἀναθήματα ποὺ ἀφιερώνονται σὲ ἱερὰ βρίσκουμε συχνὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα στὸν Ὅμηρο ἀνταλλάσσονται ὡς δῶρα μεταξὺ προσώπων. ¹⁷¹ Τὰ ἀναθήματα ποὺ ἀφιερώνονται στοὺς ναοὺς εἶναι δῶρα, ἀλλὰ δῶρα πρὸς τοὺς θεοὺς, γιὰ τὰ ὁποῖα μπορεῖ κανεὶς νὰ περιμένει ἀνταπόδοση. ¹⁷² Ὡστόσο, τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀφιερώνεται μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει καὶ νέα

---

* [Ὁ ὄρος ξεινοσύνη, ὅπως καὶ ὁ ὄρος ξεινίη / ξενία, δηλώνει τὴ φιλικὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ οἰκοδεσπότη καὶ φιλοξενούμενο ἢ ἀνάμεσα στοὺς ἀπογόνους τους.]

¹⁶⁴ Ὀδ. ο 126, φ 35, 40.

¹⁶⁵ Π.χ. Ὀδ. α 309-318, ω 271-286.

¹⁶⁶ Ὀδ. ο 54-55.

¹⁶⁷ Βλ. π.χ. Kirk 1962, 164-166, καὶ τὸ σχόλιό του στὴν Ιλ. Ζ 168-170.

¹⁶⁸ Π.χ. ὁ Ἀχιλλέας ψάλλει κλέα ἀνδρῶν στὴν Ιλ. Ι 189.

¹⁶⁹ Ιλ. Ζ 357-358, Ι 189· Ὀδ. θ 73, 580, ω 200-202. Γιὰ τὰ χωρία αὐτὰ ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, ἢ ὁποῖα ὅμως δὲν σχετίζεται μὲ ὅ,τι μὲ ἀπασχολεῖ ἔδῳ.

¹⁷⁰ Mauss 1967, 79

¹⁷¹ Κυρίως πανοπλίες καὶ τρίποδες: Langdon 1985, 108-109· Seaford 1994α, 195-196 [ἑλλ. ἐκδ.: 311-312].

¹⁷² Π.χ. Hansen 1983, ἀρ. 258, 275, 326 (ἀρχές του 7ου αἰώνα), 360, 426.

λειτουργία: τὰ ὄπλα, οἱ τρίποδες, τὰ πολύτιμα μέταλλα καὶ ἄλλα παρόμοια ἀντικείμενα πού ἀφιερώνονται¹⁷³ στοὺς ναοὺς εἶναι μέσο δημόσιας προβολῆς, τὸ ὁποῖο θὰ ἐξακολουθήσει νὰ ὑπάρχει καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ δωρητῆ. Στὸν Ὅμηρο, ἡ λέξη ἄγαλμα δηλώνει κάτι πού προκάλει ἀγαλλίαση (ἢ ἀρχικὴ σημασία του)¹⁷⁴ ἢ τὸ δῶρο πού προσφέρει ἓνας ἄνθρωπος σὲ ἓναν ἄλλο¹⁷⁵ ἢ τὸ δῶρο πού προσφέρει ἓνας ἄνθρωπος σὲ ἓναν θεό, δηλαδή τὸ ἀνάθημα¹⁷⁶ — αὐτὴ εἶναι ἡ στενότερη σημασία τὴν ὅποια ἐντέλει ἀποκτᾶ ἡ λέξη. Τὸ δῶρο ἔχει ἀποκτήσει τώρα μιὰ λειτουργία πού ἐξαρτᾶται ὄχι ἀπὸ τὴ μνήμη τοῦ ἀποδέκτη του, δηλαδή ἀπὸ τὴν εὐνοια πού θὰ διατηρήσει ὁ ἀποδέκτης πρὸς τὸν δωρητῆ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συλλογικὴ δημιουργία καὶ διατήρηση τοῦ πλαισίου ὅπου θὰ ἐκτίθεται τὸ δῶρο, δηλαδή τοῦ ναοῦ καὶ τῶν τελετουργιῶν του, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ συλλογικὴ καὶ ἀπρόσωπη τέχνη τῆς γραφῆς. Μερικὰ ἀπὸ τὰ πρωιμότερα σωζόμενα δείγματα γραφῆς δίνουν τὰ στοιχεῖα ταυτότητας κάποιου ἀναθήματος· καὶ μάλιστα μερικὲς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς ἀναφέρουν ρητὰ ὡς στόχο τους τὴ διαιώνιση τῆς μνήμης.¹⁷⁷ Ἡ λέξη μνήμη, ἡ ὁποία στὸν Ὅμηρο δήλωνε μόνο τὸ διαπροσωπικὸ δῶρο, χρησιμοποιεῖται συχνὰ στὶς ἐπιγραφὲς γιὰ νὰ περιγράφει ἀναθήματα.¹⁷⁸ Ἄλλο ἓνα παράδειγμα γιὰ τὴν τάση τῶν ὀμηρικῶν ποιημάτων νὰ ἀγνοοῦν τὴ διαιώνιση μέσω τῆς συλλογικῆς λατρείας ἐντοπίζεται στὸ γεγονός ὅτι, παρόλο πού (ὅπως ἔχουμε δεῖ) ὁ τάφος στὸν Ὅμηρο διατηρεῖ τὴ μνήμη τοῦ νεκροῦ, δὲν ὑπάρχουν ὡστόσο στὰ ὀμηρικὰ ἔπη παρὰ ἐλάχιστα ἴχνη¹⁷⁹ τῆς συλλογικῆς λατρείας πού διατηροῦσε¹⁸⁰ τὴ μνήμη τῶν ἡρώων μὲ τελετὲς στὰ μνήματά τους, δηλαδή τῆς ἡρωολατρίας, γιὰ τὴν ὁποία οἱ πρωιμότερες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες προέρχονται, ἐν γένει, ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 8ου αἰώνα.¹⁸¹

¹⁷³ Κατὰ λέξη, «τοποθετοῦνται (ἢ στερεώνονται) ψηλὰ» (ἀνά): ἀνατίθενται ἢ ἀνάπτονται.

¹⁷⁴ Ἡσυχ. λ. ἄγαλμα· πᾶν ἐφ' ᾧ τις ἀγάλλεται· Ἰλ. Δ 144 (σὲ βασιλικὲς ἀποθήκες)· πβ. Ὀδ. γ 438· σ 300.

¹⁷⁵ Ὀδ. δ 602· σ 300.

¹⁷⁶ Ὀδ. γ 274, 438· θ 509· μ 347.

¹⁷⁷ Βλ. π.χ. μιὰ φωκικὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰώνα (Hansen 1983, ἀρ. 344): «Αὐτὲς τὶς δρα[...].]ς (βλ. 6Α) ἔδωσε ὁ Φανάριστος στὴν Ἀθηνὰ καὶ στὴν Ἥρα, γιὰ νὰ ἔχει καὶ ἐκεῖνος ἀθάνατη φήμη γιὰ πάντα»· ἄλλοτε χρησιμοποιοῦνται λέξεις πού δηλώνουν μνήμη (π.χ. Hansen 1983, ἀρ. 234). Τὸ περίφημο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τῆς Φρασίκειας (Hansen 1988, ἀρ. 24) συνδυάζει τὴν ἀνταπόδοση καὶ τὴ διαιώνιση μὲ ἀξιοσημείωτο τρόπο, ὁ ὁποῖος προσφυῶς ἐκφράζει τὴ μονιμότητα τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀγάλματος τῆς κόρης (ἄγαμης κοπέλας): «Αὐτὸ εἶναι τὸ μνημεῖο (σῆμα) τῆς Φρασίκειας. Πάντοτε (αἰεὶ) θὰ μὲ ἀποκαλοῦν κόρη, ἀφοῦ αὐτὸ τὸ ὄνομά μου ἔδωσαν οἱ θεοὶ ἀντὶ/σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὸν γάμο (ἀντὶ γάμου)».

¹⁷⁸ Π.χ. Hansen 1983, ἀρ. 207, 234, 235, 304, 305, 380, 393· van Straten 1981, 76-77· Versnel 1981, 58-61.

¹⁷⁹ Βρίσκονται συγκεντρωμένα στὴ Hadzisteliou-Price 1973· βλ. καὶ Crielaard 1995, 271. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν Ἰλ. Β 551 (πού ἴσως ἀποτελεῖ ἀθηναϊκὴ παρεμβολή: βλ. σημ. 31 παραπάνω) τονίζεται ἡ συνέχεια τῆς ἡρωολατρίας («καθὼς γυρίζουν τὰ χρόνια»).

¹⁸⁰ Γιὰ τὴ σημασία τῆς διατήρησης ἐδῶ, βλ. Seaford 1994α, 114-139 [ἑλλ. ἔκδ.: 193-230].

¹⁸¹ Βλ. βιβλιογραφία στὸν Seaford 1994α, 109 [ἑλλ. ἔκδ.: 186]· Crielaard 1995, 266-267.

Συμπερασματικά, ο Όμηρος έχει την τάση να αγνοεί ή να υποτιμά τύπους μονιμότητας που, με επίκεντρο τον τόπο της θυσίας (3Γ), κέρδιζαν ραγδαία έδαφος κατά τα τελευταία στάδια της διαμόρφωσης των όμηρικων έπων: τον ναό, τα αναθήματα, τη γραφή. Αντίθετα, στον Όμηρο ή μονιμότητα είναι ιδιότητα που χαρακτηρίζει το δώρο και το μνήμα ως υλικές εκφράσεις της ήρωικης ατομικότητας, καθώς και στην προφορική μνήμη, της οποίας ένσάρκωση αποτελεί το ίδιο το ήρωικό έπος. Έντούτοις, το όμηρικό έπος, που είναι έργο διαφορετικών ποιητών κατά τη διάρκεια πολλών γενεών, δεν περιορίζεται στο πλαίσιο μιᾶς και μόνης ιδεολογίας. Κεντρικό ρόλο στην αφήγηση διαδραματίζουν ή παραδοσιακή συλλογικότητα της ζωοθυσίας και οι κρίσεις που πλήττουν την ανταπόδοση: πρόκειται για δύο στοιχειᾶ που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της πόλεως, προς την οποία κατά τα ἄλλα ο Όμηρος μοιάζει ως ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀδιάφορος, ἂν ὄχι ἐχθρικός.

Γ' ΘΥΣΙΑ ΚΑΙ ΑΦΘΟΡΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Παρά τη διάκριση που χαραξάμε ανάμεσα στη διανομή και την προσφορά χντικειμένων αφενός μεγάλης αίγλης (θησαυρῶν) και αφετέρου στη ζωοθυσία, τὰ δύο αὐτὰ εἶδη δὲν ἀνήκουν σὲ διαφορετικούς κόσμους. Προϋποθέτουν τὴ συμμετοχὴ τῶν ἰδίων ἀνθρώπων. Καὶ μοιάζουν περιστασιακὰ νὰ διεισδύουν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ἀκόμη καὶ στὸν Όμηρο. Ἐνα παράδειγμα εἶναι ὁ διάστροφος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ μνηστήρες διανέμουν γιὰ τὸ φαγοπότι τοὺς τὰ ζωντανὰ τοῦ Ὀδυσσεᾶ σὰν νὰ ἦταν λάφυρα (2Ε). Ὑπάρχουν ἐπίσης δύο ἀξιοσημεῖωτες περιπτώσεις, στίς ὁποῖες οἱ θησαυροὶ καὶ τὸ σφάγιο τῆς θυσίας προσφέρονται συνδυαστικὰ ὡς δῶρο στὴ θεότητα. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸν στολισμὸ τῶν ἀνθεκτικότερων μερῶν τοῦ σφαγίου.

Πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἔχουμε τὴν *αἰγίδα*. Ἀνθεκτικὸ κατάλοιπο τοῦ σφαγίου εἶναι ἡ δορὰ του, τὴν ὁποία κάποτε διατηροῦσαν γιὰ τελετουργικὲς χρήσεις.¹⁸² Στὸν Όμηρο, ὁ Δίας, ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἀπόλλων κραινοῦν στὴ μάχη τὴν τρομερὴ αἰγίδα, ἡ ὁποία ἀρχικὰ ἦταν (ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι πίστευαν ἐν γένει) ἡ δορὰ μιᾶς αἴγας.¹⁸³ Ὁ Μπουρκερτ συνδέει τὴν αἰγίδα μὲ τὴν αἶγα πὺ θυσίαζαν πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη: μετὰ τὴ νίκη, κρεμοῦσαν τὴ δορὰ της, μαζὶ μὲ λαφυραγωγημένα ὄπλα, πάνω σὲ ἓναν πάσσαλο, ὁ ὁποῖος κατέληξε νὰ ἀναπαριστάνει τὴ θεὰ Ἀθηνᾶ μὲ τὴν πανοπλία καὶ τὴν αἰγίδα της. Στὴν Ἀθηνᾶ ἐπίσης θυσίαζαν κάθε χρόνο, σὲ

¹⁸² Burkert 1983, 14-15, 16, 66, 113, 115, 127, 140, 153, 166-167 [έλλ. έκδ.: 55, 59-60, 144, 220-221, 224, 242, 264-265, 285, 305-308]. Στὸν «όμηρικό» Ὑμνον εἰς Ἑρμῆν 124-126, πὺ προέρχεται (μᾶλλον) ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰῶνα, ὁ νεαρὸς Ἑρμῆς θυσίαζει βόδια καὶ ἀπλώνει τὶς δορὲς τοὺς πάνω σὲ ἓναν βράχο, «κι ἔτσι βρίσκονται ἐκεῖ ἀκόμη καὶ τώρα, στὴν κατοπινὴ ἐποχὴ, πολὺχρονης, πολὺ καιρὸ ἀργότερα, καὶ ἀδιάκοπα».

¹⁸³ Farnell 1895-1909, I 100· Nilsson 1967, 437· Ἡρόδ. 4. 189, κτλ.· ἡ λέξη *αἰγίς* σημαίνει «γιδότομαρο» π.χ. στὸν Εὐρ. Κύκλ. 360.

ειδική θυσία, μιὰ αἶγα πάνω στὴν Ἀκρόπολη,¹⁸⁴ ὅπου φαίνεται ὅτι φυλασσόταν μιὰ ἱερὴ αἰγίδα,¹⁸⁵ Στὸν Ὅμηρο, ἡ αἰγίς, στὰ χέρια τῆς Ἀθηνᾶς, ὀνομάζεται «πολύτιμη, ἀγέραστη καὶ ἀθάνατη, ἀπὸ ὅπου κυματίζουν ἑκατὸ ὀλόχρσοι θύσανοι, ὅλοι τους καλοῦφασμένοι, κι ὁ καθένας τοὺς ἀξίζει ἑκατὸ βόδια».¹⁸⁶ Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀναθηματικές δορὲς σφαγίων ἐπηρέασαν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀρχαῖοι φαντάζονταν τὴν αἰγίδα, τότε ὅλες οἱ λεπτομέρειες βρίσκουν τὴ θέση τους. Ἀντίθετα μὲ τὴ σάρκα τοῦ ζώου, ἡ δορὰ του μπορεῖ νὰ γίνει, μακροαίωνα ἀνάθημα πρὸς τοὺς θεοὺς, καὶ ὡς τέτοιο μπορεῖ, ὅπως τὰ κέρατα τῆς δαμαλίδας στὴ θυσία τοῦ Νέστορα (βλ. παρακάτω), νὰ στολιστεῖ μὲ χρυσάφι, τὸ ὁποῖο γιὰ τοὺς Ἕλληνες συνδέεται μὲ τὴν ἀθανασία (2Γ), πράγμα πού δικαιολογεῖ ἀκόμη καλύτερα γιατί ἡ δορὰ θεωρεῖται «ἀγέραστη καὶ ἀθάνατη», ἀλλὰ καὶ «πολύτιμη».¹⁸⁷ Ὁ Ὅμηρος μάλιστα λέει ὅτι τὴν αἰγίδα τὴν ἔδωσε στὸν Δία ὁ χαλκεὺς Ἥφαιστος (Ιλ. Ο 309-310). Ἡ χρυσόμαλλη ἀμνάδα, τῆς ὁποίας ὁ κάτοχος θὰ κέρδιζε τὴ βασιλεία τοῦ Ἄργου καὶ πού ὁ Ἄτρεας τὴν ἔκλεισε σὲ ἓνα κιβώτιο, φαίνεται ὅτι προοριζόταν γιὰ θυσία.¹⁸⁸ Ὁ Φρίξος θυσίασε τὸ χρυσόμαλλο κριάρι πού τὸν μετέφερε στὴν Κολχίδα καὶ κρέμασε τὴ δορὰ του σὲ ἓνα δέντρο στὸ ἄλσος τοῦ Ἄρη.¹⁸⁹ Ἐλεγαν ὅτι κάποτε στὴ Σάμο ἓνας Μανδρόβουλος βρῆκε θησαυρὸ καὶ ἔτσι πρόσφερε στὴν Ἥρα ἓνα χρυσὸ ἀρνὶ τὴν πρώτη χρονιά, ἓνα ἀσημένιο τὴ δεύτερη καὶ ἓνα χάλκινο τὴν τρίτη.¹⁹⁰ Τοῦτο τὸ θέμα ἀντανακλᾷ τὴ μετάβαση ἀπὸ μιὰ μορφή πρωτογενοῦς πλούτου (πρόβατα) σὲ ἄλλη (χρυσός).

Ἄλλη μιὰ λεπτομέρεια πού συνδέει τὴν αἰγίδα μὲ τὴ θυσία εἶναι ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀξίας τοῦ κάθε θυσάνου, ὁ ὁποῖος λέγεται ὅτι ἀξίζει ἑκατὸ βόδια. Ὁ Λάουμ ἔχει δεῖξει ὅτι στὸν Ὅμηρο ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀξίας μὲ βάση τὴν ἰσοδυναμία τῆς σὲ βοοειδῆ ἐκφράζεται μὲ ἀριθμοὺς («ἀξίζει ὅσο ἑκατὸ βόδια» κτλ.), οἱ ὁποῖοι ἐν γένει ἀντιστοιχοῦν στὸν ἀριθμὸ τῶν βοδιῶν πού θυσιάζονται σὲ διάφορες θυσίες οἱ ὁποῖες περιγράφονται στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα.¹⁹¹ Ἄν καὶ τὰ βόδια ἀποτελοῦν τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ τὴ μέτρηση τῆς ἀξίας, εἶναι ὑπερβολικὰ ὀγκώδη καὶ δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς μέσο ἀνταλλαγῶν ἐπομένως, ὡς τρόπος μέτρησης τῆς ἀξίας τὰ βόδια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ σφαίρα τοῦ ἐμπορίου. Οἱ ἀριθμοὶ πού ἀναφέρονται ὑποδεικνύουν μᾶλλον ὅτι ἡ καταλληλότητά τους ὡς μέσων γιὰ τὴ μέτρηση τῆς ἀξίας προέρχεται, τουλάχιστον ἐν μέρει, ἀπὸ τὴ θυσία καθορισμένου ἀριθμοῦ βοοειδῶν μὲ καθορισμένα ποιοτικὰ

¹⁸⁴ Οὐάργων, *De re rust.* 1.2.19-20· Burkert 1983,152-153 [ἑλλ. ἔκδ.: 284-285].

¹⁸⁵ Σούδα λ. αἰγίς· *Corpus Paroem. Gr.* (Leutsch-Schneidewin) I 339.

¹⁸⁶ Ιλ. Β 447-449. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ αἰγίς ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη στοὺς μαχητὲς (450-452)· πβ. 7Δ σχετικὰ μὲ τὸν παιάνα.

¹⁸⁷ Τὸ ἐπίθετο ἐρίτιμος στὸν Ὅμηρο προσδιορίζει μόνο τὴν αἰγίδα καὶ τὸ χρυσάφι: 2Γ σημ. 72.

¹⁸⁸ Εὐρ. Ἥλ. 713-726· Ἀπολλόδ. Ἐπιτ. 2.10-14. Ὁ Ἀπόλλων ἀπαίτησε τὴν ἀμνάδα ὡς ἀνάθημα: Σούδα λ. ἀνάθημα καὶ λ. Ἀντικλείδης.

¹⁸⁹ Ἀπολλόδ. Βιβλ. 1.9.1 (πβ. Πανσαν. 9.34.5· Πίνδ. Πυθ. 4.68).

¹⁹⁰ *Corp. Paroem. Gr.* Ζηνόβιος iii.82· Γρηγ. Κύπρ. iii.50. Σύμφωνα μὲ τὸν Αἰλιανό, τὸν χαμένο θησαυρὸ τοῦ ναοῦ τὸν βρῆκε ἓνα πρόβατο (Π. ζψ. ἰστ. 12.40).

¹⁹¹ Laun 1924, 18· 2E.

χαρακτηριστικά (2Ε). Ως πρὸς τὴν τυποποιημένη ποσότητα καὶ ποιότητά τους, τὰ θυσιαστήρια σφάγια βρίσκονται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἑξατομικευμένη καὶ ποικιλότητα ἀξία τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου (2Γ). Θὰ ἐπανέλθω ἀργότερα (6Α) στὸν Λάουμ, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν ἐν λόγῳ τυποποίηση ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς παράγοντες μέσω τῶν ὁποίων ἡ ζωοθυσία συνέβαλε στὴ γένεση τοῦ νομίσματος.

Τὸ δεύτερο ὁμηρικὸ παράδειγμα στὸ ὁποῖο συνδυάζονται τὸ θυσιαστήριον σφάγιον μὲ τοὺς θησαυροὺς ἀπαντᾷ στὴν τρίτη ραψωδία τῆς Ὀδύσσειας. Πρὶν νὰ θυσιάσει, στὸ ἀνάκτορό του, μιὰν ἄζευτη δαμαλίδα στὴν Ἀθηνά, ὁ Νέστωρ στέλνει νὰ φέρουν ἕναν χρυσοχόο, ὁ ὁποῖος ἔρχεται μὲ τὰ σύνεργά του. Ὁ Νέστωρ τοῦ δίνει χρυσάφι, καὶ ἐκεῖνος τὸ «δούλεψε καὶ τὸ ἔχυσε γύρω στὰ κέρατα τῆς δαμαλίδας, γιὰ νὰ δεῖ ἢ θεὰ τὴν προσφορὰ (ἄγαλμα) καὶ νὰ χαρεῖ» (γ 437-438). Πολλὰ λέγονται ἀκόμη γιὰ αὐτὸ τὸ χρύσωμα τῶν κεράτων.¹⁹² Ἡ ἔμφαση μπορεῖ νὰ ὀφείλεται, ἐν μέρει, στὸ ὅτι ἡ συγκεκριμένη θυσία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μεγαλόπρεπη θυσία τῶν Πυλίων πού προηγήθηκε, ἀνήκει στὸ βασιλικὸ ἀνάκτορον, ὅπου ἔχει τὴ θέση τοῦ ὁ χρυσός.¹⁹³ Ἡ ζωοθυσία προσθέτει τὸ ἀγροτικὸ στὸ ποιμενικὸ στοιχείο, ὅταν ραίνουν τὸ θύμα μὲ κριθάρι.¹⁹⁴ κατὰ μᾶλλον παρόμοιο τρόπο, μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἐνσωματώνει μιὰν ἄλλη, σχετικὰ νέα μορφή πλούτου, ὅταν στὸ θύμα προστίθεται πολύτιμο μέταλλο. Μὲ τὸ χρύσωμα, ἢ δαμαλίδα (ἢ τὰ κέρατά της) ξεχωρίζει ὡς ἄγαλμα, μιὰ λέξη πού σὲ ἄλλα ὁμηρικὰ χωρία δηλώνει τοὺς θησαυροὺς — εἴτε ἐκείνους πού ταμιεύονται σὲ ἀποθήκες εἴτε ἐκείνους πού ἀνταλλάσσονται ὡς διαπροσωπικὰ δῶρα εἴτε ἐκείνους πού προσφέρονται (ἀφιερώνονται) στοὺς θεοὺς (3Β).

Στὴν Ἑλλάδα καὶ ἄλλοῦ, διατηροῦσαν κάποτε στὸν τόπο τῆς θυσίας τὰ κέρατα τοῦ σφαγίου ὡς ἀνθεκτικὸ λείψανο τοῦ ζώου.¹⁹⁵ Ὁ Μπούρκερτ ἔχει συγκεντρώσει πολλὰ μαρτυρίες γιὰ τὴ συνήθεια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων νὰ ἀφήνουν μόνιμο ἵχνος τῆς θυσιαστήριας πράξης: νὰ διατηροῦν τὰ κρανία καὶ τὰ κέρατα τῶν ζώων, νὰ κρεμοῦν ψηλὰ τὴ δορὰ τοῦ σφαγίου πού θυσιάστηκε πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, νὰ ἀνεγείρουν ἄγαλμα στὸ σημεῖο ὅπου ἦταν θαμμένο τὸ σφάγιον, νὰ κατασκευάζουν μνημεῖα στὸν τόπο τῆς θυσίας.¹⁹⁶ Οἱ συνήθειες αὐτὲς, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ ἄλλοῦ, κατάγονται, σύμφωνα μὲ τὸν Μπούρκερτ, ἀπὸ

¹⁹² Βλ. ἐπίσης τους στ. 384, 425-426, 432-435.

¹⁹³ Μόνο σὲ μία ἀκόμη περίπτωση χρυσώνουν τὰ κέρατα τοῦ θυσιαστήριου σφαγίου: πρόκειται γιὰ τὴν ἄζευτη δαμάλα πού ὑπόσχεται νὰ προσφέρει ὁ Διομήδης στὴν Ἀθηνά (Ἰλ. Κ 294) σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν προστασία της στὴ διάρκεια μιᾶς ἐπικίνδυνης ἀποστολῆς. Ἡ ὑπόσχεση τοῦ Ὀδυσσεῆ νὰ ἀφιερῶσει στὴν Ἀθηνά τὰ λάφυρα πού θὰ ἀποσπάσει στὴν ἴδια αὐτὴ ἀποστολὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση μὴ προβληματικοῦ ἀναθήματος στὸν Ὅμηρον (βλ. παραπάνω).

¹⁹⁴ Ἰλ. Α 449, 458· Β 421· Ὀδ. ξ 429.

¹⁹⁵ van Straten 1981, 69· Burkert 1983, 6 σημ. 26, 14, 72, 79 [ἑλλ. ἔκδ.: 42 σημ. 26, 54, 153, 164-165].

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὸ Ἔπος τὸν Γκιλγκαμές, μιὰ ἀπὸ τίς σπάνιες ἀναφορὲς σὲ μέτρα βάρους (30 μνές κυάνου, 2 μνές χρυσοῦ) ἐντοπίζεται στὸ σημεῖο ὅπου περιγράφεται ὁ στολισμὸς τῶν κεράτων τοῦ οὐράνιου ταύρου πού ἔσφαξε ὁ Γκιλγκαμές (πινακίδα VI.V, σ. 82 Dailey 1991).

¹⁹⁶ Burkert 1983, 2, 6, 38-39, 56, 66, 140 [ἑλλ. ἔκδ.: 32, 41-42, 97-99, 127, 143-144, 265]· 1985, 65, 92, 372 σημ. 93· van Straten 1995, 53, 139.

πανάρχαιες συνήθειες τῶν κυνηγῶν, ὅπου «τὴν περισυλλογὴ τῶν ὀστέων, τὴν ἀνάρτηση τοῦ κρανίου ἢ τὸ ἄπλωμα τῆς δορᾶς πρέπει νὰ τὰ ἐννοήσουμε ὡς ἀπόπειρα ἐπανόρθωσης», μὲ τὴν ἀγωνιώδη ἐλπίδα ὅτι οἱ πηγές ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχεται ἡ τροφή θὰ συνεχίσουν νὰ ὑπάρχουν.¹⁹⁷ Ὁ τόπος τῆς θυσίας ἐπισημαινόταν συχνὰ μὲ τέτοιους τρόπους πρὶν νὰ ἀνεγερθοῦν κτίσματα στοὺς τόπους ὅπου τελοῦνταν τακτικὰ θυσίες. Στὸν Ὅμηρο συναντοῦμε τόσο τὸν στολισμὸ τῶν ἀνθεκτικῶν μερῶν τοῦ σφαγίου ὅσο καὶ τὴν ἀπουσία, σὲ μεγάλο βαθμὸ, τέτοιων κτισμάτων ὁ συνδυασμὸς μοιάζει νὰ παραπέμπει στοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες.*

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, διαπιστώνουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα π.Χ. τέτοια κτίσματα ἦταν πολὺ σπάνια. Οἱ περισσότερες προσφορὲς πρὸς τοὺς θεοὺς φαίνεται ὅτι ἦταν θυσίες ποὺ τελοῦνταν εἴτε στὸ ὑπαιθρο¹⁹⁸ εἴτε στὸ σπίτι τοῦ ἀρχηγοῦ.¹⁹⁹ Παραδείγματα γιὰ αὐτὰ τὰ δύο πλαίσια προσφορῶν βρίσκουμε στὶς δύο ἐκτενεῖς περιγραφές θυσιῶν στὴν τρίτη ραψωδία τῆς Ὀδύσσειας: ἡ μία τελεῖται στὴν παραλία, ἡ ἄλλη στὸ σπίτι τοῦ Νέστορα, ἀλλὰ σὲ καμία ἀπὸ τὶς δύο περιπτώσεις δὲν ἀναφέρεται ὁποιοδήποτε εἶδος μόνιμου κτίσματος.²⁰⁰ Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, οἱ δραστηριότητες αὐτὲς, καθὼς δὲν συνδυάζονταν μὲ μόνιμα κτίσματα ἢ μόνιμη διαχείριση ἢ τακτικὲς προσφορὲς ἀναθημάτων, ἀφηναν ἐλάχιστα ἢ καὶ καθόλου ἴχνη,²⁰¹ ἂν καὶ στὶς τοποθεσίες ὅπου εἶχαν ἀνεγερθεῖ ἱερὰ βρίσκουμε συχνὰ, στὸ πρωιμότερο στρωμὰ, ἐνδείξεις (ὀστᾶ, ἀποτεφρωμένα ἰζηματώδη κατάλοιπα, θυσιαστήριους βόθρους κτλ.) ποὺ μαρτυροῦν ὅτι τελοῦνταν ἐκεῖ θυσίες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερση ὁποιοδήποτε κτιρίου.²⁰² Τὰ πρωιμότερα οἰκοδομήματα ποὺ βρίσκουμε στὰ ἱερὰ εἶναι, κατὰ

¹⁹⁷ Burkert 1983,16 κτλ. [ἐλλ. ἔκδ.: 59].

* [Σκοτεινοὶ αἰῶνες: Πρόκειται γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰῶνα π.Χ., κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀνακτορικὸς πολιτισμὸς τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου καταρρέει καὶ οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες πέφτουν σὲ παρακμῆ.]

¹⁹⁸ «Κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες φαίνεται ὅτι ὅλες οἱ μορφὲς λατρείας πραγματοποιοῦνταν στὸ ὑπαιθρο, συνήθως γύρω ἀπὸ ἕνα ὑψωμένο βωμὸ προορισμένο γιὰ ἔμπυρες θυσίες»: Coldstream 1977, 317, μὲ παραπομπή στὸν Desborough 1972, 281. Πβ. Rupp 1983, 101.

¹⁹⁹ Mazarakis Ainian 1988· de Polignac 1994, 7-8· Crielaard 1995, 250· Osborne 1996, 88 (Νιχώρια Μεσσηνίας).

²⁰⁰ Πβ. de Polignac 1995, 15-16 [ἐλλ. ἔκδ.: 40-41]· Gebhard 1993, 159. Ἡ Sourvinou-Inwood (1993, 6) ἀντιλέγει ὅτι παραλιακοὶ βωμοὶ δὲν μαρτυροῦνται πουθενὰ ἀλλοῦ στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα (Ιλ. Θ 238-240, Λ 806-808) καὶ ὅτι τὸ χωρίο Ὀδ. γ 7 θεῶ δ' ἐπὶ μηρία καῖον «ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ βωμοῦ». Ὡστόσο, κάθε περιγραφή συνεπάγεται ἐπιλογή, καὶ ἡ ἐπιλογή προϋποθέτει κρίση γιὰ τὸ τί εἶναι σημαντικό: ἐδῶ τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι ἡ μαζικὴ θυσία στὴν ἀκροθαλασσιὰ, παρότι δὲν ἔχει τίποτε τὸ ἀντικανονικὸ ἢ ἀφύσικο, παρουσιάζεται νὰ τελεῖται χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ μόνιμου κτίσματος.

²⁰¹ de Polignac 1994, 10.

²⁰² Βλ. π.χ. Coldstream 1977, 324 (Θέρμο Αἰτωλίας)· Burkert 1993,179 (Σαμοθράκη)· Gebhard 1993,156 καὶ Morgan 1994,110,113 (Ἴσθμια)· Morgan 1994, 129 (Περαχώρα Κορινθίας)· Cole 1994, 208 (Κνωσσός)· de Polignac 1995, 17 [ἐλλ. ἔκδ.: 41-42] (Καλαπόδι)· πβ. Bookidis 1993, 47 (Κόρινθος)· Sourvinou-Inwood 1993, 7 (Ἀσίνη Ἀργολίδας)· Crielaard 1995, 250. Στὴ Δῆλο, ὁ περίφημος βωμὸς τῆς Ἄρτεμις ἀποτελεῖται ἀπὸ κέρατα αἰγῶν. Σύμφωνα μὲ τὸν R. Hagg (περίληψη ἀνακοίνωσής

κανόνα, βωμοί προορισμένοι για θυσίες.²⁰³ Έτσι, κάποιοι από τους πρωιμότερους ναούς φαίνεται ότι έχουν σχεδιαστεί έτσι ώστε το έσωτερικό τους να είναι κατάλληλο για την παρασκευή και την κατανάλωση τροφής,²⁰⁴ κάτι που σαφώς αποτελούσε σημαντική λειτουργία διάφορων ιερών κατά την αρχαϊκή περίοδο.²⁰⁵ Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη μνημειωδῶν οἰκοδομημάτων (ναῶν) στὰ ἱερά, ἢ ὅποια ξεκινᾶ στὶς ἀρχές του 8ου αἰῶνα,²⁰⁶ εἶχε κύριο σκοπὸ τῆς νὰ ἐνσωματώσει τὴν κατανάλωση τροφῆς.²⁰⁷ Διότι κατὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο σημειώνεται ἐπίσης πελώρια αὔξηση, ποσοτική ὅσο καὶ ποιοτική, στὶς προσφορὲς ἀνθεκτικῶν εἰδῶν σὲ μεγάλο εὔρος ἀρχαιοελληνικῶν ἱερῶν²⁰⁸ καὶ σημαντικὴ λειτουργία τῶν ναῶν ἦταν ἡ φύλαξη τῶν προσφορῶν.

Οἱ προσφορὲς αὐτὲς διακρίνονται στὶς ἐξῆς βασικὲς κατηγορίες: δοχεῖα διάφορων εἰδῶν²⁰⁹ (κυρίως χάλκινοι τρίποδες),²¹⁰ ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια,²¹¹ ζῶομορφα εἰδώλια (κυρίως ἀλόγων καὶ ταύρων, ἄλλα καὶ μὴ ἐξημερωμένων ζῶων, π.χ. ἐλαφιῶν),²¹² εἶδη προσωπικοῦ στολισμοῦ ὅπως πόρπες καὶ κοσμήματα (ιδίως γιὰ θεές),²¹³ καὶ (κυρίως μετὰ τὸ 700 π.Χ. περίπου) πανοπλίες.²¹⁴

Τρεῖς εἶναι οἱ βασικὲς πηγὲς μᾶς σχετικὰ μὲ τὴν ἀφιέρωση ἀναθημάτων. Πρῶτον, οἱ τάφοι: τὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο ἀνευρίσκονται ἀντικείμενα προσωπικοῦ στολισμοῦ μετατοπίζεται, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰῶνα περίπου, ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο στὸ ἱερό.²¹⁵ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς πανοπλίες, περίπου ἕναν αἰῶνα

του στὸ Συνέδριο τῆς Διεθνoῦς Ὀμοσπονδίας Κλασικῶν Σπουδῶν (FIEC) τὸ 1999), «πρόσφατες μελέτες σὲ ὅσα ζῶων πὸν βρέθηκαν σὲ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἱερά φαίνεται νὰ ὑποδεικνύουν ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος βωμοῦ (ἢ μνημείου πὸν μαρτυρεῖ τὴν τέλεση θυσιῶν) ἦταν πιὸ συνηθισμένος ἀπ' ὅ,τι γνωρίζαμε ὡς τώρα».

²⁰³ Sourvinou-Inwood 1993, 10· de Polignac 1995, 17 [ἑλλ. ἔκδ.: 41]· Coldstream 1977, 317 (Ἡραῖο Σάμου), 321.

²⁰⁴ Βλ. π.χ. Burkert 1985, 89 (Περαχώρα Κορινθίας, Δρῆρος Λασιθίου, Θέρμο Αἰτωλίας)· Mazarakis Ainian 1988, 117-118.

²⁰⁵ Γιὰ βιβλιογραφία, βλ. de Polignac 1994, 10 σημ. 21· νὰ προστεθοῦν, π.χ., οἱ ἐργασίες τῆς Bookidis 1993 καὶ τοῦ Kyrieleis 1993, 137.

²⁰⁶ Coldstream 1977, 317-327· Snodgrass 1980, 33, 58-62· Crielaard 1995, 240-241· de Polignac 1995, 17 [ἑλλ. ἔκδ.: 42]· Osborne 1996, 88-89· κτλ.

²⁰⁷ Παρότι ὑπῆρξε ἐπίσης μεγάλη ἀνάπτυξη στὴν κατασκευή βωμῶν: Coldstream 1977, Εὐρετήριο λ. Altars· Crielaard 1995, 247-249.

²⁰⁸ Coldstream 1977, 338· Snodgrass 1980, 52-54· Morgan 1993, 19· de Polignac 1995, 14-15 [ἑλλ. ἔκδ.: 38-39]· Osborne 1996, 89, 92-98· κτλ.

²⁰⁹ Coldstream 1977, 332· Burkert 1985, 93.

²¹⁰ Coldstream 1977, 334-338· de Polignac 1995, 26 [ἑλλ. ἔκδ.: 52]· Osborne 1996, 94, 96.

²¹¹ Coldstream 1977, 332· Burkert 1985, 93· de Polignac 1995, 26 [ἑλλ. ἔκδ.: 52].

²¹² Coldstream 1977, 332· Burkert 1985, 93· Langdon 1987, 108-109· Morgan 1993, 21, 1994, 119-120· de Polignac 1995, 26 [ἑλλ. ἔκδ.: 52]· Osborne 1996, 94.

²¹³ Coldstream 1977, 333· Morgan 1993, 21· 1994, 118, 129· de Polignac 1995, 26 [ἑλλ. ἔκδ.: 52]· Osborne 1996, 92-93.

²¹⁴ Coldstream 1977, 338· de Polignac 1995, 26 [ἑλλ. ἔκδ.: 52].

²¹⁵ Coldstream 1977, 333· de Polignac 1995, 14 [ἑλλ. ἔκδ.: 38].

ἀργότερα.²¹⁶ Δεύτερον, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ ἀναθήματα πού ἀφιερώνονται στὰ ἱερά ἀποτελοῦν μετεξέλιξη τῆς προσφορᾶς δώρων πού περιγράφεται στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ἀφοῦ «ἀποτελοῦν μέρος ἑνὸς συνεποῦς συμβολικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο παραπέμπει στὸν ἀριστοκρατικὸ κόσμο τοῦ Ὀμήρου».²¹⁷ Συγκεκριμένα, οἱ χάλκινοι τρίποδες προσφέρονται ὡς δῶρα (ἢ βραβεῖα) στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ἀλλὰ συχνὰ καὶ ὡς ἀναθήματα σὲ ἱερά· καὶ τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς καὶ γιὰ τὰ ἄλογα (πού ἐμφανίζονται στὰ ἱερά μὲ τὴ μορφή μικρῶν εἰδωλίων).

Τρίτον, ἔχουμε τὴ θυσία. Ἡ παροδικὴ πράξη τῆς θυσίας βρίσκει μόνιμη ἐκπροσώπηση ὄχι μόνον στὰ κατάλοιπα (κέρατα, δορά, ὀστᾶ) τοῦ σφαγίου, ἀλλὰ καὶ σὲ διάφορα εἶδη τεχνουργημάτων. Καταρχάς, στὰ ἐργαλεῖα: στοὺς θυσιαστήριους πελέκεις, στοὺς ὀβελούς γιὰ τὴν ὄπτηση τοῦ σφαγίου, καθὼς καὶ σὲ διάφορα εἶδη δοχείων πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς σπονδές ἢ γιὰ τὴ θανάτωση καὶ τὴν ἔψηση τοῦ ζώου (κυρίως τριποδικούς λέβητες).²¹⁸ Ἐπειτα, στὰ ζωόμορφα εἰδώλια, τουλάχιστον μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀφιερώνονταν ὡς ὑποκατάστατα (ἢ ὑπομνήματα) τῆς ζωοθυσίας.²¹⁹ Μία μελέτη γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ζωόμορφων καὶ ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων σὲ περίπου ἐξήντα ἱερά (κυρίως τῆς γεωμετρικῆς ἕως καὶ τῆς κλασικῆς περιόδου) ἔδειξε ὅτι περίπου τὰ δύο τρίτα τῶν εἰδωλίων βρέθηκαν πάνω στὸν βωμὸ ἢ γύρω ἀπὸ αὐτὸν, ἢ σὲ τεφρώδη ἰζήματα (συχνὰ μαζὶ μὲ ὀστᾶ ζώων).²²⁰ τὸ συμπέρασμα τῆς μελέτης εἶναι ὅτι ἀκόμη καὶ τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια (ὅπως καὶ τὰ ζωόμορφα, προφανῶς) ἀποτελοῦσαν ἴσως ἓνα εἶδος «συμβολικῆς θυσίας».²²¹ Ἡ ἀφιέρωση θυσιαστήριων ὀργάνων καὶ

---

²¹⁶ Snodgrass 1980, 52-54· Morgan 1994, 127-128· de Polignac 1995, 14-15 [ἑλλ. ἔκδ.: 39]· Osborne 1996, 101, 172-173. «Μεταλλικὰ ἀντικείμενα» ἐν γένει: Coldstream 1977, 338.

²¹⁷ Langdon 1987, 108· πβ. de Polignac 1994, 12 σημ. 26.

²¹⁸ Π.χ. Morgan 1994, 115· Coldstream 1977, 332: «Τὰ ἄγγεῖα ἀποτελοῦν τὴν πλουσιότερη κατηγορία εὐρημάτων σὲ δὺν σχεδὸν τὰ ἱερά τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Τὰ πιὸ πολλὰ δοχεῖα χρησίμευαν γιὰ τὴν προσφορὰ σπονδῶν' οἱ λατρευτές, ἀφοῦ πρόσφεραν τὸ ὑγρὸ, ἄφηναν τὸ ἄγγεῖο στὸ ἱερό. Οἱ μεγάλες σκάφες, ὅπως Αὐτὲς πού βρέθηκαν στὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου, θὰ περιεῖχαν στερεῆς προσφορῆς, γιὰ παράδειγμα καρπούς». Βέβαια, δὲν ἀποτελοῦν κατ' ἀνάγκη ἀναθηματικές προσφορῆς ὅλα τὰ ἐργαλεῖα πού βρίσκουμε στὰ ἱερά: Tomlinson 1992, 343-346.

²¹⁹ 102 Coldstream 1977, 332· Cole 1994, 203-204, 207· Burkert 1985, 93, 367 σημ. 62 (ἀναθηματικοὶ ταῦροι ἀπὸ ὀπτὴ γῆ, οἱ ὁποῖοι εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν πρωιμότεων ὑπαίθριων βωμῶν). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ μὴν ἰσχύει γιὰ τὰ ἄλογα, γιὰ τὰ ὅποια, ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχει ἐναλλακτικὸ κίνητρο' ἰσχύει ὅμως πιθανότατα γιὰ τὰ ἐλάφια, πού τὰ θυσίαζαν κάποτε, τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώιμη αὐτὴ περίοδο (Osborne 1996, 31), καὶ θὰ μπορούσαν, εἴτε ἦταν διαθέσιμα γιὰ θυσία εἴτε ὄχι (ἐπειδὴ ἦταν σὲ ἄγρια κατάσταση), νὰ θεωρηθοῦν κατάλληλα γιὰ θυσία, ἰδίως πρὸς ὀρισμένες θεότητες. Θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι ἀπεικόνισεις ζώων συναντοῦμε ἤδη στὶς πρωιμότερες φάσεις τῆς ἀνθρώπινης προϊστορίας· Burkert 1983, 14 [ἑλλ. ἔκδ.: 54-55].

²²⁰ 103 Τὰ κατάλοιπα (στὴν κεντρικὴ περιοχὴ τοῦ τεμένους) τέφρας καὶ ἀποτεφρωμένων θραυσμάτων ἀπὸ ὀστᾶ ζώων, τὰ ὁποῖα ἔχουν χαρακτηριστεῖ ὡς «ἢ πλέον διαδεδομένη ἔνδειξη θυσιαστήριας δραστηριότητος στὰ ἱερά τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς», βρίσκονται «ἀνάμεικτα μὲ θρυμματισμένα κατάλοιπα ἀναθηματικῶν προσφορῶν»: Rupp 1983, 101.

²²¹ Alroth 1988.

ζωόμορφων ειδωλίων συνεχίζεται, σὲ ἀφθονία, μέχρι καὶ τὴν ἱστορικὴ περίοδο,²²² κατὰ τὴν ὁποία ἐπίσης βρίσκουμε ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτό του βου αἰώνα καὶ ἔξῃς, ἀναθήματα μὲ εἰκαστικὲς ἀναπαραστάσεις ζωοθυσιῶν καὶ ἀναίμακτων προσφορῶν.²²³ Ἴσως ὅμως κατὰ τὴν πρωιμότετη περίοδο, στὴν ὁποία τὸ ἱερό ἄρχιζε νὰ ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ βωμοῦ, τὰ ἀναθήματα ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὴ θυσία ἀντιπροσώπευαν μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ συνόλου τῶν ἀναθημάτων ἀπ' ὅ,τι σὲ μεταγενέστερες περιόδους: κατὰ τὸν 7ο αἰώνα σημειώνεται μεταστροφή ἀπὸ τὰ ζωόμορφα πρὸς τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια,²²⁴ μεγάλη αὐξηση στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναθηματικῶν πανοπλιῶν,²²⁵ καθὼς καὶ (γιὰ πρώτη φορὰ) σαφὴς διαχωρισμὸς ἀνάμεσα ἀφενὸς στὸ κτίριο ποὺ προορίζεται νὰ στεγάσει τὸν θεὸ καὶ τοὺς θησαυροὺς του καὶ ἀφετέρου στὰ κτίρια ποὺ προορίζονται γιὰ τὴν κατανάλωση τελετουργικῶν γευμάτων.²²⁶

Ἡ ἄνευ προηγουμένου ἐξέλιξη ποὺ ὀδήγησε, κατὰ τὸν 8ο αἰώνα, στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναθηματικῶν προσφορῶν καὶ τῶν ναῶν ἀσφαλῶς ἐπέφερε ριζικὲς μεταβολὲς στὸ ἐπίπεδο τῆς συνείδησης. Μεταξὺ ἄλλων, αὐτὲς οἱ μεταβολὲς κατέλυσαν τὴν προαναφερθεῖσα ὀμηρικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ ἐφήμερο δῶρο πρὸς τοὺς θεοὺς (σπονδές, ζωοθυσίες) καὶ στὸ μόνιμο δῶρο πρὸς τοὺς ἀνθρώπους («θησαυροί»). Πρὶν ἀπὸ τὸν 8ο αἰώνα, οἱ Ἕλληνες ἱκανοποιοῦσαν τὴν ἀρχαία ἀνάγκη γιὰ μόνιμη ἔκφραση ἢ σήμανση τῆς θυσίας κυρίως μὲ τὸ νὰ διατηροῦν μέρη τοῦ σφαγίου, στὰ ὁποία ὁ Ὅμηρος ἀναφέρεται μὲ ἐξωτικούς ὑπαινιγμοὺς (χρυσωμένα κέρατα, αἰγίς), καθὼς καὶ μὲ τὸ νὰ ἐξασφαλίζουν τὴ συνέχεια τοῦ χώρου τῆς θυσίας — τὴ συνέχεια ποὺ ἐντοπίζουμε στὸν ὀμηρικὸς «βωμοὺς» καὶ στὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ὅπου πολλοὶ θυσιαστήριοι τόποι ἐπισημαίνονται μὲ τεφρώδη ἰζήματα καὶ θραύσματα ἀπὸ ἀποτεφρωμένα ὀστᾶ ζώων, ἀνάμεικτα μὲ ἀναθηματικὲς προσφορές, χωρὶς (κατὰ κανόνα) ὁποιοδήποτε κτίσμα.²²⁷ Σὲ αὐτοὺς τοὺς θυσιαστήριους τόπους, ἢ οἰκοδόμηση ἱερῶν καὶ ναῶν, οἱ ὁποῖοι — χάρις στὴν ἀφιέρωση δώρων πρὸς τοὺς θεοὺς— γίνονταν ταμιευτῆρες μετάλλου, συνδύαζε τὴ μονιμότητα τοῦ διαπροσωπικοῦ δώρου (θησαυροῦ) μεταξὺ ἀριστοκρατῶν τῆς ὀμηρικῆς κοινωνίας μὲ τὸν περίοπτο καὶ συλλογικὸ χαρακτήρα, γνώρισμα ἀρχαῖο καὶ ἐπίμονο, τῆς ὀμηρικῆς θυσίας. Καὶ ὅπως τὸ ὀμηρικὸ διαπροσωπικὸ δῶρο μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν εὐνοία τοῦ ἀποδέκτη, νὰ τοῦ θυμίζει «γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ» τὸν δωρητῆ,²²⁸ καθὼς καὶ νὰ περνᾷ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ (3B), ἔτσι καὶ τὸ δῶρο ποὺ ἀφιερώνεται στὸν ναὸ ἑνὸς θεοῦ ἐπιδιώκει κάποτε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν εὐνοιά του²²⁹ καὶ νὰ διαιωνίσει, χάρις

²²² Rouse 1902, κυρ. 295-302.

²²³ van Straten 1981, 33-88· 1995, 53 καὶ σποράδην.

²²⁴ 107 Osborne 1996, 207-208.

²²⁵ Coldstream 1977, 338· de Polignac 1995, 26 [ἑλλ. ἔκδ.: 52].

²²⁶ de Polignac 1995, 18-19 [ἑλλ. ἔκδ.: 42-44]· Mazarakis Ainian 1988, 116, 117-118.

²²⁷ Rupp 1983, 101.

²²⁸ Ὀδ. θ 431, ο 54· Ἰλ. Ξ 235.

²²⁹ Βλ. παραπάνω, σημ. 55.

στον περίβλεπτο χαρακτήρα του, τῆ συλλογικῆ μνήμη ἢ φήμη τοῦ δωρητῆ.²³⁰ Ἐνας παράγοντας πού συνέβαλε σὲ αὐτὴ τὴ διαδικασία ἦταν ἡ αὐξημένη πλέον ποσότητα τῶν διαθέσιμων μετάλλων (χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ κυρίως χαλκοῦ), τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες ἦταν δυσεύρετα (6B). Μὲ βάση τὶς τεράστιες ποσότητες χάλκινων ἀναθημάτων πού βρίσκουμε σὲ ἱερὰ ἀπὸ τὸ 750 ὡς τὸ 700 π.Χ., ἔχει διατυπωθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι «ὅταν ἐξαπλώθηκε καὶ πάλι ἡ χρῆση τοῦ χαλκοῦ στὴν Ἑλλάδα, ἡ μερίδα τοῦ λέοντος διοχετεύθηκε ἀπευθείας στοὺς τόπους λατρείας».²³¹

Ἐνα ἄλλο φαινόμενο πού εὐνοήθηκε ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ θυσιαστήριων καὶ ἄφθωρων προσφορῶν εἶναι ἡ ἀναπαράσταση.²³² Ὅπως ἔχουμε δεῖ, ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς τὰ ἱερὰ γεμίζουν μὲ εἰδώλια (ἀπὸ ὀπτὴ γῆ ἢ χαλκὸ) θυσιαστήριων ζώων.²³³ Μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει ἐδῶ οἰκονομικὰ κίνητρα, ἂν θεωρηθεῖ ὅτι τὸ εἶδώλιο λειτουργεῖ ὡς ὑποκατάστατο τοῦ σφαγίου. Δὲν πρόκειται ὁμως γιὰ ὀλοκληρωμένη ἀπάντηση. Τὸ εἶδώλιο εἶναι ἀπὸ ἀνθεκτικὸ ὑλικό, καὶ μπορεῖ ἐπομένως νὰ ἔχει ἀναμνηστικὴ λειτουργία. Ἡ ἐξοικονόμηση δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ κίνητρο, τὴ στιγμὴ πού γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ζωόμορφων εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα κάποτε ἔχουν ἀξιοσημεῖωτο μέγεθος,²³⁴ ἀπαιτεῖται μάρμαρο, χαλκός, χρυσὸς ἢ ἀργυρός, ἢ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού τὰ ἀναθήματα ἀναπαριστάνουν πόπανα (πίτες πού προσφέρονταν στοὺς θεούς).²³⁵ Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ δὲν ἔχουν καμία λειτουργία (παρὰ μόνο ὡς προσφορές), κάτι πού ἰσχύει καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα ἀντικείμενα πού μοιάζει νὰ κατασκευάστηκαν γιὰ νὰ προσφερθοῦν εἰδικὰ ὡς ἀναθήματα καὶ εἶναι ἀκατάλληλα γιὰ ὁποιαδήποτε ἄλλη χρῆση: γιὰ παράδειγμα, ὑπερμεγέθεις πόρπες, ὑπερμεγέθεις τριποδικοὶ λέβητες καὶ λεπτά

²³⁰ Βλ. παραπάνω, σημ. 60 καὶ 61· βλ. κυρίως Hansen 1983, ἀρ. 344 (ἀνάθημα τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνα μὲ ρητὴ τὴν ἐπιδίωξη τῆς «ἀθάνατης φήμης», κλέος ἄφθιτον). Στὸν Ὅμηρο, τὸ ἐπίθετο ἄφθιτος δηλώνει μόνο πράγματα δημιουργημένα ἀπὸ τοὺς θεούς, μὲ δύο ἐξαιρέσεις: τὰ θαυμαστά κλήματα στὸ νησί τῶν Κυκλάδων (Ὀδ. ι 133) καὶ τὴν ἀθάνατη δόξα τοῦ Ἀχιλλέα (Ἰλ. Ι 413), στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε παραπάνω (3B).

²³¹ Langdon 1987, 108. Δεδομένου βέβαια ὅτι οἱ ἀρχαιολόγοι ἐπικεντρώνονται πρωτίστως σὲ τόπους λατρείας, μπορεῖ νὰ εἶναι ὑπερβολικὴ ἢ φράση «μερίδα τοῦ λέοντος». Γιὰ τὰ μέταλλα, βλ. Desborough 1972, 313-318.

²³² Δὲν ἐννοῶ μὲ αὐτὸ ὅτι ἡ προσφορὰ ἀπομιμήσεων εἶναι φαινόμενο πού συναντᾶται μόνο στὰ ἱερὰ. Σὲ τάφους τοῦ 10ου καὶ τοῦ 9ου αἰῶνα π.Χ. ἔχουν βρεθεῖ πλήλινες μικρογραφίες τριποδικῶν λεβήτων: Coldstream 1977, 334.

²³³ Ἐνα ἀκόμη ἐνδιαφέρον ἂν καὶ προβληματικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ πολυάριθμες μικρογραφίες κτισμάτων πού βρίσκουμε σὲ διάφορα ἱερὰ ἀπὸ τὸ 800 π.Χ. καὶ ἐξῆς: Coldstream 1977, 322· Morgan 1994, 132— 133· de Polignac 1995, 17 [ἑλλ. ἐκδ.: 42]. Ἴσως καὶ τὸν ἴδιο τὸν ναὸ νὰ τὸν ἐννοοῦσαν ὡς ἀνάθημα: π.χ. Πλούτ. Περικλῆς 12, 14.

²³⁴ Rouse 1902, 296-301. Νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης, λ.χ., τὸ μεγάλο ὁμοίωμα ταύρου ἀπὸ χαλκὸ, ἀργυρὸ καὶ χρυσὸ πού βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῶν Δελφῶν (6ος αἰῶνας π.Χ.), καθὼς καὶ οἱ χρυσὲς ἀγέλαδες πού ἀφιέρωσε ὁ Κροῖσος στὴν Ἐφεσο (Ἡροδ. 1.92).

²³⁵ Coldstream 1977, 332· Rouse 1902, 296.

φύλλα χρυσοῦ.²³⁶ Ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχές του 7ου αἰώνα τουλάχιστον, τὰ εἰδώλια ἀπὸ ὀπτη γῆ ἢ χαλκὸ κατασκευάζονταν μαζικὰ μὲ καλούπια.²³⁷ Γιὰ τοὺς Ἑλληνας, ἡ ἔννοια τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία ξεκίνησε ἀπὸ τὰ ἀναθηματικὰ εἰδώλια, ἦταν προϋπόθεση γιὰ τὴν κοπὴ νομίσματος. Εἶναι μεγάλη ἡ ἀπόσταση πού μᾶς χωρίζει πλέον ἀπὸ τὸ μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο τεχνούργημα πού περιγράφεται μὲ στοργὴ στὸν Ὅμηρο σὰν ἔργο ἑνὸς περίφημου τεχνίτη ἢ ἀκόμη καὶ ἑνὸς θεοῦ (2E).

Ἄς συνοψίσουμε τὰ συμπεράσματά μας. Τὸ ἀτομιστικὸ ἦθος τῶν ὀμηρικῶν ἡρώων εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ ἔπος ἐξιδανικεύει τὴ σφαῖρα τῆς ἀνταλλαγῆς δώρων, ἡ ὁποία ἔχει ἰδιαίτερη αἴγλη, καὶ ταυτόχρονα παραμελεῖ καὶ ὑποτιμᾷ τὴν ἀνταλλαγὴ ἐμπορεύσιμων ἀγαθῶν, τὸν ἐκχρηματισμὸ, καθὼς καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς διαίωσις μέσω συλλογικῶν ἀναθημάτων. Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ ἔπος χαρακτηρίζεται ἀπὸ στιγμὲς ὅπου ἡ ἀναδιανεμητικὴ ἀνταπόδοση βρίσκεται σὲ κρίση. Καὶ τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα πού ἀνταλλάσσονται ὡς δῶρα εἶναι ταυτόχρονα τὸ ἐπίκεντρό της διχαστικῆς διανομῆς λαφύρων, στὴν ὁποία τόσο ἡ Ἰλιάδα ὅσο καὶ ἡ Ὀδύσεια ἀντιπαραθέτουν τὴν εὐτακτὴ συλλογικότητα τῆς παραδοσιακῆς θυσιαστήριας διανομῆς.²³⁸ Ἡ ἀνάπτυξη τῆς πόλεως, τὴν ὁποία τὰ ὀμηρικὰ ἔπη ἐν γένει παραβλέπουν, θὰ ξεπεράσει αὐτὲς τὶς ἀντιφάσεις χάρις σὲ μία σύνθεση πού θὰ περιλαμβάνει τὴ θυσιαστήρια συλλογικότητα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μονιμότητα τῶν πολύτιμων ἀντικειμένων, τὴν τυποποίησή τους, τὴ μαζικὴ παραγωγή τους καὶ τὴν ἀντικαταστασιμότητά τους (ἀπὸ ἓνα ἀπλὸ σύμβολο). Θὰ δοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ σύνθεση πού εὐνοεῖ τὴ γένεση τοῦ νομίσματος (6A). Πρῶτα ὅμως θὰ πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ παράκαμψη πρὸς τὴ Μέση Ἀνατολή.

---

²³⁶ de Polignac 1995, 15 [ἑλλ. ἔκδ.: 39]. Morgan 1994, 129 «στὰ εὐρήματα πού προορίζονταν γιὰ ἀναθήματα περιλαμβάνονται λεπτὰ φύλλα χρυσοῦ καὶ ἀναθηματικὰ κοσμήματα» στὴν Περαχώρα Κορινθίας· Coldstream 1977, 335.

²³⁷ Higgins 1967, 1, 25· Mattusch 1996, 1, 18-21, 37. Στὴν πρώιμη αὐτὴ περίοδο παρατηρεῖται μαζικὴ παραγωγή καὶ στὰ κεραμίδια γιὰ τὶς στέγες ναῶν: Winter 1993, 304.

²³⁸ Παράλληλα, προτύπωση τῆς πόλεως βρίσκουμε καὶ στὴ σημασία πού ἔχει γιὰ τὴν ὀμηρικὴ ἀφήγηση ἡ συναγωγὸς δύναμη μιᾶς ἄλλης μορφῆς τελετουργίας, τῆς νεκρώσιμης, ἡ ὁποία εἶναι σὲ θέση νὰ ἐνώσει τοὺς πιὸ ἄσπονδους ἐχθροὺς (τὸν Ἀχιλλεὺς καὶ τὸν Πρίαμος): Seaford 1994a, 106-190 [ἑλλ. ἔκδ.: 181-304]· 2Δ σημ. 82.

Α΄ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

Ἐδῶ θὰ καταγράψω σύντομα τὶς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ στὰ δύο γνωστότερα ἐπικά ποιήματα τῆς ἀρχαίας Μεσοποταμίας. Οἱ μελετητὲς ἔχουν καταδείξει μὲ ἐπιτυχία ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴν ὁμηρικὴ ποίηση καὶ στοὺς προδρόμους τῆς στὴν ἀρχαία Μεσοποταμία· ἐγὼ θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω κάποιες ἐπιφυλάξεις καὶ συνακόλουθα νὰ καταδείξω πόσο ξεχωριστὸ εἶναι τὸ ὁμηρικὸ ἔπος καὶ ὁ κόσμος ποὺ περιγράφεται ἐκεῖ — πόσο ξεχωριστὴ εἶναι ἡ κοινωνία ἐκείνη, ποὺ σύντομα ἐπρόκειτο νὰ γεννήσει ἓνα ἄνευ προηγούμενου φαινόμενο: τὸν καθολικὸ ἐκχρηματισμὸ. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ, θὰ διαγράψω ἀρχικὰ—μὲ συνοπτικὸ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀναπόφευκτα ἀκατέργαστο τρόπο—τὸν χαρακτήρα τῆς μεσοποταμιακῆς οἰκονομίας, γιὰ νὰ ἐπικεντρωθῶ κατόπιν σὲ μιὰ σημαντικὴ διάκριση: στὸ πῶς δηλαδὴ ἡ προσφορὰ ἐδωδίων στὴ θεότητα διαφοροποιεῖται, ὡς πρὸς τὶς κοινωνικὲς λειτουργίες τῆς, στὴ Μεσοποταμία (4Γ) καὶ στὴν Ἑλλάδα. Θὰ ὑπογραμμίσω τὸν πρῶμο ρόλο ποὺ διαδραμάτισε τὸ χρῆμα γιὰ τὴν προμήθεια σφαγίων στὴν Ἑλλάδα (4Δ), προλειαινόντας ἔτσι τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ ἕκτο κεφάλαιο, ὅπου θὰ ἀναπτύξω ἐν ἐκτάσει τὴ θέση ὅτι ἡ ζωοθυσία ὑπῆρξε σημαντικὸς παράγοντας γιὰ τὴ γένεση τοῦ νομίσματος.

Ἕνας τρόπος γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὶς διαθέσιμες (καὶ ἱλιγγιωδῶς περιπλοκές) πηγὲς ἀναφορικὰ μὲ τὴν οἰκονομία τῆς Μεσοποταμίας (καὶ ὅλης τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς) εἶναι νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ κατανομὴ ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν διαιρεῖται, καταρχὴν, στὶς τρεῖς κατηγορίες ποὺ χρησιμοποιήσαμε ἀναφορικὰ μὲ τὴν ὁμηρικὴ ποίηση (2Α): ἀνταπόδοση, δοσοληψία καὶ ἀναδιανομὴ.¹ Μιὰ συναλλαγὴ μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς κατηγορίες, ἢ νὰ συνδυάζει στοιχεῖα ἀπὸ δύο ἢ καὶ ἀπὸ ὅλες τους: συγκεκριμένα, εἶναι κάποτε δύσκολο νὰ διακριθεῖ ἡ ἀνταπόδοση ἀπὸ τὴ δοσοληψία.²

Ἀνταπόδοση εἶναι ἡ ἐκούσια ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν, ποὺ δὲν ὀλοκληρῶνεται αὐτοστιγμὴ καὶ δὲν βασίζεται στὴν (ὑποτιθέμενη) ἰσοδυναμία ἀνάμεσα στὰ ἀνταλλασσόμενα πράγματα ἀλλὰ στὴν ἐπιθυμία νὰ δημιουργηθεῖ ἢ νὰ διατηρηθεῖ ἡ μεταξὺ τῶν συμβαλλομένων σχέση. Ἀντιθέτως, στὴν περίπτωση τῆς δοσοληψίας (εἴτε πρόκειται γιὰ ἀνταλλαγὴ σὲ εἶδος εἴτε

¹ Ἡ κατηγοριοποίησις αὕτη εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ (ἀλλὰ δὲν ταυτίζεται μὲ) ὅσα γράφει ὁ Πολάνυι γιὰ τὴν ἀνταποδοτικότητα, τὴν ἀνταλλαγὴν καὶ τὴν ἀναδιανομὴν: βλ. Polanyi 1968, —157, 307. Μὲ τὸν ὄρο «ἀνταλλαγὴ» (exchange) ὁ Πολάνυι ἐννοεῖ τὶς ἐμπορικὲς δοσοληψίες, καὶ μὲ τὸν ὄρο «συναλλαγὴ» (trade) τὶς δοσοληψίες μὲ τὸ ἐξωτερικόν. Προτιμῶ νὰ χρησιμοποιῶ τὸν ὄρο «δοσοληψία» γιὰ νὰ δηλώσω κάθε εἶδος δοσοληψίας, καὶ τὸν ὄρο «ἀνταλλαγὴ» γιὰ νὰ ἀναφερθῶ τόσο στὶς δοσοληψίες ὅσο καὶ στὴν ἀνταπόδοση. Καλὴ ἀνάλυσις, στὴ βάση αὐτοῦ τοῦ σκεπτικοῦ, προσφέρει ὁ Zaccagnini 1976, 468-493.

² Π.χ. Zaccagnini 1976, 491-493. Γιὰ τὸν μετασχηματισμὸ τῆς ἀνταπόδοσης σὲ ἀναδιανομὴν, βλ. τὶς ἐργασίες τοῦ Marshall Sahlins.

χρησιμοποιούνται χρήματα), ή συναλλαγή (ἀν και ὄχι ἀπαραίτητα ἢ ἀνταλλαγή τῶν ἀγαθῶν καθεαυτὴν) ὀλοκληρώνεται αὐτοστιγμεί, καὶ τὸ ζητούμενο τῆς ἀνταλλαγῆς δὲν εἶναι ἡ σχέση μεταξύ τῶν συναλλασσομένων ἀλλὰ εἴτε ἡ χρησιμότητα τῶν ἀνταλλασσόμενων πραγμάτων εἴτε, στήν ὑποπερίπτωση τῆς ἐμπορικῆς δοσοληψίας, τὸ κέρδος ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή. Ὅταν συζητούσαμε τὰ ὀμηρικὰ ἔπη, ὀνομάσαμε ἀναδιανομὴ μιὰ (κεντρικὰ κατευθυνόμενη) μορφή ἀνταπόδοσης. Στους περίπλοκους κρατικούς μηχανισμούς τῆς Μεσοποταμίας, ὁ συγκεντρωτισμὸς προσλαμβάνει ἀκραία μορφή: ἡ ἀναδιανομὴ ἔχει ἐξελιχθεῖ σὲ ἀναγκαστικὴ συγκέντρωση, σὲ ἓνα κεντρικὸ κτίριο (κυρίως ναὸ ἢ ἀνάκτορο), ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ὁ κεντρικὸς θεσμός, ποὺ ἀναδιανέμονται μεταξύ του πληθυσμοῦ ἢ διοχετεύονται σὲ σκοποὺς κοινῆς ὠφέλειας, ὅπως ἡ ἀποταμίευση γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο σιτοδείας,³ ἢ ἀπονομὴ δικαιοσύνης καὶ ἡ ἄρδευση.

Καμία ἀπὸ τὶς διακρίσεις μεταξύ ἀνταπόδοσης, δοσοληψίας καὶ ἀναδιανομῆς δὲν ἀντιστοιχεῖ κατ' ἀνάγκη στὴ διάκριση μεταξύ δημόσιας ἢ θεσμικῆς δραστηριότητας (ποὺ ἐκπορεύεται πρωτίστως ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο ἢ τὸν ναὸ) καὶ ἰδιωτικῆς δραστηριότητας, ἀφοῦ ὅσοι συμμετέχουν στὴν ἀνταπόδοση καὶ στὴ δοσοληψία μπορεῖ νὰ εἶναι εἴτε δημόσιοι θεσμοὶ εἴτε ἀρκούντως αὐτόνομα πρόσωπα, ἐνῶ ἡ ἀναδιανομὴ, ἢ κάτι ἀνάλογο, ἀπαντᾷ ἀκόμη καὶ στὴν ἰδιωτικὴ σφαῖρα τοῦ οἴκου.

Ὁ διάλογος γύρω ἀπὸ τὴ σημασία ποὺ ἔχουν τοῦτες οἱ τρεῖς ἀλληλεπικαλυπτόμενες μορφές κατανομῆς ἔχει σημεῖο ἀναφορᾶς τὸ ἔργο τοῦ Κὰρλ Πολάνυι, ποὺ θεωροῦσε ὅτι οἱ ἐμπορικὲς δοσοληψίες, στὶς ὁποῖες οἱ τιμὲς καθορίζονται ἀπὸ τὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση, ἀναδείχθηκαν σὲ κατανεμητικὴ ἀρχὴ μείζονος σημασίας μόνο μετὰ τὴ Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση στὴν Εὐρώπη καὶ στὴ Βόρεια Ἀμερικὴ: στὴν οἰκονομία τῆς ἀρχαίας Ἐγγύς Ἀνατολῆς ἢ βασικὴ ἀρχὴ ποὺ διέπει τὴν κατανομὴ ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν εἶναι ἡ ἀναδιανομὴ, μὲ τὴν ἀνταπόδοση νὰ διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο, ἐνῶ οἱ ἐμπορικὲς δοσοληψίες δὲν ἔχουν παρὰ ἐλάσσονα σημασία.⁴ Οἱ ἐπικριτὲς του τοῦ καταμαρτυροῦν συχνὰ ὅτι ὑποτιμᾷ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἀφοροῦν τὶς ἀγορὲς καὶ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές. Ἀλλὰ οἱ περισσότεροὶ ἐπικριτὲς του ἐπίσης παραδέχονται ὅτι ἡ οἰκονομία τῆς ἀρχαίας Ἐγγύς Ἀνατολῆς ἀνήκει, κατὰ βάση, στὸν ἀναδιανεμητικὸ τύπο.⁵

³ Ἡ συγκεκριμένη λειτουργία βρῖσκει ὠραιότατη ἔκφραση στὸ κεφ. 41 τῆς Γενέσεως (στὴν Αἴγυπτο τὰ ἑπτὰ ἔτη τῶν ἰσχνῶν ἀγελάδων ἔρχονται μετὰ τὰ ἑπτὰ ἔτη τῶν παχειῶν ἀγελάδων).

⁴ Polanyi κ.α. 1957, 16-26· 1968, 156, 188-189, 249-260, 306-334· Humphreys 1978, 42-46.

⁵ Π.χ. ὁ Adams 1974, 246-248 ἐπαναλαμβάνει κάποιες ἀπὸ τὶς ἐπικρίσεις τοῦ 1972 ἐναντίον τοῦ Πολάνυι ὅσον ἀφορᾷ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο στὸ Κανὲς (15Δ), ἀλλὰ παραδέχεται ὅτι «ἡ προσεκτικότερη δήλωση τοῦ Oppenheim (1957, 35) ὅτι οἱ ἀγορὲς εἶχαν περιορισμένη καὶ περιθωριακὴ σημασία στὴ Βαβυλωνία αὐτὴ καθεαυτὴν, ἐξακολουθεῖ νὰ συνάδει ἐν γένει, μὲ τὶς γραπτὲς πηγές». Πβ. ἐπίσης κυρίως Oppenheim 1970. Ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα στὸ Κανὲς [ἀρχαία ἐμπορικὴ πόλη τῶν Ἀσσυρίων στὴν Ἀνατολία, σημερ. Κούλτεπε, στὴν Τουρκία] ἦταν ἡ ἐξαίρεση, σύμφωνα π.χ. μὲ τὸν Oppenheim 1977, 92 καὶ τὸν Renger 1994, 164 σημ. 12. Ὁ Wright (στὸ

Μία συμβιβαστική θέση έχει προτείνει, μεταξύ άλλων, ο Ρένγκερ (Renger 1984) όποιος, στη μελέτη του για τὸ σύνολο τῆς Μεσοποταμίας τὴν περίοδο μεταξύ 1850 καὶ 1600 π.Χ. περίπου, βασίζεται σὲ νομικὰ ἔγγραφα, ἐπιστολὲς καὶ βασιλικὲς ἐπιγραφές, ὅπου ἐντοπίζει τεκμήρια γιὰ «διάφορες τοποθεσίες ἢ περιοχές πὺν χρησίμευαν ἢ λειτουργοῦσαν ὡς ἀγορές»,⁶ τὶς ὁποῖες ὀνομάζει «ὑποκατάστατα ἀγορῶν», καθὼς καὶ γιὰ πλανόδιους καὶ ὑπαίθριους πωλητὲς (κυρίως ἔτοιμοι φαγητοῦ). Ἐντούτοις, «ἢ ἀγορὰ, ἀκόμη καὶ στὴν περιορισμένη ἔκφρασή της ὡς ὑποκατάστατο ἀγορᾶς, δὲν ἦταν ποτὲ τίποτε παραπάνω ἀπὸ ἓνα συμπλήρωμα τῶν οἰκονομικῶν διεργασιῶν, οἱ ὁποῖες διέπονταν, κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς ἀναδιανομῆς καὶ τῆς ἀνταπόδοσης στὰ ἀντίστοιχα κοινωνικὰ ἐπίπεδα» (Renger 1984,114). Ἡ σημασία τῆς ἀναδιανομῆς παρουσιάζει αἰσθητὲς διαφορὲς ἀπὸ τὴ μία περίοδο ἢ περιοχὴ στὴν ἄλλη. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς τρίτης δυναστείας τῆς Οὐρ (περ. 2100-2000 π.Χ.), «τὸ σύστημα προφανῶς περιλάμβανε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ», ἐνῶ κατὰ τὴν παλαιὰ βαβυλωνιακὴ περίοδο (περ. 2000-1600 π.Χ.), «ἢ συντήρηση μεγάλου τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ δὲν γινόταν μὲ τὴν καταβολὴ σιτηρεσίου ἀλλὰ μὲ τὴν παραχώρηση ἀγροτεμαχιῶν, τὰ ὁποῖα ἐξασφάλιζαν τὴν ἐπιβίωση. Ὡστόσο, ὑπῆρχαν ἐπίσης οἴκοι μὲ θεσμικὸ βᾶρος (οἱ ναοὶ καὶ τὸ ἀνάκτορο), οἱ ὁποῖοι κατέβαλλαν σιτηρέσιο γιὰ νὰ συντηρήσουν τὰ ἐξαχτάμενα μέλη τους».⁷

Τὸ ζήτημα κατὰ πόσο χρησιμοποιοῦσαν χρήματα στὴν ἀρχαία Ἑγγὺς Ἀνατολὴ θὰ τὸ συζητήσω στὸ κεφάλαιο 15.

Β' Ο ΟΜΗΡΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ

Ὁ Μάρτιν Οὐέστ (West 1997) ἔχει καταγράψει λεπτομερῶς τὶς ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὴν ὀμηρικὴ ποίηση καὶ στὸ Ἔπος τὸν Γκιλγκαμές. Οἱ ὀμοιότητες ἀνάμεσα στὸν Γκιλγκαμές καὶ στὸν Ἀχιλλεὺς τῆς Ἰλιάδας εἶναι οἱ ἐξῆς: καὶ οἱ δύο τοὺς εἶναι τέκνα μιᾶς θεᾶς καὶ ἑνὸς θνητοῦ βασιλιᾶ· εἶναι θυμοειδεῖς καὶ παρορμητικοί· ὁ καθένας τοὺς ἀπευθύνει ἔκκληση στὴ μητέρα του, ἢ ὁποῖα στὴ συνέχεια μεσιτεύει ἐκ μέρους τοῦ γιοῦ της σὲ κάποιον θεὸ (τὸν Σαμᾶς, τὸν Δία)· ὁ καθένας τοὺς ἔχει ἓναν ἀγαπημένο φίλο (τὸν Ἐνκίντου, τὸν Πάτροκλο), ὁ ὁποῖος

Adams 1974, 254) ὑπερασπίζεται τὸν Πολάννι ἐναντία στὶς ἐπικρίσεις τοῦ Ἄνταμς. Ὁ Adams 1984, 90-97 τονίζει τὴ συνύπαρξη τῆς ἀναδιανομῆς καὶ τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν, ἀλλὰ παραδέχεται ὅτι «πολὺ μεγαλύτερο ρόλο στὴν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευσίμων ἀγαθῶν διαδραμάτιζαν πιθανότατα, τουλάχιστον γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ μετὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς δευτέρας χιλιετίας, οἱ ἀναδιανεμητικὲς μᾶλλον παρὰ οἱ ἀνταλλακτικὲς διαδικασίες» (93). Τὶς θέσεις τοῦ Πολάννι ἐπικρίνει καὶ ὁ βᾶν ντέ Μήροπ (σχετικὰ μὲ τὴν Οὐρ κατὰ τὴν παλαιὰ βαβυλωνιακὴ περίοδο), ἀλλὰ ἀκόμη καὶ αὐτὸς ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς «πλήρως ἀνεπτυγμένου συστήματος ἀγορῶν». Βλ. ἐπίσης Zaccagnini 1976· Oppenheim 1977· Renger 1984· Oates 1986, 25. Γιὰ τὴν Αἴγυπτο, βλ. 15E.

⁶ Παρόμοια καὶ ὁ van de Mierop 1992, 188-190· Veenhof 1972, 355-356, 394-397.

⁷ Renger 1994,179-180.

πεθαίνει, παρόλο που κάποιος θεός επιθυμεί να τον σώσει· ο ήρωας θρηνεί τον θάνατο του φίλου του, μαδώντας τα μαλλιά του και φρενιάζοντας (ή μουγκρίζοντας) σαν το λιοντάρι (ή τη λέαινα) που του άρπαξαν τους σκύμνους· κατόπιν, ύστερα από κάποια καθυστέρηση — και αγωνία για την επικείμενη σήψη του νεκρού — τον ένταφιάζει, ενώ αργότερα αγκαλιάζει (ή προσπαθεί να αγκαλιάσει) το φάντασμά του και αποκτά βαθύτερη κατανόηση του θανάτου. Στον κατάλογο αυτό μπορεί κανείς να προσθέσει και αρκετά παράλληλα ανάμεσα στον Γκιλγκαμές και στον Όδυσσέα της Όδύσειας, όπως και μια έντυπωσιακή ομοιότητα ανάμεσα στον Γκιλγκαμές και στον Διομήδη της Ιλιάδας.⁸

Ο Ουέστ, όπως και γενικότερα όσοι επιχείρησαν, με μεγάλη επιτυχία, συγκρίσεις, σε διάφορους τομείς, ανάμεσα στην Ελλάδα και στην αρχαία Έγγυς Ανατολή,⁹ ενδιαφερόταν κυρίως για μεταξύ τους αντιστοιχίες, οι οποίες πραγματι άρκουν για να δείξουν ότι τα όμηρικά ποιήματα επηρεάστηκαν, έστω και απόμακρα, από τη μεσοποταμιακή ποίηση. Με δεδομένες όμως αυτές τις ομοιότητες, έξιςου μεγάλο ενδιαφέρον έχει και μία θεμελιώδης διαφορά. Αν συγκρίνουμε την Ιλιάδα και την Όδύσεια με τις έπικές αφήγησεις άλλων πολιτισμών,¹⁰ συμπεριλαμβανομένων των μεσοποταμιακών, θα διαπιστώσουμε ότι τα όμηρικά ποιήματα έχουν ένα ασυνήθιστο χαρακτηριστικό: έχουν ως άξονά τους μια κρίση πολιτική αλλά και οικονομική.

Στο Έπος του Γκιλγκαμές, κινητήρια δύναμη της δράσης είναι το ασυνήθιστα άκμαίο σφρίγος του ήρωα Γκιλγκαμές, το οποίο αναγκάζει τον λαό της Ουρούκ να παραπονεθεί στους θεούς· έτσι, εκείνοι πλάθουν για τον Γκιλγκαμές έναν σύντροφο με αντίστοιχο σφρίγος, τον Ένκίντου. Έξαιτίας της σφριγηλής

---

⁸ Τόσο ο Γκιλγκαμές όσο και ο Διομήδης τραυματίζουν μια θεά (την Ιστάρ, την Αφροδίτη), ή οποία κατόπιν ανεβαίνει στα ουράνια και βάζει τα κλάματα μπροστά στον θεό του ουρανού (τον Άνου/Δία) και την Άντου/Διώνη.

⁹ Βλ. κυρ. Burkert 1992· Bernal 1991.

¹⁰ Μία διδακτική εξαίρεση, κατά τα φαινόμενα, αποτελεί το Άσμα των Νιμπελούνγκεν, που συντέθηκε γύρω στο 1200 μ.Χ. κάπου ανάμεσα στη Βιέννη και στο Πάσσαου, δηλαδή στο πλαίσιο μιας αρκετά έκρηματισμένης οικονομίας, αλλά ως αποκορύφωμα πολλών προγενέστερων (μερικές φορές πολύ αρχαιότερων) αφηγημάτων. Παρότι το άσημι μνημονεύεται αρκετά συχνά, το πολύτιμο μέταλλο που δεσπόζει στο Άσμα είναι το χρυσάφι· ακόμη και τα «μάρκα» (όταν αναφέρεται συγκεκριμένο ποσό) είναι χρυσά (σ. 51,164 της μετάφρασης του Α. Τ. Hatto ττή σειρά Penguin), μολονότι γύρω στο 1200 τα νομίσματα ήταν στην πραγματικότητα κυρίως άσημνια. Ο Θησαυρός των Νιμπελούνγκεν περιέρχεται στην κατοχή του Ζήγκφρηντ (σ. 27-28) και κατόπιν της χήρας του, της Κρήμχιλντ· ο έχθρός της, ο Χάγκεν, θεωρεί ότι αυτό έγκυμονεί κινδύνους, γιατί ο θησαυρός δίνει στην Κρήμχιλντ τη δύναμη να προσελκύσει ύποστηρικτές (σ. 48, επίσης 178, 256, 263). Ωστόσο, ο Χάγκεν πετάει όλο το χρυσάφι στον Ρήνο (σ. 149). Και παρόλο που αργότερα αποκαλύπτεται ότι, παραδόξως, η Κρήμχιλντ εξακολουθεί να κατέχει ένα μέρος του θησαυρού (σ. 163-164), η ιδιοκτησία του θησαυρού είναι τελικά ζήτημα δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με το ζήτημα της εκδίκησης: η Κρήμχιλντ εκδικείται τον Χάγκεν για τον φόνο του άντρα της Ζήγκφρηντ — ένας φόνος που προέκυψε, εντέλει, από τη διαμάχη της Κρημχιλντ και της Μπρουνχίλντε όχι για τον θησαυρό αλλά για τη συγκριτική κοινωνική θέση των συζύγων τους. Αντίθετα, στη διασκευή του μύθου από τον Βάγκνερ ή δύναμη του χρήματος έχει κορυφαία θέση.

εὐρωστίας τους, οἱ δύο σύντροφοι παλεύουν ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλο, συμφιλιώνονται καὶ ξεκινοῦν μαζὶ γιὰ νὰ σκοτώσουν τὸ τέρας Οὐβάβα. Τιμωρώντας τὸν φόνο τοῦ τέρατος, ὁ θεὸς Ἐνλιλ σκοτώνει τὸν Ἐνκίντου, καὶ ὁ Γκιλγκαμές, ἔπειτα ἀπὸ τὸν χαμὸ τοῦ φίλου του, κάνει τὸ τελευταῖο, μοναχικὸ ταξίδι του στὴ μακρινὴ γῆ ὅπου κατοικεῖ ὁ Οὐτναπίστιμ.*

Ἡ *Ἰλιάδα*, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ξεκινᾷ μὲ ἓνα ἐπεισόδιο ποὺ προκαλεῖ κρίση στὸ σύστημα ἀναδιανομῆς. Ὁ Ἀγαμέμνων ἀναγκάζεται νὰ ἐπιστρέφει τὴν αἰχμάλωτη Χρυσίδα στὸν πατέρα της, καὶ γι' αὐτὸ παίρνει ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα τὸ βραβεῖο ἐκείνου, τὴ Βρισηίδα. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς πράξης, ὁ Ἀχιλλέας ἀποσύρεται ἀπὸ τὴ μάχη ἀλλὰ κατόπιν ἐπανέρχεται — καὶ γύρω ἀπὸ τούτη τὴ διαδοχὴ ἐνεργειῶν ἀρθρώνεται ἡ *Ἰλιάδα*. Ἀντὶ νὰ ἔχει κινητήρια δύναμη τῆς ἀφήγησης τὴ σφριγηλὴ ἐνεργητικότητα τοῦ νεαροῦ ἥρωα, ὅπως συμβαίνει στὸ *Ἔπος τὸν Γκιλγκαμές*, ἡ δράση τῆς *Ἰλιάδας* καθορίζεται ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὴν ἀδράνειά του — τὴν ἀπόσυρσή του ἐπειδὴ ὁ ἀρχηγὸς του ἀρπάζει τὸ βραβεῖο ποὺ τοῦ δόθηκε κατὰ τὴ διανομὴ τῶν λαφύρων. Οἱ περιπέτειες τοῦ Ὀδυσσεά στὶς ραψωδίες εἰς καὶ μὲ τῆς *Ὀδύσειας*, στὶς ὁποῖες ἐντοπίζονται ἐπίσης ἀντιστοιχίες μὲ τὸ *Ἔπος τοῦ Γκιλγκαμές*, πλαισιώνονται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση ποὺ σοβεῖ στὴν Ἰθάκη. Τόσο στὴν *Ἰλιάδα* ὅσο καὶ στὴν *Ὀδύσεια* τὸ σύστημα τῆς ἀνταπόδοσης καταρρέει κάτω ἀπὸ τὴν πίεση ἐξαιρετικῶν περιστάσεων, στὶς ὁποῖες ἀνήκει καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα (2ΔΕ).

Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ λογοτεχνία τῆς Μεσοποταμίας δὲν ἀσχολεῖται ποτὲ μὲ πολιτικὲς κρίσεις. Τὸ βαβυλωνιακὸ ἔπος τῆς δημιουργίας ποὺ τιτλοφορεῖται *Ἐνούμα Ἐλις* ἀφηγεῖται τὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὶς ἀρχέγονες θεότητες (τὸν Ἄπσου καὶ τὴν Τιάματ) καὶ τοὺς νεότερους θεούς. Μετὰ τὴ θανάτωση τοῦ Ἄπσου, ἡ Τιάματ γεννᾷ τέρατα καὶ ἀναθέτει στὸν νέο σύζυγό της, τὸν Κίγκου, τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατεύματος, τὴν ἡγεσία τῆς συνέλευσης καὶ τὴ Δέλτο τοῦ Πεπρωμένου, λέγοντάς του: « Ὁ λόγος σου δὲν θὰ ἀλλοιωθεῖ ποτέ! Τὰ λεγόμενά σου θὰ εἶναι νόμος!». Ἀπὸ τὴν πλευρά τους, οἱ νεότεροι θεοί, τρομοκρατημένοι, συγκαλοῦν συνέλευση καὶ ἐπιλέγουν πρωτοστάτη τους τὸν Μαρντούκ, ὁ ὁποῖος δηλώνει: Ἄν εἶναι νὰ γίνω πρωτοστάτης σας γιὰ νὰ νικήσω τὴν Τιάματ καὶ νὰ σώσω τὴ ζωὴ σας, πρέπει νὰ συγκαλέσετε συμβούλιο, νὰ ὀρίσετε εἰδικὴ μοῖρα ... Ὁ λόγος μου, καὶ ὄχι ἐσεῖς, θὰ ὀρίσει τὴ μοῖρα. Ὅ,τι δημιουργήσω δὲν θὰ ἀλλοιωθεῖ ποτέ! Τὸν λόγο τῶν χειλιῶν μου δὲν θὰ τὸν ἀνακαλέσει ποτὲ κανεὶς, δὲν θὰ τὸν ἀλλάξει ποτὲ κανεὶς».¹¹ Οἱ θεοὶ παραχωροῦν βασιλικὸ ναὸ στὸν Μαρντούκ,

* [Οὐρούκ· ἑλλ. Ὀρχόη, Ωρύγεια: Ἀρχαία πόλη τοῦ σουμεριακοῦ καὶ κατόπιν τοῦ βαβυλωνιακοῦ βασιλείου. Οὐβάβα (Huwawa)/ἄκκαδικος τύπος: Οὐμπάμπα Humbaba)· ἑλλ. Κόμβαβος: Γιγάντιο τέρας ποὺ ὁ θεὸς Ἐνλιλ τὸ ὄρισε φύλακα τοῦ μυθικοῦ Δάσους τῶν Κέδρων. Οὐτναπίστιμ· ἐπίσης Ζιουσουρά· ἑλλ. Εἰσουθρος: Ὁ Νῶε τῆς μεσοποταμιακῆς μυθολογίας. Σώζεται ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ χάρη στὴν κιβωτό του, καὶ ὁ θεὸς Ἐνλιλ τοῦ χαρίζει αἰώνια ζωὴ. Ἀποκαλύπτει στὸν Γκιλγκαμές τὸ μυστικὸ τῆς ἀθανασίας, ἓνα μαγικὸ βοτάνι, ἀλλὰ ἐκεῖνος τὸ χάνει ὅταν τοῦ τὸ κλέβει ἓνα φίδι.]

¹¹ Βλ. Dalley 1991, 240, 243-244.

τὸν ἀνακηρύσσουν κυρίαρχο τοῦ σύμπαντος καὶ τοῦ ἀναγνωρίζουν σκῆπτρο, θρόνο καὶ ράβδο. Ὁ Μαρντούκ νικᾷ τὸν στρατὸ τοῦ Κίγκου, τοῦ ἀρπάζει τὴ Δέλτο τοῦ Πεπρωμένου καὶ κατόπιν, μαζὶ μὲ τοὺς ὑπόλοιπους θεοὺς, ρυθμίζει τὴν τάξη τοῦ κόσμου, ἢ ὅποια ἰσχύει ἕως καὶ σήμερα: ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ Κίγκου δημιουργεῖται τὸ ἀνθρώπινο γένος, πὺν ἀπαλλάσσει τοὺς θεοὺς ἀπὸ τοὺς μόχθους, οἰκοδομεῖται ἡ Βαβυλώνα, οἱ θεοὶ λαμβάνουν προνόμια καὶ ἀξιώματα, καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ Μαρντούκ ἐδραιώνεται μὲ μεγάλη ἐπισημότητα.

Στὸ *Ἐνούμα Ἐλις*, ὅπως καὶ στὸ *Ἔπος τὸν Γκιλγκαμές*, κινητήρια δύναμη τῆς δράσης εἶναι ἡ πληθωρική ἀλκὴ τῆς νεότητος: ἡ Τιάματ καὶ ὁ Ἄπσου ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τοὺς χοροὺς τῶν παιδιῶν τους. Στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀφήγησης ὁμως βρίσκεται ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν ομάδα (τῶν θεῶν) καὶ σὲ ἓνα ἰσχυρὸ ἄτομο (τὸν Μαρντούκ): ἀπὸ τὴν ἀναρχὴ σύγκρουση περνοῦμε στὴ συλλογικὴ δημιουργία ἑνὸς μοναρχικοῦ καθεστῶτος μὲ σκοπὸ τὴ νίκη στὸν πόλεμο, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πάλι περνοῦμε στὴν ἐδραίωση τῆς μόνιμης μοναρχίας, ὅπου οἱ θεοὶ ἀναγνωρίζουν τὴ δεσποτεία τοῦ βασιλιᾶ ἄλλα καὶ λαμβάνουν τὰ δικά τους προνόμια καὶ ἀξιώματα. Τόσο στὸ *Γκιλγκαμές* ὅσο καὶ στὸ *Ἐνούμα Ἐλις*, ἡ πληθωρική ἀλκὴ τῆς νεότητος ἀποτελεῖ τὸν κινητήριον μοχλὸ γεγονότων πὺν ὀδηγοῦν στὴ θανάτωση ἑνὸς τέρατος, ἀλλὰ στὸ *Ἐνούμα Ἐλις* ἡ δράση ἐπίσης ἐκφράζει καὶ ἐδραιώνει τὴ συγκέντρωση τῆς ἀνθρώπινης καὶ τῆς θεϊκῆς ἰσχύος σὲ μίαν μεγάλην κλίμακα ἀναδιανεμητικῆς οἰκονομίας βαισισμένη στὴν κεντρικὴ ἀποταμίευση τῶν προϊόντων τῆς ἀρδευτικῆς καλλιέργειας, μεταξὺ ἄλλων.¹² Τὸ *Ἐνούμα Ἐλις* τὸ ἀπήγγελλαν κατὰ τὴ βαβυλωνιακὴ γιορτὴ τοῦ Νέου Ἔτους, ὅταν ἰσχυροὶ ἀξιωματοῦχοι ἀνανέωναν τοὺς ὄρκους ἀφοσίωσης πρὸς τὸν βασιλιά, τοῦ ὁποίου τὴν ἐντολοδοσίαν ἀνανέωναν οἱ θεοί.¹³ Ἡ πορεία τῆς ἀφήγησης ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς παρούσας τάξης πραγμάτων καὶ ταυτόχρονα τὴν περιουναγωγὴν δυνάμεων πὺν διαφορετικὰ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποβοῦν φυγόκεντροι: ὀλοκληρῶνεται μὲ μίαν σκηνὴν στὴν ὅποια οἱ θεοὶ κατονομάζουν τὶς πενήντα ἐπωνυμίες τοῦ Μαρντούκ, ἢ καθεμιά ἀπὸ τὶς ὅποιας ἀντιπροσωπεύει μίαν διαφορετικὴν δύναμιν ἢ ἓνα διαφορετικὸν κατόρθωμά του. Ἀντίθετα, στὰ ὀμηρικὰ ἔπη, κεντρικὴ θέση ἔχει ἡ ἀποτυχία τῆς ἀναδιανομῆς — ἀναδιανομῆς πὺν πραγματοποιεῖται μεταξὺ θνητῶν καὶ σὲ μικρὴ κλίμακα. Τὸ ὀμηρικὸν ἔπος, σὲ ἔντονη ἀντίθεση πρὸς τὰ μεσοποταμιακὰ ἔπη, εἶναι τὸ ἔπος μιᾶς κοινωνίας πὺν βρίσκεται σὲ μεταβατικὴ περίοδο.

¹² Ἐνα πολὺ πρωιμότερο ἀφηγηματικὸν ἔργο πὺν ἐνσαρκώνει ἔξοχα τὶς ἐπιταγὰς μιᾶς ἀποταμιευτικῆς οἰκονομίας εἶναι ὁ σουμερικὸς Γάμος τοῦ *Ντουμούζι*: ἐκεῖ, ἡ Νύφη, ἡ Ἰνάνα, ἀντιπροσωπεύει τὸν δαίμονα τῆς κοινῆς ἀποθήκης τῶν χουρμάδων, πὺν τὴν ἀνοίγει γιὰ νὰ μπεῖ ὁ γαμπρός: Jacobsen 1976, 32-47.

¹³ Frankfort κ.ἄ. 1949, 215· Dailey 1991, 231-232.

Γ' ΕΔΩΔΙΜΕΣ ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ ΤΩΝ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΩΝ

Ο Τσάρλς Πένγκλεϊζ¹⁴ έχει καταρτίσει έναν κατάλογο με τις ομοιότητες ανάμεσα στο παλαιοβαβυλωνιακό έπος του Άτραχάσις (περ. 1600 π.Χ.) και στον μύθο του Προμηθέα και της Πανδώρας, όπως τον αφηγείται ο Ήσιόδος. Στις ομοιότητες συγκαταλέγεται και η απόφαση των θεών να επιβάλουν στο ανθρώπινο γένος τον μόχθο και τις θυσιαστήριες προσφορές. Μάλιστα, στο έπος του Άτραχάσις το γένος των ανθρώπων δημιουργείται ακριβώς για να απαλλάξει τους θεούς από τον μόχθο και να τους προμηθεύει τροφή.¹⁵ Όταν κατόπιν η ανθρωπότητα αφανίζεται, οι θεοί λιμοκτονούν.¹⁶ Έδω ο Πένγκλεϊζ παραβάλλει το χωρίο του όμηρικού Ύμνου εις Δήμητρα, στο όποιο «ή Δήμητρα απειλεί να καταστρέψει την ανθρωπότητα, και ο Δίας φοβάται πως κάτι τέτοιο θα στερήσει από τους θεούς τις θυσίες». Ωστόσο, στην πραγματικότητα ο Ύμνος λέει ότι η Δήμητρα θα αφάνιζε το ανθρώπινο γένος προκαλώντας σιτοδεία «και θα στερούσε από τους Όλυμπίους τις λαμπρές τιμές των προσφορών και της θυσίας» (311-312), εάν δεν παρενέβαινε ο Δίας. Δεν υποδηλώνεται πουθενά ότι η διατροφή των Όλυμπίων εξαρτάται από τους ανθρώπους: πρόκειται μάλλον για ζήτημα τιμής.¹⁷ Άλλωστε, οι αρχαίοι Έλληνες έτρωγαν οι ίδιοι τα καλά κομμάτια του σφαγίου και αφήναν μόνο την κνίσα να ανεβεί ως τους θεούς, οι όποιοι τρέφονταν με νέκταρ και άμβροσία¹⁸ και έπομένως δεν εξαρτώνταν επ' ουδενί από τους ανθρώπους. Στον αιτιολογικό μύθο που παραδίδει ο Ήσιόδος (Θεογ. 535-560), η ευθύνη για τούτη την άδικη διανομή του σφαγίου αποδίδεται στον κακούργο Προμηθέα, ο όποιος παραπλάνησε τον Δία, οδηγώντας τον να διαλέξει για μερίδιό του κόκαλα καλυμμένα με λίπος. Ο Πένγκλεϊζ γράφει ότι «ή αντίληψη πως ή θυσία είναι τροφή για τους θεούς υποδηλώνεται με το γεγονός ότι ο Προμηθέας προσφέρει στον Δία μερίδιο από το βόδι κατά το συμπόσιο αυτό». Στην πραγματικότητα όμως, ενώ στο έπος του Άτραχάσις, όπως και στη συμμερικη και βαβυλωνιακή γραμματεία εν γένει,¹⁹ το ανθρώπινο γένος δημιουργείται για να προσφέρει τροφή στους θεούς, ο αρχαιοελληνικός αιτιολογικός μύθος έξηγει για ποιόν λόγο οι θνητοί τρώνε τα καλά κομμάτια του σφαγίου.

Η αντίθεση αυτή έδράζεται σε οικονομικοκοινωνική βάση. Σε γενικές γραμμές, στη Μεσοποταμία ο πελώριος ναός έχει στην κατοχή του μεγάλες έκτασεις γης και λειτουργεί ως κέντρο για τη συλλογή, την αποθήκευση και τη

¹⁴ Penglase 1994, 216-222.

¹⁵ Dailey 1991, 14-15, 18.

¹⁶ Dailey 1991, 32.

¹⁷ Την αντίληψη ότι χωρίς τις θυσίες που προσφέρουν οι άνθρωποι οι θεοί θα λιμοκτονούσαν τη συναντούμε μόνο στους Όρνιθες (186-193, 1519-1520) και στον Πλούτο (1123) του Αριστοφάνη. Η Dunbar (σχόλ. Όρν. 186) θεωρεί ότι η αντίληψη αυτή είναι «επί το γελοióτερον κωμική επέκταση της παραδοσιακής αντίληψης ότι οι προσφορές που έβαζαν πάνω στον βωμό για να καούν ήταν το μερίδιο των θεών στο φαγοπότι».

¹⁸ Π.χ. Αρ. Είρ. 724, 854.

¹⁹ Lambert, W. G. 1993, 197-198.

διανομή ἐδωδίων,²⁰ ἀπὸ τὰ ὅποια τεράστιες ποσότητες διατίθενται τακτικά ὡς προσφορὲς πρὸς τὸν θεό, ἀλλὰ καταναλώνονται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τοῦ οἴκου του, δηλαδή τοὺς λειτουργοὺς τοῦ ναοῦ.²¹ Οἱ ἄνθρωποι γεύονται τὴν τροφή, πὺν ὥστόσο θεωρεῖται ὅτι προορίζεται γιὰ τὸν θεό.²² Παραθέτουν τὸ φαγητὸ στὸν θεὸ ὅπως σὲ ἕναν βασιλιά. Ὅσο ὁ θεὸς ὑποτίθεται ὅτι καταναλώνει τὸ φαγητό,²³ τὸ εἶδωλό του καὶ τὸ φαγητὸ μένουν κρυμμένα πίσω ἀπὸ ἕνα παραπέτασμα. Οἱ Ἀσσύριοι βασιλεῖς περηφανεύονταν πὺν ἔτρωγαν τὰ «ἀποφάγια» ἀπὸ αὐτὸ τὸ θυσιαστήριον γεῦμα.²⁴ Σύμφωνα μὲ ἕναν σουμεριακὸ ἐθνολογικὸ μῦθο, τὴν πρώτη ζωοθυσία τὴν τέλεσε ἕνας βασιλιάς (ὁ Λουγκαλμπάντα, βασιλιάς τῆς Οὐρούκ), μὲ ἀποκλειστικὸς συνδαιτυμόνες τοὺς θεούς, οἱ ὅποιοι «κατανάλωσαν τὰ καλύτερα κομμάτια».²⁵ Μολονότι ὁ θεὸς εἶναι ἀπόμακρος, τὸ εἶδωλό του βρίσκεται στὸ κέντρο ἑνὸς μεγάλου ναϊκοῦ συμπλέγματος, καὶ μάλιστα ἑνὸς ὀλόκληρου συστήματος ἀναδιανομῆς. Ἡ προσφορὰ τροφῆς πρὸς τὸν θεὸ εἶναι πράξη μὲ κεντρικὴ οἰκονομικὴ σημασία, γιὰ τὴν ταυτίζεται μὲ τὴν συγκεντρωτικὴ περισυλλογὴ τροφῆς γιὰ ἀποθήκευση καὶ διανομή.²⁶ Ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ συστήματος εἶναι οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ θεοῦ.

Μὲ δεδομένη τὴν ταύτιση μεταξὺ θρησκευτικῶν καὶ οἰκονομικῶν λειτουργιῶν, δὲν θὰ μᾶς φαινόταν παράξενο ἔαν (ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ)²⁷ ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ πλούτου τῶν ναῶν ἀπὸ τοὺς νεο-Ἀσσύριους καὶ Πέρσες βασιλεῖς συνέβαλε στὴν παρακμὴ τῆς ἀρχαίας μεσοποταμιακῆς θρησκείας. Ὅστόσο, ἀκόμη καὶ στὴν πολὺ μεταγενέστερη περίοδο τῶν Σελευκιδῶν συναντοῦμε ἕνα κείμενο ἀπὸ τὴν Οὐρούκ πὺν «ἀπαριθμεῖ, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες προσφορὲς, ἕνα ἡμερήσιο σύνολο ἀπὸ 500 κιλά ψωμί, 40 πρόβατα, 2 ταύρους, 1 μόσχο, 8 ἀρνιά, 70 πτηνὰ καὶ πάπιες, 4 ἀγριοχοίρους, 3 ἀβγά στρουθοκαμήλου, χουρμάδες, σύκα, σταφίδες καὶ 54 δοχεῖα μπίρα καὶ κρασί».²⁸ Στὸν θεὸ τῆς Μεσοποταμίας προσφέρουν ὄχι τὴν ἄυλη κνίσσα πὺν ἀναδίδεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ θυσία,²⁹ ἀλλὰ τὴν

²⁰ Oppenheim 1977, 89, 95-96, 106. Oates 1986, 25-26, 44. Postgate 1992, 120-121, 125-126. Snell 1997, 18, 56, 105.

²¹ Burkert 1976, 177. Oppenheim 1977, 96, 189. Postgate 1992, 120-121, 124-125. Lambert, W. G. 1993, 199-200.

²² Hallo 1987, 7.

²³ Στὸ ἀπόκρυφο κείμενο Ὁ Βῆλος καὶ ὁ δράκοντας (πὺν μᾶλλον γράφτηκε γύρω στὸ 130 π.Χ.) συναντοῦμε τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁ Μαρντούκ καὶ οἱ ὑπόλοιποι βαβυλωνιακοὶ θεοὶ πράγματι ἔτρωγαν τὸ φαγητὸ πὺν τοὺς παρέθεταν: Lambert, W. G. 1993, 200.

²⁴ Oppenheim 1977, 188-192.

²⁵ Hallo 1987. πβ. σημ. 44.

²⁶ Ὁ Lambert, W. G. 1993, 197-198 ὑποστηρίζει ὅτι στὴν προκειμένη περίπτωση ὁ ὄρος «θυσία» εἶναι ἀνακριβής. Προφανῶς, στὸν ἴδιο τὸν θεὸ προσέφεραν μικρὸ μόνον μερίδιο ἀπὸ τὴν τροφή πὺν συγκεντρωνόταν στὸν οἶκο του: πβ. Postgate 1992, 120, 125.

²⁷ Snell 1997, 107-108, 131-132.

²⁸ Oates 1986, 175.

²⁹ «Στὴ Βαβυλώνα, τὸ θυμίαμα εἶναι ἡ μόνη προσφορὰ πὺν ἀναλώνεται ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴ φωτιά» (Lambert, W. G. 1993, 194).

τροφή που καταναλώνουν οι άνθρωποι. Πάμπολλοι κοινόχρηστοι ὄροι δηλώνουν ἀδιακρίτως τὴν τροφή τόσο τῶν ἀνθρώπων ὅσο καὶ τῶν θεῶν.³⁰

Δ' ΕΔΩΔΙΜΕΣ ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ: Ο ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Ὅταν μελετᾶ κανεὶς τὶς προσφορὲς πρὸς τοὺς θεοὺς (ὅπως καὶ τὴν προσφορὰ ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν ἐν γένει), μπορεῖ νὰ ἐπιστρατεύσει διάφορες διπολικὲς ἀντιθέσεις. Πρόκειται γιὰ ὑποχρεωτικὲς ἢ ἐθελοντικὲς προσφορὲς; Οἱ προσφορὲς γίνονται σὲ εἶδος ἢ σὲ ἀντικείμενα πού θεωροῦνται πολύτιμα χάρη στὴν ἀνταλλακτικὴ τους ἀξία (πρωτίστως πολύτιμα μέταλλα); Προορίζονται γιὰ κατανάλωση ἀπὸ κάποια ἐλίτ ἢ ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν κοινότητα; Στὴ Μεσοποταμία, ἡ μεγάλης κλίμακας προσφορὰ ἀγαθῶν πρὸς τὴ θεότητα φαίνεται πὼς ἦταν ἐν γένει ὑποχρεωτικὴ, πὼς ἐν γένει γινόταν σὲ εἶδος (κυρίως μὲ τὴν προσφορὰ ἐδώδιμων) καὶ πὼς λειτουργοῦσε συνδυαστικὰ ὡς μέσο ἀναδιανομῆς καὶ συντήρησης τῆς ἐλίτ.

Συναντοῦμε κάτι παραπλήσιο στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία; Στὴν ὕστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ναί. Οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β μᾶς δίνουν μιὰ εἰκόνα τοῦ κεντρικοῦ ἐλέγχου στὸν ὁποῖο ὑπαγόταν μεγάλο μέρος τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, καθὼς καταγράφουν τὴ γραφειοκρατικὴ μεταφορὰ προϊόντων καὶ προσωπικοῦ σὲ μεγάλες ποσότητες, χωρὶς χρήματα καὶ μὲ ἐλάχιστες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀκόμη καὶ τῆς ἰσοτιμίας μεταξὺ τῶν ἀνταλλάξιμων ἀγαθῶν πού ἀποτελεῖ ἀναγκαία (ἂν καὶ ὄχι ἰκανὴ) συνθήκη τοῦ ἐμπορίου.³¹ Πολλοὶ ἔχουν σημειώσῃ τὶς βασικὲς ὁμοιότητες μὲ τὴν οἰκονομία τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν ἴδια περίοδο.³² Οἱ πινακίδες καταγράφουν τόσο τὴν παρουσία τοῦ θεοῦ ὅσο καὶ τὶς προσφορὲς πρὸς ἐκεῖνον: γιὰ παράδειγμα, μιὰ πινακίδα³³ καταγράφει κριάρια, ἕναν ταῦρο, τυριά, προβιές, σιτάρι, κρασί, ἀλεύρι καὶ μέλι, ὅλα γιὰ τὸν Ποσειδῶνα. Τὰ ἱερὰ στὰ ὁποῖα ἀφοροῦν οἱ πιὸ πάνω μαρτυρίες ἦταν προφανῶς ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ἀνακτόρων, καὶ οἱ συναλλαγὲς στὶς ὁποῖες ἐμπλέκονταν ἀνήκαν, στὴν οὐσία, στὴν ἀνακτορικὴ οἰκονομία.³⁴ Ἡ συγκέντρωση τῶν ἀγαθῶν στὰ ἀνάκτορα φαίνεται πὼς εἶχε σκοπὸ ἐν πολλοῖς νὰ

³⁰ Lambert, W. G. 1993, 197.

³¹ Finley 1957, 135' Balstead 1992, 57-58, ὁ ὁποῖος ὡστόσο παραπέμπει καὶ στὸν de Fidio 1982, γιὰ «πιθανὲς ἔμμεσες μαρτυρίες τέτοιων ἰσοτιμιῶν», καθὼς καὶ στὸν Killen 1985, 284-285 γιὰ σπάνιες ἀναφορὲς σὲ «ἀγορὲς» (μόνο δούλων, καὶ ἡ ἀκριβῆς σημασία τοῦ μυκηναϊκοῦ ὄρου qí-ni-ja-to εἶναι ἀβέβαιη). Shelmerdine 1997, 567. Ἀσφαλῶς μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε σημαντικὴ οἰκονομικὴ δραστηριότητα πού ἦταν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ ἔτσι δὲν καταγράφεται στὶς πινακίδες.

³² Βλ. κυρίως Killen 1985, ὁ ὁποῖος δίνει καὶ παραπομπὲς σὲ προγενέστερη βιβλιογραφία (274 σημ. 4).

³³ Ventris / Chadwick 1973, ἀρ. 171 (Πύλος). Βλ. περαιτέρω Killen 1985, 244.

³⁴ 34 Chadwick 1985, 200· Killen 1985, 289· Halstead 1992, 62.

συντηρήσει τὴν ἑλίτ, ἢ ἴσως καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐπιβίωση σὲ ὀλόκληρο τὸ βασίλειο.³⁵ Ὑπάρχουν μαρτυρίες, ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ τὴν Πύλο, γιὰ κρεοφαγικὰ δεῖπνα στὰ ὁποῖα παρακάθισαν περίπου χίλιοι συνδαιτυμόνες.³⁶ Στὴν ἑλίτ μπορεῖ νὰ ἀνῆκαν ὀρισμένα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ναοῦ ποὺ καταγράφονται στὶς πινακίδες: νεωκόροι, ἱερεῖς, ἱερείες³⁷ καὶ πολλοὶ «δοῦλοι τοῦ θεοῦ» στοὺς ὁποίους ἐκμισθώνονται τεμάχια γῆς.³⁸ Οἱ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ἐν γένει περιλαμβάνουν ὀρισμένες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀφιέρωση πολυτίμων ἀντικειμένων³⁹ ἀλλὰ σχεδὸν καμία γιὰ τὴν τέλεση ἔμπυρων ζωοθυσιῶν.⁴⁰ Ἡ μέταγενέστερη υἰοθέτηση τῶν ἔμπυρων ζωοθυσιῶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ δυτικοσημιτικὴ ἐπίδραση.⁴¹

Ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα, στὰ ἀμέσως ἐπόμενα σωζόμενα κείμενα, τὰ ὀμηρικὰ ἔπη, συναντοῦμε μιὰ πολὺ διαφορετικὴ εἰκόνα. Στὶς πέντε λεπτομερεῖς ὀμηρικὲς περιγραφὲς θυσιαστήριων γευμάτων δὲν δίνεται παρὰ ἐλάχιστη προσοχὴ στὴν προέλευση τοῦ σφαγίου ἢ τῶν σφαγιῶν. Ὁ Νέστωρ στέλνει νὰ τοῦ φέρουν ἕνα βόδι ἀπὸ τὴν πεδιάδα (Ὀδ. γ 421), καὶ ὁ χοιροβοσκὸς Εὐμαιὸς δὲν δυσκολεύεται νὰ βρεῖ ἕνα γουρούνι γιὰ τὴ θυσία (Ὀδ. ξ 414). Ὁ Ἀγαμέμνων «θυσίασε» ἕνα βόδι καὶ κάλεσε στὸ τραπέζι ἕξι Ἕλληνες ἐπίσημους (Ἰλ. Β 402-407) — πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ πολλὰς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες τὸ ὀμηρικὸ κείμενο ὑποδεικνύει ὅτι τὸ γεῦμα ἀνήκει σὲ ἕνα σύστημα ἀναδιανομῆς στὸ ὁποῖο ἡ γενναϊοδωρία τοῦ ἀρχηγοῦ ἔχει ὡς ἀντάλλαγμα τὴν πίστη πρὸς τὸ πρόσωπό του.⁴² Ὡστόσο, γεγονὸς παραμένει ὅτι, τόσο ἐδῶ ὅσο καὶ ἐν γένει στὸν Ὅμηρο, αὐτὸ ποὺ τονίζεται εἶναι ἡ κατανάλωση τοῦ κρέατος καὶ ἡ συλλογικότητα τοῦ γεύματος (3A). Ἀκόμη καὶ στὸ στενὸ πλαίσιο τῶν προσκεκλημένων τοῦ Ἀγαμέμνονα τονίζεται ὅτι ὅλοι παίρνουν ἴσο μερίδιο (Β 431). Ἄλλη μιὰ ἐνδειξὴ τῆς συλλογικότητας τῆς ὀμηρικῆς θυσίας εἶναι ὅτι καὶ οἱ τρεῖς θυσίες ποὺ περιγράφονται λεπτομερῶς στὴν Ὀδύσεια χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ ἑνὸς ἢ περισσοτέρων ξένων.⁴³ Μάλιστα, κοινὸ τόπο, τόσο στὸν Ὅμηρο ὅσο καὶ ἀλλοῦ, ἀποτελεῖ ἡ σκηνὴ στὴν ὁποία καταφτάνουν ξένοι στὴ διάρκεια μιᾶς θυσίας καὶ προσκαλοῦνται νὰ πάρουν μέρος (2E). Ὁ Ὅμηρος δὲν ἀναφέρει κάποιο σύστημα στὸ

³⁵ Killen 1985, 253, 283- 284· Halstead 1992, 73.

³⁶ Piteros/Olivier/Melena 1990, 178-179· Hagg 1998, 103· ὁ Killen 1994 προσθέτει μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Κνωσσό.

³⁷ Ventris / Chadwick 1973, ἀρ. 49, καὶ Γενικὸ Εὐρετήριο, λ. priests and priestesses.

³⁸ Ventris/Chadwick 1973, ἀρ. 114, 115, 116, 119 κτλ.

³⁹ Π.χ. Hagg 1998, 106-111· πβ. ὡστόσο τὴν παλαιότερη παρατήρηση τῆς Langdon 1987, 108:

«Δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι ἦταν συνήθης πρακτικὴ τῶν Μυκηναίων νὰ ἀφιερώνουν στοὺς θεοὺς τὰ ἐκλεκτότερα ἀντικείμενα τῆς κοινωνίας τους».

⁴⁰ Burkert 1976, 178· 1985, 45· Bergquist 1988 καὶ 1993· Hagg 1998, 100-101.

⁴¹ Burkert 1976, 181-182· Bergquist 1988, 33· 1993, 42-43. [Δυτικοσημιτικὴ ὀνομάζεται ἡ ὁμάδα ἐκείνη τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν ποὺ περιλαμβάνει, μεταξὺ ἄλλων, τὴν ἐβραϊκὴ, τὴν ἀραμαϊκὴ καὶ τὴν οὐγκαριτικὴ.]

⁴² Πβ. 3A σημ. 18 καὶ 19.

⁴³ Ὀδ. γ 5-66, 419-474· ξ 414-453.

όποιο οί συνεισφορές τῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων συντηροῦν τὴν ἑλίτ.

Εἶδαμε προηγουμένως ὅτι τούτη ἡ ἰσόνομη συλλογικότητα συνυπάρχει, στὸν Ὅμηρο, μὲ τὴ σχετικὴ ἀπουσία ὑλικοῦ πλαισίου γιὰ τὴν τέλεση θυσιῶν (3ΑΒ). Ὅταν πλέον ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται ἕνα τέτοιο πλαίσιο, μὲ τὴν ἐκτεταμένη οἰκοδόμηση μεγάλων ναῶν ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ἡ παράδοση τῆς ἰσόνομης συλλογικότητας παραμένει ζωντανή (3Α). Ὑπάρχει ἐδῶ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὴ Μεσοποταμία, ὅπου ὁ ναὸς εἶναι κέντρο γιὰ τὴ συγκέντρωση ἐδωδίων, τὰ ὁποῖα ἔχουν διάφορους προορισμούς: προσφέρονται στὸν θεό, προσφέρονται στὸ πολυάριθμο προσωπικό του ναοῦ, ἀποθηκεύονται γιὰ μελλοντικὴ κατανάλωση, ἀνταλλάσσονται μὲ ἄλλα ἀγαθὰ ἀπαραίτητα στὸν ναό. Ἡ προσφορὰ τῶν ἐδωδίων στὸν θεὸ «παρουσιάζεται ὡς ὁ λόγος ὑπαρξῆς τοῦ ὄλου θεσμοῦ».⁴⁴ Στοὺς μύθους τῆς Μεσοποταμίας, τὸ ἀνθρώπινο γένος δημιουργήθηκε μὲ σκοπὸ νὰ ἐξασφαλίσει στοὺς θεοὺς τὴν τροφὴ τους (4Γ). Ἡ ἀπαίτηση τῶν θεῶν γιὰ τροφὴ βρῖσκεται στὸ ἐπίκεντρο ἑνὸς θεσμοῦ μὲ οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς καὶ νομικὲς λειτουργίες.⁴⁵ Ἀντιθέτως, τὰ ἑλληνικὰ ἱερὰ συνδυάζουν τὴν ἀποταμίευση πλούτου μὲ τὴ συλλογικὴ διανομὴ τοῦ κρέατος τῆς θυσίας.

Τὸν ναὸ καὶ τὸ εἶδωλο τοῦ θεοῦ ποὺ βρισκόταν μέσα σὲ αὐτὸν φαίνεται νὰ τὰ παρέλαβαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς ἐξ Ἀνατολῶν γείτονές τους.⁴⁶ Ἐντούτοις, «γιὰ τὴ ζωντανὴ λατρεία, τοῦτα τὰ στοιχεῖα ἦταν καὶ παρέμειναν στὸ περιθώριο μᾶλλον παρὰ στὸ κέντρο».⁴⁷ Ἡ σχετικὰ κεντρικὴ θέση τοῦ ναοῦ, καὶ τοῦ εἰδώλου ποὺ στεγαζόταν σὲ αὐτὸν, σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑγγύς Ανατολῆς ἐκφράζει τὸν κορυφαῖο ρόλο του στὴ συγκέντρωση, ἀποθήκευση καὶ διανομὴ τῆς τροφῆς. Ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τίς πολυάριθμες μεσοποταμιακὲς θεότητες ἐνοικεῖ στὸ εἶδωλό της, τὸ ὁποῖο στεγάζεται στὸν ναὸ καὶ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει ζωὴ χάρις σὲ μαγικὲς τελετές.⁴⁸ Μολονότι στὸ εἶδωλο ἑνὸς Ἑλλήνα θεοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀπευθύνει προσευχὲς, δὲν θεωρεῖται ζωντανό, καὶ μάλιστα μποροῦσε κανεὶς (τουλάχιστον ἂν ἦταν διανοούμενος) νὰ τονίσει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ εἶδωλο καὶ στὴ θεότητα⁴⁹ ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ.⁵⁰ Τὸ εἶδωλο, ὅπως καὶ τὸ ἀναθηματικὸ εἶδωλο,

⁴⁴ Oppenheim 1977, 187-188.

⁴⁵ Π.χ. Oppenheim 1977, 187.

⁴⁶ Burkert 1985, 88-91· Romano 1988, 133.

⁴⁷ Burkert 1985, 91. Ἡ Scheer 2000 διαφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ, ἡ ὁποία ἐντούτοις ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει προκειμένου γιὰ τὴ ζωοθυσία, ἡ ὁποία καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Οἱ μαρτυρίες ποὺ ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ εἶδωλο τοῦ θεοῦ συμμετεῖχε στὴ ζωοθυσία (βλ. Scheer 2000, 61-65) εἶναι περιθωριακὲς, καὶ ἡ Σέερ παραδέχεται τὴν ἀντίθεση μὲ τὴ Μεσοποταμία καὶ τὴν Αἴγυπτο.

⁴⁸ Oppenheim 1977, 186.

⁴⁹ Ἐτσι ὁ Ἡράκλειτος, ἀπ. Β5· πβ. Αἰσχ. *Εὐμ.* 242. Ἡ ὑπογράμμιση αὐτῆς τῆς διάκρισης ἐπρόκειτο νὰ ἔχει μακρὰ συνέχεια.

⁵⁰ Ἐπειδὴ συνδυάζουν τὴ συλλογικότητα μὲ τὸ (περιθωριακὸ) εἶδωλο τοῦ θεοῦ, οἱ Ἕλληνες βρῖσκονται στὸ μεταίχμιο μεταξὺ τῆς Μεσοποταμίας καὶ τοῦ Ἰσραήλ, ὅπου ἡ ἀπόλυτη ἀπόρριψη τοῦ εἰδώλου τοῦ θεοῦ συνδυάζεται μὲ τὴ συλλογικὴ κατανάλωση τροφῆς καὶ μὲ τὴν καύση (ὑλικὴ ἢ μερικὴ) τοῦ ζώου (τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὄλους τοὺς δυτικοσημιτικὸς λαοὺς, ἀλλὰ οἱ καλύτερες μαρτυρίες προέρχονται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη: Burkert 1976, 179-180· 1985, 51 καὶ

είναι υποκατάστατο τῆς πραγματικότητας. Καὶ στὴν ἀρχαιοελληνικὴ θυσία ἡ κοινότητα γευματίζει ἔξω ἀπὸ τὸν ναό, ἐνῶ τὸ εἶδωλο τοῦ θεοῦ ἔμενε μέσα, καὶ τὸ μερίδιο τοῦ θεοῦ ἀνέβαινε στὸν οὐρανό. Ἀκόμη καὶ ὅταν προσέφεραν ἀτομικὰ ἓνα ζῶο πρὸς τὸν θεό, οἱ Ἕλληνες δὲν παραχωροῦσαν παρὰ ἐλάχιστα πράγματα — τὴν ἄυλη κνίσσα στοὺς θεοὺς καὶ μικρὸ μέρος τοῦ ζώου στὸν ἱερέα. Ὅλοκληρα ζῶα προσφέρονταν μόνο κατὰ τὸ (περιστασιακό⁵¹) ὀλοκαύτωμα, ἢ σὲ ἀμιγῶς συμβολικὴ μορφή, ὡς ζωόμορφα εἰδώλια πού προσφέρονταν στοὺς ναοὺς. Ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἄγαλμα δὲν εἶναι παρὰ εἶδωλο τοῦ θεοῦ καὶ ὁ ναὸς εἶναι οἶονεὶ οἶκος του, ἔτσι καὶ τὰ ζῶα πού προσφέρονται σὲ αὐτὸν εἶναι ἐν γένει ἀπλὰ εἶδωλα (ἂν καὶ πιὸ ἀνθεκτικὰ ἀπὸ τὴ σάρκα τῶν ἀληθινῶν ζώων). Μεγάλες παραχωρήσεις πρὸς τοὺς θεοὺς κάνουν οἱ Ἕλληνες μόνο σὲ συμβολικὸ ἐπίπεδο, στὴν ἀφιέρωση ἄφθορων προσφορῶν καὶ ὄχι στὴν προσφορὰ τροφῆς.

Οἱ πολυπληθεῖς πηγές μας ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (σὲ ἀντίθεση, καὶ πάλι, μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴ Μεσοποταμία) δὲν περιέχουν καμία ἔνδειξη ὅτι οἱ ἀγέλες καὶ τὰ ποίμνια ἦταν δημόσιο κτῆμα.⁵² Τὸ εἰσόδημα τῶν ἀρχαιοελληνικῶν ἱερῶν δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες ποσότητες ἐδώδιμων, οἱ ὁποῖες — δεδομένου ὅτι τὸ προσωπικὸ τῶν ναῶν ἦταν σχετικὰ ὀλιγάριθμο — δὲν ἦταν ἀπαραίτητες καὶ θὰ δημιουργοῦσαν περιττὲς δυσκολίες, ἀφοῦ τὰ ἐδώδιμα ἀλλοιώνονται εὐκόλα. Ἀντιθέτως, ἐδῶ οἱ προσφορὲς πρὸς τοὺς θεοὺς εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄφθορες: τὰ ἀνθεκτικὰ μέρη τοῦ ζώου, ζωόμορφα εἰδώλια, θυσιαστήρια ὄργανα, ἀναθηματικὲς προσφορὲς ἐν γένει. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀφιερῶσει ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ κέρδη του ὡς δεκάτην (ἢ ὁποία ἐνδεχομένως κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀναδιανεμητικὴ οἰκονομία τῆς

σήμ. 46, 63-64· Bergquist 1993, 26 μὲ βιβλιογραφία· Lambert, W. G. 1993, 192· Brown 1995, 183-221). «Στὴ Μεσοποταμία, ἡ θυσιαστήρια λατρεία ἀντιμετωπιζόταν κυριολεκτικὰ ὡς μέσο γιὰ τὴν προσφορὰ τροφῆς στοὺς θεοὺς καὶ συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸ τέλος τῆς τρίτης χιλιετίας καὶ ἔξης, στὰ λατρευτικὰ εἰδωλά τους. Στὸ Ἰσραήλ, ὅπου ἀπαγορευόταν ἡ ἀνθρωπομορφικὴ σύλληψη καὶ ἀναπαράσταση τῆς θεότητας καὶ ὅπου οἱ λατρευτὲς συμμετεῖχαν ἤδη στὴν κατανάλωση τοῦ πρωιμότερου (πασχάλιου) θυσιαστήριου γεύματος, ἡ θρησκευτικὴ νομοθεσία μεταγενέστερων ἐποχῶν προέβλεπε ρητὰ ὅτι οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ λαϊκοὶ δικαιοῦνταν μερίδιο ἀπὸ τὶς θυσιαστήριες προσφορὲς» (Halla 1987, 11). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς ἀρχαιοελληνικὲς πηγές, περιέχει στοιχεῖα πού ὑποδεικνύουν ὅτι ὑπῆρχε ἀντινομία ἀνάμεσα στὶς ἐδώδιμες προσφορὲς πού χαρακτηρίζαν τὴ φυλὴ καὶ σὲ αὐτὲς πού χαρακτηρίζαν τὸ κράτος. Ὁ Anderson 1987 τροποποιεῖ καὶ ἐπεκτείνει τὴν ἔμφαση πού δίνει ὁ Ρόμπερτσον Σμίθ στὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ «προσφορὲς σφαγίων» καὶ σὲ προσφορὲς δασμῶν»: «ὅπως καὶ ὁ Σμίθ, πιστεύουμε ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συλλέγονταν καὶ διανέμονταν οἱ ἱερὲς προσφορὲς ἦταν πολὺ διαφορετικὸς στὶς φυλετικὲς ἀπ' ὅ,τι στὶς ὀχτικές κοινωνίες» (23).

⁵¹ Π.χ. Jameson 1988, 88.

⁵² Rosinach 1994, 79. Γιὰ τὶς ὀλιγάριθμες, ἀδύναμες καὶ περιστασιακὲς ἐνδείξεις πού ὑποδηλώνουν ὅτι κάποια ἱερά (ἐκτὸς Ἀττικῆς) εἶχαν στὴν ἰδιοκτησία τους ζῶα, βλ. Isager 1992, κυρίως τὴ συζήτηση στὶς σ. 19-20.

Ἐγγυς Ἀνατολῆς),⁵³ γιὰ παράδειγμα μὲ τὴ μορφὴ ἑνὸς πελώριου διακοσμημένου κρατήρα (Ἡρόδ. 4.152).

Πάντως, ἀκόμη καὶ τὰ ἄφθορα ἀντικείμενα, σὲ ὑπερβολικὰ μεγάλες ποσότητες, μπορεῖ νὰ ἀποδειχτοῦν ἀνοικονόμητα. Ἔτσι, οἱ προσφορὲς σὲ εἶδος (ἀναθήματα στὸν θεὸ ἢ μερίδες τροφῆς πρὸς τὸν ἱερέα) ἀρχίζουν νὰ ὑποκαθίστανται ἀπὸ προσφορὲς σὲ χρῆμα: πρόκειται γιὰ τὴν πρακτικὴ τῆς ὑποκατάστασης, ἢ ὅποια ἀρχικὰ ἀφοροῦσε τὴν ὑποκατάσταση φθαρτῶν προσφορῶν ἀπὸ ἀνθεκτικότερες. Γιὰ παράδειγμα, ἡ δωρὰ τοῦ σφαγίου, ἢ ὅποια συχνὰ ἀνῆκε δικαιοματικὰ στὸ ἱερό, μπορεῖ τώρα νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν καταβολὴ χρηματικοῦ τέλους.⁵⁴ Τοῦτο τὸ χρηματικὸ ποσὸ τὸ ἀποκαλοῦσαν κάποτε μὲ ἓνα ὄνομα ποῦ παρέπεμπε στὴ δωρὰ, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὸ ἀντίτιμο ἀπὸ τὴν πώληση τῆς δωρᾶς τοῦ σφαγίου. Ἄλλο ἓνα παράδειγμα γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐκχρηματισμοῦ τῆς λατρείας ἀποτελεῖ ὁ πελανός — λέξη ποῦ δηλώνει τὴ λατρευτικὴ προσφορά, κυρίως ἓνα εἶδος ποπάνου [πίτας ἀπὸ ψημένο ζυμαρί]. Ἀσφαλῶς, γιὰ τὸν ναὸ ἦταν προτιμότερα τὰ χρήματα παρὰ μιὰ πληθώρα ποπάνων, καὶ ἔτσι ἡ λέξη πελανός καταλήγει νὰ σημαίνει τὴν καταβολὴ χρηματικοῦ τέλους στὸν ναό.⁵⁵ Ἐνδεχομένως, σὲ ἓνα μεταβατικὸ στάδιο, προσέφεραν πῆλινες ἢ μεταλλικὲς ἀπομιμήσεις κυκλοτερῶν ποπάνων.⁵⁶ Ἄν ἰσχύει κάτι τέτοιο, τότε ἡ μιμητικὴ (ἢ συμβολικὴ) ὑποκατάσταση προλείανε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ χρηματικὴ ὑποκατάσταση: ἀπὸ τὸ πραγματικὸ πόπανον περνοῦμε ἀρχικὰ στὴν ἀνθεκτικὴ ἀπομίμησή του καὶ κατόπιν στὸ χρῆμα, τὸ ὅποιο — παρότι ὡς νόμισμα μπορεῖ νὰ παραπέμπει στὴν ἀπομίμησή τοῦ κυκλοτεροῦς ποπάνου⁵⁷ — ἔχει πλέον ἀπομακρυνθεῖ πολὺ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη χρηστικὴ ἀξία τοῦ ποπάνου, γιὰ διαθέτει μόνον τὴ σχετικῶς γενικὴ (καὶ ἐπομένως ἀφηρημένη) ιδιότητα τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Ἦδη κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα ἡ λέξη πελανός μποροῦσε νὰ δηλώνει (μὲ ἀκόμη μεγαλύτερο βαθμὸ γενίκευσης) ἓνα κονδύλιο.⁵⁸ Σὲ κρητικὴ ἐπιγραφή (τῶν ἀρχῶν τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου);⁵⁹ οἱ πληρωμὲς καταβάλλονται σὲ στατήρες, τριώβολα καὶ λέβητες — μᾶλλον νομίσματα ποῦ πῆραν τὸ ὄνομά τους

⁵³ Ἡ δεκάτη «μπορεῖ νὰ κατάγεται ἀπὸ τὴ μέσοποταμιακὴ γραφειοκρατία· ἐμφανίζεται καὶ στὸ Ἰσραήλ, ὡς δασμὸς πρὸς τὸν μονάρχη, τὸν ναό, τοὺς ἱερεῖς»: Burkert στὸ Linders /Nordquist 1987, 46.

⁵⁴ ἐς τὸ δέσμα (Sokolowski 1962, ἀρ. 41.12-15)· δερματικό».

⁵⁵ Corpus Inscr. Delph. 1 ἀρ. 1 (τέλος τοῦ 6ου ἢ ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα)· Sokolowski 1962, ἀρ. 38A26 (ἴσως πρόκειται γιὰ πραγματικὸ πελανόν), 39.2 (καταβολὴ χρηματικοῦ τέλους), 41.8 (καταβολὴ χρηματικοῦ τέλους) (ὅλα τὰ παραδείγματα εἶναι ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰῶνα π.Χ.)· Amandry 1950,86-103. Γιὰ τὰ πόπανα στοὺς θυσιαστήριους κανόνες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, βλ. Kearns 1994.

⁵⁶ Πβ. 3Γ σημ. 116· Caccamo Caltabiano/Radici Colace 1992, 153.

⁵⁷ Ὁ Ἡσύχιος ἐρμηνεύει τὴ λακωνικὴ λέξη πέλανορ ὡς τετράχαλχον (εἶδος νομίσματος).

⁵⁸ Sokolowski 1969, 5.36 (τὸ ψήφισμα σχετικὰ μὲ τὶς ἀπαρχικὲς προσφορὲς τῶν Ἐλευσίνων, ἴσως δεκαετία τοῦ 420 π.Χ.)· Sokolowski 1962, ἀρ. 13.19 (ψήφισμα σχετικὰ μὲ ἀπαρχικὲς προσφορὲς, 353/352 π.Χ.), 19.29-30, 35 (σύμβαση τῶν Σαλαμινίων, 363/362 π.Χ.)· Stengel 1920, 99· Ziehen, RE 19.250.

⁵⁹ Inscr. Cret. Lviii.5 (Melville Jones ἀρ. 46).

ἀπὸ τὰ ὁμώνυμα θυσιαστήρια σκευή.⁶⁰ καὶ μιὰ παρόμοια σημασιολογικὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο (θυσιαστήριο ἀντικείμενο) πρὸς τὸ γενικὸ (χοῆμα) ὑπόκειται ἐπίσης στὴ λέξη ὀβολός.⁶¹ Ὅρισμένα θυσιαστήρια ὄργανα (λέβητες, ὀβελοὶ) μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καθ'αυτὰ ὡς μέσο πληρωμῆς (6A). Ἐπίσης, ἡ λέξη ταμίαις, πού κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο σημαίνει τὸν οικονομικὸ διαχειριστὴ, δήλωνε ἀρχικὰ τὸν κρεανόμο (ἐκείνον πού ἔκοβε καὶ μοίραζε τὸ κρέας τοῦ σφαγίου). Οἱ οικονομικοὶ ἄρχοντες τῆς Ἀττικῆς εἶχαν τὸ ἀρχαῖο ὄνομα κωλακρέται, πού φαίνεται ὅτι δήλωνε ἀρχικὰ ἐκείνους πού περισυνέλεγαν τὰ μνηριαῖα ὀστὰ τοῦ σφαγίου.⁶² Ἡ λέξη δάνος, «δάνειο», ἀρχικὰ ἴσως νὰ σήμαινε τὸ μέρος τοῦ σφαγίου πού προσφερόταν στὸν ἱερέα. Καὶ ἡ λέξη ἔρανος, πού ἀρχικὰ σήμαινε τὸ συλλογικὸ γεῦμα, καταλήγει νὰ δηλώνει τὸ χρηματικὸ δάνειο.⁶³

Ἀρχικά, οἱ πρόσοδοι τῶν ναῶν ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ (ἐκούσιες ἢ ἀναγκαστικὲς) προσφορές, ἀλλὰ δὲν περιορίζονταν σὲ αὐτές. Οἱ πηγές μας κάνουν ἐπίσης λόγο γιὰ πρόστιμα, μισθώματα, ἀλλὰ καὶ χορηγίες πού ἐγκρίνονται ἀπὸ τὴν πόλη-κράτος. Ὡς τόπος γιὰ τὴν τέλεση κοινῶν θυσιῶν καὶ γιὰ τὴν ἀποταμίευση ἀφθοροῦ κοινοῦ πλούτου, ὁ ναὸς εἶναι θεσμὸς τῆς πόλης-κράτους. Μάλιστα, ἡ αὐξησὶς τοῦ ἀφθοροῦ πλούτου στὰ ἱερὰ ἦταν μιὰ πτυχή τῆς ἀνάπτυξης τῆς πόλης-κράτους. Ὁ κοινὸς πλοῦτος τῆς πόλεως ἀποταμιεύεται στοὺς ναοὺς (5B). Καὶ ἡ πόλις μπορεῖ νὰ ἐποπτεύει τὴν ἀγορὰ σφαγίων γιὰ τὴ θυσία.

Ἐπιπρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὴν ποικιλία τῶν προσόδων τῶν ναῶν, καὶ γιὰ τὸν μετασχηματισμὸ τους σὲ πολῦτιμα μέταλλα, βρίσκουμε στὶς ἀκόλουθες πηγές, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τὴν ἐξεύρεση πόρων καὶ μέσων γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν ναϊκῶν κτισμάτων κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα:

(1) Μιὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐπιγραφή, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰῶνα ἢ καὶ νωρίτερα,⁶⁴ πού προέρχεται ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἄρτεμης στὴν Ἔφεσο καὶ θεωρεῖται γενικὰ ὅτι ἀφορᾷ τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ.⁶⁵ Καταγράφει ποσότητες χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πού «ζυγίστηκαν», ἔχοντας προέλθει ἀπὸ διάφορες πηγές — «ἀπὸ τὴν πόλη», «ἀπὸ τὰ ξύλα», «ἀπὸ ἐδῶ», «ἀπὸ τὸ ναυτικόν», «ἀπὸ τὸ ἀλάτι», «ἀπὸ τὸ ράψιμο» (;), «ἀπὸ τὸ ἀλάτι» [ξανὰ], «ἀπὸ τὸ νερό», «ἀπὸ

⁶⁰ Guarducci 1944-1945, 174, ὁ ὁποῖος παραβάλλει τὸ χωρίο 9.61 τοῦ Πολυδεύκη, ὅπου ἡ λ. βουῶς σημαίνει τὴν καταβολὴ τέλους ἀξίας δύο δραχμῶν στὴ διάρκεια μίας ἐορτῆς.

⁶¹ Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ὀνομασίες νομισμάτων (ἢ μονάδων ἀξίας ἢ πολῦτιμων μετάλλων) γιὰ τίς ὁποῖες ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τῆς θυσίας: ἄγκυραι, πέλεκυς, φθοῖδες· βλ. Laum 1924, 107-109, 113-114, 124· Caccamo Caltabiano/Radici Colace 1992, 153, 175-176. Οἱ πληροφορίες τῶν ἀρχαίων πηγῶν, σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες τὰ πρῶτα ἀθηναϊκὰ νομίσματα ὀνομάζονταν βόες καὶ ἔφεραν ἀντίστοιχη σφραγίδα (Πολυδ. Ὄνομ. 9.60-61 Πλούτ. Θησ. 25.3), εἶναι σχεδὸν σίγουρα ἐπινοήσεις τῶν μεταγενεστέρων.

⁶² κωλ-αγρέται: Laum 1924, 53, 77· Chantraine 1968-1980, λ. κωλακρέται. Νὰ σημειωθεῖ ὡστόσο ὁ τύπος κωλοκράται: βλ. SEG 39.148 (331/330 π.Χ.).

⁶³ Millett 1991, 29 (δάνος), 155 (ἔρανος).

⁶⁴ SGDIIV 4 ἀρ. 49· Jeffery 1990, 344 ἀρ. 53 καὶ σ. 339· γενικὰ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰῶνα, ἀλλὰ ὁ Mangano 1974 τὴ θεωρεῖ ἕως καὶ μισὸ αἰῶνα ἀρχαιότερη.

⁶⁵ Ἀπὸ τὸν Ἡρόδ. 1.92 μαθαίνουμε ὅτι ὁ Κροῖσος δώρισε τίς χρυσὲς ἀγελάδες καὶ τοὺς περισσότερους κίονες.

τόν κῆπο» (;). Παρόλο πού μερικές ἀπό τίς παραπάνω λέξεις εἶναι προῖον εἰκασίας, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐδῶ, ἀπὸ μιὰ μεγάλη ποικιλία πόρων (φόροι; πωλήσεις; μισθώματα;), προκύπτουν εἴτε πολύτιμα μέταλλα ἢ κάτι πού μετασηματίζεται σὲ πολύτιμο μέταλλο. Θὰ ἐπανέλθω στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ στὸ 5Α.

(2) Μιὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ βου αἰώνα, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴ Σιδηρὴ τῆς Προποντίδας, ἀναφέρει ὅτι κάποιος ἄνθρωπος μαζί μὲ τοὺς συντρόφους του «ἔφτιαξε τὴ στέγη ἀπὸ (τὰ ἔσοδα ἀπὸ) τὰ τεμένη καὶ τίς δορὲς (τῶν σφαγίων). Ὁ [—]ος, ὁ γιὸς τοῦ Λευκίππου, ἀποτελείωσε τὸν ναὸ μὲ τὰ ἴδια τοῦ τὰ χέρια».⁶⁶

3) Ὁ Ἡρόδοτος (2.180) ἀναφέρει πῶς, ὅταν κήκε ὁ ναὸς στοὺς Δελφοὺς (548 π.Χ.), οἱ Ἀμφικτύονες ἐκμίσθωσαν τὴν ἀνοικοδόμησή του μὲ ἀντίτιμο τάλαντα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα τέταρτο θὰ συνεισέφεραν οἱ Δελφοί, καὶ πῶς οἱ Δελφοὶ ἔκαναν ἔρανο ἀπὸ πόλη σὲ πόλη· μάλιστα, συνεισέφεραν ἀκόμη καὶ οἱ Αἰγύπτιοι (ὁ Ἄμασης ἔδωσε χίλια τάλαντα στυπτηρίας, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες Αἰγύπτου εἴκοσι μνές — ἔνν. ἀργύρου).

4) Ὁ Ἡρόδοτος (3.57-9) ἀναφέρει ὅτι κάποιοι Σάμιοι πού εἶχαν πολεμήσει ἐνάντια στὸν Πολυκράτη ἀνάγκασαν τοὺς Σιφνίους νὰ τοὺς δώσουν «ἑκατὸ τάλαντα» καὶ κατόπιν ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κρήτη, ἴδρυσαν τὴν πόλη τῆς Κυδωνιάς καὶ ἔχτισαν ἐκεῖ ναοὺς (προφανῶς χρησιμοποιώντας μέρος ἀπὸ τὰ ἑκατὸ τάλαντα).

Οἱ τέσσερις περιπτώσεις πού προαναφέραμε ὑποδεικνύουν τὴν ὕπαρξη μεγάλης ποικιλίας πόρων: ὁ θησαυρὸς τοῦ ναοῦ, οἱ φόροι, ἡ ἱερὴ γῆ, ἡ πώληση δορῶν, ἡ ἐκούσια (;) ἐργασία, ἡ ἀναγκαστικὴ εἰσφορά, οἱ ἐκούσιες συνεισφορὲς σὲ εἶδος (ἐκ μέρους ἐνὸς μὴ Ἑλληνα) καὶ σὲ ἄργυρο. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τίς περιπτώσεις ἐμπλέκουν τὴ μεσολάβηση πολύτιμων μετάλλων· καὶ τὰ πολύτιμα μέταλλα, ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα π.Χ. τουλάχιστον, τὰ δῶριζαν στοὺς ναοὺς.⁶⁷ Ἐνδεχομένως, οἱ δημοτελεῖς θυσίαι τοῦ βου αἰώνα καλύπτονταν ἀπὸ προσοοὺς πού προέρχονταν ἀπὸ παρόμοια ποικιλία πόρων.⁶⁸

Ἔχουμε δεῖ ὅτι στὶς περιπτώσεις λαμπρῶν ναῶν μὲ σχετικὰ ὀλιγάριθμο προσωπικὸ οἱ παραδοσιακὲς προσφορὲς ἐδωδίων πρὸς τὴ θεότητα ἔδιναν συνήθως τὴ θέση τους σὲ ἀνθεκτικὰ ἀντικείμενα, ἢ ἀκόμη καὶ ἀντικείμενα μὲ χρηματικὴ ἀξία, τὰ ὁποῖα ἀκολουθῶς συμπληρώνονταν μὲ νομίσματα ἀπὸ πολίτιμα μέταλλα πού προέρχονταν ἀπὸ ἄλλες πηγές (φόρους, πρόστιμα, μισθώματα). Τὸν πλοῦτο αὐτὸ τὸν ἀποταμίευαν, ἀλλὰ καὶ τὸν χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν ἀνέγερση καὶ τὴ συντήρηση κτισμάτων, καθὼς καὶ γιὰ κοινὲς θυσίαι. Χωρὶς

⁶⁶ Robert / Robert 1950, 78-80· Jeffery 1990, 372 ἀρ. 50.

⁶⁷ Ἔτσι ὁ Λυδὸς βασιλεὺς Γύγης στὸν ναὸ τῶν Δελφῶν (Ἡρόδ. 1.14· βλ. ἐπίσης, π.χ., 1.50 ὁ Κροῖσος).

⁶⁸ Δὲν μποροῦμε, ὡστόσο, νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα τῆς ἀπευθείας συνεισφορᾶς ζώων, ὅπως προβλέπεται στοὺς κανόνες γιὰ τὴν ἐορτὴ τῶν Ἀρτεμισίων στὴν Ἐρέτρια τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. (πρόκειται γιὰ συνεισφορὲς ἀπὸ ἀγροτικὲς περιοχές, ἐνῶ ἀναφέρεται καὶ ἡ πιθανότητα ἀγορᾶς, ὅταν δὲν παρέχονται ζῶα): Sokolowski 1969, ἀρ. 92.26-32.

ἀναδιανεμητική οικονομία μεγάλης κλίμακας, χωρίς την ἀπαίτηση για τὴ συντήρηση τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ οἴκου του, χωρίς κοπάδια στὴν ιδιοκτησία καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν ναῶν, πῶς ἦταν δυνατὸν οἱ κοινότητες τῶν Ἑλλήνων νὰ ὀργανώσουν τὰ κοινὰ γεύματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξαρτιόταν ἡ ἀλληλεγγύη τους; Ἀκόμη καὶ ὅσοι δὲν ἔχουν ζῶα στὴν ιδιοκτησία τους δικαιοῦνται μερίδιο ἀπὸ τὸ γεῦμα.⁶⁹ Ὅλα τὰ σφάγια ὀφείλουν νὰ πληροῦν συγκεκριμένες τυπικὲς προδιαγραφές καὶ νὰ καταφθάνουν τὴν κατάλληλη στιγμή. Ἐντούτοις, πρέπει νὰ γίνεται σεβαστὴ ἡ ἀνεξαρτησία τῶν ἀνθρώπων ποὺ παρέχουν τὰ σφάγια. Ἔτσι, ἡ ἀνθεκτικὴ μορφή ποὺ φυσιολογικὰ προσλαμβάνουν οἱ προσφορές διευκολύνει καὶ τὴ χρήση τους, ὅταν παραστεῖ ἀνάγκη, γιὰ τὴν ἀγορὰ ζώων ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ συγκεκριμένες ποιοτικὲς προδιαγραφές· μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐπιτυγχάνεται ὁ συντονισμὸς μιᾶς διαδικασίας ποὺ διαφορετικὰ θὰ ἀφηνόταν στὴν τύχη. Μεγάλες ποσότητες πολυτίμων μετάλλων εἰσάγονται καὶ ἐξάγονται ἀπὸ τὰ ἱερά, τὰ ὁποῖα συγκεντρώνουν πλοῦτο ἄφθορο καὶ ἀνταλλάξιμο. Ἡ θυσία εἶναι ἓνας πρῶτος φορέας ἐκχρηματισμοῦ. Ἦδη κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο, ἂν ὄχι καὶ νωρίτερα, ὀρισμένα ἑλληνικὰ ἱερά λειτουργοῦσαν ὡς τράπεζες⁷⁰ ἢ (κατὰ τὴ διάρκεια ἑορτῶν) ὡς τόποι γιὰ τὴ διεξαγωγή ἀδασμολόγητων συναλλαγῶν.⁷¹

Οἱ προμήθειες γιὰ τὶς θυσίες ὅμως δὲν ἀφοροῦσαν μόνο τὰ ἱερά, ἀλλὰ καὶ τὶς πόλεις. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ στὸ ἱερὸ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα δὲν μπορεῖ εὐκολὰ νὰ διασαφηθεῖ. Σὲ κάθε περίπτωση, ἔχει σημασία ὅτι τὰ πολυτίμα μέταλλα ποὺ ἀνήκαν στὸ δημόσιο ἀποταμιεύονταν κατὰ κανόνα στὰ ἱερά (5B σημ. 42). Παρόλο ποὺ δὲν ἔχουμε λεπτομερεῖς μαρτυρίες γιὰ τοὺς πόρους μὲ τοὺς ὁποῖους χρηματοδοτοῦνταν οἱ ζωοθυσίες πρὶν ἀπὸ τὶς πρωιμότερες σωζόμενες λεπτομερεῖς ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα, εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι σὲ κάπως παλαιότερη περίοδο ἡ διαδικασία τούτη, ὡς κάποιον βαθμὸ, ἐλεγχόταν ἀπὸ τὴν πόλη (ἂν ἡ πόλη δὲν ἐξασφάλιζε τοὺς ἀπαραίτητους πόρους μὲ τὴ φορολογία) καὶ περιεῖχε ἓνα στοιχεῖο ἐκχρηματισμοῦ. Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ 5ου αἰῶνα θεωροῦσαν ὅτι ὁ Σόλων εἶχε καταρτίσει ἓνα ἐορτολόγιο ποὺ προέβλεπε τὴ δημόσια θυσία συγκεκριμένων ζώων πρὸς τιμὴ συγκεκριμένων θεῶν. Τὸ ἐορτολόγιο αὐτὸ, τὸ ὁποῖο μᾶς εἶναι γνωστὸ σήμερα κυρίως χάρις στὰ σωζόμενα θραύσματα μιᾶς παραλλαγῆς τοῦ ἐπαναχαράχθηκε σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ 401 π.Χ. περίπου, πιθανότατα ἀνάγεται στὸν 6ο αἰῶνα π.Χ., ἂν ὄχι καὶ στὸν ἴδιο τὸν Σόλωνα.⁷²

⁶⁹ Τουλάχιστον στὴν Ἀθήνα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ., ὁπότε καὶ ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες λεπτομερεῖς μαρτυρίες.

⁷⁰ Bogaert 1968, 279-304· βλ. καὶ τὶς ἐπιγραφές τοῦ 5ου αἰῶνα ποὺ συζητεῖ ὁ Davies 2001. Νὰ σημειωθεῖ τὸ χωρίο 5.3.4-8 ἀπὸ τὴν Κύρου Ἀνάβ. τοῦ Ξενοφῶντα. Ὁ Renger 1996, 316 ὑποστηρίζει ὅτι οἱ μεσοποταμιακοὶ ναοὶ δὲν εἶχαν αὐτὴ τὴ λειτουργία.

⁷¹ Sokolowski 1969, ἀρ. 92.32-35 (Ἐρέτρια, 4ος αἰῶνας π.Χ.)· βλ. καὶ 67.26-27 (Τεγέα, 4ος αἰῶνας π.Χ.).

⁷² Βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη ἐξέταση τοῦ Parker 1996, 43-55. Ἐλάχιστες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἔχουμε γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν δημοτελῶν ἑορτῶν τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ.: Davies 1981, 374.

Ὅπως σημειώνει ὁ Πάρκερ, τὸ ἐορτολόγιο προβλέπει τὴ θυσία συγκεκριμένων σφαγίων, πράγμα πὸ συνεπάγεται συγκεκριμένη κοστολόγηση, ἔστω καὶ ἂν δὲν ὑπάρχει πάντοτε ρητὴ μνεΐα τῆς. Καὶ «πρωταρχικὴ λειτουργία τοῦ ἐορτολογίου τοῦ 6ου αἰώνα ἦταν ἀσφαλῶς νὰ καθορίσει ποιά χρηματικὰ ποσὰ τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ θὰ δαπανῶνταν γιὰ ποιούς θεούς».⁷³ Ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει Σόλων ἔδωσε:

(ὡς ἀνταμοιβὴ) γιὰ ὅποιον ἔφερνε ἕναν λύκο πέντε δραχμῆς, ἐνῶ γιὰ τὸ λυκόπουλο μία. Ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς (*FGrHist* 228 K22) λέει ὅτι οἱ πέντε δραχμῆς ἦταν ἢ τιμὴ ἑνὸς βοδιοῦ, ἐνῶ ἢ μία ἑνὸς προβάτου. Διότι οἱ τιμῆς πὸ ὀρίζει [ὁ Σόλων] στὸν δέκατο ἕκτο ἄξονα γιὰ τὰ διαλεχτὰ σφάγια εἶναι λογικὸ νὰ εἶναι πολλαπλάσιες (σὲ σχέση μετὰ τὶς τιμῆς τῶν κοινῶν ζώων).⁷⁴

Οἱ τιμῆς τῶν σφαγίων προφανῶς περιλαμβάνονταν στὸ ἐορτολόγιο τοῦ Σόλωνα καὶ (ὅπως τὰ πρόστιμα καὶ οἱ ἀνταμοιβῆς στὴ σολῶνεια νομοθεσία) ἐκφράζονταν ὡς ποσότητες ἀργύρου — δραχμῆς ἢ, τὸ πιθανότερο, στατήρες.⁷⁵ Ἔχει σημασία ὅτι, ὅπως δείχνουν οἱ σωζόμενες μαρτυρίες, ὁ κορυφαῖος θεσμὸς τῆς δημοτελοῦς θυσίας εἶναι ἐκεῖνος πὸ πρωτίστως συνδέεται μετὰ τὶς χρηματικῆς πληρωμῆς τὶς ὁποῖες ὀρίζει ἢ πόλη-κράτος λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ νομίσματος.

Ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει ὅτι ὁ Σόλων στὴ νομοθεσία του «γιὰ τὴν κοστολόγηση τῶν θυσιῶν θεωρεῖ ὅτι ἕνα πρόβατο καὶ μία δραχμὴ ἰσοδυναμοῦν μετὰ ἕνα μέδιμνον» (μέτρο σιτηρῶν).⁷⁶ Τούτῃ τὴν τριπλῆ ἰσοτιμία παραβάλλουν ὀρισμένοι μετὰ μιὰ ἀττικὴ ἐπιγραφή τοῦ 4^{ου} αἰώνα στὴν ὁποία πωλοῦνται μέδιμνοι σιτηρῶν πὸ προσφέρθηκαν στὴν Δήμητρα καὶ οἱ εἰσπράξεις χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἀγορὰ θυσιαστηρίων σφαγίων.⁷⁷ Δεδομένου ὅτι στὸ σύστημα τοῦ Σόλωνα οἱ πολῖτες διαιροῦνταν σὲ εἰσοδηματικῆς τάξεις ἀνάλογα μετὰ τοὺς μεδίμνους σιτηρῶν πὸ παρήγαν⁷⁸ καὶ ὅτι τὸ κριτήριον αὐτὸ ἐνδεχομένως συνδεόταν μετὰ τὶς προσφορῆς τοὺς σὲ διάφορες ἐορτές,⁷⁹ οἱ ἰσοτιμῆς πὸ καθόρισε ὁ Σόλων «γιὰ τὴν κοστολόγηση τῶν θυσιῶν» ἐνδεχομένως νὰ χρησιμοποιοῦνταν καὶ γιὰ νὰ μετατρέψουν τὸν μὴ γεωργικὸ πλοῦτο (δραχμῆς ἢ ζῶα) σὲ μεδίμνους μετὰ σκοπὸ τὴν

⁷³ Parker 1996, 52-53.

⁷⁴ Πλούτ. Σόλ. 23.3-4 = F81 Ruschenbusch 1966. Οἱ ἄξονες ἦταν περιστρεφόμενες ξύλινες πινακίδες στὶς ὁποῖες εἶχαν ἀναγραφῆ οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνα.

⁷⁵ 5A σῆμ. 15. Βλ. πρόσφατα Kroll 1998· F83-86 Ruschenbusch 1966

⁷⁶ Πλούτ. Σόλ. 23.3 (=F77 Ruschenbusch)· πβ. F126a-c· Πολυδ. 8.130· Horsmann 2000, 272-273.

⁷⁷ van den Oudenrijn 1952· IG2 1672 Cavanaugh 1996, 13-15, 43).

⁷⁸ Ἴσως αὐτὸ νὰ ἴσχυε μόνο γιὰ τὴν ἀνώτερη τάξη (τοὺς πεντακοσιομεδίμνους), ἂν δεχτοῦμε τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ de Ste. Croix 2004, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία μόνο αὐτὴ ἢ τάξη καθοριζόταν με ποσοτικὴ ἐκτίμηση (ποσότητα προϊόντων ἐκπεφρασμένη σὲ μεδίμνους σιτηρῶν).

⁷⁹ Connor 1987.

ύπαγωγή τῶν πολιτῶν στίς εἰσοδηματικές τάξεις⁸⁰ — ἢ ἴσως καί νά λειτουργοῦσαν γενικότερα ὡς μία σταθερή ἰσοτιμία πού θά εὐνοοῦσε τήν ἐγκαθίδρυση περαιτέρω σταθερῶν ἰσοτιμιῶν.

Λεπτομερέστερες μαρτυρίες ἔχουμε ἀπό τόν 5ο καί τόν 4ο αἰώνα, κυρίως ἀπό ἐπιγραφές. Ἡ οἰκονομική διάσταση τῆς λατρείας κατὰ τήν ἐν λόγω περίοδο δέν ἔχει μελετηθεῖ ὅσο πρέπει, ἂν καί γιά τήν Ἀττική του 4ου αἰώνα ἔχουμε τή διεξοδική μελέτη τοῦ Ρόζιβακ γιά τίς δημοτελεῖς θυσίες.⁸¹ Τόν ὄρο δημοτελής («μέ δημόσια δαπάνη») τόν χρησιμοποιοῖ ὁ Ἡρόδοτος (6.57) προκειμένου γιά τίς θυσίες τῶν Σπαρτιατῶν καί ὁ Θουκυδίδης (2.15.2) προκειμένου γιά μιᾶ ἀρχαία ἀττική ἐορτή· στίς ἀττικές ἐπιγραφές συναντοῦμε ἐπίσης τόν ὄρο *δημόσιος* προκειμένου γιά διάφορες λατρεῖες.⁸² Ὁ *Κατὰ Νικομάχου* λόγος τοῦ Λυσία ἀναφέρει μεγάλα ποσά πού δαπανοῦσε ἡ πόλη γιά τήν τέλεση θυσιῶν (30.19-20). Στίς δημοτελεῖς θυσίες ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητας δικαιοῦνται μερίδιο ἀπό τὸ σφάγιο ἢ τὰ σφάγια, εἴτε πρόκειται γιά ὅλους τοὺς πολίτες τῆς πόλεως εἴτε — στήν περίπτωση πού ἡ θυσία προσφέρεται ἀπό μιᾶ ὑποομάδα τῆς πόλεως ὅπως εἶναι ὁ δήμος — γιά ὅλα τὰ μέλη τοῦ δήμου. Πῶς χρηματοδοτεῖται ὅλη αὐτή ἡ δημόσια διανομή κρέατος; Προκειμένου γιά τήν Ἀττική τοῦ 5ου αἰώνα, ἔχουμε κάποιες μαρτυρίες πού ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ δαπάνες τῆς λατρείας καλύπτονταν, τουλάχιστον ἐν μέρει, ἀπό τή φορολογία.⁸³ Προκειμένου γιά τήν Ἀττική του 4ου αἰώνα, ὁ Ρόζιβακ καταλήγει ὅτι σέ γενικές γραμμές «τίς δημοτελεῖς θυσίες τίς προσέφεραν ἐκπρόσωποι μιᾶς εὐρύτερης κοινότητας γιά λογαριασμό τῆς κοινότητας αὐτῆς»⁸⁴ καί τίς χρηματοδοτοῦσαν ἐν πολλοῖς μέ δημόσιο χρῆμα πού προερχόταν ἀπό φόρους καί ἀπό τήν ἐκμίσθωση γαιῶν πού ἀνήκαν στὸν θεὸ ἀλλὰ τίς διαχειριζόταν ἡ πόλη.⁸⁵ Ὁ φορέας πού προσφέρει τὴ θυσία, δηλαδή ἡ πόλη, ταυτίζεται ἐπομένως ὑπὸ μιᾶ ἔννοια μὲ τὸν καταναλωτὴ τῆς, ἀφοῦ ἡ θυσία χρηματοδοτεῖται ἐν γένει ἀπὸ πόρους πού προέρχονται ἀπὸ τὴν κοινότητα — ἂν καί

⁸⁰ Βλ. τὴ στερεὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Horsmann 2000. Ὁ ἴδιος ὁ Σόλων ἀναφέρει ὡς μορφές πλούτου «πολὺ ἀσήμι καί χρυσάφι καί χωράφια μὲ σιτάρι καί ἄλογα καί μουλάρια» (ἀπ. 24, στ. 1-3 West). Στὸν *Βίον Σόλωνος* τοῦ Πλουτάρχου, κεφ. 23.3, b Wilcken διώρθωσε τὸ θυσιῶν σὲ οὐσιῶν (περιουσιῶν), ὅποτε ἔχουμε ρητὴ ἀναφορὰ σὲ «κοστολόγηση περιουσιῶν» [τὰ τιμήματα τῶν οὐσιῶν] (ἔτσι π.χ. ὁ Kroll 1998, 227): ἀλλὰ πβ. van den Oudenrijn 1952· Horsmann 2000, 271.

⁸¹ Rosivach 1994. Βλ. τώρα καί τὴ σύντομη ἀλλὰ χρήσιμη μελέτη τοῦ Davies 2001. Ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ σύντομες μελέτες τοῦ Sehlaifer 1940 καί τοῦ Sokolowski 1954. Γιά τοὺς δήμους τῆς Ἀττικῆς, βλ. καί Whitehead 1986, 163-180. Ἔχουμε καί ἄλλες δύο μελέτες πού δέν περιορίζονται στήν Ἀττική (καί ἀφοροῦν κυρίως ὑλικὸ ἀπὸ τὴ μετακλασικὴ περίοδο): Ampolo 1992 καί Linders 1992.

⁸² Τίς σχετικὲς μαρτυρίες συγκεντρώνει ὁ Davies 1988, 379 σημ. 52. Βλ. καί Parker 1996, 5 σημ. 17.

⁸³ Parker 1996, 215· Sehlaifer 1940

⁸⁴ Rosivach 1994, 11.

⁸⁵ Rosivach 1994, 122 κτλ., Sehlaifer 1940· Aleshire 1994, 15. Οἱ θυσίες ἐκ μέρους τῶν δήμων χρηματοδοτοῦνταν ἀπὸ μισθώματα καί ἀπὸ τόκους δανείων, καθὼς καί ἀπὸ ἀτομικὲς συνεισφορὲς (ἐκούσιες ἢ — ἴσως — κάποτε ἀναγκαστικὲς): Rosivach 1994, 128-142· Whitehead 1986, 163-164, 171-175.

ὕπὸ μία ἄλλη ἔννοια, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν πηγὴ τῆς χρηματοδότησης, μπορεῖ νὰ ἐνυπάρχει ἐδῶ ἓνα στοιχεῖο ἀναδιανομῆς ἀπὸ τὰ πλουσιότερα πρὸς τὰ φτωχότερα στρώματα, ὅπως ἰσχυρίζεται κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα ὁ «Γερο-Ολιγαρχικός».⁸⁶

Ἐντούτοις, τὰ μισθώματα καὶ ἡ κρατικὴ φορολογία δὲν ἦταν οἱ μόνες πηγές εἰσοδήματος πού εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὰ ἀρχαιοελληνικὰ ἱερά της κλασικῆς περιόδου. Ὅπως εἶδαμε, γιὰ γενεές ὀλόκληρες πραγματοποιούνταν προφορές (μεταξὺ ἄλλων) πολύτιμων μετάλλων. Μάλιστα, ἡ ἴδια ἡ πράξη τῆς ζωοθυσίας εἶναι μιὰ μορφή ἀποποίησης. Ὁ θύτης μοιράζεται τὸ κρέας τοῦ μὲ ἄλλους. Ἀκόμη καὶ οἱ ἰδιωτικὲς θυσίες, σημειώνει ὁ Ρόζιβακ, «συχνὰ εἶχαν δημόσια διάσταση, ὅταν ὑπῆρχαν προσκεκλημένοι πού μοιράζονταν τὸ θυσιαστήριο γεῦμα».⁸⁷ Ἐξάλλου, ὁ θύτης προσφέρει βεβαίως μέρος τοῦ σφαγίου στὸν θεό. Τώρα, οἱ παραδοσιακὲς προσφορές μποροῦν εὐκόλα νὰ μετατραποῦν σὲ ἀναγκαστικὴ ἀποποίηση, δηλαδή σὲ πληρωμὴ πρὸς τὸν ἱερέα ἢ τὸ ἱερό. Σῶζονται ἐπιγραφές (ἢ πρωιμότερη ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα) πού —προσδιορίζουν τέτοιου εἴδους πληρωμές. Ἡ ἀναγραφή, ρύθμιση καὶ ἐπιβολὴ μεγάλου ἀριθμοῦ πληρωμῶν μπορεῖ νὰ προκαλέσει καὶ νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν ἔμμεση ἢ ἄμεση παρέμβαση τοῦ κράτους. Πράγματι, σὲ ἀττικὲς ἐπιγραφές τοῦ αἰῶνα ὀρισμένοι διακρίνουν τὸν μετασηματισμὸ τῶν ἐκούσιων λατρευτικῶν συνεισφορῶν σὲ κρατικὴ φορολογία.⁸⁸ Εἴτε ἀληθεύει τοῦτο εἴτε ὄχι, ἓνα ὠραῖο παράδειγμα γιὰ τὴ συνύπαρξη ἀναγκαστικῶν καὶ ἐκούσιων συνεισφορῶν βρίσκουμε στὴν ἔλευσῖνια ἐπιγραφή (ἴσως ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 420) πού ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς συμμάχους τους, ἀλλὰ ἀπλῶς καλεῖ τίς ὑπόλοιπες ἑλληνίδες πόλεις, νὰ προσφέρουν ἀπαρχάς^Γ ἀπὸ τὴ σοδειὰ τοῦ κριθαριοῦ καὶ τοῦ σιταριοῦ στίς ἔλευσῖνιες θεότητες «σύμφωνα μὲ τὰ πατροπαράδοτα καὶ σύμφωνα μὲ τὸν δελφικὸ χρησμό».⁸⁹ Οἱ ἀναγκαστικὲς εἰσφορές μποροῦν ἐπίσης νὰ πάρουν τὴ μορφή προστίμων, τὰ ὁποῖα συχνὰ καθορίζονται στίς σωζόμενες ἐπιγραφές πού περιέχουν λατρευτικούς κανονισμοὺς ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ ἔξης.⁹⁰

Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, οἱ πληρωμές μπορεῖ νὰ καταβάλλονται σὲ εἶδος (π.χ. οἱ δορές τῶν σφαγίων). Ἀλλὰ ἤδη στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα (ἂν ὄχι καὶ νωρίτερα), ὅταν ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα σωζόμενα ψήγματα ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ λατρευτικὲς πληρωμές διακρίνονται ἀπὸ σημαντικὸ βαθμὸ ἐκχρηματισμοῦ, καὶ ὄχι μόνον ὅταν πρόκειται γιὰ πρόστιμα. Δεδομένου ὅτι οἱ συνεισφορές συνίστανται συχνὰ στὴν προσφορά

⁸⁶ [Ξενοφ.] *Ἀθηναίων Πολιτεία* 2.9. Rosivach 1994, 3.

⁸⁷ Rosivach 1994, 9, μὲ παραπομὲς στὸν Μέν. *Δύσκ.* 393-418. *Ἰσαῖο* 1.31. *Ξενοφ. Οἰκ.* 2.4-5.

⁸⁸ Γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Parker 1996, 125, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει σκεπτικισμό.

⁸⁹ IG i³ 78 = Sokolowski 1969, ἀρ. 5.

⁹⁰ Γιὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα, βλ. Sokolowski 1969, ἀρ. 3 (Ἀττικὴ, 485-484 π.Χ. ἢ καὶ νωρίτερα), 14 (Ἀθήνα), 76 καὶ 77 (Δελφοί), 100 (Ἀρκεσίνη Ἀμοργοῦ), 108 (Πάρος). Sokolowski 1962, ἀρ. 3 (Ἀθήνα), 18 (Ἀθήνα), 32 (Ἀρκαδία), 34 (Κόρινθος, περ. 475 π.Χ.), 37 (Δελφοί, περ. 480-470 π.Χ.), 38 (Δελφοί), 50 (Δῆλος), 113 (Ἀξός), 128 (Αἰτωλία), 129 (Χίος).

μερῶν τοῦ σφαγίου, τὸ ἱερό ἀπέφευγε τὴν ὑπερσυσσώρευσίν τους εἴτε ἀπαιτῶντας συνεισφορὰς σὲ χρῆμα εἴτε πουλώντας τὶς προσφορὰς ποὺ εἶχαν καταβληθεῖ σὲ εἶδος. Θὰ περιοριστῶ σὲ λίγα παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ μνημονεύουν τέτοιες πρακτικὲς. Οἱ κανονισμοὶ ποὺ διέπουν μιὰ δημοτελὴ θυσία στὴν Ἄνδρο κατὰ τὶς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνα προσδιορίζουν ὅτι κάθε παιδί καὶ ἄνδρας θὰ πρέπει νὰ καταβάλλει ἕναν αἰγίναϊο ὀβολὸ τὴν ἡμέρα γιὰ ὅσον καιρὸ καῖνε τὸ σιτάρι.⁹¹ Στοὺς κανονισμοὺς τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων (περίπου 460 π.Χ.),⁹² καθορίζεται γιὰ κάθε μύστη ἢ καταβολὴ χρηματικῶν ποσῶν στοὺς ἱερεῖς. Στοὺς κανονισμοὺς τοῦ δήμου τῶν Παιανιέων κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα, τὸ παράβολο τῆς θυσίας καταβάλλεται σὲ εἶδος καὶ σὲ χρῆμα.⁹³ Τὸ ἐορτολόγιο τοῦ ἀστικοῦ δήμου τῶν Σκαμβωνιδῶν, ποὺ φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν περίοδο ἀμέσως μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, προβλέπει, μεταξὺ ἄλλων, τὴν πώληση μιᾶς δορᾶς,⁹⁴ τὴν τέλεση θυσίας στὴν ὁποία κάθε δημότης δικαιούται μερίδιο ἀξίας τριῶν (;) ὀβολῶν, καθὼς καὶ ἄλλες θυσίες στὶς ὁποῖες τὸ κρέας πρέπει νὰ πουληθεῖ ὡμό.⁹⁵ Στὸ περὶ ἀπαρχικῶν προσφορῶν ψήφισμα τῶν Ἐλευσινίων ποὺ ἀναφέραμε στὴν προηγούμενη παράγραφο, προσδιορίζεται ὅτι πρέπει νὰ πουληθεῖ ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς προσφορὰς σιτηρῶν, καὶ οἱ εἰσπράξεις νὰ διατεθοῦν γιὰ τὴν ἀφιέρωση ἀναθημάτων.⁹⁶ Ἐνα ὠραῖο παράδειγμα γιὰ τὸν κεντρικὸ ρόλο τῆς κοστολόγησης καὶ τῆς ἀγορᾶς βρίσκουμε σὲ μιὰ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., ἢ ὁποία περιέχει κανονισμοὺς γιὰ τὴν ἐορτὴ τοῦ *Διὸς Πολιέως* στὴν Κῶ. Ἀφοῦ ἐπιλέγουν, μὲ διεξοδικὲς διαδικασίες, τὸ βόδι ποὺ θὰ θυσιαστεῖ, τὸ ὀδηγοῦν στὴν ἀγορὰ, ὅπου ὁ ἰδιοκτῆτης ἢ ὁ ἐκπρόσωπός του ὀφείλει νὰ διακηρύξει: «Στοὺς Κῶους παρέχω τὸ βόδι. Οἱ Κῶοι ἂς καταβάλουν τὸ ἀντίτιμο στὴν Ἑστία». Κατόπιν, οἱ ἀξιωματοῦχοι δίνουν ἀμέσως ὄρκο καὶ ἐκτιμοῦν τὴν ἀξία τοῦ βοδιοῦ. Ὁ κήρυκας ἀνακοινώνει τὸ ἀντίτιμο. Ἐπειτα, ὀδηγοῦν τὸ βόδι στὸν βωμὸ τῆς θυσίας.⁹⁷

⁹¹ Jeffery 1990, 298, 306 σημ. 53.

⁹² IG i3 6 = Sokolowski 1962, 3· Clinton 1974, 10-13.

⁹³ Sokolowski 1954, 156. Ἄλλα παραδείγματα λατρευτικῶν πληρωμῶν σὲ χρῆμα κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα: Sokolowski 1969, ἀρ. 12 (Ἀθήνα), 178 (Ἀττική)· Sokolowski 1962, ἀρ. 38 (Δελφοί), 85 (Λίνδος).

⁹⁴ Πβ. Stengel 1920, 116-117· Burkert 1983, 7 καὶ σημ. 29 [έλλ. ἐκδ.: 42 καὶ σημ. 29]. Τὰ ἱερὰ μποροῦσαν νὰ πουλήσουν ἀκόμη καὶ κοπριά: Sokolowski 1969, ἀρ. 67.28-30 (Τεγέα, ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ.). Γιὰ μιὰ (πολὺ μεταγενέστερη) περιγραφή τῆς ἀγορᾶς σφαγίων σὲ ἕνα ἱερό, βλ. Αἰλ. Π. ζώ. ιδιότ. 10.50.

⁹⁵ IG i3 244 = Sokolowski 1969, ἀρ. 10. Γιὰ τὴν πώληση τοῦ κρέατος τῆς θυσίας, βλ. Berthiaume 1982, 62-70.

⁹⁶ Cavanaugh 1996, 36-39. Πβ. π.χ. IG i3 391 (Cavanaugh 6, 126). Γιὰ τὴν περίπτωση ἐνὸς ἱεροῦ ποὺ ἀγοράζει ἀναθήματα μὲ τὶς εἰσπράξεις ἀπὸ τὴν πώληση δορῶν, βλ. Sokolowski 1955, ἀρ. 72.48-50 (3ος αἰῶνας π.Χ.).

⁹⁷ Sokolowski 1969, ἀρ. 151.

Από τις μαρτυρίες όλης αυτής της περιόδου αναδεικνύεται ότι ή λατρεία σαφέστατα έξαρτάται από τὸ χρῆμα⁹⁸ — όποιαδήποτε καί ἂν εἶναι ή πηγή του. Στις ἐπιγραφές, τούτη ή έξάρτηση περιγράφεται κάποτε με ιδιαίτερη ἐνάργεια: «νὰ οἰκοδομηθῶν τρεῖς σιταποθήκες στήν Ἐλευσίνα σύμφωνα με τὰ πατροπαράδοτα ... ἀπὸ τὰ χρήματα (ἀργύριον) τῶν θεαινῶν»⁹⁹ «νὰ γίνουιν θυσίες... με τὰ χρήματα (ἀργύριον) ἀπὸ τὸ λατομεῖο»¹⁰⁰ «όποιος ἀγοράσει τὴ λάσπη ... νὰ δώσει τὰ χρήματα (ἀργύριον) στὸν Νηλέα».¹⁰¹ Τὰ χρήματα μπορεῖ νὰ προέρχονται καί ἀπὸ ἐξαιρετικά ἀπομακρυσμένες πηγές. Ἐπιστρέφοντας στήν Ἑλλάδα, ὁ Ἀλκμαίων ἔφερε ἀπὸ τὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ Κροίσου χρυσάφι διπλάσιο ἀπὸ ὅσο μποροῦσε νὰ μεταφέρει ἐπάνω του, καί με τὸ χρυσάφι αὐτὸ ἀγόρασαν, μεταξὺ ἄλλων, τὸ πάριο μάρμαρο γιὰ τὴν πρόσοψη τοῦ δελφικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα.¹⁰² Ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει ὅτι με τὰ χρήματα (ἀργύριον) ποὺ εἰσέπραξε πωλώντας λάφυρα ἀπὸ τις περιπέτειές του στή Μικρὰ Ἀσία ἀγόρασε γῆ κοντὰ στήν Ὀλυμπία καί ἔχτισε βωμὸ καί ναό, ἐνῶ με τὸ ἕνα δέκατο ἀπὸ τὴ σοδειὰ χρηματοδοτοῦσε τὴν ἐτήσια θυσία του πρὸς τὴν Ἄρτεμη, ή ὁποία ἐξασφάλιζε κρέας καί διάφορα ἄλλα φαγώσιμα στὸν τοπικὸ πληθυσμό.¹⁰³

Ἀνάμεσα στοὺς οικονομικοὺς ρόλους τοῦ μεσοποταμιακοῦ καί τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ἱεροῦ ὑπάρχει μία βασική διαφορά, τὴν ὁποία σκιαγράφησα παραπάνω, μολονότι ὑπάρχουν ταυτόχρονα καί πολλές ὁμοιότητες. Γιὰ παράδειγμα, στὸν μεσοποταμιακὸ ναὸ ἀφιέρωναν ἄφθορα ἀναθήματα.¹⁰⁴ Καί ἀντιστρόφως, ἀπαντᾷ κάποτε καί στήν ἀρχαιοελληνική λατρεία ή προσφορά ἐδωδῶν καί ποσίμων στὸν θεό, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὅτι παρευρίσκεται στὸ γεῦμα.¹⁰⁵ Ὁ Μάρτιν Οὐέστ ἔχει συντάξει ἕναν ἐκτενὴ κατάλογο με χαρακτηριστικὰ κοινὰ στήν ἀρχαιοελληνική καί στή σημιτική (ιδίως στή δυτικοσημιτική) θυσία, μαζί με

⁹⁸ Τὴν έξάρτηση αὐτὴ τὴν ἐκφράζει ὡραιότατα ὁ Ἀριστοφάνης, *Πλοῦτ.* 137-142 (τὸ παράθεμα δίνεται στὸ 8E). Ἀντιδρώντας ἴσως στήν ἰσοπεδωτική δύναμη τοῦ χρήματος στή σφαίρα αὐτή, διάφορες διηγήσεις περιγράφουν τιμωρίες γιὰ τὴν ἀντικατάσταση ἱερῶν ζῶων ἢ σφαγίων (8B, σμ. 17), ὑποδηλώνοντας ἔτσι ὅτι τὸ ζῶο εἶναι κάτι τὸ μοναδικό.

⁹⁹ Τὸ περὶ ἀπαρχικῶν προσφορῶν ψήφισμα τῶν Ἐλευσινίων (IG i³ 78: βλ. παραπάνω, σμ. 89), στίχ. 10-12.

¹⁰⁰ Sokolowski 1962, ἀρ. 11.8 (ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα).

¹⁰¹ IG i³ 84 = Sokolowski 1969, ἀρ. 14.20-22 = SIG³ ἀρ. 93.b (418/417 π.Χ.).

¹⁰² Ἡρόδ. 5.62-63, 6.125.

¹⁰³ Ξενοφ. *Ἀνάβ.* 5.3.4-13. Ἦλεγαν ὅτι ὁ Νικίας χρηματοδότησε τὴν τέλεση θυσιῶν στή Δῆλο με τις προσόδους του ἀπὸ ἕνα κτῆμα ἀξίας 10.000 δραχμῶν, τὸ ὁποῖο ἀγόρασε ὁ ἴδιος καί τὸ δώρισε κατόπιν στὸν θεό: Πλούτ. *Νικ.* 3.7.

¹⁰⁴ 104 Ἄν καί ὁ Oppenheim 1977, 106 σημειῶνει: «τὸ εἰσόδημα προερχόταν πρωτίστως ἀπὸ τὴν ἐπένδυση δωρεῶν, δηλαδή ἀπὸ γαῖες ποὺ δώριζαν στὸν ναὸ οἱ βασιλεῖς, καί μόνο δευτερευόντως ἀπὸ περιστασιακές ἀφιέρωσεις λαφύρων, πολύτιμων ἀντικειμένων καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, αἰχμαλώτων πολέμου».

¹⁰⁵ Ὁ Burkert 1985, 107 θεωρεῖ ὅτι ή παρουσία τοῦ θεοῦ στὸ γεῦμα εἶναι «ή ἐξαίρεση». Ὁ Jameson 1994 παραθέτει μαρτυρίες μᾶλλον πιὸ ἐκτεταμένες, ἀλλὰ ή ποσότητα τοῦ φαγητοῦ ποὺ προσφέρεται στὸν θεὸ εἶναι σχετικὰ μικρὴ (σὲ σχέση με τὴν ποσότητα ποὺ καταλώνουν οἱ ἄνθρωποι ὅσο καί με τὴν ποσότητα ποὺ προσφέρεται στίς μεσοποταμιακές θεότητες).

άρκετους αρχαιοελληνικούς όρους που σχετίζονται με τη θυσία και φαίνεται να προέρχονται από τις σημαντικές γλωσσές.¹⁰⁶

Οί εν λόγω όμοιότητες έχουν μεγάλο ενδιαφέρον, αλλά —όπως και οι όμοιότητες ανάμεσα στο ελληνικό και στο μεσοποταμιακό έπος (4B)— δεν θα πρέπει να συσκοτίζουν τις βαθιές οικονομικοκοινωνικές διαφορές.¹⁰⁷ Στην αρχαιοελληνική πόλη, ή προσφορά έδωδίων προς τη θεότητα μπορεί, όπως και στη Μεσοποταμία, να σημαίνει τη μεταβίβαση των έδωδίων από τον παραγωγό στον καταναλωτή, και ό ιερέας (ή ένας μικρός αριθμός ιερέων) μπορεί να λάβει ένα συγκεκριμένο μερίδιο ή μερίδια του σφαγίου. Όσον αφορά όμως τις τρεις προαναφερθείσες διπολικές αντίθεσεις ανάμεσα στη Μεσοποταμία και στην Ελλάδα της ύστερης Έποχής του Χαλκού, διαπιστώνουμε ότι στην αρχαιοελληνική πόλη οι δύο από αυτές έχουν αντιστραφεί: οι δημοτελείς προσφορές έδωδίων προς τους θεούς γίνονται, κατά κανόνα, με τη διαμεσολάβηση του χρήματος και δεν αποσκοπούν στη συντήρηση μιās έλίτ, παρόλο που ένδέχεται να τις επιβάλλει ή πόλη. Έκείνο που διακρίνει την πόλη-κράτος είναι ό έμμεσος, οικονομικά περιθωριακός και συλλογικός χαρακτήρας της όλης διαδικασίας.

Αυτά τα τρία γνωρίσματα συνδέονται μεταξύ τους. Με μερικές εξαιρέσεις,¹⁰⁸ οι προσφορές που γίνονται προς τον θεό κατά τις δημοτελείς θυσίες είναι έμμεσες, καθώς πραγματοποιούνται με τη διαμεσολάβηση του χρήματος, είτε αυτό προέρχεται από την περιουσία του ίδιου του ναού (θησαυρούς, γή κτλ.) είτε το προσπορίζεται ή πόλη μέσω της φορολογίας. Ανάμεσα στις προσφορές και στη θεότητα παρεμβάλλονται τόσο ή απρόσωπη διαμεσολάβηση του χρήματος όσο και ό νομοθετικός και εκτελεστικός μηχανισμός της πόλεως. Ασφαλώς, το χρήμα μπορεί να λειτουργεί ως διαμεσολαβητής στην κατανομή των έδωδίων όχι μόνο στις δημοτελείς θυσίες αλλά και στη ζωή της πόλεως γενικότερα.¹⁰⁹

¹⁰⁶ West 1997, 38-42.

¹⁰⁷ Το ενδιαφέρον του Ουέστ, όπως και άλλων μελετητών αυτού του χώρου, περιορίζεται γενικά στην καταγραφή και έρμηνεία όρισμένων γλωσσικών, λογοτεχνικών κ.ά. αντιστοιχιών. Με ύποδοξη ειρωνεία, ό Ουέστ παρατηρεί ότι, μολονότι δεν θα είχε αντίρρηση να συγγράφει ένα βιβλίο που θα ύποδεικνυε τις διαφορές, δεν μπορεί να ύποσχεθεί ότι θα το διάβαζε κιάλας (σ. viii). Ασφαλώς, οι διαφορές είναι αναρίθμητες, και δεν θα μπορούσε να τις καταγράψει στο σύνολό τους ούτε και ό ίδιος ό Ουέστ. Όστόσο, οι όμοιότητες που επισημαίνονται σε όρισμένους τομείς είναι ακριβώς εκείνες που θα πρέπει να μάς παρακινήσουν και να μάς επιτρέψουν να κατανοήσουμε τις σημαντικές διαφορές στους τομείς αυτούς, για τις όποιες κατόπιν θα πρέπει ένδεχομένως να υίοθετήσουμε οικονομικοκοινωνική όπτική.

¹⁰⁸ Π.χ. τα μίσθωμα από τα κτήματα του ναού στην Ηράκλεια της Κάτω Ίταλίας κατά τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. καταβαλλόταν σε κριθάρι: Ampolo 1992· λίγοι ναοί είχαν στην ιδιοκτησία τους ζώα: σημ. 52 παραπάνω.

¹⁰⁹ Διαφωτιστική εξαίρεση αποτελούν οι Σπαρτιάτες, οι όποιοι δεν διέθεταν δικό τους νόμισμα ως τον 3ο αιώνα π.Χ., γεγονός που πρέπει να συσχετιστεί τόσο με τη συλλογική κατανάλωση των έδωδίων που συνεισέφερε κάθε Σπαρτιάτης από τη δική του σοδειά (Πλούτ. Λυκ. 12· Δικαίαρχος άπ. 72 Wehrli) —δηλαδή χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος, που καθώς είδαμε είχε μεγάλη σημασία στις δημοτελείς θυσίες της Αθήνας—, όσο και με την άνυπαρξία ενός μεγάλου αστικού κέντρου και ενός δημόσιου ταμείου στη Σπάρτη (Θουκ.1.80.4· Άριστοτ. Πολιτ. 1271bll). Στη Σπάρτη, την ανάπτυξη ενός κεντρικού αποθετηρίου άφθορου πλούτου (χρήματος)

Στὸν Ἀριστοφάνη, ὁ πολίτης τρώει τὸ γεῦμα του στὰ Παναθήναια (*Νεφέλες* 386), ἀλλὰ παίρνει μαζί του καὶ χρήματα στὴν ἀγορά, γιὰ νὰ προμηθευτεῖ κριθαρένιο ἀλεύρι (*Ἐκκλησιάζουσες* 818-819). Μερικὲς ἀπὸ τὶς λειτουργίες τοῦ μεσοποταμιακοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ τὶς ἐπιτελεῖ σὲ ἄλλες κοινωνίες τὸ χρῆμα, τὸ ὁποῖο ἐξασφαλίζει καὶ τὴν διανομὴ τροφῆς ἀλλὰ καὶ τὴν ἐναποθήκευση οἰκονομικῆς ἀξίας γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο σιτοδείας. Οἱ ἀρχαιοελληνικοὶ ναοὶ κατὰ κανόνα οὔτε ἀποταμιεύουν τροφή οὔτε ὀργανώνουν τὴν παραγωγή της σὲ μεγάλη κλίμακα, ἀλλὰ ἐνδέχεται νὰ στεγάζουν μεγάλα ἀποθέματα οἰκονομικῆς ἀξίας ὑπὸ μορφή πολυτίμων μετάλλων.¹¹⁰ Στὴν Ἑλλάδα, οἱ δημοτελεῖς θυσίες παρέχουν μεγάλες ποσότητες κρέατος,¹¹¹ ἀλλὰ σὲ σύγκριση μὲ τὶς δραστηριότητες τοῦ μεσοποταμιακοῦ ναοῦ ὁ ρόλος τους ὅσον ἀφορᾷ τὸ σύνολο τῆς οἰκονομίας παραμένει περιθωριακός.¹¹² Ἐπιπλέον, στὸ πλαίσιο τῆς δημοτελοῦς θυσίας, οἱ ἀρχαιοελληνικὲς θεότητες ἔχουν, ὅπως εἶδαμε, σχετικὰ περιθωριακὸ ρόλο ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὴν προμήθεια τῆς τροφῆς ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν συλλογικὴ κατανάλωσή της ἔξω ἀπὸ τὸν ναό. Ἔτσι, οἱ δημόσιες προσφορὲς ἐνδέχεται νὰ παίρνουν πρωτίστως τὴν μορφή κοινῶν γεύματος ἀνοιχτοῦ σὲ ὅλους, ὅπως βλέπουμε ἡδη στὸν Ὅμηρο. Ἡ κοινότητα —κυρίως ἡ πόλις, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑποδιαίρεσεις της, ὅπως οἱ δήμοι— ἐπιτελεῖ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς, οἰκονομικὲς καὶ νομικὲς λειτουργίες τὶς ὁποῖες στὴ Μεσοποταμία ἐπιτελοῦσε ὁ ναός, καὶ χρηματοδοτεῖ τὶς δημοτελεῖς θυσίες μὲ σκοπὸ τὴν παροχὴ τροφῆς ὄχι σὲ κάποια ἐλίτ ἀλλὰ στὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό. Μία συνέπεια πού ἔχει τοῦτος ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἔμμεσου, περιθωριακοῦ καὶ συλλογικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς θυσίας εἶναι ἡ τάση πρὸς τὸ συμβολικόν. Ὁ ρόλος τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι νὰ ἀπαιτεῖ τὴν συγκέντρωση τῆς τροφῆς καὶ τὴν παροχὴ της στὸν ἴδιο καὶ στὸν οἶκο του, ἀλλὰ μάλλον νὰ ἀπαιτεῖ ἕνα γεῦμα μὲ ἀνθρώπους γιὰ συνδαιτυμόνες, ἕνα γεῦμα πού ἔχει ζωτικὴ πολιτικὴ σημασία ὡς συμβολικὴ ἔκφραση κοινωνίας, συλλογικότητας καὶ συμμετοχικότητας.¹¹³ Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, πού ζεῖ σὲ μιὰ πλήρως ἐκχρηματισμένη πόλη-κράτος, ἐκεῖνο πού καθιστᾷ δυνατὴ τὴν κοινωνίαν μεταξὺ ἴσων (δηλαδή μεταξὺ συμβαλλόμενων μερῶν) εἶναι τὸ νόμισμα, τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸ ἰσοδυναμιῶν (συμμετρίας) ἀνάμεσα στὰ ἀγαθὰ.¹¹⁴

τὴν ἐμπόδιζε ἡ συντηρητικὴ παράδοση τῆς ἀναδιανομῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ, καὶ παρὰ τὴν πολιτικὴ σπουδαιότητά τους, οἱ Σπαρτιάτες δὲν εἶχαν μεγάλα ἀστικά κέντρα (*Θουκ.*1.10.2) καὶ δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν φιλοσοφία ἢ τὴν τραγωδία (πβ. κεφ. 9-14 παρακάτω). Φαίνεται πὼς ἦταν ἀπρόθυμοι νὰ χρηματοδοτήσουν τοὺς πολέμους τους μὲ κεφάλαια τοῦ (δελφικοῦ) ναοῦ (*Θουκ.*4.118.3), κάτι πού δὲν συμμερίζονταν ναυτικὲς δυνάμεις σὰν τὴν Ἀθήνα, πού βασιζόνταν στὸ χρῆμα: Davies 2001, 125.

¹¹⁰ Ἀκόμη καὶ ὅταν γίνονταν συνεισφορὲς σιτηρῶν στοὺς ναοὺς, Αὐτὲς μποροῦσαν νὰ πουληθοῦν, ὅπως συμβαίνει στὸ ἐλευσίνιο ψήφισμα πού προαναφέραμε (σημ. 96).

¹¹¹ Rosivach 1994, 67. 112

¹¹² Π.χ. Jameson 1988, 105-106.

¹¹³ Parker 1996, 1-3.

¹¹⁴ 114 *Hθ. Νικ.* 1133a17-19, 1133b16-19.

ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Έχοντας εξετάσει τὸν ρόλο πὸν διαδραμάτισε ἡ θυσία στὸν ἐκχρηματισμό, προχωροῦμε τώρα σὲ μία γενικὴ ἐξέταση τοῦ χρήματος στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Εἶναι προτιμότερο νὰ ἀναβάλουμε τὴ συζήτηση τοῦ νομίσματος, πὸν εἶναι μία εἰδικότερη μορφή χρήματος, γιὰ τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο σημαίνει ὅτι θὰ ἐξετάσουμε πρῶτα τὸ χρῆμα κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο (5B), γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε κατόπιν στὸν ὕστερο 7ο ἢ στὸν πρῶμο 6ο αἰῶνα, δηλαδὴ στὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία πρωτοεμφανίζεται τὸ νόμισμα. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ νόμισμα καὶ στὸ ἄσημον^F πολύτιμο μέταλλο — διάκριση πὸν σ' ἐμᾶς φαίνεται αὐτονόητη— δὲν ἀποτυπώνεται (ὅσο μπορούμε νὰ γνωρίζουμε) στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται τὸ νόμισμα. Στὰ κείμενα τοῦ 6ου αἰῶνα, λέξεις πὸν μπορεῖ νὰ δηλώνουν νομίσματα (στατήρ καὶ δραχμή) μπορεῖ ἐπίσης νὰ δηλώνουν μονάδες βάρους.¹ Τέτοιες ἀμφίσημες μνεῖες θὰ τίς περιλάβω στὴ γενικότερη κατηγορία τοῦ χρήματος, δηλαδὴ στὸ παρὸν κεφάλαιο. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τοῦ νομίσματος, οἱ Ἕλληνες χρησιμοποιοῦσαν ὡς χρῆμα ἄκοπο μέταλλο, τὸ ὁποῖο ἐξακολούθησε νὰ ἐπιτελεῖ αὐτὴ τὴ λειτουργία γιὰ πολὺ καιρὸ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐξάπλωση τοῦ νομίσματος. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες, τὸ χρῆμα ἦταν πολύτιμο μέταλλο (καὶ περιστασιακὰ χαλκὸς ἢ σίδηρος) — ἢ μᾶλλον δύο πολύτιμα μέταλλα, ἀσήμι καὶ κάποτε χρυσάφι, τὰ ὁποῖα συνδέονταν μέσω συναλλαγματικῆς ἰσοτιμίας— σὲ μορφή νομίσματος ἢ ὄχι.

Α' ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ: ΤΑ ΠΡΩΙΜΟΤΕΡΑ ΣΤΑΔΙΑ

Πότε χρησιμοποιοῦν οἱ Ἕλληνες γιὰ πρώτη φορὰ τὸ χρῆμα; Ἰχνη χρήματος δὲν συναντοῦμε οὔτε στὴν Ἑλλάδα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (4Δ) οὔτε καὶ στὸν Ἡσίοδο: στὸ ἔπος του *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, ὅπου ἡ οἰκονομικὴ θεματολογία θὰ μπορούσε ἄνετα νὰ δώσει λαβὴ γιὰ μνεῖες τοῦ χρήματος, ὁ πλοῦτος ταυτίζεται ἐν πολλοῖς μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς σιταποθήκης.²

Ἐξάλλου, τὸ χρῆμα, μὲ τὴ σχετικὰ στενὴ σημασία τῆς λέξης, ἀπουσιάζει ἐν πολλοῖς καὶ ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, στὰ ὁποῖα ἐντούτοις βρίσκουμε ὑποτυπώσεις τοῦ (2BΓ). Βρίσκουμε κυρίως μιὰ ἐνδειξη γιὰ τὰ πολύτιμα μέταλλα ὡς δεξαμενὴ οἰκονομικῆς ἀξίας στὸ χωρίο ἐκεῖνο τῆς *Ὀδύσσειας* ὅπου ὁ Ὀδυσσεύς ἰσχυρίζεται πῶς στὰ ταξίδια του συγκέντρωσε θησαυρούς, «χρυσάφι καὶ χαλκὸ καὶ καλοδουλεμένο σίδηρο», οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ θρέψουν δέκα γενιές

¹ Μόνο σὲ κείμενα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα (Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης, Ἀριστοφάνης) μπορούμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι ὅτι ὀρισμένες λέξεις δηλώνουν νομίσματα.

² Ἔργα 30-32, 300-301, 307, 374, 411, 476. Ὁ στίχος «τὰ ἀγαθὰ (χρήματα) εἶναι ἢ ψυχὴ/ἢ ζωὴ τῶν δύσμοιρων θνητῶν» (686), σὲ συμφραζόμενα σχετικὰ μὲ τοὺς κινδύνους τοῦ θαλάσσιου ἐμπορίου, μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει ἀποκλειστικὴ ἀφοσίωση (πὸν ὁμοίᾳ τῆς δὲν βρίσκουμε στὸν Ὅμηρο) στὴν ἐπιδίωξη τοῦ πλοῦτου ἀλλὰ ὄχι στὴν ἐπιδίωξη τοῦ χρήματος.

ἀνθρώπων τὴ μία μετὰ τὴν ἄλλη.³ Ἔτσι καὶ ὁ Ἡρόδοτος (1.24), ὅταν λέει ὅτι ὁ Ἀρίων, ἔπειτα ἀπὸ τὴ μουσικὴ περιοδεία του στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα, κέρδισε χρήματα ἀρκετὰ γιὰ νὰ κινήσει τὸ φονικὸ ἐνδιαφέρον τῶν Κορίνθιων ναυτικῶν, πιθανότατα ἐννοεῖ μὲ τὴ λέξη αὐτὴ χρήματα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο.

Περνώντας τώρα στὸν 7ο αἰώνα, τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀρχίλοχου δὲν περιέχουν καμία βέβαιη μνεία τοῦ χρήματος, ἀλλὰ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις περιέχουν ἴσως σχετικὸς ὑπαινιγμούς.⁴ Πρῶμο παράδειγμα γιὰ τὸ χρῆμα ὡς μέσο πληρωμῆς βρίσκουμε στὸν Λέσβιο Ἀλκαῖο, ποὺ παρατηρεῖ ὅτι «οἱ Λυδοί, ἀγανακτισμένοι μὲ τὶς συμφορὲς μας (ἢ «τὶς συμφορὲς τους»), μᾶς ἔδωσαν δύο χιλιάδες στατῆρες, ἂν μπορούσαμε νὰ μποῦμε στὴν ἄγια πόλη, παρόλο ποὺ ποτὲ δὲν εἶχαν δεῖ καλὸ ἀπὸ μᾶς οὔτε καὶ μᾶς ἤξεραν».⁵ Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀλκαῖος ἐνηλικιώθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 600 π.Χ., ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε πότε πέθανε.⁶ Ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα καὶ ἐξῆς, ὁ στατῆρ εἶναι κατὰ κανόνα νόμισμα, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ μέτρο βάρους. Δὲν γνωρίζουμε, στὴν πρῶμη αὐτὴ περίοδο,⁷ ἐὰν οἱ «στατῆρες» τοῦ Ἀλκαίου εἶναι νομίσματα ἢ μονάδες βάρους (ἢ τεμάχια μετάλλου μὲ συγκεκριμένες προδιαγραφές ἀλλὰ χωρὶς ἐπίσημα). Ὡς ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς πρῶτης πιθανότητας (νομίσματα) μποροῦμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὴ Λυδία (7A), τὸ ὅτι ἓνα τόσο μεγάλο ποσὸ⁸ δὲν ἐκφράζεται σὲ μονάδες μεγάλῃς ἀξίας, ὅπως οἱ μνῆς ἢ τὰ τάλαντα (ὅπως θὰ περιέμενε κανεὶς, ἂν τὸ ποσὸ εἶχε καταβληθεῖ σὲ ἄκοπο μέταλλο ἀντὶ γιὰ νομίσματα), καθὼς ἴσως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν προσδιορίζεται τὸ εἶδος τοῦ μετάλλου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, εἴτε οἱ «στατῆρες» ἦταν νομίσματα εἴτε ὄχι, μοιάζει ἀπίθανο στὴν πρῶμη τούτη περίοδο νὰ διέκριναν μὲ ξεχωριστὸ οὐσιαστικὸ τὸ ἔνσημο⁹ ἀπὸ τὸ ἄσημο μέταλλο. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὰ χρήματα αὐτὰ τὰ προσέφεραν οἱ Λυδοὶ γιὰ νὰ χρηματοδοτήσουν μιὰ ἐνέργεια ἢ γιὰ νὰ ἀνταμείψουν τὴν ὀλοκλήρωσή της. Ὅποιο ἀπὸ τὰ δύο καὶ ἂν ἰσχύει, τὸ ποίημα τοῦ Ἀλκαίου εἶναι, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἓνα παράδειγμα τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος τοῦ χρήματος.⁹ Ἐχει σημασία ὅτι ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ ἐντύπωση στὸν Ἀλκαῖο εἶναι ἡ δύναμη τοῦ χρήματος νὰ ὑπερβαίνει (ὅπως θὰ λέγαμε ἐμεῖς) τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνταπόδοσης, ἐφόσον

³ Ὀδ. Ξ 323-325· πβ. τ 293-294· βλ. 2B.

⁴ Ἀπ. 5 (ἡ ἀσπίδα εἶναι εἶδος ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ), 19 (ἀδιαφορία γιὰ τὰ πλούτη τοῦ πολυχρύσου τυράννου Γύγη), 34 (πληρωμὴ), 93a (χρυσάφι, τὸ ἰδιωτικὸ κέρδος προκαλεῖ δημόσια βλάβη), 124b (συνεισφορὰ στὸ κόστος, τίμος, τοῦ κρασιοῦ), 302 (τὰ χρήματα εὐκολὰ χάνονται).

⁵ 5 Ἀπ. 69 L-P. Ἀναφορὰ σὲ στατῆρες (κατὰ τὰ φαινόμενα) βρίσκουμε καὶ σὲ ἓνα ἀκόμη παπυρικὸ σπάραγμα ἀπὸ ποίημα τοῦ Ἀλκαίου, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι ὑπερβολικὰ ἀποσπασματικὰ καὶ δὲν ἐπιτρέπει συμπεράσματα γιὰ τὰ συμφραζόμενά του (63 Voigt): *χε]λίους στάτ[ηρας*.

⁶ Page 1955, 149-161.

⁷ Οἱ χρονολογικὰ ἐπόμενες ἀναφορὲς σὲ στατῆρες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ: βλ. (α) τὴν ἐπιγραφή (ποὺ ἀναφέρω παρακάτω) ἀπὸ τὴ Χίο τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰώνα· (β) τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἐφέσου SGDI VI 4 σημ. 29 (4Δ), ὅπου οἱ στατῆρες εἶναι μᾶλλον μονάδες βάρους· (γ) τὰ ἀποσπ. 32 καὶ 105 West τοῦ Ἰππώνακτα, Ἐφέσιου ποιητῆ τοῦ 6ου αἰώνα.

⁸ Breglia 1974, 7-8.

⁹ 6E. Προφανῶς ἐννοεῖται βίαη εἴσοδος στὴν πόλη (ἄγνωστο ποιά πόλη)· μὲ τὴ φρ. ἐς πόλιν ἔλθην ὁ Page 1955, 227 συγκρίνει τὴν Ἰλ. Μ 301.

μπορεί να κινητοποιήσει ανθρώπους με τους οποίους οι δωρητές δεν έχουν καμιάν απολύτως γνωριμία.

Η συναγωγή ελεγεριακών στίχων που μάς έχει παραδοθεί με το όνομα του Θεόγνη μοιάζει να περιέχει υλικό από το τέλος του 7ου ως τις αρχές του 5ου αιώνα. Κάποιοι από τους στίχους αυτούς (κυρ. 19-254) είναι πολύ πιθανό να προέρχονται από τον ίδιο τον Θεόγνη, τον οποίο οι αρχαίοι σχολιαστές τοποθετούσαν στο μέσο του 6ου αιώνα, αν και ο Ούέστ τον χρονολογεί στο δεύτερο μισό του 7ου.¹⁰ Η δύναμη του χρήματος ως απειλή για τις παραδοσιακές αξίες είναι θέμα που εμφανίζεται συχνά στους στ. 19-254 και άλλου στα Θεογνίδια (8Δ)· και στους στ. 77-78 λέγεται ότι ένας πιστός άνηρ αξίζει το βάρος του σε χρυσάφι και άσημι. Στην ποίηση του Σόλωνα, ή οποια μάλλον ανήκει στις αρχές του 6ου αιώνα, ο κατάλογος που απαριθμεί τις διάφορες μορφές πλούτου (άπ. 24) ξεκινά με το χρυσάφι και το άσημι. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στον Όμηρο (2Γ), τα πολύτιμα μέταλλα εξισώνονται πλέον απερίφραστα με τον πλούτο. Αλλά η πρώτη σαφής ένδειξη για τη χρησιμοποίηση χρήματος (εκτός ίσως από το χωρίο του Αλκαίου και τα πρωιμότερα σωζόμενα νομίσματα, που προέρχονται περίπου από την ίδια εκείνη περίοδο: 7B) βρίσκεται, κατά τα φαινόμενα, στη νομοθεσία του Σόλωνα.

Το όμηρικό έπος είναι το δημιουργήμα μιας κοινωνίας που όχι μόνο βρίσκεται στη διαδικασία της ανάπτυξης της πόλης-κράτους αλλά και πρόκειται σύντομα να γίνει η πρώτη πλήρως εκχρηματισμένη κοινωνία της ιστορίας. Η όμηρική αφήγηση συνδυάζει την αντιπαλότητα, ή οποία προκύπτει έπειτα από αλληπάλληλες κρίσεις που υφίσταται ή ανταπόδοση (2Δ), με την εντυπωσιακή συλλογικότητα της ζωοθυσίας (2Ε). Έτσι και η πόλη-κράτος αναπτύσσεται, μεταξὺ άλλων, θεσμοθετώντας τρόπους για την κεντρική επίλυση κρίσεων οι οποίες πλήττουν την ανταπόδοση, ενώ συγκροτείται με επίκεντρο τον τόπο όπου τελείται συλλογικά ή ζωοθυσία. Και ιδίως από αυτούς τους δύο τομείς στους οποίους δραστηριοποιείται ή πρώτη πόλη-κράτος προέρχονται οι πρωιμότερες ενδείξεις μας, στη νομοθεσία του Σόλωνα, για την κυκλοφορία του χρήματος (μάλλον κατά το 593 π.Χ. περίπου).

Η συλλογικότητα της ζωοθυσίας έχει μια έγγενη τάση προς εκχρηματισμό (4Δ), και ή πόλη-κράτος έχει λόγο να ενδιαφέρεται γι' αυτήν. Έτσι, το έορτολόγιο του Σόλωνα φαίνεται ότι καθόριζε το αντίτιμο που έπρεπε να καταβληθεί για κάθε σφάγιο που προσφερόταν στις δημοτελείς θυσίες (4Δ). Ο άλλος βασικός τομέας¹¹ στον οποίο όριζε χρηματικά ποσά ή σολώνεια νομοθεσία ήταν οι

¹⁰ West 1974, 65-71. Ο Lane Fox 2000, 37-40 τον χρονολογεί μεταξύ 600 και 550 π.Χ.

¹¹ Στη σολώνεια νομοθεσία εμφανίζονται και άλλες όμηρικές μορφές πληρωμής: ή ανταμοιβή και το έπαθλο (2Α). Τώρα όμως οι πληρωμές αυτές εκφράζονται σε «δραχμές», παρόλο που ο νόμος ό σχετικός με τα έπαθλα είναι άπιθανό να προέρχεται από τον Σόλωνα: βλ. F92 (από τα άποσπάσματα που ό Ruschenbusch θεωρεί γνήσια) και 143a. Ανταμοιβές προβλέπονταν για όσους αίχμαλώς λίκους και λυκόπουλα.

ἀποζημιώσεις σὲ περίπτωση βλάβης. Πέντε¹² ἀπὸ τοὺς σωζόμενους νόμους τοῦ Σόλωνα ἀναφέρουν ἀποζημιώσεις (ἢ πρόστιμα) ἐκπεφρασμένες σὲ δραχμές.¹³ Οἱ δραχμές ἐδῶ προφανῶς δὲν εἶναι νομίσματα, τὰ ὁποῖα εἶναι σχεδὸν βέβαιο πῶς ἦταν ἀκόμη ἄγνωστα στὴν Ἀθήνα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ἴσως ἦταν σταθμὰ ἀσήμου ἀργύρου.¹⁴ Εἶναι ὅμως πιθανότερο ὅτι οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνα στὴν πρωταρχικὴ μορφή τοὺς ἔκαναν λόγο γιὰ «στατήρες», οἱ ὁποῖοι ἀργότερα ἀντικαταστάθηκαν μὲ «δραχμές».¹⁵

Στὶς ὁμηρικὲς ἀφηγήσεις, μεγάλη σημασία ἔχει ἡ ἀπόρριψη τῆς προσφερόμενης ἀποζημίωσης, ιδίως τοῦ Ἀγαμέμνονα ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεῦα καὶ τῶν μνηστήρων ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεῦα. Μὲ δεδομένο ὅτι τὸ δικαστήριον θὰ ἀποτελέσει κορυφαῖο θεσμὸ τῆς πόλης-κράτους, ἔχει σημασία ὅτι ἡ μόνη δίκη ποὺ συναντοῦμε στὸν Ὅμηρον (στὶς μὴ ἥρωικὲς σκηνὲς ποὺ ἀπεικονίζει ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλεῦα) πιθανότατα ἀφορᾷ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον οἱ συγγενεῖς ἑνὸς δόλοφονημένου θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦν τὴν ἀποζημίωση ποὺ τοὺς προσφέρεται, καθὼς καὶ ὅτι στὴν ἑν λόγω δίκη συναντοῦμε τὴ μίαν ἀπὸ δύο μόνο περιπτώσεις ὅπου τὸ ὁμηρικὸ ἔπος μνημονεύει συγκεκριμένη ποσότητα χρυσοῦ αὐτὴν καθεαυτὴν (δηλαδὴ ὄχι ὡς μέρος ἑνὸς καταλόγου).¹⁶ Ἡ κοινωνικὴ εἰρήνην ἀπαιτεῖ γενικὴ συμφωνία τόσο ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅσο καὶ σχετικὰ μὲ τὸ ποσοδὸν ποὺ θὰ καταβληθεῖ ὡς ἀποζημίωση γιὰ βλάβη· (ιδίως σὲ περιπτώσεις φόνου),¹⁷ πράγμα ποὺ ἀναδεικνύεται ἐπομένως μεῖζον μέλημα τῆς ἀναπτυσσόμενης πόλης-κράτους.

¹² F26, 30, 33, 65 Ruschenbusch 1966. Βλ. περαιτέρω 7Γ. Νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης τὸ F36, ποὺ μνημονεύει (κυμαινόμενο) πρόστιμο ἀντίστοιχο μὲ τὴν ἀξία τῆς περιουσίας (ὅποσον ἂν ἀξιὸν ἦ). Ἄν καὶ δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι, ὅλα τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα ἀνήκουν σὲ αὐτὰ ποὺ θεωρεῖ γνήσια ὁ Ρούσενμπους (βλ. καὶ Rhodes 1981, 133), καὶ μάλιστα δύο ἀπὸ αὐτὰ (F36, 65) προέρχονται, σύμφωνα μὲ τὶς πηγές μας, ἀπὸ τοὺς ἄξονες τοῦ Σόλωνα [γιὰ τοὺς ἄξονες, βλ. 4Δ σημ. 74]. Ἡ νομοθεσία τοῦ Δράκοντα προέβλεπε ἀποζημίωση (ἢ πρόστιμο) ἴση μὲ τὴν ἀξία εἴκοσι βοδιῶν (Πολυδ. 9.61 ἀποτίνειν εἰκοσάβοιον).

¹³ Δὲν ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι οἱ «δραχμές» ἦταν ἀργυρῆς, ἀλλὰ αὐτὸ μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὴν σημασία ποὺ εἶχε ὁ ἀργυρὸς στὴ σολώνεια οἰκονομία ([Ἀρι-στοτ.] Ἀθην. Πολιτ. 8.3· Λυσ. 10.18: σημ. 25 παρακάτω) καὶ στοὺς ἐξ ἀνατολῶν γείτονες τῶν Ἑλλήνων, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἐπικείμενη, τότε, εἰσαγωγή τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος στὴν Ἀθήνα.

¹⁴ Kroll 1998. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ καθιέρωση, στὸ πλαίσιο τῆς πόλης-κράτους, ἑνὸς ὁμοιόμορφου συστήματος μέτρων καὶ σταθμῶν εἶναι σημαντικὴ προϋπόθεση, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς χρήμα τὰ ὁμοιόμορφα σταθμὰ ἀπὸ πολυτίμο μέταλλο: βλ. Crawford 1982, 5-10, ὁ ὁποῖος ἀσπάζεται τὴ θέση τοῦ Τζ. Μ. Κέννυς ὅτι τὸ ἐπόμενο βῆμα, δηλαδὴ ἡ ἐφεύρεση τοῦ νομίσματος, ἦταν σχετικὰ ἀσήμαντο ὡς πρὸς τὶς συνέπειές του (κατὰ τὴ γνώμη μου ὅμως πρόκειται γιὰ ἐσφαλμένο συμπέρασμα). Γιὰ τοὺς σταθμητικὸς κανόνες^Γ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ χρήματος, βλ. τὴ σχετικὰ πρόσφατη ἐπισκόπηση τοῦ Kroll 2001α.

¹⁵ 7Δ· Morkholm 1982· Haarer 2000, 1.182-183.

¹⁶ 16 2Γ Ἰλ. Σ 497-508 (κυρ. 499-500). Γιὰ τὸ χωρίο αὐτὸ ἔχουν προταθεῖ διάφορες ἐρμηνεῖες, μὲ πιὸ πρόσφατη ἐκείνη τοῦ Westbrook 1992. Τὰ νόημα τοῦ στ. 508 φαίνεται νὰ εἶναι ὅτι τὸ χρυσάφι θὰ δοθεῖ σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς δικαστές. Ἐχὼ τὴ γνώμη ὅτι πρόκειται γιὰ ἐμβόλιμο στίχο, ἢ γιὰ διασκευὴ ἀπὸ κάποιον ποὺ δὲν κατάλαβε τὸ πραγματικὸ νόημα, καὶ ὅτι ἀρχικὰ τὸ χρυσάφι προοριζόταν ὡς ἀποζημίωση.

¹⁷ Γιὰ τὸν Ὅμηρον, βλ. 2Α (6). Στὴ συγκριτικὴ του μελέτη, ὁ Grierson 1978, 19 καταλήγει ὅτι «ὅταν μία κοινωνία ἔχει ἀνεπτυγμένη τὴν ἔννοια τοῦ χρήματος ὡς καθολικοῦ μέτρου ἀξίας,

Οί σχετικές μαρτυρίες δὲν περιορίζονται μόνο στὸν Σόλωνα. Ὁ προσδιορισμὸς τῶν ποινῶν εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ προπάντων μνημονεύουν οἱ παραδόσεις σχετικά μὲ τοὺς πρώτους νομοθέτες, καὶ μάλιστα σχετικά μὲ τὸν πρῶτο ἀπὸ ὅλους, τὸν Ζάλευκο ἀπὸ τοὺς Ἐπιζεφύριους Λοκρούς, ποὺ ἔζησε μᾶλλον στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα¹⁸ καί, σύμφωνα μὲ τὸν Ἐφορο,¹⁹ ἱστορικὸ τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., καθόρισε στὴ νομοθεσία του ποινές, ὥστε τὰ ἴδια ἀδικήματα νὰ τιμωροῦνται μὲ τὶς ἴδιες ποινές, ἐνῶ προηγουμένως οἱ δικαστὲς ἐπέβαλλαν διαφορετικές ποινές γιὰ τὰ ἴδια ἀδικήματα. Ἡ «ἀκρίβεια» ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη χαρακτηρίζει τοὺς νόμους ἐνὸς ἄλλου θρυλικοῦ νομοθέτη, τοῦ Χαρώνδα ἀπὸ τὴν Κατάνη (τέλος 6ου αἰώνα;), μπορεῖ κάλλιστα νὰ περιλάμβανε τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸ τῶν ποινῶν.²⁰ Πληροφορίες γιὰ τὴν πρῶτη νομοθεσία τῶν Ἑλλήνων μᾶς δίνουν καὶ οἱ ἐπιγραφές. Ἀπὸ τὴν Κρήτη ἔχουμε ἐπιγραφές τοῦ 6ου αἰώνα (καὶ δύο ἴσως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου), οἱ ὁποῖες προβλέπουν τὴν πληρωμὴ προστίμου σὲ λέβητες καὶ τρίποδες;²¹ σὲ τούτη τὴν περίπτωση, τὸ κράτος ἐπιβάλλει ὁμοιομορφία, ἀλλὰ τὰ ἀντικείμενα ποὺ καταβάλλονται ὡς πρόστιμο ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνήκουν στὸν ὀμηρικὸ κόσμον τῶν πολύτιμων ἀγαλμάτων (ἐνῶ ἔχουν καὶ θυσιαστήρια λειτουργία)· δύσκολα μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς χρῆμα. Νόμος ποὺ ἀναγράφεται σὲ χιακὴ ἐπιγραφή τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰώνα ἀπαιτεῖ τὴν καταβολὴ «στατήρων», δηλαδὴ μονάδων πολύτιμου μετάλλου, ἂν ὄχι νομισμάτων (δὲν εἶναι σαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ πρόστιμο ἢ γιὰ προκαταβολή).²² Ἄλλος νόμος, ἀπὸ ἐρετριακὴ ἐπιγραφή τοῦ 525 π.Χ.· περίπου, τὸν ὁποῖο θὰ συζητήσουμε στὸ 7Δ, ἀναφέρεται στὴν ἐπίσημη ἀπαίτηση γιὰ πληρωμὴ σὲ στατήρες καὶ γιὰ καταβολὴ προστίμου ἢ ἀποζημίωσης σὲ «ἀποδεκτὰ πράγματα/χρήματα» — πρόκειται μᾶλλον γιὰ νομίσματα.²³ Μιὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐπιγραφή τοῦ 525 π.Χ. περίπου, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ προέρχεται

ἰσχύει, πιστεύω, στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὅτι στὸ ὑπόβαθρό της βρίσκεται ἓνα σύστημα νομικῶν ἀποζημιώσεων γιὰ προσωπικὲς βλάβες, τὸ ὁποῖο ταυτόχρονα καλεῖ σὲ ἀμοιβαίες συγκρίσεις καὶ ἐπηρεάζει κάθε μέλος τῆς κοινότητας».

¹⁸ Adcock 1927, 101· Muhl 1928, 457-461· Dunbabin 1948, 68-75· ὁ Holkeskamp 1999, 188 ἐκφράζει σκεπτικισμό.

¹⁹ 70 F139 FGr H.

²⁰ 20 Πόλη. 1274b8 (πβ. 1297a22)· πβ. Ἡρώνδας, *Μίμ.* 2.46-48· αὐτὸ τὸ δέχεται ἀκόμη καὶ ὁ δύσπιστος Holkeskamp 1999, 135. Σύμφωνα μὲ τὸν Διόδωρον τὸν Σικελιώτη (13.35.4), ἡ ἔξονυχιστικὴ ἀκρίβεια σχετικά μὲ τὸν καθορισμὸ τῶν ποινῶν χαρακτηρίζει τὴ νομοθεσία τοῦ Διοκλῆ τοῦ Συρακούσιου (παλαιότερου νομοθέτη). Νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ Πιπτακὸς ὁ Μυτιληναῖος (περ. 650-570 π.Χ.) δόρισε αὐστηρότερες ποινές γιὰ ἀδικήματα ποὺ διαπράττονταν σὲ κατάσταση μέθης (Ἀριστοτ. *Πολιτ.* 1274M8-22). Βλ. ἐν γένει Gagarin 1986, 64-65. Πβ. καὶ Ἡρόδ.3.52.1: ὁ Περίανδρος, ὁ τύραννός της Κορίνθου (περ. 627-587 π.Χ.), προσδιορίζει συγκεκριμένο ποσὸ (*ζημίην ... ὄσσην δὴ εἶπας*) ποὺ θὰ πρέπει νὰ καταβληθεῖ ὡς ποινὴ στὸν Ἀπόλλωνα.

²¹ Van Effenterre / Ruze 1994-1995, I ἀρ. 12, 82, II ἀρ. 11, 22, 38, 92.

²² Van Effenterre / Ruze 1994,1 ἀρ. 62. Οἱ «στατήρες» σὲ ἐπιγραφή τῆς ἴδιας ἐποχῆς (SGDI iv 4 ἀρ. 49· βλ. 4Δ) εἶναι μᾶλλον μονάδες βάρους: Mangano 1974, 72.

²³ *χρέματα δόκιμα*. Ὅπως σὲ ὅλες τὶς πρώιμες ἐπιγραφές, ἔτσι καὶ ἐδῶ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἔχουμε νὰ κάνουμε συγκεκριμένα μὲ νομίσματα.

ἀπό τους Λεοντίνους, πιθανῶς ἀναφέρεται σὲ χρηματικὰ ποσὰ, ἴσως πρόστιμα.²⁴ Τέλος, ἔχουμε πολυάριθμες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ βου αἰώνα καὶ ἔξης, στὴν Κρήτη καὶ ἄλλου, στὶς ὁποῖες ὀρίζεται ἡ καταβολὴ προστίμων ἢ ἀποζημιώσεων (καθὼς καὶ ἄλλα εἶδη πληρωμῶν) σὲ στατήρες, δραχμὲς ἢ μνές.²⁵

Στοὺς νόμους αὐτοὺς διακρίνουμε μία κοινωνικὴ διεργασία πὺν ὀδήγησε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ χρήματος. Θὰ σταθοῦμε ἰδιαίτερα στοὺς νόμους τοῦ Σόλωνα, γιὰ τοὺς ὁποῖους διαθέτουμε τὶς πιὸ λεπτομερεῖς πληροφορίες. Πρῶτα ἀπ' ὄλα, φαίνεται ὅτι ἡ σολώνεια νομοθεσία προβλέπει τὴ χρήση τοῦ ἴδιου μέσου (τοῦ ἀργύρου) γιὰ διαφορετικὰ εἶδη πληρωμῶν. Τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐνθαρρύνει τὴ χρήση τοῦ ἀργύρου ὡς καθολικοῦ μέσον πληρωμῶν.²⁶ Ἐπειτα, τὸ ἴδιο ἀδίκημα τιμωρεῖται πάντοτε μὲ τὴν ἴδια ποινὴ, ὄλα τὰ εἶδη ἀδικημάτων ἀντιστοιχοῦν πάντοτε σὲ ἐπακριβῶς προσδιορισμένες ποινές, μὲ τὴν καθεμιά τους νὰ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἴδια πάντοτε μονάδα (ἀργύρου), πὺν εὐκόλα μπορεῖ νὰ ποσοτικοποιηθεῖ, καὶ ὄλα αὐτὰ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ιδιότητα, τὴ θέση ἢ τὴ θέληση τοῦ ἐνόχου, τοῦ θύματος ἢ τοῦ δικαστῆ — τὸ τίμημα, κατὰ κάποιον τρόπο, ἐνυπάρχει στὸ ἀδίκημα.²⁷ Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἀποζημίωσης συνοδεύεται ἀπὸ ποσοτικὴ ἀκρίβεια, ὁμοιομορφία καὶ ἀποπροσώπηση — μιὰ διεργασία πὺν εἶναι ἐμφανὴς καὶ στὴν ἀπόφαση τοῦ Σόλωνα νὰ διαιρέσει τοὺς πολίτες σὲ τάξεις ἀνάλογα μὲ τὶς ἀκριβεῖς ποσοτικὲς κατηγορίες τοῦ εἰσοδήματός τους καὶ ὄχι ἀνάλογα μὲ τὴν καταγωγὴ τους.²⁸ Ἐπιπλέον, ὄλα αὐτὰ τὰ πρόστιμα ἢ οἱ ἀποζημιώσεις, πὺν καταβάλλονται σὲ ποσότητες ἀργύρου, ἀνήκουν στὴν ἴδια μαθηματικὴ κλίμακα μὲ ἄλλα πράγματα πολὺ διαφορετικοῦ χαρακτήρα — τὰ κρατικὰ βραβεῖα καὶ τὶς ἀξίες διάφορων σφαγίων. Ὁ ἀργυρος ἐξελίσσεται σὲ καθολικὸ μέτρο ἀξίας.

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὁ κρίσιμος ρόλος τοῦ κράτους στὴ διαδικασία αὐτὴ. Κάποιοι ἀπὸ τοὺς νόμους ὀρίζουν ποσὰ πὺν πρέπει νὰ καταβληθοῦν τόσο στὸ θύμα ὅσο καὶ «στὸ δημόσιο» (ταμεῖο).²⁹ στὴν πρώτη περίπτωση,

²⁴ SEG 4.64· Jeffery 1990, 242.

²⁵ Γιὰ πρῶμα παραδείγματα, βλ. Van Effenterre / Ruze 1994-1995, 1 ἀρ. 4, 15, 16, 23, 24, 29, 48, 59, 84, 85, 108, II ἀρ. 17. Γιὰ τὸν στατήρα, τὴ δραχμὴ καὶ τὴ μνᾶ ὡς μέτρα ἀξίας, βλ. I ἀρ. 6, 7, 19, 36. Γιὰ πρῶμα παραδείγματα ὀβελῶν μὲ χρηματικὴ, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἀξία, βλ. I ἀρ. 25, 96 (Ἀττικὴ = JG i³ 4), II ἀρ. 1 (Ἀττικὴ = IG i3 2-3), 62.

²⁶ Πβ. σημ. 13 παραπάνω. Μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς χρήσεις τοῦ ἀργύρου στὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία τῆς σολώνειας περιόδου ὑποδηλώνεται σὲ μιὰ φράση πὺν παραθέτει ὁ Λυσίας (*Κατὰ θεομνήστου* α', 18) ἀπὸ «τοὺς παλαιοὺς νόμους τοῦ Σόλωνα»: «Τὰ χρήματα (τὸ ἀργύριον, πὺν κατὰ λέξη σημαίνει μικρὸς ἀργυρος) νὰ εἶναι στάσιμον (νὰ ζυγίζεται) μὲ βάση ὅποια τιμὴ ἐπιλέξει ὁ δανειστής», πράγμα πὺν ὑποδηλώνει ὅτι τὰ ἐντοκα δάνεια μποροῦσαν νὰ ἔχουν τὴ μορφή σταθμισμένου ἀργύρου: Kroll 1998, 228-229· πβ. Schaps 2001.

²⁷ Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἐκφράζεται ρητᾶ, ἐντέλει, στὸν Ἀριστοτ. *Ἠθ. Νικομ.* 1132a2-7.

²⁸ Ἴσως ὅμως αὐτὸ νὰ ἴσχυε μόνο γιὰ τὴν πλουσιότερη τάξη: βλ. 4Δ. Ὁ Σόλων δὲν ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ προσδιορίσει αὐτὲς τὶς ποσοτικὲς κατηγορίες μὲ βάση τὰ χρηματικὰ ἰσοδύναμά τους, ἴσως ἐπειδὴ προτίμησε νὰ τὶς συνδέσει μὲ τὴν παραδοσιακὴ καὶ περιβλεπτὴ συνήθεια τῶν ἐορταστικῶν προσφορῶν: Connor 1987.

²⁹ 29 F32, 33, 36, 65 Ruschenbusch 1966.

πού αποτελεί και τὸ πρωιμότερο, ἱστορικά, εἶδος πληρωμῆς, πρόκειται γιὰ ἀποζημιώσεις, ἐνῶ στὴ δευτέρη γιὰ πρόστιμα. Τὸ κράτος, ὅπως καὶ ὁ ναός, εἰσπράττει εἰσφορὲς καὶ πρόστιμα, φυλάσσει τὰ χρήματα σὲ δημόσιο ταμεῖο, καὶ τὰ δαπανᾷ (κυρίως γιὰ τὴν ἀγορὰ σφαγίων). Ἡ ἀριστοτελικὴ *Ἀθηναίων Πολιτεία* (8.3) ἀναφέρει ὅτι σὲ σολώνειους νόμους πού εἶχαν περιπέσει σὲ ἀχρησία ὑπάρχει συχνὰ ἡ φράση «οἱ ναύκραροι νὰ εἰσπράξουν» καὶ «ἢ δαπάνη νὰ προέλθει ἀπὸ τὸ ναυκραρικὸν ἀργύριον».³⁰ Πολύτιμα μέταλλα ἀποταμιεύονταν στὰ ἱερὰ ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα (3BΓ). Οἱ πρωιμότερες ὁμως μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀποταμίευση πολύτιμων μετάλλων ἀπὸ τὸ κράτος, καὶ μάλιστα γιὰ σκοποὺς πληρωμῶν, βρίσκονται στὴ σολώνεια νομοθεσία. Φαίνεται ὅτι ὁ ἄργυρος εἶχε ἐπίσης καταστεῖ μέσο γιὰ τὴν ἀποταμίευση οικονομικῆς ἀξίας. Ἔτσι, οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνα μαρτυροῦν, σὲ κάποιον βαθμό, ὅτι ὁ ἄργυρος ἐπιτελοῦσε καὶ τὶς τέσσερις λειτουργίες τοῦ χρήματος (1Γ), ἂν καὶ ὄχι ὅτι ἐπιτελοῦσε καὶ τὶς τέσσερις λειτουργίες καθολικὰ καὶ ἀποκλειστικὰ. Ἐντούτοις, ἐπειδὴ ἡ πόλη-κράτος ἀποτελεῖ ἓνα ἀλληλένδετο σύστημα ἀπὸ συλλογικὲς πρακτικὲς, θεσμοὺς καὶ πεποιθήσεις, μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε ὅτι οἱ νόμοι τῆς πόλεως πού ὀριζαν χρηματικὲς πληρωμὲς παρῆσαν τὴ συλλογικὴ ἐξουσία πού χρειαζόταν, ὥστε νὰ ὑπάρξει συλλογικὴ ἐμπιστοσύνη στὸ χρῆμα καὶ στὴ μελλοντικὴ ἐγκυρότητά του, ἢ ὅποια μὲ τὴ σειρά τῆς ἦταν ἀπαραίτητη, ὥστε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ τὸ χρῆμα ὡς καθολικὸ καὶ ἐντέλει ἀποκλειστικὸ μέσο πληρωμῶν καὶ ἀνταλλαγῶν.

Ἄν, ὅπως φαίνεται πιθανό, τὸ νόμισμα ἄρχισε νὰ ἐξαπλώνεται στὶς Ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰῶνα, καὶ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα κατὰ τὰ μέσα περιόδου τοῦ 6ου αἰῶνα (7B), τότε μὲ βάση τὶς μαρτυρίες πού ἔχουμε συγκεντρώσει ὡς τώρα μποροῦμε νὰ συναγάγουμε ὅτι τὰ πολύτιμα νομίσματα χρησιμοποιοῦνταν ὡς χρῆμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ νομίσματος. Τοῦτο εἶναι κάτι ἀναμενόμενο: ἡ ταχύτατη ἐξάπλωση τοῦ νομίσματος, πού ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο, μοιάζει νὰ προϋποθέτει κάποια ἐξοικείωση μὲ τὸν ρόλο τοῦ πολύτιμου μετάλλου ὡς χρήματος.³¹ Ἡ παρατήρηση τοῦ Σόλωνα ὅτι ὁ πόθος γιὰ τὰ χρήματα

³⁰ Οἱ ναύκραροι ἦταν, τουλάχιστον σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο (5.71), ἀξιωματοῦχοι μὲ μεγάλη ἰσχὺ στὴν Ἀθήνα, ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνα.

³¹ Στὸ σημεῖο αὐτὸ συμφωνῶ μὲ τὸν Kroll 2001a καὶ διαφωνῶ μὲ τὸν Schaps 2001. Ὁ Kim 2001, 15-20, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ χρήση τοῦ ἀργύρου ὡς χρήματος πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ νομίσματος, ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄκοπα τεμάχια ἀργύρου —μερικὰ σὲ πολὺ μικρὸ μέγεθος— πού ἔχουν βρεθεῖ, μαζί μὲ νομίσματα, σὲ πρώιμους θησαυροὺς, καθὼς καὶ στὴν ὑψηλὴ ἐκλέπτυνση πού διακρίνεται ἤδη στὰ πρώιμα συστήματα ζύγισης νομισμάτων, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ βάρη κάτω τοῦ ἐνὸς γραμμαρίου. Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή) σπανίζουν τὰ εὐρήματα κεραμισμένου ἀργύρου (Hacksilber) πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος· τὴ σπανιότητα αὐτὴ τὴν ἐξηγεῖ πειστικὰ ὁ Kroll 1998, 229-230 καὶ 2000. Ἄλλωστε, ἄσχημα τεμάχια ἠλέκτρον βρίσκουμε, μαζί μὲ νομίσματα, στὸν περίφημο θησαυρὸ (πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰῶνα) τῆς Ἐφέσου (7B), καθὼς καὶ σὲ ἓνα ἄλλο θησαυρὸ τοῦ 6ου αἰῶνα, «πού ἀνακαλύφθηκε πιθανότατα στὴν Ἴωνία» καὶ βρίσκεται σήμερα στὸ Τέλ Αβίβ (Le Rider 2001, 36). Βλ. ἐπίσης Furtwangler 1986, 156 σχετικὰ μὲ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Κνωσσὸ τοῦ 8ου αἰῶνα π.Χ. (χρυσὸς καὶ ἄργυρος) καὶ ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια τοῦ 700 π.Χ. περιόδου (χρυσός).

είναι *ἀπεριόριστος* δείχνει ότι ή λέξη χρήματα δηλώνει πράγματι τὸ χρῆμα (8Z). Αὐτὴ ἀκριβῶς ή πρωτοφανής ἔλλειψη ὀρίων προξένησε τὴ σοβαρότατη κρίση χρέους, τὴν ὁποία κλήθηκε νὰ ἐπιλύσει ὁ Σόλων.

Αὐτὸ πὸν ἐμφανίζεται ὡς ἠθικὸ πρόβλημα στὴν ποίηση τῶν *Θεογνιδείων* —ή δύναμη τοῦ χρήματος νὰ ἐκτοπίζει ὅλες τις ἄλλες ἀξίες— προσλαμβάνει σχεδὸν μεταφυσικὲς διαστάσεις στὴ ρήση τοῦ Πυθέρου (ἀπὸ τὴν Τέω, κοντὰ στὴν Ἐφεσο· 6ος αἰώνας π.Χ.) πῶς «ὄ,τι δὲν εἶναι χρυσὸς δὲν εἶναι, τελικά, τίποτε». ³² Ἀναντίρρητα μεταφυσικὸ χαρακτήρα, ὡς πρὸς τις συνέπειές της, ἔχει ή περίφημη ρήση τοῦ Ἡράκλειτου τοῦ Ἐφέσιου ὅτι «τὰ πάντα εἶναι ἀντάλλαγμα (ἀνταμοιβή) τοῦ πυρός, καὶ τὸ πῦρ [ἀντάλλαγμα] τῶν πάντων, ὅπως ἀκριβῶς τὰ ἀγαθὰ (χρήματα) [ἀνταλλάσσονται] μὲ τὸν χρυσό, καὶ ὁ χρυσὸς μὲ τὰ ἀγαθὰ», ³³ διότι ὁ χρυσὸς ἐδῶ, ὡς καθολικὸ μέσο ἀνταλλαγῶν, ³⁴ ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα γιὰ τὸν συμπαντικὸ ρόλο τοῦ πυρός, τὸ ὁποῖο γιὰ τὸν Ἡράκλειτο συγκροτεῖ κατὰ μία ἔννοια τὸ σύμπαν, ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ ἐπίσης τὸν φορέα τοῦ μετασχηματισμοῦ ἐντὸς τοῦ συμπαντος (12A). Παράδειγμα γιὰ τὸν πραγματικὸ ρόλο τοῦ χρυσοῦ στὴν Ἐφεσο, μᾶλλον ὄχι πολὺ πρὶν νὰ γεννηθεῖ ὁ Ἡράκλειτος, ἀποτελεῖ ή θραυματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἄρτεμης (4Δ). Ἐκεῖ καταγράφεται ή «ζύγιση» χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πὸν προέρχονται ἀπὸ διάφορες ὕλες ή δραστηριότητες (τὴν πόλη, τὸ ξύλο, τὸ ἀλάτι κτλ.). Αὐτὴ ή ποικιλία ἐξισώνεται μὲ ἓνα καὶ

³² PMG 910. Η χρονολόγηση τοῦ Πυθέρου στὸν 6ο αἰῶνα (ἀν ὄχι καὶ νωρίτερα) βασίζεται στὸ γεγονός ὅτι τὴ ρήση του τὴν παραθέτει εἴτε ὁ Ἰππῶναξ ὁ Ἐφέσιος εἴτε ὁ Ἀνάσιος (βλ. Ἀνάσιος ἀπ. 2 West), καὶ οἱ δύο ποιητὲς τοῦ 6ου αἰῶνα.

³³ Ἀπ. 90 DK. Ὁ Musti 1980-1981 ὑποστηρίζει ὅτι ἐδῶ ή λέξη χρήματα σημαίνει «νομίσματα» (κατ' ἀντιδιαστολή πρὸς τὸν ἄκοπο χρυσό). Ὡστόσο (ἀ) ή λ. χρήματα δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει «νομίσματα» κατ' ἀντιδιαστολή πρὸς τὸν ἄκοπο χρυσό, καὶ μάλιστα σὲ τόσο πρῶιμη περίοδο (ὁ Μούστι ἀναφέρει τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἐρέτριας τὴν ὁποία συζητῶ στὸ 7Δ — ἀλλὰ ἀν ή ἐπιγραφή ἐκείνη ἀναφέρεται πράγματι σὲ νομίσματα, ή σημασία αὐτὴ προκύπτει χάρις στὸν προσδιορισμὸ δόκιμα). (β) ή λέξη ἀνταμοιβή σημαίνει «ἀνταλλαγή», καὶ ὄχι (ὅπως ἀπαιτεῖ ή θέση τοῦ Μούστι) «μετασχηματισμός». (γ) ή θεωρία τοῦ Μούστι δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἔμφαση πὸν δίνει ὁ Ἡράκλειτος στὴν καθολικότητα («τὰ πάντα»). (δ) οἱ διαθέσιμες μαρτυρίες γιὰ τὴ μετατροπὴ, στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, νομισμάτων σὲ ἀσφράγιστο μέταλλο εἶναι, στὴν καλύτερη περίπτωση, σπάνιες (7Δ — κάτι ὀλωσδιόλου ἀναμενόμενο, ἀφοῦ τὸ νόμισμα εἶχε γενικὰ μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ ἄκοπο μέταλλο) καὶ σὲ καμία περίπτωση δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὴ διάρκεια πὸν ὑπαινίσσεται ὁ Μούστι. Παρὰ τὰ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Vannicelli 1985, τὸ χωρίο 3.90-96 τοῦ Ἡροδότου δὲν ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Δαρειὸς τακτικὰ μετέτρεπε νομίσματα σὲ ἀσφράγιστο μέταλλο, ἀφοῦ οἱ φόροι πὸν εἰσέπραττε ἦταν ἀπίθανο νὰ καταβάλλονταν σὲ νομίσματα.

³⁴ 34 Στὸν καιρὸ τοῦ Ἡράκλειτου εἶχε ξεκινήσει ή ἀντικατασταση τῶν ἠλεκτρῶν νομισμάτων (πὸν τὰ ἀποκαλοῦσαν «χρυσὰ») ἀπὸ ἀργυρὰ. «Τὸ τελευταῖο δείγμα ἠλεκτρῶν νομισμάτων στὴν Ἰωνία αὐτὴν καθεαυτὴν» (Kraay 1976, 30) ἦταν μιὰ σειρά ἀπὸ στατῆρες βασιμῆνους στὸ «μῆλιο-λύδιο» μέτρο βάρους (τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἐφέσιοι) μὲ σύμβολα ἀπὸ διάφορες πόλεις στὴν ἐμπρόσθια ὄψη· γιὰ τοὺς στατῆρες αὐτοὺς ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι συνδέονταν μὲ τὴν ἐξέγερση τῶν ἰωνικῶν πόλεων (500-494 π.Χ.). Προφανῶς ὁ Ἡράκλειτος ἐπέλεξε τὴ λέξη «χρυσὸς» καὶ ὄχι «ἀργυρος» ἐν μέρει ἐξαιτίας τῶν συνυποδηλώσεων τοῦ χρυσοῦ (καὶ κυρίως τοῦ συσχετισμοῦ του μὲ τὴν ἀθανασία: 2Γ). Ὁ ἄκοπος χρυσὸς διατήρησε τὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία του καὶ μετὰ τὴν παρακμὴ τῶν ἠλεκτρῶν νομισμάτων.

μοναδικό πράγμα: τὸ πολύτιμο μέταλλο.³⁵ Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ μέταλλα ἐδῶ εἶναι δύο, χρυσάφι καὶ ἀσήμι. Ἀλλὰ ἓνα τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς φαίνεται νὰ ἐκφράζει σὲ μνές καθαροῦ χρυσοῦ τὸ συνδυασμένο σύνολο τῶν μνῶν ἀργύρου καὶ χρυσοῦ ποὺ ἀπαριθμοῦνται στὴν ἐπιγραφή.³⁶ Ἄν ἰσχύει αὐτό, τότε τὰ πάντα — ἀκόμη καὶ ὁ ἄργυρος — ἐξισώνονται, ὑπὸ μία ἔννοια, μὲ τὸν (καθαρὸ) χρυσό. Στὴν Ἐφεσο καὶ πάλι, ὁ ποιητὴς Ἰππώναξ (τέλος τοῦ 6ου αἰώνα) τὰ βάζει μὲ τὸν Δία, ποὺ δὲν τοῦ δίνει χρυσάφι καὶ ἀσήμι, καὶ παραπονιέται ὅτι ὁ θεὸς Πλούτος «... ἐπειδὴ εἶναι θεότυφος, δὲν ἤρθε ποτὲ στὸ σπίτι μου νὰ πεῖ “Ἰππώνακτα, σοῦ δίνω τριάντα μνές ἀσήμι κι ἄλλα πολλὰ ἄκομα”». ³⁷ Ἔχουμε ἐδῶ μιὰ πρῶιμη ἔκφραση τῆς κατὰ τὰ φαινόμενα ἀπρόσωπης καὶ αὐθαίρετης διανομῆς τοῦ χρήματος: τὸ ἀπρόσωπο χρῆμα, ἂν τὸ ἀντιμετωπίσει κανεὶς μὲ τοὺς ὄρους τῆς παλιᾶς διαπροσωπικῆς ἀνταλλαγῆς δώρων, εἶναι τυφλὸ — ὅπως ὁ Πλούτος στὴν ὁμώνυμη κωμῶδια τοῦ Ἀριστοφάνη.

Τέλος, στὴν εἰκόνα ποὺ μᾶς παρουσιάζει γιὰ τὸν 6ο αἰώνα ὁ Ἡρόδοτος, τὰ πολύτιμα μέταλλα μποροῦν νὰ καλύψουν τὰ ἔξοδα γιὰ τὰ πολυποίκιλα ἀγαθὰ καὶ τὴν ἐξειδικευμένη ἐργασία ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ οἰκοδομηθεῖ ἓνας μεγαλόπρεπος ναὸς ἢ ἓνα μεγαλόπρεπο τεῖχος, γιὰ νὰ πληρωθεῖ ἓνας γιατρός, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ μιὰ ὀλυμπιακὴ νίκη στὴν ἀρματοδρομία, γιὰ νὰ ἀγοραστοῦν ὀλόκληρα νησιά, νὰ πληρωθοῦν μισθοφόροι, νὰ κερδηθοῦν πολεμικὲς νίκες — κάποτε μάλιστα τὰ πολύτιμα μέταλλα μοιάζουν ἀρκετὰ γιὰ νὰ «γίνει κανεὶς κυρίαρχος ὀλόκληρῆς τῆς Ἑλλάδας».³⁸

Οἱ Ἕλληνες μᾶλλον κληρονόμησαν μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ τὶς χρηματικὲς λειτουργίες τῶν πολύτιμων μετάλλων ἀπὸ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή (κεφ. 15). Μόνο στὴν Ἑλλάδα ὅμως ἔφτασαν τὰ πολύτιμα μέταλλα νὰ ἐπιτελοῦν (ἤδη τὸν 6ο αἰώνα) καὶ τὶς τέσσερις λειτουργίες μὲ ἐπαρκὴ καθολικότητα, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ τὰ ἀποκαλέσουμε χρῆμα. Ἔχει ἐπίσης σημασία ὅτι, στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ ὁμηρικὴ ποίηση ἀντικατοπτρίζει μιὰ οἰκονομία μοιρασμένη σὲ διακριτὲς σφαίρες ἀνταλλαγῆς, ὅπου τὰ πολύτιμα μέταλλα ἀνήκουν στὴ σφαίρα τῶν ἀγαθῶν ὑψηλῆς αἰγλης (2B), τότε ἤδη κατὰ τὸν 6ο αἰώνα τὴ διάκριση αὐτὴ τὴν εἶχε, σὲ ὀρισμένους τομεῖς, ξεπεράσει τὸ χρῆμα ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο — καὶ ποὺ σὲ κάποιες περιπτώσεις εἶχε τὴ μορφή μικροσκοπικῶν νομισμάτων μὲ μικρὴ ἀξία (7Γ) — ὡς καθολικὸ μέσο ἀνταλλαγῆς.³⁹

³⁵ Ἀκόμη παλαιότερη εἶναι ἡ ἐπιγραφή SEG 12.391 (ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰώνα), ἡ ὁποία ἀπαριθμεῖ, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀναθήματα πρὸς τὴν Ἥρα, μιὰ χρυσὴ Γοργόνα, μιὰ ἀσημένια Σειρήνα καὶ ἓνα σιδερένιο λυχνάρι, «στὸ σύνολο διακόσιοι σαμιακοὶ στατήρες μαζί μὲ τὴν πέτρα».

³⁶ Ἡ ἀναλογία ἀργύρου πρὸς χρυσό εἶναι 14,5 πρὸς 1: Mangano 1974, 63

³⁷ Ἀπ. 36, 38 West. Πβ. καὶ ἀπ. 32.

³⁸ Ἡρόδ. 1.61 (βλ. καὶ [Ἀριστοτ.] Ἀθην. Πολιτ. 15.2), 64, 154, 163-2.180-3.45, 54, 59, 122-123, 131-6.125. Πβ. καὶ Ἡρόδ. 3.143 (τὸ μόνο ποὺ θέλει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὁ Μαιάνδριος εἶναι ἔξι τάλαντα καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέα), καὶ Θουκ. 1.13 γιὰ τὴ σημασία τῶν χρημάτων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν τυράννων.

³⁹ Ἡ von Reden 1997 ἀναλύει πρῶιμους (μεθολιμικοὺς) τομεῖς ἢ «θεσμοὺς» ποὺ μεταχειρίζονται τὸ χρῆμα (προίκια, πρόστιμα, βραβεῖα κτλ.). Ὅπως σημειώνει ὁ Howgego 1995, 14-15 [ἑλλ. ἔκδ.:

Β' ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 5ο ΑΙΩΝΑ

Γνωρίζουμε περισσότερα για τὸ χρῆμα στὴν Ἑλλάδα τοῦ 5ου παρὰ τοῦ 6ου αἰώνα. Τοῦτο ὀφείλεται ἐν μέρει στὸ ὅτι τὸ χρῆμα κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδο ἀποκτᾷ ἀυξημένη σπουδαιότητα (ιδίως μὲ τὴ μορφή τοῦ νομίσματος) καὶ ἐν μέρει στὸ ὅτι ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ μᾶς σώζονται ἐκτενέστερα κείμενα. Συγκεκριμένα, τὰ ἱστορικὰ ἔργα, οἱ κωμωδίες καὶ οἱ ρητορικοὶ λόγοι φωτίζουν λεπτομερῶς, ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία ποὺ προσιδιάζει στὸ κάθε γραμματειακὸ εἶδος, τὴ λειτουργία τοῦ χρήματος. Θὰ περιοριστῶ σὲ μιὰ μικρὴ ἐπιλογή ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν κειμένων τοῦ 5ου αἰώνα (ἂν καὶ περιστασιακὰ θὰ ἐπεκταθῶ καὶ σὲ κείμενα ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 4ου αἰώνα), προκειμένου νὰ ἐξετάσω κατὰ σειρά τὶς τέσσερις λειτουργίες τοῦ χρήματος, ὅπως τὶς ἔχουμε ὀρίσει: δεξαμενὴ οἰκονομικῆς ἀξίας, μέσο πληρωμῶν, μέσο ἀνταλλαγῶν καὶ μέτρο ἀξίας.

(α) Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὰ πολύτιμα μέταλλα ὡς δεξαμενὴς ἀξίας προέρχεται ἀπὸ τὶς δημηγορίες ποὺ ἀποδίδει ὁ Θουκυδίδης στὸν Περικλῆ καὶ στὸν Σπαρτιάτη βασιλιὰ Ἀρχίδαμο στὶς ἀρχές τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Περικλῆς, γιὰ νὰ δώσει θάρρος στοὺς Ἀθηναίους, ἀπαριθμεῖ τοὺς οικονομικοὺς πόρους τοῦς: «ἢ πόλις, χωρὶς νὰ ὑπολογισθοῦν τὰ ἄλλα τῆς ἔσοδα, εἰσπράττει ἐτησίως κατὰ μέσον ὄρον ἑξακόσια τάλαντα φόρον ἀπὸ τοὺς συμμάχους, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὑπῆρχαν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἀκόμη τότε ἐξ χιλιάδες τάλαντα εἰς ἐργυροῦν νόμισμα. [...] Ἐκτὸς τούτων, ὑπῆρχαν ἀκόμη ἄκοπος χρυσοῦς καὶ ἄργυρος καὶ ἀφιερῶματα ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια, εἰς ἱερὰ σκευὴ χρησιμοποιούμενα εἰς πομπὰς καὶ τοὺς ἀγῶνας, εἰς λάφυρα Περσικὰ καὶ ἄλλα τυχόν παρόμοια, ἀξίας τουλάχιστον πεντακοσίων τάλαντων» (2.13.3-5).^{*} Προσθέτει ἐπίσης καὶ τοὺς θησαυροὺς τῶν ἄλλων ναῶν, «οἱ ὅποιοι ἦσαν ὄχι ὀλίγοι», καθὼς καὶ τὸν ἄπεφθο χρυσὸ ποὺ στόλιζε τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, βάρους σαράντα τάλαντων (ἐπιτρεπτόταν νὰ χρησιμοποιηθεῖ μόνο σὲ ἔκτακτη ἀνάγκη καί, ἂν τὸν ἀφαιροῦσαν, ἔπρεπε νὰ τὸν ἐπανατοποθετήσουν).

Προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀποτελεσματικὰ γιὰ πολεμικοὺς σκοπούς, ὁ πλοῦτος θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀποθηκευμένος (σὲ δημόσιο κτίσμα): «οἱ πόλεμοι, ἄλλωστε, συντηροῦνται ἀπὸ τοὺς συσσωρευμένους πολεμικοὺς θησαυροὺς (περιουσίαι) μᾶλλον, παρὰ ἀπὸ ἐκτάκτους καταναγκαστικᾶς εἰσφορᾶς», παρατηρεῖ ὁ Περικλῆς.⁴⁰ Τὸ δημόσιο πλεόνασμα πολύτιμων μετάλλων ποὺ

σ. 50-51], αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία, καὶ ποὺ ἀπαιτεῖ ἐξήγηση, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἴδιο μέσο ἀνταλλαγῶν κατέληξε νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ δλοὺς αὐτοὺς τοὺς τομεῖς.

^{*} [Μετάφραση Ἐλευθερίου Βενιζέλου.]

⁴⁰ Θουκ.1.141 [μτφρ. Ε. Βενιζέλου] (πβ. περιουσία στὸ 2.13). Ὁ Περικλῆς ἐννοεῖ ὅτι στὴ διάρκεια μιᾶς ἐκστρατείας οἱ στρατιῶτες δὲν ἔχουν τὴν πολυτέλεια νὰ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦς καὶ νὰ ξοδεύουν ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τοῦς περιουσία· ἐπιπλέον, προθυμότερα ἐκθέτουν σὲ κίνδυνο τὸ σῶμα τοῦς παρὰ τὰ χρήματά τοῦς, ἐπειδὴ πιστεύουν ὅτι τὰ χρήματα εἶναι πιὸ πιθανὸ νὰ τὰ χάσουν (1.141). Ὁ Σπαρτιάτης βασιλιὰς Ἀρχίδαμος παραδέχεται ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ συγκεντρώσει κανεὶς χρήματα ἀπὸ ἰδιῶτες (1.80). Γιὰ τὸ χρῆμα στὸν Θουκυδίδη, βλ. Kallet-Marx 1993.

διέθεταν οί Αθηναῖοι, παρὰ τὸ ὅτι εἶχε ποικίλες μορφές καὶ παραδοσιακὰ τὸ προστάτευε ὁ ναός, μποροῦσε νὰ ρευστοποιηθεῖ ἐξολοκλήρου — ὅπως σημειώνει ὁ Περικλῆς ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς.⁴¹

Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἢ καὶ τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν χρημάτων (εἴτε σὲ μορφή νομίσματος εἴτε ὄχι) βρισκόταν στὰ *ιερά*.⁴² Ἐνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς Λυσιστράτης τοῦ Ἀριστοφάνη (στ. 174) ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ Αθηναῖοι θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ πολεμοῦν «ὅσο ἔχουν τὸ ἀστείρευτο χρῆμα τῆς θεάς». Ἐξάλλου, σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη, δινόταν ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν πιθανὴ στρατιωτικὴ ἀξιοποίηση τῶν θησαυρῶν στὰ *ιερά* τῆς Ὀλυμπίας, τῶν Δελφῶν καὶ τοῦ Σελινούντα.⁴³ Δύο γενιές νωρίτερα, ὁ Ἐκαταῖος εἶχε συμβουλευθεῖ τοὺς Ἴωνες, ποὺ εἶχαν ἐξεγερθεῖ ἐναντία στὴν περσικὴ κυριαρχία, νὰ χρησιμοποιοῦσαν τὸν θησαυρὸ τοῦ ἱεροῦ τῶν Βραγχιδῶν, προκειμένου νὰ ἀποκτήσουν τὸν ἔλεγχο τῆς θάλασσας (Ηροδ. 5.36). Τὴν κρίσιμης σημασίας συγκέντρωση χρηματικῆς πλούτου ἐν γένει στὰ *ιερά* τῶν πόλεων-κρατῶν — πλούτου ποὺ βρισκόταν στὴ διάθεση τῶν πολιτῶν —⁴⁴ μποροῦμε νὰ τὴ συσχετίσουμε μὲ τὶς προγενέστερες ἐξελίξεις ποὺ περιγράψαμε στὰ κεφάλαια 3 καὶ 4: ἡ συσσώρευση ἀφθοροῦ πλούτου στὸν τόπο τοῦ κοινοῦ θυσιαστήριου γεύματος εἶχε ὡς τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴ συσσώρευση μεγάλου δημόσιου πλούτου ὑπὸ μορφή πολυτιμῶν μετάλλων ἀποταμιευμένων στὰ *ιερά*.⁴⁵

Τὸ δεύτερο, πολὺ διαφορετικὸ παράδειγμά μας γιὰ τὸ χρῆμα ὡς δεξαμενὴ πλούτου προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Περικλῆ, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ ἀρχαῖες πηγές⁴⁶ ἀποφάσισε ὅτι θὰ διαχειριζόταν εὐκολότερα καὶ ἀκριβέστερα τὰ τοῦ οἴκου του, ἂν πουλοῦσε ὀλόκληρη τὴ σοδειὰ κάθε χρονιάς χοντρικά, καὶ ἔπειτα προμηθευόταν ἀπὸ τὴν ἀγορὰ ὅ,τι τοῦ χρειαζόταν ἔτσι, κάθε δαπάνη καὶ κάθε ἔσοδο γινόταν δι' ἀριθμοῦ καὶ μέτρου. Προφανῶς, λοιπόν, ὁ Περικλῆς εἶχε στὸ σπίτι του μεγάλο ἀπόθεμα ἀργύρου. Τὸ κείμενο τοῦ Πλουτάρχου ὑπαινίσσεται ὅτι ἦταν ἀσυνήθιστο γιὰ τὰ πλούσια σπίτια νὰ μὴν ἔχουν ἀφθονες προμήθειες σὲ ἀναλώσιμα εἶδη (ἴσως ὁ Περικλῆς ἐφάρμοζε στὸ σπίτι του τὶς ἀρχές τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς του, ἢ χρειαζόταν ρευστό, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν πολιτικὴ του ἐπιρροή). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα, ὅταν συγγράφεται ἡ ψευδοαριστοτέλεια πραγματεία *Οἰκονομικὰ α'*, ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία τῆς Ἀττικῆς διαφέρει ἀπὸ τὴν περσικὴ καὶ τὴ σπαρτιατικὴ: στὴν Ἀττικὴ, πουλοῦν τὰ προϊόντα τους καὶ ἀγοράζουν ὅ,τι θέλουν, καὶ ἔτσι τὰ μικρότερα σπιτικά δὲν

⁴¹ Γιὰ τὴ μετατροπὴ ἱεροῦ χρυσοῦ σὲ νομίσματα ἀπὸ τοὺς Αθηναίους, βλ. 6B σημ. 53.

⁴² Βλ. Gomme, ὑπομν. Θουκ.2.13.3 ἐν τῇ ἀκροπόλει· καὶ κυρίως Meiggs/Lewis 1988, ἀρ. 58· Harris 1995.

⁴³ Τὸ χρῆμα ποὺ ἀποκεῖται στὰ *ιερά* τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Ὀλυμπίας ἐπιτρέπει στοὺς Κορινθίους νὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ προσελκύσουν μὲ τὸ μέρος τους τοὺς ξένους μισθοφόρους τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου (1.121, 143· πβ. 4.118.3· γιὰ τὸν Σελινούντα, βλ. 6.20.4).

⁴⁴ 44 Ampolo 1990.

⁴⁵ Τὸ γεγονός αὐτὸ μπορεῖ νὰ συνέβαλε στὴ διαμόρφωση τῆς ἀντίληψης ὅτι ὁ πλοῦτος κάθε εἶδους ἀνήκει στοὺς θεοὺς (Εὐρ. *Φοίν.* 555-557).

⁴⁶ Πλούτ. *Περ.* 16.

χρειάζονται αποθήκες (13441)31). Σύμφωνα με τον Λυσία, πίστευαν ότι ο Νικίας, σύγχρονος του Περικλή, είχε στο σπίτι του σχεδόν εκατό τάλαντα.⁴⁷ Και ο ίδιος ο Λυσίας ισχυρίζεται ότι του έκλεψαν τρία τάλαντα αργύρου, τετρακόσιους κυζικηνούς (στατήρες), εκατό δαρεικούς και τέσσερα αργυρά κύπελλα — που τα φύλαγε όλα τους σε ένα μπαούλο στο σπίτι του.⁴⁸ Στις άσταθεις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ιωνία των αρχών του 6ου αιώνα, ένας Μιλήσιος, που φοβόταν μήπως χάσει την περιουσία του (*ουσίαν*), μετέτρεψε τη μισή σε άργυρο και την έδωσε σε έναν Σπαρτιάτη για φύλαξη (Ηροδ. 6.86). Χάρη στη φρονιμάδα δσών έθαβαν τα νομίσματά τους, βρίσκουμε σήμερα θαμμένους θησαυρούς ήδη από τον 6ο αιώνα· τη συνήθεια αυτή την αποδίδει ο Αριστοφάνης «στους προγόνους».⁴⁹

(β) Η σημασία που αποδίδεται στη ζωτική σημασία των πολύτιμων μετάλλων για τη διεξαγωγή του πολέμου υποδηλώνει τη δυνατότητά τους να ανταποκρίνονται στο ευρύ φάσμα πληρωμών (και ανταλλαγών) που απαιτεί ο πόλεμος. Κεντρικής σημασίας πολεμική δαπάνη ήταν η πληρωμή των στρατιωτών και των ναυτών σε νόμισμα.⁵⁰ Ήδη τον 6ο αιώνα, ο Πεισίστρατος, όπως γνωρίζουμε από αξιόπιστες πηγές, στην προσπάθειά του να γίνει τύραννος της Αθήνας μεταχειρίστηκε άργυρο, προκειμένου να στρατολογήσει μισθοφόρους.⁵¹ Η συνακόλουθη ανάγκη για ένιατες πληρωμές σε μικρά τεμάχια αργύρου αποδεκτά από μεγάλο αριθμό ατόμων μπορεί κάλλιστα να αποτέλεσε αποφασιστικό παράγοντα για την κοπή των πρώτων νομισμάτων.⁵² Επίσης αξιόπιστες πηγές μάς πληροφορούν ότι ο Πεισίστρατος μεταχειρίστηκε άργυρο προκειμένου να έδραιώσει την τυραννίδα του (Ηροδ. 1.64). Τοῦτο θα πεί ότι το νόμισμα διευκόλυνε τις πληρωμές εκ μέρους της κεντρικής διοίκησης γενικότερα, και όχι μόνο την καταβολή πληρωμών στους μισθοφόρους. Ο Πεισίστρατος, επίσης, μπορεί κάλλιστα να πλήρωνε σε νόμισμα όσους εργάζονταν στο οικοδομικό πρόγραμμά του, καθώς και να κάλυπτε με τον ίδιο τρόπο τις δαπάνες των δημόσιων θυσιών.⁵³ Κατά τον 5ο αιώνα, η Αθήνα κατέβαλλε πληρωμές σε νόμισμα για οικοδομικές εργασίες, για μεγάλες ποσότητες θυσιαστήριου κρέατος που

⁴⁷ Πβ. Πλούτ. Νικ. 4.2: τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς περιουσίας του ἦταν σὲ ρευστὸ (*ἀργύριον*). Ὁ γιὸς τοῦ Νικία, ἐτοιμοθάνατος, εἶπε ὅτι δὲν ἄφηνε πίσω του οὔτε ἀσήμι οὔτε χρυσάφι (Λύσ. Ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφ. χρήμ. 47).

⁴⁸ Κατὰ Ἐρατοσθ. 10-11· βλ. καὶ Ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφ. χρήμ. 22· Ἀριστοφ. Πλούτ. 808-809. Ὁ Εὐπολις (ἀπ. 162) κάνει λόγο γιὰ κλοπὴ χρυσοῦ καὶ αργύρου ἀπὸ κάποιου σπίτι. Ἡ λέξη ἀργυροθήκη (κιβώτιο γιὰ ἀσήμι/χρήματα) ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Διοκλή, ἀπ. 15 Κ-Α.

⁴⁹ Ὅρν. 599-602· βλ. περαιτέρω 14Ε σημ. 95.

⁵⁰ Π.χ. Θουκ.3.17· 5.47· 6.31· 7.27· 8.29, 45.

⁵¹ [Ἀριστοτ.] Ἀθην. Πολιτ. 15.2: πῆγε στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Πάγγαιον ὄρος [ὅπου ὑπῆρχαν πλούσια κοιτάσματα αργύρου], καὶ ἀφοῦ «ἀπέκτησε χρήματα (*χρηματισάμενος*) καὶ στρατολόγησε μισθοφόρους...»· βλ. ἐπίσης Ἡρόδ.1.61, 64.

⁵² 7Β. Στὴν Αθήνα, ἡ κοπὴ νομισματικῶν ὑποδιαίρέσεων ξεκίνησε ταυτόχρονα μὲ τὴν ἴδια τὴ νομισματοκοπία: Kim 1994, 41-2· 2001, 12-13.

⁵³ Θουκ.6.54.5· Rutter 1981, 2· Martin 1996, 272-273. Γιὰ τοὺς τυράννους καὶ τὰ οικοδομικὰ προγράμματα τους, βλ. Ἀριστοτ. Πολ. 1313b.

διανεμόταν δωρεάν στις δημοτελείς έορτές,⁵⁴ καθώς και για στρατιωτικές, πολιτικές και δικαστικές υπηρεσίες. Η σημασία αυτών των πληρωμών φαίνεται από τις συχνές μνείες τους στον Αριστοφάνη.⁵⁵ Υπήρχαν συντάξεις για τους αναπήρους,⁵⁶ ενώ τουλάχιστον τον 4ο αιώνα διανεμόταν πολύτιμο μέταλλο από το λεγόμενο θεωρικό ταμείο.⁵⁷ Στη Σίφνο της αρχαϊκής περιόδου, γινόταν κάθε χρόνο διανομή αργύρου στους πολίτες, ενώ και στην Αθήνα υπήρξε πρόταση για παρόμοια διανομή αργύρου από τα μεταλλεία του Λαυρίου το 483 π.Χ. Άλλο ένα παράδειγμα διανομής στο σύνολο των Αθηναίων πολιτών είναι τα μολύβδινα και χάλκινα ένσφράγιστα σύμβολα, που εξασφάλιζαν στους πολίτες δωρεάν είσοδο στο θέατρο, ή την άμοιβή που δικαιούνταν ως ένορκοι, και ούτω καθεξής.⁵⁸

Αυτές οι περιπτώσεις διανομής μπορεί κάλλιστα να προέρχονται, τουλάχιστον εν μέρει, από την ισχυρή παράδοση της συλλογικής θυσίας⁵⁹ που είδαμε ότι υπόκειται στην αποταμίευση πολύτιμων μετάλλων σε κοινά ιερά και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του χρήματος στην Ελλάδα — μιὰ παράδοση τόσο ισχυρή (βλ. κεφάλαια 3 και 4) ώστε κατόρθωσε να επιβιώσει από τη ζωτικής σημασίας αρχαία συνήθεια της θυσιαστήριας διανομής, ή όποια πραγματοποιούνταν σε ένα κοινό κέντρο, ίσαμε την αποταμίευση και διανομή των πολύτιμων μετάλλων, που αποτελούσαν σχετικά καινούριο είδος πλούτου.⁶⁰ Αυτή η ανάγκη για όμοιομορφες πληρωμές σε μεγάλο αριθμό αποδεκτών

⁵⁴ Π.χ. στα Μεγάλα Παναθήναια του 410/409 π.χ. δαπανήθηκαν για την εκατόμβη 5.114 δραχμές (IG³ 375.7). Βλ. περαιτέρω 3Δ.

⁵⁵ Π.χ. *Αχαρν.* 66, *Νεφ.* 863-864, *Σφήκ.* 607, 609, 690, 1121, *Ιππ.* 51, 255, 798, 800, 1350-1353, *Εκκλησ.* 186, 292, 305b, 380, 392. Πβ. Πλούτ. *Περ.* 12.4: «σχεδόν όλόκληρη ή πόλη ... λάμβανε μισθό» κατά τη διακυβέρνηση του Περικλή· [*Αριστοτ.*] *Αθην. Πολιτ.* 24· βλ. Rutter 1981· για βιβλιογραφία, βλ. Burke 1992, 215-218. Η πληρωμή μισθοφόρων από την αθηναϊκή δημοκρατία ξεκίνησε κάποια στιγμή ανάμεσα στο τέλος των Μηδικών και στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου: Pritchett 1971, 7-14. Για δημόσιες πληρωμές σε άλλες πόλεις-κράτη, βλ. de Ste. Croix 1975 και 1981, 289-290, 602-603· Gauthier 1993, 232 σημ. 3.

⁵⁶ Ο Λυσίας αφιερώνει έναν όλόκληρο λόγο του (*Υπέρ του άδυνάτου*), για να υποστηρίξει το αίτημα ενός αναπήρου για καταβολή κρατικού επιδόματος αξίας ενός όβολου ήμερησίως· πβ. [*Αριστοτ.*] *Αθην. Πολιτ.* 49.4.

⁵⁷ Εκτός από την αναπηρική σύνταξη, καμία από όλες αυτές τις δαπάνες δεν αποτελεί επίδομα άπορίας· αντίθετα, όλες τους προορίζονται για το σύνολο των πολιτών. Για μία γενική θεώρηση του θέματος, βλ. Buchanan 1962· για το θεωρικό ταμείο, βλ. Parker 1996, 220. Σκοπός των οικονομικών μεταρρυθμίσεων που προτείνει ο Ξενοφών είναι να εξασφαλίσουν επαρκή κρατική στήριξη για όλους τους Αθηναίους πολίτες (*Πόροι* 4.33).

⁵⁸ Rhodes 1981, 711-712, 731· Kroll 1993, 24.

⁵⁹ Ο Πλούταρχος (*Ηθ.* 556f-557a) μνημονεύει την παράδοση ότι ο Αϊσωπος πήγε στους Δελφούς έχοντας μαζί του χρυσάφι του Κροίσου, με σκοπό να τελέσει μεγαλόπρεπη θυσία στον θεό και να μοιράσει από τέσσερις μνές σε κάθε κάτοικο των Δελφών. Για επιγραφικές και μεταγενέστερες φιλολογικές μαρτυρίες σχετικά με παρόμοιες διανομές, βλ. Latte 1948.

⁶⁰ Η επιβίωση αυτή υποδηλώνεται στο άστείο του στ. 255 των αριστοφανικών *Ιππέων*: *φράτερες τριωβόλου*, «άδελφοί των τριών όβολών»· έννοείται εδώ το είδος εκείνο της αλληλεγγύης το οποίο έκφράζεται στη θυσία που τελείται στο πλαίσιο του αρχαίου θεσμού της φρατρίας: π.χ.

προέρχεται από μίαν αρχαία παράδοση· μολαταῦτα, μπορεῖ νὰ εἶχε σημαντική συμβολή στὴν ἐπαναστατική ἐφεύρεση τοῦ νομίσματος. Ἡ ἀρχαία παράδοση προσλαμβάνει καινούρια καὶ δραστικότερη μορφή χάρη στὴν ἐφεύρεση τοῦ νομίσματος.

Ὅταν ἐξετάζαμε τὶς ὁμηρικές μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐν λόγῳ ἀρχαία παράδοση, διακρίναμε δύο μορφές διανομῆς στὸ πλαίσιο τῆς ομάδας: γιὰ τὴ μία ἦταν ὑπεύθυνη ἡ ἴδια ἡ ομάδα, ἐνῶ γιὰ τὴν ἄλλη κάποιο ἰσχυρὸ ἢ πλούσιο πρόσωπο (3Α). Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς μορφές αὐτὲς ἐπιβιώνει, στὴν Ἀθήνα τῆς ἱστορικής περιόδου, στὶς δημοκρατικές διανομές πὺν μόλις περιγράψαμε· ἡ δεύτερη ἐπιβιώνει στὶς πληρωμές πὺν πραγματοποίησε ὁ Πεισίστρατος καὶ ἀργότερα, μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς δημοκρατίας, στὶς λητουργίες⁶¹ τὶς ὁποῖες χρηματοδοτοῦσαν πλούσιοι πολῖτες, καθὼς καὶ στὴ γενναιοδωρία πὺν, γιὰ παράδειγμα, ἔδειχνε ὁ Κίμων ἔχοντας τὸ σπίτι του ἀνοιχτὸ γιὰ ὄλους. Ἐχει σημασία ὅτι, σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση,⁶¹ τὸ ἐπίδομα γιὰ τοὺς ἐνόρκους τὸ καθιέρωσε ὁ Περικλῆς, πὺν συναγωνιζόταν σὲ δημαγωγία τὸν Κίμωνα, ὁ ὁποῖος μεταχειριζόταν μὲ γενναιοδωρία τὴ μεγάλη προσωπική («τυραννική») περιουσία του. Ἡ χρησιμοποίηση προσωπικοῦ πλούτου μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση πολιτικῆς δύναμης εἶχε προσλάβει ἀκραῖες μορφές στὰ τυραννικά καθεστῶτα τῆς Ἀθήνας καὶ ἄλλων πόλεων. Ὡστόσο, στὴν Ἀθήνα τουλάχιστον οἱ ἀκρότητες αὐτὲς ἦταν τόσο προκλητικὲς ὥστε περιεῖχαν τὰ σπέρματα τῆς ἀνατροπῆς τους. Σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη (6.54.5), ὁ Πεισίστρατος, γιὰ νὰ ἀποκτήσει τὸν ἔλεγχο συλλογικῶν δραστηριοτήτων ὅπως ὁ πόλεμος, τὰ οἰκοδομικὰ ἔργα καὶ οἱ θυσίες, ἐπέβαλε φόρο εἰσοδήματος τῆς τάξεως τοῦ πέντε τοῖς ἑκατὸ. Προφανῶς, ὄχι μόνον οἱ δημόσιες δαπάνες ἀλλὰ καὶ οἱ ὁμοίομορφες εἰσφορὲς γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ διευκολύνθηκαν χάρη σὲ δύο διεργασίες συναφεῖς μεταξύ τους: τὸν συγκεντρωτισμὸ τῆς πόλης-κράτους καὶ τὴν ἐκτεταμένη χρήση μικρῶν, ὁμοίομορφων τεμαχίων μὲ χρηματικὴ ἀξία (δηλαδὴ νομισμάτων). Ὅτι οἱ λητουργίες πὺν κατέβαλλαν οἱ πλούσιοι πολῖτες ἐξελίχθηκαν σὲ ἓνα σύστημα κεντρικῆς φορολόγησης (σὲ νομίσματα) φαίνεται ἀπὸ τὴν πληροφορία⁶² ὅτι ὁ διάδοχός του Πεισίστρατος, ὁ Ἰππίας, ὄρισε τίμημα (ἐκτίμηση, πληρωμή, πρόστιμο) γιὰ ὁποῖον ἐπιθυμοῦσε νὰ χρηματοδοτήσει κάποια λητουργία, ζητώντας του νὰ τὸ πληρώσει (ἐφόσον ἐπιθυμοῦσε) καὶ νὰ ἴεγγραφεῖ ἔτσι στὸν κατάλογο τῶν λητουργηκῶν. Τούτη ὅμως ἡ συγκεντρωτικὴ χρήση τοῦ νομίσματος τόσο γιὰ τὴν κάλυψη δαπανῶν (ιδίως γιὰ ὁμοίομορφες μαζικὲς πληρωμές), ὅσο καὶ γιὰ τὴν καταβολὴ εἰσφορῶν (λητουργιῶν, φόρων)⁶³ θὰ πρέπει νὰ διευκόλυνε — μετὰ τὴν πτώση τῶν τυράννων — τὸν ἔλεγχο

Lambert S. 1993, 205-222. Οἱ ταμίαι τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθήνας διένεμαν χρηματικὰ ποσὰ στοὺς Ἀθηναίους πολῖτες τὸν 5ο αἰῶνα: βλ. σχετικὰ Rhodes 1981, 335.

⁶¹ Βλ. σχετικὰ [Ἀριστοτ.] Ἀθην. Πολιτ. 27.3.

⁶² [Ἀριστοτ.] Οἰκον. β' (1347a10—14), πραγματεία πὺν γράφηκε μᾶλλον κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτό του 4ου αἰῶνα ἀπὸ μαθητὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ Λυκείου: van Groningen/Wartelle 1968, xiii. Τὴν πληροφορία θεωρεῖ σχετικὰ ἀξιόπιστη ὁ Wilson 2000, 15. Βλ. καὶ Πολύαινος 3.10.14.

⁶³ Martin 1996.

τοῦ οικονομικοῦ συστήματος ἀπὸ τὸ δημοκρατικὸ καθεστῶς, τὸ ὁποῖο μπορούσε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ προστατεύσει κρίσιμους θεσμούς, ὅπως ὁ στρατὸς καὶ τὰ δικαστήρια, ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τῶν προσωπικῶν δωρεῶν.⁶⁴ Ἐνα ἄλλο εἶδος πληρωμῆς ποὺ καταβαλλόταν σὲ νόμισμα στὴν κλασικὴ Ἀθήνα ἦταν τὸ μίσθωμα.⁶⁵ Ἐνῶ στὴ ναϊκὴ καὶ ἀνακτορικὴ οἰκονομία τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς μία προσωπικὴ, κεντρικὴ ἐξουσία (ὁ θεός, ὁ βασιλιάς) ἐπέβαλλε τὴν κυκλοφορία τῶν ἀγαθῶν (εἰσφορές, ἀποθήκευση, ἀναδιανομή), στὴν ἑλληνικὴ πόλη-κράτος (τουλάχιστον στὰ ἀστικά κέντρα) ἡ κυκλοφορία τῶν ἀγαθῶν πραγματοποιοῦνταν χάρις στὴν ἀπρόσωπη μεσολάβηση μικρῶν τεμαχίων ἀπὸ ἔνσημο μέταλλο.⁶⁶

(γ) Στὰ ἔργα τῆς παλαιᾶς κωμωδίας μπορούμε νὰ δοῦμε ὅτι τὸ νόμισμα χρησιμοποιεῖται γιὰ μεγάλο εὖρος καθημερινῶν ἀνταλλαγῶν — γιὰ μικρὲς ποσότητες ἐδωδίων,⁶⁷ γιὰ τὴ συνουσία,⁶⁸ γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐνὸς δαχτυλιδιοῦ,⁶⁹ γιὰ νὰ πληρωθεῖ τὸ καθαριστήριο⁷⁰ καὶ οὕτω καθεξῆς⁷¹ — ὅ,τι δηλαδὴ θὰ ὀνομάσει ἀργότερα ὁ Πλάτων «νόμισμα γιὰ τὶς καθημερινὲς συναλλαγές».⁷² Σὲ κάποιον ἀστεῖο τοῦ Ἀριστοφάνη, ἓνας μὴ Ἕλληνας ποὺ ἐπισκέπτεται τὴν Ἀθήνα, ἓνας Σκύθης, δὲν ἔχει μία δραχμὴ γιὰ νὰ ἀγοράσει τὶς ἐρωτικὲς ὑπηρεσίες μιᾶς γυναίκας.⁷³ Τὰ νομίσματα τὰ κουβαλοῦσαν στὸ βαλάντιο⁷⁴ ἢ μέσα στὸ στόμα τους.⁷⁵ Χρειαζόντουσαν ἐπίσης κέρματα, «ψιλὰ», ὅ,τι δηλαδὴ ὁ Ἀριστοφάνης ἀποκαλεῖ ἀργύριον ... κεκερματισμένον (ἀπ. 215)· μάλιστα, ὁ Ἀριστοφάνης χρησιμοποιεῖ καὶ τὴ λέξη ἀκερματία, ποὺ σημαίνει τὸ νὰ μὴν ἔχει κανεὶς κέρματα

⁶⁴ Ἄν καὶ οἱ ρήτορες συχνὰ μνημονεύουν τὶς λητουργίες τους στὸ δικαστήριο γιὰ νὰ κερδίσουν τὴν εὐνοία τῶν ἐνόρκων: Millett 1998.

⁶⁵ Βλ. 4Δ· Davies 1984, 54-55.

⁶⁶ Πβ. Martin 1996, 268-269, 276. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ἡ πόλις δὲν τηροῦσε λογαριασμοὺς ἔσοδων καὶ ἐξόδων.

⁶⁷ Ἀρ. Ἀχαρν. 960-962, Εἰρ. 254, Βάτρ. 561, Ἐκκλησ. 815-822.

⁶⁸ Ἀρ. Θεσμ. 1195-1197, Βάτρ. 148, Πλόντ. 154· Εὐπολις ἀπ. 247.

⁶⁹ Ἀρ. Θεσμ. 425.

⁷⁰ Ἀρ. Σφήκ. 1128.

⁷¹ Γιὰ συνολικὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὸ χρῆμα στὸν Ἀριστοφάνη, βλ. Burrelli 1973. Γιὰ τὶς τιμὲς διάφορων δοχείων σὲ μιὰ ομάδα ἐπιγραφῶν τοῦ 414/ 413 π.Χ., βλ. Amyx 1958, 275-310. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἀφοροῦν κυρίως τὸν ἀστικὸ βίον. Πόσο εἶχε εἰσχωρήσει τὸ χρῆμα στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς; Οἱ στ. 33-36 ἀπὸ τοὺς ἀριστοφανικοὺς Ἀχαρνεῖς ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ ἐμπόριο ἐκεῖ ἦταν ἀνύπαρκτο (ἀν καὶ πβ. Εἰρ. 1202). Ὁ Osborne 1991 ὑποστηρίζει, μὲ βάση μαρτυρίες κυρίως τοῦ 4ου αἰῶνα, ὅτι οἱ πλούσιοι γαιοκτῆμονες εἶχαν ἀνάγκη νὰ πουλήσουν τὰ προϊόντα τους, ὥστε νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ χρήματα γιὰ νὰ προκίσουν τὶς κόρες τους, νὰ χρηματοδοτήσουν λητοργίες, νὰ καλύψουν τὰ ἐξόδα μιᾶς κηδείας, νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους τους καὶ οὕτω καθεξῆς (πρόκειται γιὰ ὑποχρέωσεις ποὺ ὑπῆρχαν ἤδη κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα). Βλ. ἐπίσης Humphreys 1978, 173· Cohen 1992, 6· Meiggs/Lewis 1988, 146-147. Το πρόβλημα αὐτὸ δὲν ἔχει παρὰ δευτερεύουσα σημασία γιὰ τὴ συνολικὴ ἐπιχειρηματολογία μου, ἢ ὁποῖα ἀφορᾷ τὸν ἀστικὸ πολιτισμὸ.

⁷² 72 Νόμ. 742a. Ὁ καθολικὸς χαρακτήρας τοῦ χρήματος ὡς μέσου ἀνταλλαγῶν δηλώνεται ρητὰ (ὅπως καὶ παλαιότερα, ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο) στοὺς Νόμ. 849e, γιὰ παράδειγμα.

⁷³ Ἀρ. Θεσμ. 1195-1197.

⁷⁴ 74 Ἀρ. Ἰππ. 1197.

⁷⁵ Ἀρ. Σφήκ. 609, 791, Ὀρν. 503, Ἐκκλησ. 818.

(ἀπ. 14). Τὸ (μᾶλλον χάλκινο) νόμισμα ἢ σύμβολο ποῦ εἶχε ἰδιαίτερα μικρὴ ἀξία ὀνομαζόταν *κόλλυβον* ἢ *κόλλυβος* (βλ. 7Δ). Ἡ διάδοση καὶ ἡ ἰσχὺς τῶν κερμάτων δίνει ἀφορμὴ γιὰ ἓνα ἀριστοφανικὸ ἀστεῖο, ὅταν ὁ Διώνυσος μαθαίνει ὅτι πρέπει νὰ πληρώσει δύο ὀβολοὺς στὸν Χάροντα: «πόσο μεγάλη δύναμη ἔχουν παντοῦ οἱ δύο ὀβολοί».⁷⁶

(δ) Ἄν κάποιο πράγμα λειτουργεῖ ὡς καθολικὸ μέσο πληρωμῶν καὶ ἀνταλλαγῶν, ὅπως εἶδαμε ὅτι συμβαίνει μὲ τὰ μέταλλα τὸν 5ο αἰώνα, τότε ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ λειτουργεῖ καὶ ὡς καθολικὸ μέτρο ἀξίας. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι τὸ νόμισμα ... πάντα ... μετρεῖ, καὶ ὀρίζει ὡς χρῆμα «καθετὶ τοῦ ὁποῦ ἢ ἀξία μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ μὲ τὸ νόμισμα» (*χρήματα δὲ λέγομεν πάντα ὅσων ἢ ἀξία νομίσματι, μετρεῖται*).⁷⁷ Ἀντὶ νὰ συσσωρεύσω σχετικὰ παραδείγματα, θὰ σημειώσω δύο τομεῖς στοὺς ὁποίους ἡ χρηματικὴ μέτρηση τῆς ἀξίας ἐμφανίζεται σὲ σχετικὰ προηγμένη μορφή. Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ (ἀναπόφευκτη) τάση νὰ ἀποδίδεται συνολικὴ χρηματικὴ ἀξία σὲ ἓνα πλῆθος διαφορετικῶν ἀντικειμένων (ἓνα σχετικὸ παράδειγμα βρῖσκουμε ἤδη κατὰ τὸν 6ο αἰώνα στὸν κατάλογο τοῦ ναοῦ τῆς Ἐφέσου, βλ. 4Δ): στὶς προσόδους τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὶς συμμαχικὲς πόλεις,⁷⁸ στὸ συσσίτιο τῶν στρατιωτῶν,⁷⁹ στὸ σύνολο τῆς περιουσίας ἑνὸς ἀνθρώπου,⁸⁰ στὸ φορτίο ἑνὸς πλοίου, στὸ κόστος τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν ἢ στὸ κόστος ἀπὸ ὅλα τὰ ραδίκια, τὰ κρεμμύδια καὶ τὰ σκόρδα ποῦ ἔφαγαν ὅσοι ἔχτισαν τὴ Μεγάλῃ Πυραμίδᾳ⁸¹ καὶ οὕτω καθεξῆς. Οἱ τέτοιου εἴδους ἐκτιμήσεις, ὅπως καὶ ὅτιδήποτε ἄλλο ἔχει ἀναφερθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς παρούσας ἐνότητας, εἶναι κάτι ποῦ ἐμεῖς τὸ θεωροῦμε δεδομένο, ἀλλὰ παρόμοιες ἐκτιμήσεις δὲν βρῖσκουμε, γιὰ παράδειγμα, στοὺς πολυάριθμους καταλόγους πολύτιμων ἀντικειμένων ποῦ παραθέτει ὁ Ὅμηρος.⁸² Ὁ δευτέρος τομέας εἶναι ἡ τάση νὰ προσδιορίζεται ἡ ποσότητα ἢ ἡ ποιότητα ἑνὸς πράγματος μὲ χρηματικούς ὄρους: χάρη στὴ λάμψη τοῦ φεγγαριοῦ, οἱ ἄνθρωποι ἐξοικονομοῦν μία δραχμὴ τὸν μῆνα σὲ δάδες· κάποιος ρίχνει κάτω ψωμιὰ ποῦ κοστίζουν δέκα ὀβολοὺς· κάποιος ἐξαγοράζει τὴ Βουλὴ μὲ κόλιαντρο ποῦ κοστίζει ἓναν ὀβολὸ· τὸ κρέας τὸ μοιράζουν σὲ μερίδες τοῦ μισοῦ ὀβολοῦ (*ἀνημιωβολιαῖα*)· κάποιος κάθεται σὲ

⁷⁶ Ἀρ. Βάτρ. 141 (πρόκειται γιὰ ὑπαινιγμὸ στὴν *διωβελίαν* — ἐπίδομα δύο ὀβολῶν). Στὴν ἀριστοφανικὴ *Εἰρήνη* (375-376) ὁ Τρυγαῖος, ποῦ βιάζεται νὰ μνηθεῖ στὰ μυστήρια καὶ νὰ κερδίσει αἰώνια εὐδαιμονία, ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τρεῖς δραχμὲς γιὰ νὰ ἀγοράσει ἓνα γουρουνάκι καὶ νὰ τὸ θυσιάσει (πβ. *Ἐκκλησ.* 412-413). Μιὰ ἐπιγραφή ποῦ χρονολογεῖται τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 460 π.Χ. προσδιορίζει πληρωμὲς σὲ ὀβολοὺς γιὰ τοὺς μύστες τῶν Ἐλευσίνιων (*IG i³ 6*).

⁷⁷ *Ἡθ. Νικομ.* 113321, 1133B22 (πβ. 11331)15· 11191)27.

⁷⁸ Ἀρ. Σφήκ. 656- 660.

⁷⁹ *Ἡρόδ.* 7.118.

⁸⁰ Π.χ. *Λυσίας, Πρὸς Σίμωννα* 24: «ἐκτίμησε τὸ σύνολο τῆς περιουσίας του σὲ διακόσιες πενήντα δραχμὲς» (ἐπίσης *Περὶ δημοσίων ἀδικημάτων* 7· *ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων* 40, 46-47).

⁸¹ *Λυσ.* *Κατὰ Διογείτονος* 25· 20, 29· *Ἡρόδ.* 2.125.

⁸² Ἄν καὶ στὴν Ὅδ. α 431 ἀναφέρεται ὅτι ὁ Λαέρτης ἔδωσε γιὰ τὴν Εὐρύκλεια *εἰκοσάβοια*, «ἀντικείμενα ἀξίας 20 βοδιῶν» (δὲν προσδιορίζονται τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ).

«γεῦμα πού κοστίζει εἴκοσι μνές»· κάποιος ἄλλος «ἀξίζει ἓνα τάλαντο»· καὶ οὐ τῷ καθεξῆς.⁸³

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἐπιτελεῖ τις τέσσερις λειτουργίες πού προαναφέραμε, τὸ χρῆμα κατὰ τὸν 5ο αἰώνα, τουλάχιστον στὴν Ἀθήνα, διέθετε καὶ τὰ τρία ἐπιπρόσθετα χαρακτηριστικὰ πού περιγράψαμε παραπάνω (1Γ) ὡς γνώρισμα τοῦ σύγχρονου χρήματος. Τὸ ἓνα ἦταν ὁ ρόλος τοῦ κράτους στὴν ἔκδοση νομισμάτων καὶ στὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐγκυρότητάς τους: μολονότι δὲν ἔκοβαν νομίσματα ὅλες οἱ πόλεις, ἡ πόλη ἦταν ἐκεῖνη πού ἔκοβε τὸ νόμισμα καὶ θεωροῦνταν κάποτε ὅτι ἐπέβαλλε τὴν ἐγκυρότητα τοῦ (7Δ). Τὸ ἄλλο γνώρισμα ἦταν ἡ ἀποκλειστικὴ (καὶ καθολικὴ) ἐγκυρότητα τοῦ χρήματος: οἱ ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη χρησιμοποιοῦσαν, κατὰ κανόνα, ὡς χρῆμα μόνο μέταλλα (εἴτε σὲ μορφή νομίσματος εἴτε ὄχι) καὶ τίποτε ἄλλο.⁸⁴ Ὁ τρίτος τομέας ἦταν ἐκεῖνο πού ἀποκαλῶ χρηματικὴ πίστη (γιά τὸν ὀρισμὸ τῆς λέξης, βλ. ΙΑ): στὸ 7Δ θὰ δείξω ὅτι αὐτὸ τὸ γνώρισμα ἦταν ἐξαρχῆς σημαντικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἑλληνικῶν νομισμάτων.

---

⁸³ Ἀρ. Νεφ. 612, Σφήκ. 1391, Ἰππ. 681-682, Βάτρ. 554· Λυσίας, ἀπ. 19· Κράτης, ἀπ. 36 (ταλαντιαῖος: πβ. τὸ ἐπίθετο δραχμιαῖος, «αὐτὸς πού ἀξίζει μία δραχμή», στὸν Ἀριστοφ. ἀπ. 438).

⁸⁴ Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ συναλλαγὲς γίνονταν σὲ χρῆμα. Εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ (τότε ὅπως καὶ σήμερα) ἡ ἔκταση τοῦ ἀντιπραγματισμοῦ. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι περιπτώσεις ἀντιπραγματισμοῦ, σὲ εἰδικὲς περιστάσεις, ἀναφέρει ὁ Ἀριστοφάνης, *Αχαρν.* 811-817, 895-905· καὶ πβ. σημ. 71 παραπάνω.

Α΄ ΘΥΣΙΑΣΤΗΡΙΟΙ ΟΒΕΛΟΙ

Οί ἴδιοι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἤξεραν ὅτι ὁ ὀβολός, νόμισμα μικρῆς ἀξίας, ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸν ὀβελόν, τὴ σούβλα, καὶ ὅτι ἡ λέξη δραχμὴ σήμαινε ἀρχικὰ μία δράκα (χουφτιὰ) ἀπὸ (ἕξι) ὀβελούς.¹ Ἐξι ὀβολοί, δηλαδὴ νομίσματα, δὲν γεμίζουν μία χούφτα. Ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι σὲ ἐπιγραφὲς τοῦ βου αἰῶνα ἡ λέξη δραχμὴ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται σὲ σοῦβλες (ὀβελούς)· καὶ ἕνας κατάλογος ἀπογραφῆς τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. καταγράφει, ἀνάμεσα στὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ἑνὸς ναοῦ, «δράκες ἀπὸ σοῦβλες» (ὀβελίσκων δραχμαί).² Σὲ πρώιμες ἐπιγραφές, ἡ ὀνομασία τοῦ νομίσματος εἶναι ὀβελός, καὶ ἀργότερα ἀντικαθίσταται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ ὀβολός.³

Τούτη τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη (κατὰ τὰ φαινόμενα) τοῦ ὄρου, ἀπὸ τὴ σημασία «σούβλα γιὰ τὸ ψήσιμο τοῦ κρέατος» στὴ σημασία «νόμισμα», μαζὶ μὲ παρόμοιες ἐξελίξεις ἄλλων λέξεων, πού φαίνεται νὰ ἀντικατοπτρίζουν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ θυσία στὴν οἰκονομία (4Δ), τὴν ἐπικαλεῖται ὁ Λάουμ, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ζωοθυσία ἀποτελέσει σημαντικό παράγοντα γιὰ τὴ γένεση τοῦ νομίσματος. Τὸ δημόσιο ἱερό, ὅπου ἀναπτύσσονται διάφοροι τρόποι (π.χ. ἀναθηματικὰ εἰδώλια) γιὰ τὴν ὑποκατάσταση τῶν σφαγίων τῆς θυσίας, γίνεταί κέντρο ἀνταλλαγῶν. Καὶ ἡ συλλογικὴ διανομὴ τοῦ κρέατος τῆς θυσίας —στοὺς πολεμιστές, στοὺς ἱερεῖς, στοὺς νικητὲς τῶν ἀγώνων κτλ.— ἀποτελεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν Λάουμ, τὴν πρωιμότερη μορφή μιᾶς οἰκονομίας τῆς πόλεως. Τὴν περίπλοκη ἐπιχειρηματολογία τοῦ Λάουμ μπορῶ νὰ τὴν ἀποδώσω ἐδῶ μόνο μὲ τὴν παραπάνω σύντομη περίληψη. Παρόλο πὸν σὲ διάφορες λεπτομέρειες εἶναι πράγματι ὑπερβολικός, οἱ μελετητὲς ἔχουν ἀγνοήσει μᾶλλον παρὰ ἀντικρούσει τὴ βασικὴ σύλληψή του.⁴ Κατὰ τὴν παρουσίαση τῆς συνολικῆς ἐπιχειρηματολογίας μου, τροποποιῶ καὶ ἀναπτύσσω τὴ θέση τοῦ Λάουμ κατ’ ἀντιστοιχία πρὸς τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον μου γιὰ τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Μία παράμετρος πὸν δὲν ἦταν πλήρως γνωστὴ στὸν Λάουμ εἶναι οἱ πολυάριθμοι σιδηρένιοι ὀβελοὶ πὸν ἀνακαλύφθηκαν σὲ τάφους καὶ ἱερὰ σὲ

¹ Ἀριστοτ. *Σικωνίων Πολιτεία* ἀπ. 481, 580 Rose (τὸ παράθεμα στὸν Πολυδ. 9.77). Μιὰ ἀθηναϊκὴ ἐρυθρόμορφη πελίκη τοῦ 500-450 π.Χ. (ARV² 554.82) ἀπεικονίζει μιὰ δέσμη ἀπὸ ἕξι πανομοιότυπους ὀβελούς πὸν γεμίζουν μιὰ χούφτα, μολοντὶ ἄλλες ἀγγειογραφίες δείχνουν τέσσερις ἢ πέντε ὀβελούς (Haarer 2000, 1.137).

² Ἡ ἐπιγραφή προέρχεται ἀπὸ τὶς Χορσιές τῆς Βοιωτίας: Melville Jones 1993, ἀρ. 39· Tomlinson 1980, 221-223.

³ Threatte 1980, 215· Haarer 2000, 1.144. Δὲν εἶναι ἀπίθανο ἡ πρωιμότερη μαρτυρημένη ἐμφάνιση τῆς λ. ὀβελός μὲ τὴ σημασία «νόμισμα ἀξίας ἑνὸς ὀβελού» νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ τῶν μέσων τοῦ βου αἰῶνα: βλ. 7B σημ. 40.

⁴ Ἡ πιὸ οὐσιαστικὴ ἐπικριση πὸν γνωρίζω εἶναι τοῦ Blinkenberg 1926. Πρόσφατα, τὸ ἐνδιαφέρον ἀναζωπυρώθηκε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ συνέδριο γιὰ τὸν Λάουμ, τὰ πρακτικὰ τοῦ ὁποῖου δημοσιεύτηκαν στὸ Parise 1997.

διάφορα μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου.⁵ Θὰ περιοριστῶ σὲ λίγα παραδείγματα. Παράδειγμα πρῶτο: στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους ἀνακαλύφθηκε μιὰ δέσμη ἀπὸ σιδερένιους ὀβελούς, περίπου ἑκατὸ σύμφωνα μὲ νεότερες ἐκτιμήσεις, μαζὶ μὲ μιὰ βαριὰ σιδερένια ράβδος, ἢ ὁποῖα, μὲ τὸ δισκόμορφο ἐξόγκωμα στὸ ἓνα ἄκρο της, φαίνεται ὅτι εἶχε κατασκευαστεῖ ἔτσι ὥστε νὰ μοιάζει μὲ (ὑπερμεγέθη) ὀβελό.⁶ Φαίνεται πιθανὸ ὅτι οἱ ὀβελοὶ αὐτοὶ ἦταν ἀναθηματικοί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν δεμένοι σὲ δέσμη καὶ στερεωμένοι σὲ μολύβδινο δίσκο. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρονολόγησή τους, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀνήκουν στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 690 ὡς τὸ 550 π.Χ. περίπου, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἐπιτύχουμε μεγαλύτερη ἀκρίβεια.⁷ Παράδειγμα δεύτερο: σὲ μιὰ στήλη ἀπὸ τὴν Περαχώρα Κορινθίας σώζονται οἱ ἀρχικὲς λέξεις μιᾶς ἔμμετρης ἐπιγραφῆς, πού ἀνήκει καθὼς φαίνεται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰώνα: «Δραχμὴ ἐγὼ, Ἡρα μὲ τὰ λευκὰ [μπράτσα...].»⁸ Ἡ λέξη «δραχμὴ» δηλώνει μιὰ δέσμη ὀβελῶν, γιατί ἡ στήλη φέρει ἐγκοπὲς γιὰ συσφιγκτῆρες, οἱ ὁποῖοι μᾶλλον θὰ κρατοῦσαν ὄρθιους τοὺς ὀβελούς. Παράδειγμα τρίτο: μιὰ ἀκόμη ἐπιγραφή (χαμένη σήμερα) ἀπὸ τὴν ἴδια περίπου περίοδο, πού βρέθηκε κοντὰ στοὺς Δελφούς, ἀναφέρει ὅτι κάποιος Φανάριστος ἀφιέρωσε δρα[...]ς στὴν Ἀθηνὰ καὶ στὴν Ἡρα, «γιὰ νὰ ἔχει καὶ αὐτὸς ἀθάνατη φήμη». Ἡ συμπλήρωση δρα[χμὰ]ς⁹ ἔχει δεχτεῖ ἐπικρίσεις, ἀλλὰ ὑπὲρ της συνηγορεῖ ἓνα σχεδιαγράφημα τῆς βάσης τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ ὁποῖο ἀπεικονίζει μιὰ μικρὴ στρογγυλὴ ὀπή, κατάλληλη γιὰ τὴ στήριξη ὀβελῶν.¹⁰ Μποροῦμε ἐδῶ νὰ παραβάλουμε τὸ χωρίο ὅπου ὁ Ἡρόδοτος (2.135) ἀναφέρει, ὅτι στὴν ἐποχὴ του μποροῦσε κανεὶς ἀκόμα νὰ δεῖ τὴ δεκάτη τῶν χρημάτων (χρημάτων ἢ πλούτου) πού ἀφιέρωσε στοὺς Δελφούς ἢ ἑταίρα Ροδώπις (μέσα τοῦ 6ου αἰώνα) ὑπὸ μορφὴ σιδερένιων ὀβελῶν.¹¹

Οὔτε τὰ παραπάνω παραδείγματα οὔτε ὁποιαδήποτε ἄλλα εὐρήματα ὀβελῶν καταδεικνύουν ὅτι οἱ ὀβελοὶ εἶχαν ὁποιαδήποτε χρηματικὴ λειτουργία. Ἡ μεγάλη σιδερένια ράβδος πού βρέθηκε στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους ἔχει μορφὴ ὀβελοῦ, ἀλλὰ λόγω τοῦ ὑπερβολικὰ μεγάλου μεγέθους της δὲν θὰ μποροῦσε νὰ

⁵ Γιὰ πρόσφατες (σύντομες) ἀναφορὲς στοὺς ὀβελούς αὐτοὺς, βλ. von Reden 1997, 159-60 καὶ Tandy 1997, 159-61. Σαφῶς ἢ καλύτερη καὶ περιεκτικότερη σχετικὴ μελέτη εἶναι τοῦ Haarer 2000, ὁ ὁποῖος συζητεῖ καὶ πρόσφατα εὐρήματα, π.χ. μιὰ μεγάλη ποσότητα ἀπὸ σιδερένιους ὀβελούς πού βρέθηκαν σὲ τάφους τοῦ 6ου αἰώνα στὴ Σίνδο τῆς Μακεδονίας. Τὸ ἄρθρο τῆς Strom 1992 πρέπει νὰ διαβάζεται μὲ ἐπιφύλαξη.

⁶ Βλ. κυρ. Courbin 1983· Strom 1992, 45.

⁷ Haarer 2000, 1.82.

⁸ Hansen 1983, ἀρ. 354· Δραχμὰ ἐγὼ Ἡρα λευκ[ώλενε...], Haarer 2000, 1.93· Jeffery 1990, 121-123.

⁹ Ἡ συμπλήρωση εἶναι τοῦ Raubitschek 1950, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀπὸ ἀπροσεξία τυπώνει δρα[χμ]ὰς.

¹⁰ Strom 1992, 49. Νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀνασύνθεση πού προτείνει ὁ Haarer 2000, 1.94-96. Πβ. Hansen 1983, ἀρ. 344, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴν ὀπή καὶ συμπληρώνει δρα[Fe-ὸ]ς.

¹¹ 8Γ. Γιὰ τὴν ἀφιέρωση ὀβελῶν στοὺς Δελφούς, βλ. καὶ Ἐπίχαρμος, ἀπ. 68 Kassel/Austin.

χρησιμεύσει ως όβελός: ίσως νά ήταν χρηματική μονάδα μεγάλης άξίας.¹² Συνήθως, οί όβελοί, ιδίως όσοι άνακαλύπτονται σέ τάφους, έμφανίζονται σέ ομάδες τών έξι (ή σέ πολλαπλάσια του έξι),¹³ κάτι πού ίσως προτυπώνει τόν άριθμό τών έξι όβολών άνά δραχμή, αλλά υπάρχουν και ομάδες όβελών σέ διαφορετικές ποσότητες.¹⁴ Οί έπιγραφικές μαρτυρίες για πληρωμές σέ όβελούς είναι πενιχρότατες και περιορίζονται μόνο στήν Κρήτη.¹⁵ Ούτε και μάς βοηθά ιδιαίτερα ή άποψη τών αρχαίων ότι οί όβελοί χρησιμοποιούνταν κάποτε ως χρήματα ή ως πρόδρομοι χρήματος,¹⁶ γιατί ή άποψη αυτή ίσως νά προέκυψε άπλώς άπό τήν έτυμολογία τής λέξης όβολός.

Έχουμε όμως πράγματι λόγους νά πιστεύουμε ότι οί σιδερένιοι όβελοί ήταν άντικείμενα κατάλληλα για νά λειτουργήσουν ως χρήμα ή έστω για νά — έπιτελέσουν μία ή περισσότερες άπό τίς λειτουργίες του χρήματος σέ κάποιο βαθμό; Η άπάντηση στήν έρώτηση είναι, κατηγορηματικά, ναί. Η καταφατική άπάντηση, σέ συνδυασμό με τήν έτυμολογία τών λέξεων όβολός και δραχμή, έπιβεβαιώνει σχεδόν άπόλυτα ότι οί όβελοί διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στήν ανάπτυξη του χρήματος στήν αρχαία Ελλάδα.¹⁷

---

¹² Έτσι ό Kroll 2001α. Έχει ύποθεθεί ότι ό συγκεκριμένος όβελός ήταν μέτρο βάρους (ζύγι), αλλά ό Kroll ύποδεικνύει ότι «τά βεβαιωμένα αρχαιοελληνικά σταθμά είναι συνήθως τετράγωνα ή έχουν κάποιο άλλο συμπαγές σχήμα».

¹³ Strom 1992· Haarer 2000, 1.54-55, πβ. και 156 (έπιγραφές); Lo Porto 1987· ό Courbin 1959, 218 ύπολόγισε ότι τό ανάθημα στο Ηραίο του Άργους περιείχε τό πολú 96 όβελούς (δηλ. 16 δραχμές), αλλά πβ. Haarer 2000, 1.86. Όσο για τήν έξήγηση του άριθμού έξι, ό Courbin 1983 παραπέμπει στή χρήση του δωδεκαδικού συστήματος άπό τους αρχαίους Έλληνες, ένw ή Strom 1992 στόν έθιμικό άριθμό τών έξι συνδαιτυμόνων.

¹⁴ Νά σημειωθούν κυρίως οί πέντε όβελοί πού βρέθηκαν μαζί στήν Ποσειδωνία και φαίνεται νά άντιστοιχοϋν στο όμηρικό πεμπώβολον: Kron 1971, 131-144.

¹⁵ Melville Jones 1993, άρ. 44 και 45, όπου οί όβελοί είναι, ένδεχομένως, πρόστιμα.

¹⁶ (α) Πλούτ. Λύσ. 17: οί σιδερένιοι όβελοί χρησιμοποιούνταν σέ πρώιμη περίοδο ως νομίσματα, (β) Πολυδ. 7.105: οί σιδερένιοι όβελοί ήταν τό νόμισμα τών Σπαρτιατών και τών Βυζαντιών νά ληφθεί ύπόψη και τό γεγονός ότι τά εύρήματα σιδερένιων όβελών στο σπαρτιατικό ιερό της Άρτέμιδος Όρθιας εκλείπουν κατά τίς αρχές του 3ου αιώνα π.Χ., δηλαδή τήν έποχή περίπου πού ή Σπάρτη κόβει τά πρώτα νομίσματά της: Hodkinson 2000, 162. (γ) Ό Πλούτ. (Φάβ. Μάξ. 27) αναφέρει ως παράδειγμα τής «πενίας» του Έπαμεινώνδα τήν πληροφορία ότι τό μόνο περιουσιακό στοιχείο του κατά τόν θάνατό του ήταν ένας σιδερένιος όβελός, (δ) Ηρακλείδης Ποντικός (άπ. 152 Wehrli), όπως παρατίθεται στα λεξικά *Etymologicum Magnum* και *Etymologicum Orionis*, λ. όβελίσκος· έπίσης, Melville Jones 1993, άρ. 27-29: ό Φείδων, βασιλιάς του Άργους, όταν έκοψε τά πρώτα νομίσματα, απέσυρε τους όβελούς και τους άφιέρωσε στήν Ηρα Άργεία. Τήν πληροφορία αυτή τή συσχετίζουν όρισμένοι σύγχρονοι μελετητές με τους άναθηματικούς όβελούς πού έχουν άνακαλυφθεί στο Ηραίο του Άργους.

¹⁷ Ό Haarer 2000, 1.187 καταλήγει ότι «δέν άποκλείουμε τή δυνατότητα ή τήν πιθανότητα νά άνήκαν [οί όβελοί] στο εύρυ και ποικίλο φάσμα άγαθών πού φαίνεται πράγματι ότι λειτουργούσαν κάποτε ως χρήμα (με τήν εύρύτατη σημασία του όρου) πριν άπό τήν εμφάνιση του νομίσματος»· ταυτόχρονα όμως ό Χάαρερ ύποστηρίζει (181-186) ότι τά νομίσματα πήραν τό όνομά τους άπό τους όβελούς και τίς δραχμές εξαιτίας τής όπτικής άναλογίας πού δημιουργούσαν οί δέσμες έξι όβελών. Η άναλογία αυτή, ώστόσο, δέν φαίνεται ούτε αυτονόητη ούτε ιδιαίτερα άποτελεσματική ως μνημονικό βοήθημα, άφου (όπως σημειώνει ό ίδιος) ό άριθμός

Τὰ χαρακτηριστικὰ χάρη στὰ ὅποια οἱ σιδερένιοι ὄβελοι μποροῦν νὰ ἐπιτελέσουν χρηματικὲς λειτουργίες εἶναι τὰ ἑξῆς: εἶναι φορητοί, μετρήσιμοι, ἀνθεκτικοί, ἔχουν οἰκονομικὴ ἀξία οὔτε πολὺ μεγάλη οὔτε πολὺ μικρή, ἔχουν τυποποιημένο σχῆμα καὶ μέγεθος, μποροῦν νὰ παραχθοῦν μαζικά, εἶναι οἰκεία ἀντικείμενα καὶ μποροῦν ἔτσι νὰ δημιουργήσουν συλλογικὴ ἐμπιστοσύνη, καὶ μποροῦν νὰ ὑποκαταστήσουν ἄλλα ἀντικείμενα.¹⁸ Ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω χαρακτηριστικὰ, τὰ τρία πρῶτα, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν ἐγγενῆ γνωρίσματα τῶν ἰδίων τῶν ὀβελῶν, δὲν χρειάζονται περαιτέρω ἀνάλυση. Τὰ ὑπόλοιπα πέντε ἀποδίδονται στοὺς ὀβελούς βάσει κοινωνικῆς σύμβασης.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀξία τῶν ὀβελῶν, ὁ Κουρμπέν (Courbin 1959) ὑπολόγισε ὅτι, ἂν ἓνας σιδερένιος ὀβελὸς μὲ μέγεθος ἀντίστοιχο ἐκείνων πού βρέθηκαν στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους εἶχε ἴση ἀξία μὲ τὸν αἰγινητικὸ ὀβολό, τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἰσοτιμία ἀνάμεσα στὸν ἄργυρο καὶ στὸν σίδηρο (τὸ μικρότερης ἀξίας μέταλλο) ἦταν τῆς κλίμακας 1:2.000. Ὁ Χάαρερ ἐντόπισε σφάλματα στοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Κουρμπέν, καὶ θὰ προτιμοῦσε μίαν ἰσοτιμία τῆς κλίμακας 1:922-1078.¹⁹ Ἀλλὰ «ἀκόμη καὶ αὐτοὶ οἱ ἀριθμοί», ἰσχυρίζεται ὁ Χάαρερ, «εἶναι ὑπερβολικὰ ὑψηλοί. Κείμενα τῆς νεοβαβυλωνιακῆς περιόδου (612-547 π.Χ.) ἀπὸ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ δείχνουν ὅτι στὴ Βαβυλώνα ἡ ἰσοτιμία τοῦ ἀργύρου σὲ σχέση μὲ τὸν σίδηρο ἦταν τῆς κλίμακας 1:831,1:573 ἢ ἀκόμη καὶ ἀρκετὰ ὑψηλότερη, δηλαδὴ 1:229. Στὸν Λίβανο, ἡ ἰσοτιμία ἦταν 1:361, καὶ σὲ μιὰ τοποθεσία πού θὰ πρέπει κατὰ πάσα πιθανότητα νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Κύπρο ἡ ἰσοτιμία ἦταν 1:240». Ἐπιβεβαίωση αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος βρίσκει ὁ Χάαρερ σὲ μιὰ δελφικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα, ἡ ὁποία ἀναφέρει τὶς κατώτατες καὶ τὶς ἀνώτατες τιμὲς τοῦ σιδήρου, καθορίζοντας τὴν ἰσοτιμία ἀργύρου-σιδήρου στὰ 1:435 καὶ 1:100 ἀντίστοιχα.²⁰

Ὅλα τοῦτα ὅμως δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀποκλείσουν τὴν πιθανότητα ὅτι κάποτε, κάποτε, ἓνας σιδερένιος ὀβελὸς εἶχε ἴση ἀξία μὲ ἓναν ἀσημένιο ὀβολόν. Καὶ

ἔξι δὲν εἶναι πάντοτε χαρακτηριστικὸς τῆς ποσότητος τῶν ὀβελῶν πού περιλαμβάνονται σὲ μίαν δέσμη· ἀντίθετα, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη πού ἐγὼ ἀσπάζομαι, γιὰ νὰ καθοριστεῖ ἡ ἀξία μιᾶς δραχμῆς (νομίσματος), ἔπρεπε νὰ ἐπιλεγεῖ ἓνας ἀπὸ τοὺς χαρακτηριστικοὺς ἀριθμοὺς πού ἀντιστοιχοῦσαν στὴν ποσότητα ὀβελῶν ἀνὰ δέσμη (καὶ ὁ ἀριθμὸς ἔξι εἶχε πλεονεκτήματα). Ἄν χρειάζοταν ἀπλῶς καὶ μόνο μίαν ὀπτική ἀναλογία, τότε λ.χ. τὸ χέρι καὶ τὰ δάχτυλά του θὰ ἦταν μίαν ἀναλογία καὶ πιὸ οἰκεία καὶ πιὸ ὁμοιογενῆς. Ὁ Χάαρερ προσθέτει ὅτι ἐπιλέχθηκαν οἱ ὀβελοὶ ἴσως ἐπειδὴ τὸ ὀρθογώνιο χάραγμα πού φέρουν ὀρισμένα πρῶτα νομίσματα μπορεῖ νὰ ἔγινε μὲ ὀβελοειδῆς ἐργαλεῖο, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει τὶς δυσκολίες πού παρουσιάζει μίαν τέτοια ὑπόθεση (π.χ. τὸ ὀρθογώνιο χάραγμα δὲν τὸ βρίσκουμε μόνο στοὺς ὀβελούς).

¹⁸ Ὅταν ἐπιχειροῦμε νὰ καθορίσουμε τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἐπιτρέπουν σὲ ἓνα ἀντικείμενο νὰ ἐπιτελέσει χρηματικὲς λειτουργίες, μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τὸ μεγάλο εὖρος χρηματικῶν ὑλῶν καὶ ἀντικειμένων (στὰ ὅποια περιλαμβάνονται καὶ ἐργαλεῖα) πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο σὲ διάφορες κοινωνίες ἀνὰ τὴν ὑφήλιο: Quiggin 1963· Einzig 1966.

¹⁹ Σὲ ἓνα πολὺ μεταγενέστερο κείμενο πού ἀναφέρεται στὰ παλιὰ σιδερένια νομίσματα τῶν Σπαρτιατῶν (Πλούτ. *Ηθ.* 2260), ἡ ἀναλογία εἶναι 1:1.200 (ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Πλούταρχος ἐννοεῖ τὸν αἰγινητικὸ ὀβολό)· τὴν ἀναλογία αὐτὴ τὴν ἀπορρίπτει ὁ Haarer 2000, 1.168.

²⁰ Haarer 2000, 1.86-92, πβ. 157.

μια τέτοια ισοτιμία, ακόμη και αν ίσχυσε για μικρό χρονικό διάστημα και σε μια μικρή περιοχή, θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση, ώστε να αρχίσουν πλέον να χρησιμοποιούνται οι ονομασίες *ὀβελός* και *δραχμή* προκειμένου για συγκεκριμένα σταθμά ή τεμάχια από άργυρο, τα οποία θα διατήρησαν τις συγκεκριμένες ονομασίες ανεξάρτητα από τις μεταγενέστερες εξελίξεις στην ισοτιμία σιδήρου-αργύρου. Η παρατήρηση του Χάαρερ παραβλέπει ότι, πιθανότατα, τα αποθέματα αργύρου στην Ελλάδα αυξήθηκαν σημαντικά κατά τον 6ο αιώνα (6B) και ότι η αύξηση αυτή μπορεί να ήταν πολύ μεγαλύτερη από οποιαδήποτε μείωση στην αξία του σιδήρου. Έτσι, όλες οι μεταγενέστερες μαρτυρίες — για παράδειγμα, η δελφική επιγραφή που επικαλείται ο Χάαρερ από τον 4ο αιώνα, όταν ο άργυρος είχε γνωρίσει μεγάλη διάδοση— είναι άσχετες με το θέμα.²¹ Στον Όμηρο, ο άργυρος σπανίζει, ιδιαίτερα ο ανεπεξέργαστος (2Γ), ενώ είναι εξαιρετικά διαδεδομένος στα νεο-βαβυλωνιακά κείμενα που χρησιμοποιεί ως συγκριτικό υλικό ο Χάαρερ (15Z). Αν οι ονομασίες *ὀβελός* και *δραχμή* αποδόθηκαν σε νομίσματα την εποχή που πρωτοχρησιμοποιήθηκαν νομίσματα στην ηπειρωτική Ελλάδα (ας πούμε, στην Αίγινα το 575 π.Χ.), τότε δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και στη συγκεκριμένη περιοχή ένας σιδερένιος *ὀβελός* δεν είχε περίπου την ίδια αξία με έναν αργυρό *ὀβολόν*. Και δεν θα ήταν αδιανόητο να υποθέσουμε ότι, ακόμη πιο νωρίς, οι ονομασίες αυτές χρησιμοποιήθηκαν για ποσότητες ή τεμάχια αργύρου (οι λέξεις *ὀβολός* και *δραχμή* μπορούν επίσης να δηλώνουν σταθμά), για να κληρονομηθούν κατόπιν στα νομίσματα. Η τάξη αξίας του σιδήρου προσφερόταν, ώστε να χρησιμοποιηθεί τουτό το μέταλλο ως υλική έκφραση χρηματικής αξίας, υπό μορφή *ὀβελών*. Θέλω να πω ότι οι *ὀβελοί* μπορούσαν να παραχθούν σε μεγάλες ποσότητες, αλλά όχι σε υπερβολικά χαμηλή τιμή — μέχρι που τα όλοένα αυξανόμενα αποθέματα σιδήρου οδήγησαν σε μείωση της αξίας του σε σχέση με τα περισσότερα ανταλλάξιμα αγαθά (αν και όχι κατ' ανάγκη σε σχέση με τον άργυρο), γεγονός που μάλλον συνέβαλε στην αντικατάσταση του σιδήρου ως χρηματικού εργαλείου από τον άργυρο, ο οποίος είχε πολύ μεγαλύτερη αξία και πολύ μικρότερο όγκο.

Όσον αφορά, τώρα, το τυποποιημένο σχήμα και μέγεθος, οι *ὀβελοί* μπορεί φυσικά να ποικίλλουν ως προς το βάρος. Έχουν βρεθεί, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, *ὀβελοί* σε διαφορετικά μεγέθη ανάλογα με την περίοδο και την περιοχή προέλευσης, αν και έχει υποστηριχθεί ότι έχουμε κάποιες μαρτυρίες από την Αργολίδα για *ὀβελούς* με τυποποιημένο μέγεθος.²² Εύκολότερα μεταφέρει κανείς *ὀβελούς* παρά ανεπεξέργαστους βώλους μετάλλου, και εξίσου

²¹ Στη σολώνεια νομοθεσία, σύμφωνα με μεταγενέστερες μαρτυρίες, η τιμή ενός προβάτου ήταν μία δραχμή (4Δ), ενώ η τιμή ενός προβάτου σε έορτολογία από το πρώτο μισό του 4ου αιώνα κυμαίνεται από δώδεκα ως δεκαπέντε δραχμές.

²² Η Strom 1992, 42 (με περαιτέρω παραπομπές) ισχυρίζεται ότι σε τρεις διαφορετικούς τάφους στο Άργος (από το τέλος του 8ου αιώνα π.Χ.) έχουν βρεθεί *ὀβελοί* με το ίδιο μήκος (1,65 μ.)· πβ. όμως Haarer 2000, 1.54-55· 2.56.

εύκολα τούς ζυγίζει. Ἄν ὅμως οἱ ὄβελοι συμορφώνονταν, κατὰ προσέγγιση, πρὸς ἓνα (ἐπίσης κατὰ προσέγγιση) τυποποιημένο μέγεθος, τοῦτο ἀρκοῦσε, πιθανῶς, γιὰ νὰ ἐμπνεύσει ἐμπιστοσύνη στὴν ἀξία τους χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται ζυγίση,²³ ὅπως λίγο πολὺ συνέβαινε ἀργότερα μὲ τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀποκτᾶ σημασία τὸ ἕκτο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ προαναφέραμε, δηλαδή ἡ ἐξοικείωση, ἡ ὁποία γεννᾷ συλλογικὴ ἐμπιστοσύνη. Διάφορα τεχνήματα κατασκευάζονταν ἀπὸ σίδηρο, καὶ οἱ ὄβελοι ἦταν ἀσφαλῶς ἀντικείμενα οἰκεία σὲ ὅλους χάρις τὰ θυσιαστήρια γεύματα, στὰ ὁποῖα συχνὰ συμμετεῖχε μεγάλος ἀριθμὸς συνδαιτυμόνων, καὶ ἔτσι ἀπαιτοῦνταν μεγάλος ἀριθμὸς ὀβελῶν.²⁴ Καὶ εὐλόγα ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ὅλοι οἱ ὄβελοι ποὺ χρησιμοποιούνταν σὲ ἓνα θυσιαστήριο γεῦμα εἶχαν τὸ ἴδιο μέγεθος. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς ἀγγειογραφίες, οἱ ὁποῖες ἄλλοτε δείχνουν τὴ χρήση πανομοιότυπων ὀβελῶν²⁵ καὶ ἄλλοτε δέσμες (τεσσάρων, πέντε ἢ ἕξι) πανομοιότυπων ὀβελῶν ποὺ τὶς μεταφέρουν μὲ τὸ ἓνα χέρι.²⁶ Μὲ δεδομένο ὅτι μοίραζαν στοὺς συνδαιτυμόνες σουβλισμένο κρέας ἀπὸ τὸ σφάγιο, ἢ κάποτε πιθανῶς καὶ τὶς ἴδιες τὶς σοῦβλες,²⁷ ἡ φυσικὴ τάση πρὸς τυποποιημένα μεγέθη (εἴτε πρόκειται γιὰ ὀβελούς εἴτε γιὰ φλιτζάνια τοῦ τσαγιοῦ) θὰ πρέπει νὰ ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴν κραταιὰ παράδοση, ἡ ὁποία διακρίνεται ἀκόμη καὶ στὸ ἀριστοκρατικὸ ὁμηρικὸ ἔπος, ποὺ ἐπέβαλλε τὴ διανομὴ ἴσων μερίδων κρέατος κατὰ τὴ θυσία (2E, 3A). Στὶς μεγάλης κλίμακας θυσίες (π.χ. τῶν δήμων, τῶν φρατριῶν καὶ τῆς πόλεως), ἡ τυποποίηση ἔχει ζωτικὴ κοινωνικὴ σημασία, μὲ τὴν ὁποία εἶναι ἐξοικειωμένοι οἱ πάντες.

Αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα τῆς θυσίας ἐξασφαλίζουν ἐπίσης μαζικὴ παραγωγή, συλλογικὴ ἐμπιστοσύνη καὶ δυνατότητα ὑποκατάστασης. Ἡ σημασία τῆς

²³ Ἰδίως ἐπειδὴ ἡ μορφή τῶν ὀβελῶν «ἀπαιτοῦσε νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν κατασκευὴ τους ἔλατο μέταλλο καλῆς ποιότητος» (Haarer 2000, 1.231, 197-200).

²⁴ Οἱ «ὄβελοι» (στὸν πληθυντικὸ) ἐμφανίζονται, τακτικὰ στὴν ὁμηρικὴ θυσία. Τὸ ὁμηρικὸ *πεμπώβολον* μπορεῖ νὰ ἦταν δέσμη ἀπὸ πέντε ὀβελούς καὶ ὄχι πιρουνί, ὅπως συχνὰ λέγεται (Kron 1971, 131-144), ἀλλὰ ἐν πάσῃ περιπτώσει στὸν Ὅμηρο ἀπαντᾷ μόνο στὸν πληθυντικὸ ἀριθμὸ.

²⁵ Π.χ. στὴν Καιρετανὴ ὑδρία (τοῦ 525-500 π.Χ.), τὴν ὁποία συζητεῖ (καὶ δημοσιεύει φωτογραφία τῆς) ὁ Durand 1989· βλ. καὶ Haarer 2000, 2. Eικ. 5.A1, A.2, C.2, E.1, E.7, G.3, καθὼς καὶ ἄλλες εἰκόνας τοῦ καταλόγου τοῦ (Π.59-76)· van Straten 1995, 118, 130-136, 144-153.

²⁶ Haarer 2000, 1.137- 2.71-73· εἰκ. 5. J6, J9, K1. Ὁ Χάαρερ σημειώνει ὅτι οἱ ἀρχαιολόγοι ἔχουν ἐπίσης ἀνακαλύψει δέσμες ὀβελῶν. Στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους ἔχει ἀνευρεθεῖ μεγάλος ἀριθμὸς ἀναθηματικῶν ὀβελῶν (περίπου 100: ἴσως 96;) δεμένων στὸ ἓνα ἄκρο τους μὲ χαλκὸ, ὥστε νὰ σχηματίζουν δέσμη· ἀπὸ τους ὀβελούς αὐτοὺς φαίνεται ὅτι κανένας δὲν ἔχει περισωθεῖ ἀκέρατος (Haarer 2000, 1.83-85), ὁ ὁποῖος καταλήγει ὅτι «τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸ μῆκος τῶν ὀβελῶν, κρίνοντας ἀπὸ τὴ δέσμη, εἶναι ὅτι ἦταν μεγαλύτερο ἀπὸ 142 ἐκ. ἀλλὰ μικρότερο ἀπὸ 168 ἐκ.». Εἶχαν λαβὲς σὲ τρία διαφορετικὰ σχήματα, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ μῆκος τους δὲν ἦταν τὸ ἴδιο, ὅπως θὰ ἦταν ἄλλωστε ἀναμενόμενο σὲ μία δέσμη. Ὁ τάφος 1 στὴ νότια περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἄργους περιεῖχε ἕξι ὀβελούς, ἀπὸ τους ὁποῖους οἱ δύο σώζονται ἀκέρατοι· οἱ δύο αὐτοὶ ἔχουν μῆκος 162 ἐκ. ὁ καθένας (Haarer 2000, 2.56).

²⁷ Μερικὲς ἀγγειογραφίες ἀπεικονίζουν σοῦβλες μὲ κρέατα ποὺ τὰ μεταφέρουν, προφανῶς γιὰ νὰ τὰ μοιράσουν μετὰ τὴ θυσία ἢ ἐνδεχομένως σὲ κάποιον ἄλλο μέρος: Haarer 2000, 1.134. Κρέας ποὺ τὸ σερβίρουν στὴ σοῦβλα: βλ. Ὁδ. ξ 77.

συλλογικῆς συμμετοχῆς ἀπαιτοῦσε (ἔστω καὶ ἂν κάποτε χρησιμοποιοῦνταν ξύλινοι ὄβελοι) τὴν παραγωγή τυποποιημένων σιδερένιων ὀβελῶν καὶ σὲ μεγάλες ποσότητες, ἴσως μέσα στὰ ἴδια τὰ ἱερά.²⁸ Καὶ ἡ θρησκευτικὴ σημασία τῆς θυσίας — ἢ συγκινησιακὰ φορτισμένη δημόσια ἐπιτέλεση τῆς συλλογικῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸ θεῖο, ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἄλλους, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται ἐπίσημα μὲ τὴν εὐκοσμη διανομὴ τοῦ κρέατος — ἐπενδύει τὰ ἐργαλεῖα τῆς θυσίας, καὶ τὸν ὀβελόν, μὲ συλλογικὴ συμβολικὴ ἀξία.²⁹ Τοῦτος εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ὀβελοὶ ἀποκοτῶν τόσο μεγάλη σημασία, ὥστε ὑπερβαίνουν τὰ ἀρχικὰ συμφραζόμενά τους (τὸ θυσιαστήριον γεῦμα) καὶ ἀφιερώνονται ὡς ἀναθήματα σὲ ἱερά ἢ τοποθετοῦνται σὲ τάφους.

Ὁ συλλογικὸς καὶ ἰσότιμος χαρακτήρας τῆς θυσιαστήριας διανομῆς διατήρησε τὴν κορυφαία σημασία του γιὰ τὴ συνοχὴ τῆς πόλης-κράτους, καὶ ἡ κοινωνικὴ σπουδαιότητά του παρέμεινε ἀρκετὰ ἰσχυρὴ ὥστε νὰ ἐπηρεάσει βασικὲς ἔννοιες, ὅπως ὁ νόμος καὶ ἡ μοῖρα (3Α). Ὡστόσο, ὁ πλοῦτος πού διανέμεται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, δηλαδὴ τὸ κρέας, δὲν εἶναι τόσο ἀνθεκτικὸς ὥστε νὰ λειτουργήσῃ ὡς χρῆμα.³⁰ Πολὺ καταλληλότεροι εἶναι οἱ τυποποιημένοι ὀβελοὶ, στοὺς ὁποίους ἔψηναν τὸ κρέας. Γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴ σημασία πού ἀποκτᾷ ἓνα ἀπλὸ ἐργαλεῖο, ὁ ὀβελὸς (σούβλα), θὰ πρέπει νὰ παραπέμψουμε καὶ πάλι στὴν προηγούμενη συζήτησή μας (3Γ) γιὰ τὴν τάση πού παρουσιάζει ἡ ἐφήμερη πράξη τῆς θυσίας νὰ βρῖσκει μόνιμη ἔκφραση στὴν ἀνάρτηση (ἀφιέρωση) ἀνθεκτικῶν ἀντικειμένων πού σχετίζονται μαζί της — ὅπως τὸ κρανίον τοῦ ζώου,³¹ ὁ λέβητας, ὁ ὀβελός, τὸ ζωόμορφο εἰδώλιον καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή («Διὸς Ὀλυμπίου») τὴν ὁποία φέρει ἓνας ὀβελὸς πού βρέθηκε στὴν Ὀλυμπία ἐκφράζει ὄχι τὴν ἀξία του ὡς μετάλλου, ἢ ὁποία εἶναι τολμῶν μικρὴ, ἀλλὰ τὴ σπουδαιότητα τῆς τελετουργίας, κατὰ τὴν ὁποία θυσίαζαν ἓνα ζῶον στὸν Δία καὶ περνοῦσαν, προσωρινά, τὸ κρέας του στὸν ὀβελόν.³² Ὀβελοὶ ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορα ἱερά, κάποτε ἀπὸ τὴν κλασικὴ περίοδο, μολονότι «ἡ περίοδος στὴν ὁποία κατεξοχὴν χρησιμοποιοῦνταν οἱ ὀβελοὶ σὲ μεγάλες ποσότητες φαίνεται πὼς ἦταν ὁ 7ος αἰώνας, μὲ σημεῖο ἐκκίνησης ἴσως τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰώνα ἢ τὸ ἔτος 700 π.Χ. περίπου καὶ μὲ διάρκειαν ὡς τὸ πρῶτον μισὸν τοῦ 6ου αἰώνα περίπου»,³³

²⁸ Strom 1992· ὁ Haarer 2000, 1.118-119 δικαίως ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις. Ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μεταλλουργίας ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ διάφορα ἑλληνικὰ ἱερά ἀπὸ τὴν ὑστερὴ γεωμετρικὴ περίοδο καὶ ἐξῆς: Risberg 1992.

²⁹ Στὴ μελέτη του γιὰ τὸ «πρωτόγονον χρῆμα», ὁ Einzig 1966, 369-376 ἀναφέρει πολλὰ παραδείγματα πού πιστοποιοῦν τὴ σημασία τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ τῶν θρησκευτικῶν συνηθειῶν γιὰ τὴν καθιέρωση τοῦ νομίσματος.

³⁰ Μολονότι κάποτε τὰ βοοειδῆ χρησιμεύουν ὡς μέτρο ἀξίας (σὲ ἀριθμητικὲς τάξεις πού χαρακτηρίζουν τὴ θυσία) στὸν Ὅμηρον (βλ. 3Γ).

³¹ Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν βωμὸν τῆς Ἡρας στὴ Σάμο θάφτηκαν, γύρω στὸ 600 π.Χ., τρεῖς ὀβελοὶ μαζί μὲ τὸ κρανίον ἑνὸς βοδιοῦ (βουκράνιον): Furtwangler 1980, 97-98.

³² Furtwangler 1980, 95. Ὁ Haarer 2000, 2.23 ἀναφέρει τὴν ἀποψηὴ ὅτι ἴσως δὲν ἔχουμε νὰ κάνομε μὲ ὀβελόν, ἀλλὰ μὲ τὸ πόδι ἑνὸς τρίποδα.

³³ Strom 1992, 47· Kron 1971, 133· Haarer 2000, 1.70-72· 2.44.

δηλαδή ακριβῶς κατὰ τὴν περίοδο ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ νομίσματος στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

Τὰ θυσιαστήρια ἐργαλεῖα ποὺ ἀφιερώνονται στὰ ἱερὰ δὲν εἶναι ἀπλῶς κατασκευασμένα ἀπὸ ἀνθεκτικὰ ὑλικά. Ἐπιπρόσθετα — εἴτε χρησιμοποιοῦνται τακτικὰ στὴν παραδοσιακὴ καὶ ἔμμονη τελετουργία εἴτε ἀφιερώνονται στὸν ναὸ— ἀποτελοῦν ἀπτὴ ἔκφραση *μονιμότητας* (3Γ). Τούτῃ ἀκριβῶς ἡ προοπτικὴ τῆς μόνιμης ἀξίας ἐμπνέει τὴ συλλογικὴ ἐμπιστοσύνη ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ὑπάρξει χρῆμα. Ἐπιπλέον, τὰ ἐργαλεῖα τῆς θυσίας, ὅταν παίρνουν τὴ μορφή τοῦ ἀναθήματος, δὲν ἀποτελοῦν ἀπλῶς μόνιμη ὑλικὴ ἔκφραση τοῦ ζώου ποὺ θυσιάστηκε στὸν θεὸ ἀλλὰ καταναλώθηκε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑποκαθιστοῦν ὑπὸ μία ἔννοια (3Γ, 4Δ). Αὐτὸς ὁ παράδοξος συνδυασμὸς τῆς μονιμότητας μὲ τὴ δυνατότητα ὑποκατάστασης συνιστᾷ προϋπόθεση τοῦ χρήματος. Ἡ δυνατότητα ὑποκατάστασης ἐν γένει δὲν ἐξαντλεῖται σὲ μία μόνο ἐφάπαξ ἀντικατάσταση: ἂν ὁ ὄβελος μπορεῖ νὰ ὑποκαταστήσει τὸ διανεμόμενο κρέας, ἢ ἂν ἓνα πούλι μπορεῖ νὰ ὑποκαταστήσει ἓνα κομμάτι στὸ σκάκι, τότε ἓνα ἄλλο σύμβολο μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὑποκαταστήσει τὸν ὄβελόν ἢ τὸ πούλι.³⁴ Οἱ ὄβελοι συνδέονται μὲ τὸ διανεμόμενο κρέας, ἀλλὰ καὶ διαθέτουν τὰ ποικίλα χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀποτελοῦν προϋπόθεση τοῦ χρήματος.³⁵ Ἡ συλλογικὴ τυποποίηση τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους τῶν ὀβελῶν ἀποτελεῖ συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὴν πρακτικὴ τῆς θυσίας καὶ στὴ συλλογικὴ τυποποίηση τῶν μεταλλικῶν τεμαχίων, ἢ ὅποια ἀπαιτεῖται προκειμένου νὰ ὑπάρξει νόμισμα.

Ὅλα τὰ παραπάνω, μαζὶ μὲ τὶς ἀνεξάρτητες ἐτυμολογικὲς μαρτυρίες (τῶν λέξεων *ὄβολος* καὶ *δραχμή*), καθὼς καὶ μαζὶ μὲ τὴ θυσιαστήρια καταγωγή ἄλλων οἰκονομικῶν ὄρων (4Δ), ὑποδεικνύουν μιὰ ἰσχυρότατη πιθανότητα: ὅτι δηλαδή κάπου, κάποτε, οἱ σιδερένιοι ὄβελοι ἐπιτελοῦσαν μιὰ ἢ περισσότερες ἀπὸ τὶς λειτουργίες τοῦ χρήματος (ὡς μέσα πληρωμῆς καὶ ἀνταλλαγῆς, ὡς μέτρα καὶ δεξαμενὲς ἀξίας), ἔστω καὶ ἂν δὲν ἔγιναν ποτὲ γενικευμένο μέσο πληρωμῶν καὶ ἀνταλλαγῶν.³⁶ Ἐνδεχομένως τοὺς ἀποδιδόταν ἀξία τόσο ἐπειδὴ

---

³⁴ Αὐτὴ νομίζω ὅτι εἶναι ἡ ἀπάντηση σὲ ἓνα (κατὰ τὸν Haarer 2000,1.160) «ἄλυτο αἰνίγμα»: ἓνα βᾶθρο ἀγάλματος ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Πύου Ἀπόλλωνος στὴ Βοιωτία φέρει τὴν ἐπιγραφή (μέσα τοῦ βου αἰῶνα): «εἶμαι ὁ ὄβελος τοῦ Προτανίου» ([Π]ροτανίῳ ἐμὶ ὄβελος γα). Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ μέταλλο ὀβελῶν ἢ ὅτι εἶχε τὴν ἴδια ἀξία μὲ ἓναν ὄβελόν (Lazzarini 1979). Αὐτὸ ποὺ συμβαίνει στὴν πραγματικότητα εἶναι ὅτι ὁ ὄβελος ὡς ἀτομικὸ μερίδιο ἢ ὡς ἀτομικὸ ἀνάθημα ἦταν τόσο χαρακτηριστικὸς ὥστε μπορούσε νὰ δηλώνει, στὸ πλαίσιο τῆς διαδικασίας ὑποκατάστασης, ἓνα διαφορετικὸ ἀτομικὸ ἀνάθημα.

³⁵ Ἄλλο ἓνα θυσιαστήριο ἐργαλεῖο, λιγότερο κατάλληλο ἀπὸ τὸν ὄβελόν, ποὺ ἴσως χρησιμοποιήθηκε ὡς μέσο πληρωμῶν (στὴν Κρήτη) ἦταν ὁ λέβητας: Melville Jones 1993, ἀρ. 42, 46· βλ. περαιτέρω Laum 1924,119-124· Kraay 1976, 314-315.

³⁶ Δὲν ὑπάρχουν καθοριστικῆς σημασίας τεκμήρια γιὰ νὰ ἐπιλύσουν τὴ διχογνωμία (π.χ. Furtwangler 1980· Courbin 1983· Strom 1992) σχετικὰ μὲ τὸ ἐρώτημα ἂν οἱ διάφοροι ὄβελοι ποὺ ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ προηγούνται τοῦ χρήματος ἢ ἀποτελοῦν «πρωτόγονο» χρῆμα, ἢ τίποτε ἀπὸ τὰ δύο.

χρησιμοποιούνταν στη θυσία, ως αντικείμενα με μεγάλη αίγλη, όσο και έπειδή έπιτελούσαν μία ή περισσότερες χρηματικές λειτουργίες.³⁷

Μία ενδιαφέρουσα αναλογία όσον αφορά τή χρηματική λειτουργία τών όβελών μαρτυρείται προκειμένου για τήν Όλβία, όπου σύμφωνα με τόν Ηρόδοτο (4.79) ό Σκύθης βασιλιάς Σκύλης μυήθηκε στα μυστήρια του Διονύσου. Έκεϊ ανακαλύφθηκαν όρθογώνια όστείνα πινακίδια, μερικά στον χώρο ένός ίερού και μερικά σε κατοικημένες περιοχές. Τρία από αυτά, που χρονολογούνται στον 5ο αιώνα π.Χ., φέρουν έπιγραφές που μνημονεύουν τόν Δίονυσο, μία από τις όποιες μάλιστα έχει τά γράμματα ΟΡΦΙΚ. Έχει εύλογα ύποστηριχθεί ότι «τά όστείνα πινακίδια που βρέθηκαν σκορπισμένα σε διάφορες περιοχές τής πόλης ήταν δελτία μέλους, τεμάχια όστών που δήλωναν συμβολικά ότι οί κάτοχοί τους συμμετείχαν σε κοινές θυσίες».³⁸ Αν ισχύει αυτό, τότε θα προσέθετα ότι, σε σχέση με τήν έφήμερη θυσία, τά όστά τών σφαγίων, που τεμαχίζονται σε κομμάτια με λίγο πολύ τυποποιημένο μέγεθος³⁹ και διανέμονται στους συμμετέχοντες, άποτελούν άπτά δείγματα μονιμότητας.⁴⁰ Τά πινακίδια τής Όλβίας φέρουν ένδείξεις μακρόχρονης χρήσης.⁴¹ Και τó πινακίδιο με τήν όρφικοδιονυσιακή έπιγραφή φέρει επίσης ένεπίγραφες τις λέξεις ΒΙΟΣ ΘΑΝΑΤΟΣ ΒΙΟΣ: μετά τόν θάνατο και τόν διαμελισμό του σφαγίου, που μπορεί να μοιάζουν με ένσαρκη έκφραση του θανάτου του μύστη,⁴² τó άφθορο όστό φαίνεται να δίνει ύλική ύπόσταση στη μονιμότητα τής ευδαιμονίας του μύστη ως μέλους του θιάσου.⁴³ Από τήν κλασική περίοδο σώζεται μία μόνο άκόμη κατηγορία έπιγραφών με μυητικούς λογοτύπους, μερικές από τις όποιες παρουσιάζουν άξιοσημείωτες όμοιότητες μεταξύ τους ως προς τó περιεχόμενο, παρότι προέρχονται από τάφους σε διαφορετικές περιοχές του έλληνικού κόσμου· αυτά τά ένεπίγραφα έλάσματα είναι από χρυσό, προφανώς έπειδή ό χρυσός συνδέεται με τήν άθανασία (2Γ, 12Γ). Στα μυστήρια τής Σαμοθράκης έδιναν στους μύστες σιδερένιους

---

³⁷ Πβ. τά μεταλλικά σύμβολα που όνομάζονταν *mereaux* και δίνονταν από τους πιστούς στους κληρικούς του Μεσαίωνα σε άντάλλαγμα για τή συμμετοχή τους στη Θεία Λειτουργία· αυτά στη συνέχεια περνούσαν στα χέρια τών λαϊκών, έμοιαζαν με νομίσματα και χρησιμοποιούνταν στις συναλλαγές: Shell 1982, 42-43.

³⁸ West 1983, 17-18, από τόν όποιο επίσης άντλώ τις περιγραφές τών πινακιδίων.

³⁹ Ό West 1983, 17 περιγράφει τά τεμάχια ως «λίγο πολύ όρθογώνια ... με μήκος από πέντε ως έπτά έκατοστά περίπου». Μπορεί να άνήκουν σε πολύ διαφορετικές χρονικές περιόδους.

⁴⁰ Πβ. τούς άστραγάλους, που σχετίζονται με τή θυσία, έχουν ανακαλυφθεί σε τάφους και ναούς, χρησιμοποιούνταν στη μαντική και απεικονίζονται σε μερικά από τά πρωιμότερα άθηναϊκά νομίσματα: Kurke 1999, 288-295. Οί άστράγαλοι ήταν επίσης ίερά αντικείμενα τών διονυσιακών μυστηρίων: Kern 1922, άπ. 31, 34.

⁴¹ Vinogradov 1991, 77.

⁴² Seaford 1994α, 282-283 [έλλ. έκδ.: 436-437].

⁴³ Για τή μόνιμη ευδαιμονία του θιάσου τών μυστών, βλ. π.χ. τούς Βατράχους του Άριστοφάνη: Seaford 1996, 157, 221.

δακτυλίους.⁴⁴ Στὴν Ὀλβία τὰ τυποποιημένα τεμάχια ὁστῶν ἀπὸ τὸ διαμελισμένο σφάγιο διανέμονται στοὺς συμμετέχοντες, ἀλλὰ τὸ καθένα τους ἐκφράζει τὴν ιδιότητά του ὡς μόνιμου μέρους τοῦ ἴδιου συνόλου. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, τὰ νομίσματα διαχέονται στὰ διάφορα μέλη τῆς κοινότητας, ἀλλὰ τὸ καθένα τους ἐκφράζει μόνιμη ἀξία συμφωνημένη ἀπὸ τὴν κοινότητα. Ἡ λειτουργία τοῦ νομίσματος, ὅπως καὶ τῆς θυσίας, ἦταν —σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη— νὰ δημιουργεῖ *κοινωνίαν*.⁴⁵

Γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι οἱ θυσιαστήριοι ὄβελοι ἦταν οἱ πρόδρομοι τοῦ νομίσματος, ἀπαιτεῖται νὰ δοθεῖ τουλάχιστον μία εὐλογη ἐρμηνεία τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοὺς ὄβελους στὸ νόμισμα. Στὴν ἐρμηνεία αὐτὴ θὰ ἐπικεντρωθοῦμε τώρα.

Β' ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΒΕΛΟΝ ΣΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ

Δὲν γνωρίζουμε ποιὲς λειτουργίες τοῦ χρήματος ἐπιτελοῦσαν οἱ ὄβελοι, ἢ σὲ ποιοῦ βαθμό. Ἔτσι, δὲν γνωρίζουμε καὶ πῶς ἀκριβῶς οἱ ὄβολοι καὶ οἱ δραχμὲς κληρονόμησαν τὶς ὀνομασίες τοὺς ἀπὸ τοὺς ὄβελους. Ἄν οἱ ὄβελοι χρησιμοποιήθηκαν κάποτε ὡς μέσο πληρωμῶν καὶ ἀνταλλαγῶν, τότε μπορεῖ βαθμιαία νὰ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα, πού ἦταν πιὸ εὐχρηστο μέσο.

Ἄν ἰσχύει αὐτὸ, τότε οἱ ὀνομασίες ὄβελος καὶ δραχμὴ χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου γιὰ ἰσοδύναμα μεταλλικὰ σταθμὰ (μιὰ δέσμη περιεῖχε συνήθως, ἀλλὰ ὄχι πάντα, ἕξι ὄβελους), καὶ στὴ συνέχεια ἀποδόθηκαν σὲ νομίσματα τοῦ ἴδιου βάρους· ἢ μπορεῖ ἐπίσης νὰ χρησιμοποιήθηκαν ἀπευθείας προκειμένου γιὰ τὰ νομίσματα.⁴⁶ Κίνητρο αὐτῆς τῆς μεταβολῆς θὰ ἦταν, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἡ ὀλοένα μεγαλύτερη διάδοση καὶ τὸ διαρκῶς μειούμενο κόστος τοῦ σιδήρου⁴⁷—πράγμα πὸν εἶχε ὡς συνέπεια νὰ γίνεῖ ὁ σίδηρος, λόγω ὄγκου, ὑπερβολικὰ δύσχρηστος ὡς νόμισμα— καθὼς καὶ τῶν πολύτιμων μετάλλων, τὰ ὁποῖα ἔτσι ἔφτασαν νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καὶ γιὰ καθημερινὲς συναλλαγές, ἂν καὶ σὲ πολὺ μικρὰ τεμάχια, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦνταν πλέον νέες ὀνομασίες, λιγότερο δύσχρηστες ἀπὸ ἐκεῖνες —π.χ. «ἓνα ἐνενηκοστὸ ἕκτο τοῦ στατήρα)»— πού χρησιμοποιοῦνταν στὸ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο. Αὐτὲς οἱ νέες ὀνομασίες ἦταν εὐκόλο νὰ μεταφερθοῦν στὰ μικρὰ τεμάχια ἀργύρου ἀπὸ τὸν ὄβελον καὶ τὴν δραχμὴν, πού ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὰ νομίσματα. Μᾶς εἶναι γνώριμες σήμερα

⁴⁴ Cole 1984, 30, 115· ἐπίχρυσος σίδηρος: Πλίνιος, NH 33.1.23· δακτύλιος πὸν μνημονεύει τὴ λύτρωση τοῦ μύστη: Seaford 1986a, 24-25· οἱ μαγνητισμένοι σιδερένιοι δακτύλιοι ὡς εἰκόνα συλλογικοῦ ἐνθουσιασμοῦ: Πλάτ. Ἰων 533d· Λουκρήτ. 6.1044.

⁴⁵ 14A· θυσία: 2E σημ. 89.

⁴⁶ Ἡ δευτέρα αὐτῆ πιθανότητα θὰ σήμαινε ὅτι τὰ σταθμὰ πού ὀνομάζονται δραχμαὶ στὴ νομοθεσία τοῦ Σόλωνα ἀποκαλοῦνταν ἀρχικὰ «στατήρες» καὶ ὁ ὄρος ἀντικαταστάθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν ὄρο *δραχμαί*: 5A σημ. 15.

⁴⁷ Γιὰ τὴ βαθμιαία πτώση τῆς ἀξίας τοῦ σιδήρου, βλ. Haarer 2000, 1.118, 120 κτλ., ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ἐπίσης ὅτι «ὁ σίδηρος διατηρεῖ σημαντικὴ ἀξία ὡς τὸν 8ο αἰῶνα τουλάχιστον» (202).

περιπτώσεις στις οποίες η όνομασία ενός αντικειμένου (π.χ. εὔκαμπτος» δίσκος, floppy disc) μεταφέρεται σὲ ἕνα ἄλλο, ἄρκετὰ διαφορετικὸ ἀντικείμενο, πού ἀντικαθιστᾷ τὸ παλαιότερο. Στὴν περίπτωση τοῦ χρήματος, ἡ διατήρηση τῆς ὀνομασίας ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιπρόσθετη ἀνάγκη νὰ καλλιεργηθεῖ ἐμπιστοσύνη στὴν ἰσοτιμία τῆς ἀξίας. Οἱ νέες ὀνομασίες μᾶλλον υἰοθετήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν περιοχή τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου,⁴⁸ δηλαδή ἄρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴ σφαίρα ἐπιρροῆς τῆς Ἀνατολῆς πού ὀδήγησε στὴ σχηματοποίηση τοῦ ἑλληνικοῦ χρήματος, τὴν τόσο πρόδηλη στὸν στατήρα, στὴ μνᾶ καὶ στὸ τάλαντο (7A). Ἀλλὰ ἡ δομικὴ σύνδεση ἀνάμεσα στὴ θυσιαστήρια διανομὴ καὶ στὴν εἰσαγωγή τοῦ χρήματος ὑπῆρξε ἀσφαλῶς γνώρισμα ὄλων τῶν προηγμένων ἑλληνικῶν πόλεων-κρατῶν.

Συνδετικὸς κρίκος στὴ συγκεκριμένη περίπτωση στάθηκε τὸ ἱερό. Γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προσφέρει κοινὲς θυσίες, τὸ ἱερό πρέπει νὰ ἐξασφαλίσῃ συνεισφορὲς (εἰδώλια, ἀναθήματα, δασμούς, πρόστιμα κτλ.), καὶ μάλιστα ἀνθεκτικοῦ χαρακτήρα (3Γ, 4Δ), μεταξὺ ἄλλων διότι τυχόν μαζικὲς συνεισφορὲς σὲ ζῶα ἢ σὲ μέρη ζῶων θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ πλεονάσμα (φθαρτοῦ) κρέατος στὸ ἱερό. Εἶναι προτιμότερες οἱ συνεισφορὲς σὲ πολύτιμο μέταλλο, ἂν καὶ ἐπίσης μπορεῖ νὰ ὀδηγήσουν σὲ ὑπερβολικὰ πλεονάσματα, ἰδίως ἂν προστεθοῦν σὲ αὐτὲς μέταλλα πού προέρχονται ἀπὸ πηγὲς κοινῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως τὰ λάφυρα ἢ τὰ μεταλλεῖα — γιὰ παράδειγμα, τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου στὴν Ἀττικὴ, «ὁ βράχος τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς, πού κρύβει μέσα του ἀσήμι» (Εὐρ. Κύκλ. 294). Οἱ θεοὶ προστάτευαν τὸν πλοῦτο τους καὶ ἔτσι, μαζὶ μὲ τοὺς γερούς τοίχους τοῦ ναοῦ, κρατοῦσαν ἀσφαλίσμένο τὸ ἀπόθεμα τοῦ πολύτιμου μετάλλου πού, ὅπως καὶ τὸ σφάγιο τῆς θυσίας, εἶχε ἀφιερωθεῖ στὸν θεό, ὥστε νὰ γίνῃ κτῆμα τῆς κοινότητας. Αὐτὴ ἡ διακριτὴ προστασία τοῦ δημόσιου πολύτιμου μετάλλου θὰ ἦταν ἡ φυσικὴ — ἢ ἀκόμη καὶ ἀπαραίτητη — προϋπόθεση γιὰ τὴ διανομὴ του στοὺς πολίτες, κάτι πού, ὅπως γνωρίζουμε, συνέβαινε στὴ Σίφνο τὸν 6ο αἰῶνα⁴⁹ καὶ προτάθηκε στὴν Ἀθήνα προκειμένου γιὰ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὸν λαυρεωτικὸ ἄργυρο στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα.⁵⁰ Ὑποστήριξα παραπάνω (5B) ὅτι τὸ κίνητρο γιὰ τέτοιου εἴδους διανομὲς μεταξὺ τῶν πολιτῶν (δηλαδή μεταξὺ τῆς ὁμάδας τῶν θυτῶν: 3A σημ. 6) προκύπτει, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἀπὸ τὴν πανάρχαιη καὶ παντοδύναμη ἀκόμη ἀντίληψη (3A) ὅτι οἱ πάντες ἔχουν δικαίωμα στὸ κρέας τῆς θυσίας· τούτῃ ἡ ἀντίληψη μεταφέρθηκε κατόπιν στὰ μεταλλικὰ τεμάχια πού (ὅπως καὶ τὸ ἴδιο

⁴⁸ Ὁ Kroll 2001α ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ ὑποδιαίρεση τοῦ στατήρα σὲ ὀβολοὺς / δραχμὲς περιοριζόταν ἀρχικὰ, πρὶν νὰ ἐπεκταθεῖ εὐρύτερα, σὲ μιὰ μικρὴ ὁμάδα ἀργυρῶν νομισμάτων — αἰγινήτικῶν, κορινθιακῶν καὶ ἀττικῶν — πού προέρχονταν ἀπὸ πόλεις συγκεντρωμένες γύρω ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ κόλπο».

⁴⁹ Ἡρόδ. 5.17· 6.46-47· 7.112· 3.57.

⁵⁰ Ἡρόδ. 7.144. [Ἀριστοτ..] Ἀθην. Πολιτ. 22.7 (μὲ τὸ οἰκεῖο σχόλιο τοῦ Rhodes 1981). Ἐντέλει, ὁ λαυρεωτικὸς ἄργυρος δαπανήθηκε γιὰ τὴ ναυπήγηση τριήρων. Ἀξιοσημείωτη ἡ μεταφορὰ πού χρησιμοποιοῦν οἱ Ἡρόδοτος (9.7α.2): «αὐτὸ λοιπὸν τὸ διανέμουμε ἑμεῖς ἀκίβδηλο (ἀκίβδηλον νέμεται) στοὺς Ἕλληνες» (οἱ Ἀθηναῖοι πρέσβεις ἐννοοῦν ὅτι ἡ πόλη τοὺς ἔμεινε πιστὴ στοὺς Ἕλληνες).

τὸ κρέας τῆς θυσίας) θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν μικρὸ σχῆμα καὶ τυποποιημένο μέγεθος καὶ ποιότητα, καὶ ἡ ἴση ἀξία κάθε τεμαχίου νὰ εἶναι προφανῆς σὲ ὅλους. Γιὰ τὸν στρατὸ (ποὺ ἀποτελεῖται τώρα ἀπὸ πολίτες) δὲν εἶναι πλέον ἀρκετὴ ἡ διανομὴ τοῦ κρέατος, μὲ τὴν ὁποία οἱ ὀμηρικοὶ στρατιῶτες ἔμεναν ἱκανοποιημένοι. Αὐτὴ ἡ οἰονεὶ θυσιαστήρια διανομὴ τοῦ πλούτου τοῦ ναοῦ θὰ ἀποτέλεσε τὴ φυσικὴ προϋπόθεση καὶ γιὰ τὴν πληρωμὴ ξένων στρατιωτῶν καὶ ναυτῶν (μισθοφόρων),⁵¹ καθὼς καὶ γιὰ τὴν παροχὴ κρατικῶν ὑπηρεσιῶν (ἀνέγερση ναῶν, ἀμοιβὴ γιὰ ὑπηρεσία στὸ δικαστήριον ἢ στὸν στόλο κτλ.). Γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ θησαυροὶ τοῦ ναοῦ,⁵² ἦταν κατὰ κανόνα ἀπαραίτητο νὰ μετατραποῦν σὲ νομίσματα.⁵³ Τοῦτο μποροῦσε νὰ γίνῃ εἴτε οἱ ὄβελοὶ εἶχαν κάποτε χρησιμοποιηθεῖ ὡς χρήματα εἴτε ὄχι, ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀκόμη ἀπὸ τὸ ἂν ἕνας ὄβελός εἶχε ἢ δὲν εἶχε τὴν ἴδια ἀξία μὲ ἕνα ἀργυρὸ ὄβολόν. Ἡ ὀνομασία ὄβελός, ποὺ καθὼς εἶδαμε μποροῦσε νὰ δηλώνει ἀκόμη καὶ ἕνα ἀναθηματικὸ ἄγαλμα,⁵⁴ θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ υἰοθετηθεῖ προκειμένου γιὰ τὰ νεόκοπα, ἀνώνυμα ἀκόμη τεμάχια ἀργύρου ποὺ διανέμονταν στὸν πληθυσμό, ὅπως ἄλλοτε τὸ κρέας περασμένο σὲ ὄβελους διανεμόταν στὸν πληθυσμό. Θὰ ἀρκοῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ μία φορὰ ἡ ὀνομασία μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ, γιὰ νὰ ριζώσει καὶ νὰ διαδοθεῖ.

Στὸν Ὀμηρὸ ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ χρηματικὲς λειτουργίες ποὺ ἐπιτελοῦνται ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα (2ΒΓ), τὰ ὁποία μπορεῖ πράγματι νὰ εἶχαν τέτοια λειτουργία ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ἂν καὶ μόνο γιὰ συναλλαγὲς μεγάλης κλίμακας, ποὺ ξεπερνοῦσαν τὶς δυνατότητες τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ. Χάρη στὴν ὀλοένα μεγαλύτερη διαθεσιμότητα τοῦ σιδήρου, μπορεῖ νὰ ἐπεκτάθηκε ἡ χρῆση τοῦ χρήματος — μὲ τὴ μορφή σιδερένιων ὄβελων, ποὺ ἦταν χαρακτηριστικὰ ἑλληνικὸ φαινόμενο⁵⁵ — σὲ συναλλαγὲς σχετικὰ μικρῆς κλίμακας, στίς ὁποῖες δὲν συμμετεῖχαν μόνο οἱ πλούσιοι.⁵⁶ Μιὰ τέτοια ἐξέλιξη θὰ δημιούργησε ἀσφαλῶς μιὰ ριζικὴ διαφορὰ σὲ σχέση μὲ τὸν κόσμον ποὺ περιγράφει ὁ Ὀμηρος. Σὲ αὐτὴ τὴ βάση, προέκυψε μιὰ ἀκόμη ριζικὴ διαφορὰ, ὅταν ἐμφανίστηκαν, ἀργότερα, οἱ ἀργυροὶ ὄβελοί, οἱ ὁποῖοι ἀντιπροσώπευαν τὴ συγχώνευση τῶν δύο

⁵¹ 5B σημ. 43· 7Γ.

⁵² Ὁ πλοῦτος τοῦ ναοῦ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἄτομα, τοὺς τυράννους, ποὺ μὲ χαρακτηριστικὴ ἀνευλάβεια ζητοῦσαν νὰ ἐδραιώσουν τὴν ἐξουσία τους οἰκειοποιούμενοι τοὺς θησαυροὺς τοῦ ναοῦ (14ΔΕ). Κατὰ παρόμοιο τρόπο, στὸν Ὀμηρὸ ὁ ἡγέτης μπορεῖ νὰ οἰκειοποιηθεῖ (νὰ «προσφέρει») τὴν κοινὴ θυσία (3Α σημ. 18 καὶ 19· 4Δ).

⁵³ Γιὰ παράδειγμα, στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., οἱ Φωκεῖς μετέτρεψαν τὸν δελφικὸ θησαυρὸ σὲ νομίσματα, ποὺ τὰ ξόδεψαν σὲ ἀμοιβὲς μισθοφόρων καὶ σὲ δωροδοκίες: Διόδ. Σικ. 16.33.2, 36.1, 56.5-7. Κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμον, οἱ Ἀθηναῖοι ἔφτιαξαν χρυσὰ νομίσματα ἀπὸ θησαυροὺς ναῶν: Φιλόχ. 328 FGtH F141 · Figueira 1998, 517-519. Οἱ Ἀρκάδες μετέτρεψαν σὲ νομίσματα θησαυροὺς ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Ὀλυμπίας τὸ 364 π.Χ.: Kraay 1976, 106.

⁵⁴ 6Α σημ. 34.

⁵⁵ 55 Haarer 2000, 1.191-196 (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δίκηλλα, τὴν τρίαινα κτλ.).

⁵⁶ Γιὰ τὴν ἀποψη ὅτι ἐν γένει ἡ αὐξανόμενη διαθεσιμότητα τῶν σιδερένιων ἐργαλείων εἶχε ὡς συνέπεια τὸν ἐκδημοκρατισμὸ καὶ τὴν ἀποκέντρωση τῆς οικονομικῆς ἰσχύος, βλ. π.χ. Mann 1986, 184 — 188, 196-197, 223.

σφαιρῶν στὶς ὁποῖες διαιρεῖται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, ἡ ὀμηρικὴ οἰκονομία: ἀπὸ τῆ μιᾶ πλευρά, ἔχουμε τὴν κυκλοφορία, σὲ ἀριστοκρατικούς κύκλους, ἀντικειμένων ὑψηλῆς αἰγλης (θησαυρῶν, κάποτε ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο) — ὡς διαπροσωπικῶν δώρων ἢ κάποτε ὡς λύτρων ἢ ὡς βραβείων — πὺν ἐναποθηκεύονταν προσωρινὰ ἢ μόνιμα σὲ ἰδιωτικὲς οἰκίαι· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἔχουμε τὴν ἰσότιμη διανομὴ τοῦ κρέατος τῆς θυσίας, ἡ ὁποία συνενώνει μιὰ ὁμάδα ἢ μιὰ κοινότητα.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ σχηματίσει τὴν ἐντύπωση ὅτι στὸν Ὅμηρο ἡ προαναφερθεῖσα διαίρεση ξεπερνιέται χάρις στὴν ἀρχὴ τῆς ἴσης διανομῆς τῶν λαφύρων, στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνονται καὶ θησαυροὶ. Ὡστόσο, ὁ ἀπρόβλεπτος χαρακτήρας τῶν λαφύρων καὶ τῆς διανομῆς τους, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὴν πραγματικότητα ὁ Ὅμηρος παρουσιάζει τὴ διανομὴ τους ὡς ἄνιση, ἔρχονται σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὴ θετικὴ ἀπεικόνιση τῆς θυσίας στὰ ὀμηρικὰ ποιήματα (2E). Οἱ δύο σφαιρὲς πὺν προαναφέραμε θὰ μπορούσαν νὰ συγχωνευθοῦν, ἐὰν ἡ ὀμηρικὴ ποίηση παρουσίαζε περιπτώσεις διανομῆς θησαυρῶν στοὺς ἀπλοὺς στρατιῶτες ἢ συσσώρευσης θησαυρῶν στὸν τόπο τῆς κοινῆς θυσίας· ἐντούτοις, ὁ Ὅμηρος ἀντιστέκεται σὲ μιὰ τέτοια συγχώνευση, ἢ τὴν ἀγνοεῖ. Ἔτσι, ἡ ἀγανάκτηση τῶν συντρόφων τοῦ Ὀδυσσεῆ, πὺν νομίζουν ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τους κρύβει τὸ πολύτιμο μέταλλο πὺν τοῦ χάρισε ὁ Αἴολος, ὀδηγεῖ σὲ συμφορὰ (2E)· σπάνιες καὶ ἀρνητικὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς σὲ ναοὺς καὶ στὰ ἀναθήματά τους (3B)· ὅταν ὁ Ὀδυσσεῆς, ὁ Νέστωρ καὶ ὁ Ἀγαμέμνων παροτρύνουν, μὲ διάφορα ἐπιχειρήματα, τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο στὴν Τροία (στὸ Β τῆς Ἰλιάδας), κανένας τους δὲν ἀναφέρει τὰ λάφυρα ὡς πιθανὸ κίνητρο· καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἐντούτοις, ἤδη κατὰ τὸν 8ο αἰῶνα, δηλαδὴ ὅταν ἡ ὀμηρικὴ ποίηση βρισκόταν ὑπὸ διαμόρφωση, τούτη ἀκριβῶς ἢ ὑπέρβαση εἶχε ἀρχίσει νὰ προσλαμβάνει τεράστιες διαστάσεις μὲ τὴν ἐξάπλωση τῶν ἱερῶν καὶ μὲ τὴ συσσώρευση ἀφθορων ἀναθημάτων στοὺς τόπους κοινῆς θυσίας (3BΓ).

Ἡ ἄνευ προηγουμένου ἀποταμίευση ἀνθεκτικῶν, πολύτιμων ἀντικειμένων σὲ τόπους πὺν συνδέονταν μὲ τὴν ἰσότιμη, συλλογικὴ διανομὴ εἶχε δύο κυρίως συνέπειες. Πρῶτη συνέπεια ἦταν ἡ μεγάλῃς κλίμακας διανομὴ καὶ ἡ (ἐκούσια ἢ ἀναγκαστικὴ) συνεισφορὰ στὸ ἱερό, καθὼς καὶ ἡ συγκέντρωση πλήθους ἀνθρώπων, ζώων καὶ ἀφθορων ἀγαθῶν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ θεοῦ — ὅλα τὰ παραπάνω εἶναι πιθανὸν ὅτι εὐνόησαν τὴν ἀνάπτυξη διάφορων εἰδῶν ἀνταλλαγῆς,⁵⁷ ἴσως ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς βαρβάρους.⁵⁸ Δεύτερον, ἡ ἴδια φύση τῆς διανομῆς καὶ τῆς συνεισφορᾶς — καθὼς συνδύαζε τὴ συλλογικότητα, τὴν τυποποίηση, τὴν ὑποκατάσταση τοῦ κρέατος ἀπὸ τὸ ἀφθορο σύμβολο, καθὼς καὶ τὴ

⁵⁷ Γιὰ τὰ πρῶτα ἱερὰ ὡς τόπους ἀνταλλαγῶν, βλ. de Polignac 1994, 5· Morgan 1993, 21.

⁵⁸ Αὐτὸ ὑποδεικνύει ἡ ἀνακάλυψη, σὲ μερικὰ πρῶτα ἱερὰ, πολυάριθμων ἀντικειμένων μὲ προέλευση ἀπὸ ἀπομακρυσμένες περιοχές, μεταξὺ ἄλλων ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Ἑγγύς Ανατολῆς: Strom 1992, 50· de Polignac 1994, 6-7· Osborne 1996, 93-95.

μαζική παραγωγή (3Γ)— συνέβαλε στον πρώιμο εκχρηματισμό τους, ίσως μάλιστα και στον εκχρηματισμό εν γένει (4Δ).

Ως νόμισμα, τὸ πολύτιμο μέταλλο ἔχει πλεονεκτήματα σὲ σχέση μετὸν σίδηρο. Εἶναι σπανιότερο καὶ πολυτιμότερο, καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς φορέας χρηματικῆς ἀξίας τεμαχισμένο σὲ κομμάτια πού εἶναι μικρότερα, μποροῦν νὰ ἀποκρυβοῦν καὶ μεταφέρονται εὐκολότερα ἀπ’ ὅ,τι οἱ ὀβελοί. Στὰ πλεονεκτήματα τοῦ πολύτιμου μετάλλου ἔναντι τοῦ σιδήρου συγκαταλέγεται ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι εἶναι αἰσθητικὰ ἔλκυστικὸ καὶ ἀντιστέκεται στὴ φθορά, ἐξοῦ καὶ ὁ συσχετισμὸς του, στὸν Ὅμηρο, μὲ τὴν ἀθανασία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἓνα μικρὸ τεμάχιο πολύτιμου μετάλλου ἔχει λιγότερο βέβαιη ἀξία ἀπ’ ὅ,τι ἓνας πολὺ μεγαλύτερος σιδερένιος ὀβελός, ἐκτὸς καὶ ἂν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἢ καθαρότητα καὶ τὸ βάρος τοῦ πολύτιμου μετάλλου. Οἱ σιδερένιοι ὀβελοί, ὅπως καὶ ἐν γένει τὰ ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦνται ὡς χρῆμα, πιθανῶς εἶχαν τὸ πλεονέκτημα (σὲ σχέση μετὰ τὰ ἄκοπα πολύτιμα μέταλλα) ὅτι γίνονταν ἀμέσως ἀποδεκτοί, καθὼς ἦταν σχετικῶς μεγάλα ἀντικείμενα μὲ λίγο πολὺ τυποποιημένο μέγεθος (δὲν εἶχε σημασία ἂν περιεῖχαν ἄλλοτε κάπως περισσότερο καὶ ἄλλοτε κάπως λιγότερο σίδηρο), καὶ χάρις στὴ θυσιαστήρια τελετουργία ἦταν ἀναγνωρίσιμα καὶ σεβαστὰ ἀπὸ ὅλους γιὰ τὴν ἴση ἀξία τους (6Α). Γιὰ νὰ ἀποκτήσουν ἀνάλογη ἐξάπλωση τὰ πολύτιμα μέταλλα (ἀρχικὰ τὸ ἤλεκτρο⁵⁹ καὶ κατόπιν ὁ χρυσός), ἔπρεπε νὰ κοποῦν καὶ νὰ χαραχθοῦν μὲ ἐπίσημα, ὡς ἐνδειξη ἐγγύησης ὄχι τόσο γιὰ τὸ βάρος καὶ τὴν ποιότητά τους, ὅσο γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἐγκυρότητά τους. Ἡ λύση αὐτὴ ὅμως δὲν ἐπινοήθηκε στὴν ἀρχαία Ἑγγὺς Ἀνατολή, ὅπου γιὰ αἰῶνες ὀλόκληρους χρησιμοποιοῦσαν πολύτιμα μέταλλα γιὰ διάφορες χρηματικὲς λειτουργίες.

Ἀκόμη καὶ ἂν τὰ πρῶτα νομίσματα τὰ ἔκοψαν οἱ Λυδοὶ (7Α), οἱ Ἕλληνες ἦταν οἱ πρῶτοι πού τὰ χρησιμοποίησαν ἐκτεταμένα σὲ καθημερινὲς συναλλαγές, τόσο σὲ μικρὲς ὑποδιαίρεσεις (ὀβολός, δραχμὴ) ὅσο καὶ σὲ μεγάλες. Ἡ χρῆση τους στὴν Ἑλλάδα προέκυψε ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ μεσανατολικῶν καὶ ἑλληνικῶν πρακτικῶν. Ἀπὸ τὴ μία πλευρά, τὸ νόμισμα ἀποτελεῖ ὑλικό, εἶναι — πολύτιμο μέταλλο, σὰν καὶ αὐτὰ πού χρησιμοποιοῦνταν γιὰ χρηματικὲς λειτουργίες ἐπὶ αἰῶνες ὀλόκληρους στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως τὸ νόμισμα ἀποκτᾷ ἀκαριαία ἐγκυρότητα χάρις στὴ μορφή του (τὸ ἐπίσημα), ἢ ὅποια τὸ καθιστᾷ συγκεκριμένο ἀντικείμενο, ὅπως ὁ σίδηρος ὑπὸ τὴ μορφή τοῦ ὀβελοῦ εἶναι συγκεκριμένο ἀντικείμενο.⁶⁰ Τὸ ἐπίπεδο τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ νομισματοκοπία εἶχε ἐπιτευχθεῖ ἀπὸ πολὺ καιρὸ στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, ὅπου ἄλλωστε τὰ μέταλλα ἐπιτελοῦσαν καὶ χρηματικὲς λειτουργίες. Ὁ νεωτερισμὸς τῶν Ἑλλήνων ἔγκειται στὸ ὅτι συνδύασαν αὐτὲς τὲς δυνατότητες καὶ αὐτὲς τὲς λειτουργίες μὲ τὴν κοινωνικὰ κορυφαία

⁵⁹ Κράμα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, τὸ ὁποῖο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀποκαλοῦσαν «λευκὸ χρυσό»: π.χ. Ἡρόδ. 1.50.2· πβ. Σοφ. Φιλ. 394, Ἀντιγ. 1037-1038· Στράβων 13.4.5.

⁶⁰ Ἡ λέξη *σίγλος*, πού δηλώνει περσικὸ νόμισμα, προέρχεται ἀπὸ τὸ σημιτικὸ *σέκελ* (μέτρο βάρους), ἀλλὰ σημαίνει ἐπίσης καὶ τὸ δαχτυλίδι: Caccamo Caltabiano/Radici Colace 1992, 39.

σημασία τῆς θυσιαστήριας συλλογικότητας. Τὸ ἐπίσημα, ἢ τυποποιημένη σφραγίδα πού χαράσσεται στὰ τεμάχια τοῦ πολύτιμου μετάλλου, ἐγγυᾶται τὴ μελλοντική συμβατική ἀξία του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ μικρὲς διακυμάνσεις στὴν ποσότητα καὶ ποιότητα τοῦ μετάλλου· καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς κοινότητας στὴν ἐγγύηση τοῦ ἐπισηματος προκύπτει — τουλάχιστον ἐν μέρει— ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ πολύτιμου μετάλλου στὶς συλλογικὲς θυσιαστήριες διανομές, στὶς ὁποῖες ὁ κάθε πολίτης δικαιούται νὰ ἀποκτήσει μιὰ καθορισμένη μερίδα ἀπὸ τὸ κρέας τῆς συλλογικῆς θυσίας, ὅπως ἀκριβῶς οἱ περισσότεροι πολῖτες μιᾶς πόλεως σὰν τὴν Ἀθήνα ἔχουν στὴν ἰδιοκτησία τοὺς ἕνα κομμάτι γῆς.⁶¹ Τὰ δύο συστατικά τῆς διαδικασίας αὐτῆς ἔχουν κρίσιμη σημασία: ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία χαρίζει ἀνεξαρτησία στὸν πολίτη, καὶ ἡ συλλογικὴ τελετουργία ἐξοικειώνει τὸ κοινωνικὸ σύνολο μὲ τὰ διανεμόμενα ἀντικείμενα καὶ τοῦ ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη στὴν ἴση ἀξία τους. Ἡ χρήση τῶν λέξεων ὀβολὸς καὶ δραχμὴ προκειμένου γιὰ νομίσματα μικρῆς ἀξίας πού χρησιμοποιοῦνται σὲ καθημερινὲς συναλλαγές σηματοδοτεῖ τὴ συνέχεια ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές (θυσιαστήριος ὀβελὸς καὶ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος) πού προσλαμβάνει ἡ ἐμπιστοσύνη στὴν τυποποίηση τῆς οικονομικῆς ἀξίας.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ θυσιαστήρια συλλογικότητα, πού διαθέτει κορυφαία κοινωνικὴ σημασία, ἦταν ἄγνωστη στὴν ἀναδιανεμητικὴ οἰκονομία τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Μεσοποταμίας, ὅπου κατὰ συνέπεια τὶς λειτουργίες τοῦ χρήματος τὶς ἐπιτελοῦσαν ἀπλὰ ὑλικά (ἄργυρος, σίτος, χαλκὸς κτλ.).⁶² Ὅπως ἀκριβῶς τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς στὸ ἀρχαιοελληνικὸ θυσιαστήριον γεῦμα καταλήγει νὰ ἐκφράζει τὴ συμμετοχὴ τοῦ πολίτη στὴν πόλιν (3A), ἔτσι καὶ ὁ κληρονομημένος ρόλος τῆς θυσιαστήριας διανομῆς στὴ δημιουργία συλλογικῆς ἐμπιστοσύνης ἐνισχύεται, καὶ κατόπιν ἀντικαθίσταται, ἀπὸ τὸ ἐπίσημα πού ἡ πόλις χαράσσει στὸ μέταλλο. Ἡ πόλις, ἀσκώντας ἔλεγχο στὶς συλλογικὲς θυσίες καὶ στοὺς θησαυροὺς τῶν ναῶν πού προέκυψαν ἀπὸ τὶς θυσίες, χαράσσει στὸ διανεμόμενο μέταλλο ἕνα σύμβολο πού ὑπερβαίνει τοὺς συγκεκριμένους ναϊκοὺς θησαυροὺς καὶ τὶς συγκεκριμένους ομάδες θυτῶν, καθορίζει τὴν ἀξία τοῦ μετάλλου καὶ ἐνισχύει τὴν ταυτότητα τῆς πόλεως τόσο μεταξὺ τῶν πολιτῶν ὅσο καὶ μεταξὺ τῶν ξένων. Ἡ ἐπικύρωση ἐκ μέρους τοῦ κράτους εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποῖους τὸ νόμισμα διαφοροποιεῖται ριζικὰ ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο εἶχε ἐπιτελέσει χρηματικὲς λειτουργίες κατὰ τὸ παρελθόν.

Παρὰ τὶς σημαντικὲς συνέπειες πού εἶχε ἡ συγχώνευση (ὅπως τὴν ἀπόκάλεσα) τῶν δύο σφαιρῶν στὶς ὁποῖες διαιρεῖται ἡ ὀμηρικὴ οἰκονομία (δηλαδὴ τῶν θησαυρῶν καὶ τῆς θυσιαστήριας διανομῆς), δὲν μπορῶ νὰ ὑπείσέλθω ἐδῶ στὶς αἰτίες αὐτοῦ τοῦ μετασχηματισμοῦ: πρόκειται γιὰ πελώριο ἱστορικὸ ἐρώτημα, πού συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη συλλογικῶν θεσμῶν, ἢ ὁποῖα συνέβαλε στὴν ἐμφάνιση τῆς πόλης-κράτους. Ἐντούτοις, θὰ σταθῶ γιὰ λίγο στὴ διεύρυνση

⁶¹ Osborne 1985, 142. Γιὰ τὴν κοινὴ ὀρολογία πού ἀφορᾷ τὴ διανομὴ τοῦ θυσιαστήριου κρέατος καὶ τῆς γῆς, βλ. 3A.

⁶² Βλ. κεφ. 15.

των διαθέσιμων πηγών πολύτιμου μετάλλου, την οποία έχω ήδη αναφέρει ως παράμετρο του μετασχηματισμού αυτού. Φαίνεται ότι στις αρχές του 7ου αιώνα ξεκίνησε (ή τουλάχιστον αυξήθηκε σημαντικά) η εκμετάλλευση πολύτιμων μετάλλων στην περιοχή του Τμώλου της Λυδίας, ιδιαίτερα μάλιστα του ήλεκτρου που κατέβαζαν σε τεράστιες ποσότητες τα νερά του ποταμού Πακτωλού. Ο πελώριος μεταλλικός πλούτος που συσσωρεύτηκε με αυτόν τον τρόπο αντικατοπτρίζεται στον αρχαιοελληνικό μύθο του Φρύγα βασιλιά Μίδα⁶³ καθώς και σε έλληνικά κείμενα από την εποχή του Γύγη, ο οποίος ήταν ήγεμόνας των Λυδών από το 680 ως το 652 π.Χ. περίπου.⁶⁴ Από το λυδικό ήλεκτρο κόπηκαν τα πρώτα νομίσματα, στη Λυδία και στην Ελλάδα. Η ύπαρξη ήλεκτρου σε τεράστιες ποσότητες μπορεί να αποτέλεσε προϋπόθεση για τη γένεση του νομίσματος, αλλά δεν ήταν προϋπόθεση για τη συνέχιση της ύπαρξής του. Από τα μέσα του 6ου αιώνα περίπου, το ήλεκτρο αντικαταστάθηκε, εν γένει, ως υλικό των ελληνικών νομισμάτων από τον χρυσό και πολύ περισσότερο από τον άργυρο, εν μέρει ίσως επειδή είχε ανακαλυφθεί στο μεταξύ ή μέθοδος για τον διαχωρισμό του ήλεκτρου σε άργυρο και χρυσό,⁶⁵ αλλά και επειδή αυξάνονταν ολοένα οι διαθέσιμες ποσότητες αργύρου που προερχόταν τόσο από την Ελλάδα όσο και από άλλες περιοχές.⁶⁶ Ο Ηρόδοτος αναφέρει μεταλλεία αργύρου στη Σίφνο⁶⁷ και στο Λαύριο.⁶⁸

---

⁶³ Ο μύθος, στο τέλος του οποίου ο Μίδας ξεπλένει από πάνω του το ανεπιθύμητο δώρο στα νερά του Πακτωλού, έχει επηρεαστεί από τον ιστορικό μονάρχη Μίδα, κατά τη βασιλεία του οποίου (περ. 738-696 π.Χ.) η Φρυγία υπήρξε μεγάλη δύναμη. Seaford 1994a, 224 [έλλ. έκδ.: -].

⁶⁴ Αρχίλοχος, άπ. 19 («του Γύγη του πολύχρυσου»).

⁶⁵ Η μέθοδος της επίστοιχείωσης ή επανθράκωσης (cementation), με την οποία διαχωρίζεται ο άργυρος από τον χρυσό, φαίνεται να έδωσε καρπούς λίγο πριν από τη βασιλεία του Κροΐσου ή κατά τη διάρκειά της: Ramage/Craddock 2000. Ο Κροΐσος έστειλε στους Δελφούς χρυσό άπεφθο αλλά και σε άμάλγαμα: Ηρόδ.1.50.

⁶⁶ Αρχικά, οι διαθέσιμες ποσότητες αργύρου στην περιοχή του Αιγαίου ενδέχεται να αυξήθηκαν χάρη στη βελτίωση των επικοινωνιών και τη γενική αύξηση του πλούτου μετά τους Σκοτεινούς Αιώνες [αρχές 11ου ως αρχές 9ου αι.]. Κατά τον 7ο αιώνα, μαίνεται ότι οι ποσότητες αργύρου στην επικράτεια της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας αυξήθηκαν χάρη σε εισαγωγές αργύρου, μέσω των Φοινίκων εμπόρων, από το Αιγαίο και από άκόμη δυτικότερες περιοχές, πράγμα που ενδεχομένως όδηγησε στην αύξηση του διαθέσιμου αργύρου στο Αιγαίο: Kroll 1998, 230. Sherratt και Sherratt 1993- Stos-Gale 2001. Kim 2001,16. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (1.163, πβ. 4.152), ό βασιλιάς της Ταρτησού έδωσε στους Φωκαείς χρήματα άρκετά για να οικοδομήσουν μεγάλο τείχος γύρω από την πόλη τους. Πβ. Treister 1996, 24-27, 30-31,151-152,177. Ο Forbes 1950,190-192 καταγράφει είκοσι έξι περιοχές της Μικρής Ασίας με κοιτάσματα αργύρου. Είναι πιθανόν ότι τα κοιτάσματα αργύρου στην επικράτεια της Σύβαρης τα εκμεταλλεύονταν ήδη στην αρχαιότητα: Kraay 1976, 325. Ο άργυρος μπορεί επίσης να προερχόταν από την Ίλλυρία και τη Μαύρη Θάλασσα: Boardman 1980, 226. Drews 1976, 26-31. Πβ. 3Γ.

⁶⁷ Ηρόδ.3.57: λέει ότι χάρη στα μεταλλεία οι Σίφνιοι ήταν τίτε (περ. 525 π.Χ.) στο απόγειό της ευημερίας τους και οι πλουσιότεροι από όλους τους νησιώτες.

⁶⁸ Ηρόδ.5.7, 23' 6.46- 7.112, 144. Χημικές και ίσοτοπικές αναλύσεις σε 112 νομίσματα από δεκατέσσερα νομισματοκοπεία, κυρίως από τον θησαυρό του Ασγιούτ στην Αίγυπτο, δείχνουν ότι ή κύρια πηγή του αργύρου ήταν το Λαύριο και ή Σίφνος, με ελάχιστες ενδείξεις για άργυρο ίσπανικής προέλευσης: Gale/Gentner/Wagner 1980.

Γ' ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΦΡΑΓΙΔΟΛΙΘΟ ΣΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ

Είναι πανάρχαιη ή χρήση σφραγίδων για τη δημιουργία αποτυπωμάτων σε πηλό.⁶⁹ Οί πρωιμότερες λειτουργίες τους πού μπορούμε σήμερα να προσδιορίσουμε, και πού αποσαφηνίζονται χάρη στις πολυάριθμες σφραγίδες και αποτυπώματα σφραγίδων από τη Μεσοποταμία της 4ης χιλιετίας π.Χ., ήταν να συμβολίζουν αγαθά, καθώς και να τα προστατεύουν, σφραγίζοντας τὰ κλειθρα θυρών και κιβωτίων.⁷⁰ Επίσης, μιὰ από τις πρώιμες χρήσεις τους θὰ ήταν ἀσφαλῶς να δηλώνουν τὴν ταυτότητα τοῦ κατόχου.⁷¹ Ἀργότερα, με τὴν ἀνάπτυξη τῆς γραφῆς, χρησιμοποιοῦσαν τις σφραγίδες σὲ ἀποδείξεις, συμβόλαια, ἐντολές, ἐπιστολές και συνθηκές.⁷² Μιὰ γενικὴ λειτουργία τῆς σφραγίδας, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ὑπόστρωμα πολλῶν ἐπιμέρους λειτουργιῶν της (ἂν ὄχι ὅλων), εἶναι να προεκτείνει, συμβολικά, τὴν ἐξουσία ἢ τὴ δικαιοδοσία τοῦ προσώπου ἢ τῶν προσώπων⁷³ σὲ τοποθεσίες ἢ περιστάσεις ὅπου τὸ ἐν λόγω πρόσωπο δὲν ἦταν (ἢ δὲν ἦταν πλέον) παρὸν, εἴτε πρόκειται γιὰ κιβώτια εἴτε γιὰ ἀποθήκες, γιὰ γραπτὰ συμφωνητικά,⁷⁴ γιὰ συναλλαγές ὅπως ἢ μεταβίβαση ἀγαθῶν, γιὰ ἐνέργειες πού ἀπαιτεῖ ἢ κεντρικὴ ἐξουσία, και οὕτω καθεξῆς.⁷⁵

Τούτη ἡ φανταστικὴ προέκταση τῆς προσωπικῆς ἐξουσίας ἢ δικαιοδοσίας δὲν εἶχε, ἀσφαλῶς, μόνο τυπικὸ χαρακτήρα, ὅπως συμβαίνει, σήμερα με τὴν ὑπογραφή. Στὰ ὄνειροκριτικὰ κείμενα τῶν Ἀσσυρίων, οἱ σφραγίδες συνδέονται με τοὺς ἀπογόνους. Γιὰ τὴ σύνδεση αὐτὴ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι «οἱ σφραγιδοκύλινδροι, χάρη στὴ λειτουργία τους καθώς και στὴν ἄκρως ἐξατομικευμένη μορφή τους, εἶναι πιθανὸ να θεωρηθοῦν ὄχι μόνο σημεῖα ταυτότητας ἀλλὰ και φορεῖς τῆς ἀτομικότητας ἐκείνου πού τοὺς φέρει και τοὺς χρησιμοποιεῖ, και

⁶⁹ Οἱ πρωιμότερες ἐνδείξεις γιὰ τὴ συστηματικὴ χρήση σφραγίδων προέρχεται ἀπὸ τὸ βόρειο Ἰράκ τῆς ἑκτῆς χιλιετίας π.Χ.: Pittman 1995, 1591.

⁷⁰ Π.χ. Pittman 1995, 1591-1592· Collon 1987, 113· Steinkeller 1977, 4. Προκειμένου γιὰ τὴν Αἴγυπτο, βλ. Williams 1977, 138· James 1997.

⁷¹ Collon 1987, 113'πβ. π.χ. Larsen 1977, 95· James 1997, 34.

⁷² Pittman 1995, 1599· Collon 1987, 113· Winter 1987, 81-82· Steinkeller 1977, 42-45, καθώς και πολλές ἀκόμη ἀπὸ τις συμβολές πού δημοσιεύονται στὸ Gibson / Biggs 1977. Προκειμένου γιὰ τὴν Αἴγυπτο, βλ. ἐπίσης James 1997, 37-39.

⁷³ Σύμφωνα με τὴν Collon (1987, 113), οἱ πρωιμότεροι σφραγιδόλιθοι φαίνεται πῶς δὲν ἦταν «προσωπικοί» ἀλλὰ «διοικητικοί». «Μόνο στὸ δεύτερο μισό της πρώιμης δυναστικῆς περιόδου (3000-2334 π.Χ.) ἐμφανίζονται σφραγιδόλιθοι με ἐγχάρακτα προσωνύμια, οἱ ὁποῖοι μπορεῖ να θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκουν σὲ ἄτομα. Κατόπιν, ἢ ἐπιλογή τῶν ἐγχάρακτων παραστάσεων και τοῦ ὕλικου μᾶλλον ἀντανάκλα τις προσωπικὲς προτιμήσεις τοῦ κατόχου». Σύμφωνα με τὸν Larsen 1977, 100, ὅλοι οἱ γνωστοὶ ἀσσυριακοὶ σφραγιδόλιθοι «ἀνήκαν σὲ ἄτομα, και δὲν ὑπάρχει καμία μαρτυρία πού να ὑποδεικνύει ὅτι συλλογικὲς ὀντότητες, ιδιωτικὲς ἐταιρεῖες ἢ οἰκογένειες, ἢ πολιτικοὶ ὀργανισμοὶ διέθεταν σφραγίδες».

⁷⁴ Γιὰ τὴ λειτουργία τῶν σφραγίδων σὲ γραπτὰ συμφωνητικά, βλ. κυρ. Renger 1977.

⁷⁵ «... ὁ κοινὸς σκοπὸς τοῦ ἐνσφράγιστος ἀποτυπώματος ἦταν, καθώς φαίνεται, να ὑποδείξει σὲ ὅσους τὸ ἔβλεπαν ὅτι ἓνα ὀρισμένο πρόσωπο, εἴτε ὡς ἄτομο εἴτε ὡς μέλος μίας ὀμάδας, ἦταν παρὸν κατὰ τὴν ἐκτέλεση μιᾶς ὀρισμένης πράξης, εἴτε ὡς μάρτυρας εἴτε ὡς ἐπόπτης εἴτε ὡς ἐλεγκτής»: Nissen 1977, 19.

ἔτσι εἶναι φυσικὸ νὰ συνδέονται μὲ τὰ τέκνα, ἰδίως τὰ ἀρσενικά, πού ὁ ρόλος τους ἦταν νὰ προεκτείνουν τὴν προσωπικὴ ὕπαρξη τοῦ πατέρα τους πέρα ἀπὸ τὰ φυσικά της ὅρια». ⁷⁶ Ἀκολούθως, οἱ σφραγιδόλιθοι κληρονομοῦνται κάποτε ἀπὸ τὴ μία γενιὰ στὴν ἄλλη, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν βασιλικῶν γενεῶν, καὶ μάλιστα μποροῦν νὰ ἀναδειχθοῦν σὲ σημαντικοὺς φορεῖς γιὰ τὴ μεταβίβαση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. ⁷⁷ Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ σφραγίδα ἐνσαρκώνει τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου ἴσως ὑπόκειται καὶ στὸ ἔθιμο νὰ τοποθετοῦν σφραγιδόλιθους στοὺς τάφους, ⁷⁸ καθὼς καὶ στὴ μεγάλη βαρῦτητα πού ἀπέδιδαν στὴν ἀπώλεια τῆς σφραγίδας. ⁷⁹ Ἐνα νεο-ασσυριακὸ κείμενο συσχετίζει τὸ ὑλικὸ τῆς σφραγίδας μὲ τὴ μοῖρα τοῦ κατόχου της. ⁸⁰ Ἡ ἐνσάρκωση, στοὺς σφραγιδόλιθους, τῆς προσωπικῆς ταυτότητας ἢ ἐξουσίας εἶναι μιὰ μορφή μαγείας. Τοποθετημένες πάνω στὰ κλειθρα κιβωτίων καὶ ἀποθηκῶν, οἱ σφραγίδες μπορεῖ νὰ σημαίνουν ἰδιοκτησία καὶ νὰ ἀποτρέπουν τοὺς διαρρηκτες (ἢ ἔστω νὰ ἀποδεικνύουν ὅτι ὑπῆρξε διάρρηξη). Τούτῃ ἢ προστατευτικὴ δύναμή τους, ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴ μαγικὴ δύναμή τους, θὰ μπορούσε νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ σὲ ἄλλες λειτουργίες, π.χ. στὴν προστασία ἐκείνου πού ἔφερε τὸν σφραγιδόλιθο. ⁸¹

Θεωροῦσαν ἴσως ὅτι ἡ σφραγίδα ἀποκοῦσε τὴν ἰδιαίτερη δύναμή της ἐπειδὴ ἔφερε ἀναπαραστάσεις τελετουργικῶν σκηνῶν ἢ θεοτήτων. Ἐνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα γιὰ τὴ μεταβίβαση τῆς προσωπικῆς δύναμης ἀποτελοῦν, στὴ μεσοποταμιακὴ ἱστορία, οἱ σφραγιδόλιθοι τῆς «βασιλικῆς ἀκρόασης» ἀπὸ τὴν τρίτη δυναστεία τῆς Οὔρ (2112-2004 π.Χ.), οἱ ὁποῖοι ἀπεικονίζουν ἀνθρώπους πού τοὺς δέχεται ὁ βασιλιάς σὲ ἀκρόαση. Οἱ ἄνθρωποι συχνὰ συνοδεύονται ἀπὸ μιὰ θεά, ἢ ὁποῖα μεσιτεύει. Ἡ ἀναπαραστάσι τοῦ καθήμενου βασιλιά ἔχει ὁμοιότητες, ἀλλὰ καὶ διαφορές, μὲ τὶς ἀναπαραστάσεις καθήμενων θεοτήτων ἄλλοῦ. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σφραγιδόλιθους αὐτοὺς φέρουν ἐγχάρακτο τὸ προσωπὸν, τὸ πατρωνυμικὸ καὶ τὸ ἀξίωμα ἐνὸς ἀτόμου. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ πειστικὰ ὅτι οἱ παραστάσεις καὶ οἱ ἐγχάρακτες ἐπιγραφές πρέπει νὰ διαβαστοῦν μαζὶ καὶ ὅτι οἱ σφραγιδόλιθοι δηλώνουν μὲ ἀπτό τρόπο τὴ δικαιοδοσία τοῦ κατόχου τους νὰ ἀσκεῖ τὸ ὑψηλὸ ἀξίωμά του στὸ πλαίσιο τῆς γραφειοκρατίας τῆς τρίτης δυναστείας τῆς Οὔρ, ⁸² ἀλλὰ καὶ νομιμοποιοῦν τὴ δικαιοδοσία τοῦ βασιλιά «ἀφενὸς νὰ ἀπονέμει τὴ συγκεκριμένη σφραγίδα καὶ ἀξίωμα καὶ ἀφετέρου,

---

⁷⁶ Oppenheim 1956, 277· πβ. Steiner 1994, 114-115· γιὰ τὸν γαμήλιο δεσμὸ πβ. *Ἄσμα Ἀσμάτων*, ὅπου ὁ Γαμπρὸς λέει στὴ Νύφη: *θές με ὡς σφραγίδα ἐπὶ τὴν καρδίαν σου, «βάλε με σὰν σφραγίδα πάνω στὴν καρδιά σου».*

⁷⁷ Π.χ. Larsen 1977, 98· Cassin 1960, 748-750.

⁷⁸ Pittman 1995, 1597· Rathje 1997· Larsen 1977, 98. Προκειμένου γιὰ τὴν Αἴγυπτο, 3λ. π.χ. Johnson 1977· Williams 1977, 131· James 1997.

⁷⁹ Steinkeller 1977, 48-49· Hallo 1977· Cassin 1960, 745.

⁸⁰ Ὁ αἱματίτης σημαίνει τὴν τάδε μοῖρα, ὁ κυανὸς τὴ δείνα καὶ οὕτω καθεξῆς: Pittman 1995, 1594.

⁸¹ Π.χ. Collon 1997, 19-20· 1987, 119. Προκειμένου γιὰ τὴν Αἴγυπτο, βλ. π.χ. James 1997.

⁸² Παρατηρεῖται μιὰ «χαρακτηριστικὴ ἔλλειψη» σφραγίδων πού ταυτίζουν τὸν κάτοχό τους ὡς ἔμπορο: Winter 1987, 79.

ύπονοουμένως, νὰ ἀσκει τὴν ἴδια τὴ θεόδοτη βασιλικὴ ἐξουσία». ⁸³ Ἡ προσωπικὴ ἐξουσία τὴν ὁποία ἐνσαρκώνει ὁ σφραγιδολίθος ἀναπαριστάνεται, στὴν προκειμένη περίπτωση, στὸν ἴδιο τὸν σφραγιδολίθο, ὅπου παρουσιάζεται ἢ μεταβίβασή της ἀπὸ τὸν βασιλιᾶ (ἢ τὴ θεότητα) στὸν ὑψηλόβαθμο ἀξιωματοῦχο καὶ κάτοχο τῆς σφραγίδας. ⁸⁴ Ἡ ἀπώτατη πηγὴ τῆς προσωπικῆς ἐξουσίας εἶναι τὸ θεῖο. Οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ εἶναι κάτοχοι σφραγίδων, τὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν, γιὰ νὰ καθορίσουν τὴ μοῖρα τῆς ἀνθρωπότητας. ⁸⁵

Τὰ ἐπισήματα τῶν νομισμάτων, ὅπως καὶ τὰ χαράγματα τῶν σφραγιδολιθῶν, εἶναι διακριτικὰ σημεῖα, πιστοποιητικὰ ἀποτυπώματα, πού μποροῦν νὰ ἀναπαραχθοῦν πολλὲς φορὲς ἀπὸ μία καὶ μόνη μήτρα (τὴ σφραγίδα ἢ τὴ μήτρα τοῦ νομίσματος). Μερικὰ ἀπὸ τὰ πρωιμότερα ἐπισήματα νομισμάτων χαράσσονται, ὅπως καὶ τὰ χαράγματα τῶν σφραγίδων, μόνο στὴ μία ὄψη, καὶ ὑπάρχουν ὀρισμένες ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ ἐπισήματα τῶν σφραγίδων καὶ στὰ ἐπισήματα τῶν νομισμάτων. ⁸⁶ Ὅτι τὰ ἐπισήματα μερικῶν πρωιμότερων νομισμάτων ἐνδέχεται νὰ εἶχαν προσωπικὸ χαρακτήρα τὸ ὑποδεικνύει ἰδιαίτερα ἕνας πρῶμος ἠλέκτρινος στατήρας, ὅπου ἡ παράσταση ἑνὸς ἐλαφιοῦ συνοδεύεται ἀπὸ τὶς λέξεις «Εἶμαι τὸ σῆμα τοῦ Φάνητος». ⁸⁷ Τὸ λιοντάρι, πού ἀπεικονίζεται σὲ μερικὰ πρῶμα ἠλέκτρινα νομίσματα, συνδεόταν μὲ τοὺς βασιλεῖς τῶν Λυδῶν. ⁸⁸ Καὶ μία ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς πού συνοδεύει τὸ λιοντάρι σὲ μερικὰ νομίσματα εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀντιστοιχεῖ στὸ ὄνομα τοῦ Λυδοῦ βασιλιᾶ Ἀλυάττη. ⁸⁹ Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ χάραξη τοῦ ἐπισήματος στὰ νομίσματα μπορεῖ νὰ κατὰγεται ἀπὸ τὴ χρῆση τῶν σφραγίδων γιὰ τὴ δημιουργία κυκλικῶν ἀποτυπωμάτων. ⁹⁰ Τὸ ἔμβλημα τοῦ Λυδοῦ βασιλιᾶ (ἢ ἄλλου προσώπου μὲ ἐξουσία), τὸ ὁποῖο ἐκπροσωποῦσε τὴ δικαιοδοσία του μέσω τῆς σφραγίδας, μπορεῖ ἐπίσης νὰ

⁸³ Winter 1987, 60.

⁸⁴ Σχετικὰ μὲ τοὺς σφραγιδολίθους ὡς μέσα σήμανσης τῆς θέσης ἢ τῆς δικαιοδοσίας τῶν ἀξιωματούχων, βλ. περαιτέρω π.χ. Pittman 1995. Προκειμένου γιὰ τὴν Αἴγυπτο, βλ. Johnson 1977, 142-143· James 1997, 34. Γιὰ τὴν περίπτωση ἑνὸς Αἰγύπτου ἀξιωματοῦχο στὸν ὁποῖο ἐγχειρίζεται ἢ σφραγίδα τοῦ ἀξιωματός του, βλ. James 1997, 37. Γιὰ τὴν ἐν γένει σχέση ἀνάμεσα στὶς ἐγχάρακτες παραστάσεις τῶν σφραγιδολιθῶν καὶ στὴ λειτουργία τους, βλ. Collon 1997, 16-17.

⁸⁵ Pittman 1995, 1597-1598.

⁸⁶ Spier 1990, 110—113· Balmuth 1980, 25· Macdonald 1905, 44-52. Σχετικὰ μὲ ἕνα ἀθηναϊκὸ νόμισμα πού χρησιμοποιήθηκε ὡς σφραγίδα στὴν Περσέπολη κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ., βλ. Starr 1976.

⁸⁷ Kraay 1976, 3, 6, 23. Πβ. ὡστόσο Howgego 1995, 4 [ἑλλ. ἔκδ.: 30]. Ἡ λέξη σῆμα μπορεῖ ἐπίσης νὰ δηλώνει τὴ σφραγίδα: ἕνα ἑλληνικὸ κόσμημα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου σὲ μορφὴ σκαραβαίου ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο φέρει τὴν ἐπιγραφή «Εἶμαι τὸ σῆμα τοῦ Θέρσιος, μὴ μὲ ἀνοίγεις» (Boardman 1997, 79)· πβ. Σοφ. *Τραχ.* 614-615.

⁸⁸ Π.χ. Spier 1990, 118.

⁸⁹ Kraay 1976, 24· ὁ Le Rider 2001, 56-58 παρουσιάζει διάφορες πιθανότητες. Γιὰ νεότερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ παρόμοια εὐρήματα, βλ. Spier 1998, 331-333.

⁹⁰ Ἡ Balmuth 1971, 2 θεωρεῖ ὅτι ἡ χάραξη τῶν νομισμάτων συνιστᾷ περίπτωση «μεταβίβασης ἀπὸ» τὴ χρῆση τῶν σφραγίδων, ἀλλὰ δὲν ὑπεισέρχεται σὲ λεπτομέρειες. Γιὰ τὶς σφραγίδες κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ., βλ. Collon 1997, 15.

ἀποτυπωνόταν σὲ τεμάχια μετάλλου, μὲ σκοπὸ νὰ πιστοποιήσει τὴν ἀξία τους.⁹¹ Τὰ πρῶτα ἐπισημάτια τῶν νομισμάτων μπορεῖ νὰ ἀντλοῦσαν τὴν ἐγκυρότητά τους ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ τους μὲ τὴν ἀρχαία δύναμη τοῦ χαράγματος στοὺς σφραγιδόλιθους. Ὁ Λάουμ, πού ὑποστηρίζει τὸν συγκεκριμένο συσχετισμὸ, ἐπιχειρεῖ ἐπίσης νὰ συσχετίσει τὰ ἐπισημάτια τῶν πρώτων νομισμάτων ἐν γένει μὲ τὴ σφαίρα τῶν θεῶν καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὶς προσφορὰς πρὸς τοὺς θεοὺς.⁹² Πρόκειται ὅμως γιὰ περίπλοκο θέμα, πού δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἐξετάσουμε ἐδῶ.

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ σφραγίδα ὡς μέσο ἐξουσίας στὸ χρῆμα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο καὶ κατόπιν στὸ νόμισμα ἀποτυπώνεται στοὺς μύθους γιὰ τὸν Γύγη καὶ τὸν Μίδα, ἱστορικὰ πρόσωπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες ἔπλασαν μυθικὲς μορφές.⁹³ Ὁ Γύγης ἦταν, ὑποτίθεται, Λυδὸς βοσκὸς πού ἀνακάλυψε, μέσα στὸ χάσμα πού ἀνοίξε μετὰ ἀπὸ σεισμό, ἓνα χάλκινο ἄλογο· μέσα του βρῆκε ἓναν νεκρὸ, τοῦ πῆρε τὸ χρυσὸ δακτυλίδι πού φοροῦσε, καὶ ἀνακάλυψε ὅτι, ὅταν ἔστρεφε τὸν δακτυλίδιο πρὸς τὰ μέσα (ὥστε νὰ μὴ φαίνεται), γινόταν καὶ ὁ ἴδιος ἀόρατος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ, κατόρθωσε νὰ καταλάβει τὴ βασιλικὴ ἐξουσία στὴ Λυδία.⁹⁴ Ὁ μῦθος ἐκφράζει γνωρίσματα πού, καθὼς εἶδαμε, συνδέονται μὲ τὸν σφραγιδόλιθο στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή: ὁ σφραγιδόλιθος ἀντιπροσωπεύει τὴν ταυτότητα τοῦ κατόχου του (ὅταν εἶναι ἀόρατος, γίνεται ἀόρατος καὶ ὁ Γύγης), ἐναποτίθεται σὲ τάφο, διαθέτει μαγικὲς δυνάμεις καὶ ἔχει σημαντικὸ ρόλο στὴ μεταβίβαση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Ἡ δύναμη τοῦ σφραγιδόλιθου νὰ κάνει ἀόρατο τὸν κάτοχό του ἐκφράζει τὴν ἀόρατη μαγικὴ δύναμη τῆς σφραγίδας, ἰδίως τὴν ἀόρατη δύναμη πού ἔχει ὁ βασιλιάς (ἀκόμη, ἐννοεῖται, καὶ ὅταν ὁ ἴδιος δὲν εἶναι προσωπικὰ παρὼν) νὰ ἐπιβάλλει τὴ βούλησή του σὲ ὅλη τὴν ἐπικρατεία του. Γιὰ τὸν Μῆδο βασιλιά Διόκη ἔλεγαν ὅτι ἐδραίωσε τὴν ἐξουσία του παρὰ τὸν ἀόρατο στοὺς ὑπηκόους του, ἐνῶ ἦταν ἐγκληματικὴ πράξη τὸ νὰ δεῖ κανεὶς τὸν βασιλιά Γύγη.⁹⁵ Ἡ δύναμη ὅμως πού ἐμπεριέχει ὁ σφραγιδόλιθος ἐπιτρέπει στὸν Γύγη νὰ σφετεριστεῖ τὴν ἐξουσία. Μάλιστα, γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, ὁ Γύγης ἦταν ὁ ἀρχετυπικὸς τύραννος.⁹⁶ Καὶ παρόμοια μὲ τοὺς τυράννους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ὁ Γύγης διέθετε πλοῦτο σὲ πολύτιμα μέταλλα. Ἦδη στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα ὁ Ἀρχίλοχος ἀναφέρει, στὴν ἴδια πρόταση, τὴν «τυραννίδα» τοῦ Γύγη καὶ τὸ «ἀμύθητο χρυσάφι» του,⁹⁷ ἐνῶ στοὺς Δελφοὺς μποροῦσε κανεὶς νὰ δεῖ τὸ χρυσάφι καὶ τὸ ἀσήμι πού εἶχε ἀφιερῶσει ὁ Γύγης καὶ πού ὀνομαζόταν «Γυγάδας» (Ἡροδ. 1.14). Ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στὸ ἐπίσημά του

⁹¹ Στὴν ταξιδιωτικὴ ἀφήγηση τοῦ Μάρκο Πόλο, ἡ σφραγίδα τοῦ Μεγάλου Χάν χρησιμοποιοῦνταν γιὰ νὰ πιστοποιήσει τὴν ἐγκυρότητα τῶν (χάρτινων) νομισμάτων.

⁹² Laum 1924, 140-150.

⁹³ Ure 1922, 148· Shell 1978, κεφ. 1· Steiner 1994, 159-163· Seaford 1994α, 224-225 [ἑλλ. ἔκδ.: 352-354].

⁹⁴ Πλάτ. *Πολιτεία* 359e-360b (ὁ ὄρος πού χρησιμοποιεῖται εἶναι σφενδόνη, πού σημαίνει τὸ τμήμα τοῦ δακτυλίου ὅπου προσαρμόζεται ἡ σφραγίδα).

⁹⁵ Ἡροδ. 1.98-99· Ἐάνθος, *παράθ.* στὸν Νικόλαο Δαμασκηνὸ 90 *FGrH* F 47.11.

⁹⁶ Seaford 1994α, 231 [ἑλλ. ἔκδ.: 363]. Ἡ λέξη τύραννος μπορεῖ νὰ ἔχει λυδικὴ καταγωγή.

⁹⁷ Ἀπ. 19: ἡ τυραννία εἶναι ἀόρατη («μακριὰ ἀπὸ τὰ δικά μου μάτια», λέει ὁ Ἀρχίλοχος), ἀλλὰ στὸν Πλάτωνα ὁ Γύγης ἀποκτᾶ ἰσχύ ἀκριβῶς χάρις στὸ ὅτι εἶναι ἀόρατος· 10Δ σημ. 112.

νομίματος και στην πανάρχαιη δύναμη του χάραγματος της σφραγίδας άπη-
χειται, ένδεχομένως, σε μία λεπτομέρεια του μύθου του Γύγη, σύμφωνα με την
όποία ο Γύγης απέκτησε πολλά πλούτη χάρη στον δακτυλιόλιθό του.⁹⁸ Ο βασι-
λιάς Μίδας ήταν και εκείνος διάσημος για τον πλούτο του, τον οποίο επίσης μπο-
ροῦσε κανείς να θαυμάσει στους Δελφούς· είχε και εκείνος ένα δαχτυλίδι που
τον έκανε άόρατο, ένω ή Έλληνίδα σύζυγός του ήταν ανάμεσα σε εκείνους για
τους οποίους έλεγαν ότι πρώτοι έκοψαν νόμισμα.⁹⁹ Ακόμη και ο Δηϊόκης γινόταν
άόρατος χάρη στους όμόκεντρους κύκλους του άνακτόρου του, από τους οποίους
ο έσώτατος ήταν από χρυσάφι. Ο Γύγης και ο Μίδας, ως άνατολίτες δεσπότες,
άσκουν την έξουσία τους μέσω της σφραγίδας, αλλά και μέσω του πολύτιμου
μετάλλου που κατεξοχήν άφθονοῦσε στις έπικράτειές τους και που μοιάζει με
το χάραγμα της σφραγίδας ως προς το ότι ένσαρκώνει την έξουσία του μό-
νάρχη χωρίς να άπαιτεϊται ή προσωπική παρουσία του ίδιου.

Παρά τις όμοιότητες ανάμεσα στο χάραγμα της σφραγίδας και στο επί-
σημά του νομίματος, και παρόλο που είναι πιθανό ότι το πρώτο στάθηκε πρό-
τυπό του δεύτερου, τὰ δύο τους έχουν οὐσιωδῶς διαφορετική κοινωνική λειτουργ-
γία. Το χάραγμα της σφραγίδας, όπως είδαμε, κατά κανόνα δηλώνει ιδιοκτησία,
έξουσία ή δικαιοδοσία, καθώς μοιάζει να ένσαρκώνει τον κάτοχο της σφραγίδας,
να συναρτᾶ κατά κάποιον τρόπο το πρόσωπο με το σφραγιζόμενο αντικείμενο.
Τοῦτο ισχύει ακόμη και όταν παρατηρεϊται μιὰ κάποια τυποποίηση τῶν σφρα-
γίδων, όπως συμβαίνει στην περίπλοκη γραφειοκρατία της τρίτης δυναστείας
της Οὔρ, όταν οι σφραγίδες «χρησιμεῦουν ταυτόχρονα ως σημεῖα της ένότητας
του συστήματος αλλά και της θέσης του άτομου στο πλαίσιο του συστήματος».¹⁰⁰
Από την άλλη πλευρά, το έπίσημα του νομίματος δέν συναρτᾶ το νόμισμα με
όποιοδήποτε πρόσωπο (έκτός από μερικές έξαιρέσεις στα πρωιμότατα νομί-
σματα). Στις έλληνικές πόλεις-κράτη της άρχαϊκής και της κλασικής περιόδου,
σχεδόν τὰ μόνα πρόσωπα που άναπαριστάνονται, ρητᾶ ή υπόρρητα, στα έπίση-
ματα τῶν νομισμάτων ήταν θεότητες ή ήρωες του θρύλου.¹⁰¹ Αλλά ακόμη και
όταν πια τὰ νομίσματα χαράσσονταν με άναπαραστάσεις ήγεμόνων, ανήκαν
βεβαίως άποκλειστικά στον κάτοχό τους και ήταν υπό τον έλεγχο του — μιὰ
άντίφαση την οποία έκμεταλλεύεται ή ρήση «Απόδοτε οὔν τὰ Καίσαρος Καί-
σαρι». Αν υπάρχει τεχνολογική συνέχεια ανάμεσα στο χάραγμα της σφραγίδας
και στο έπίσημα του νομίματος, τότε το χάραγμα έχει μετατραπεί στο αντίθετο
του: αντί να συναρτᾶ το νόμισμα με το πρόσωπο, διευκολύνει την ασύδοτη με-
τάβαση από την κατοχή του ένός στην κατοχή του άλλου. Ένω το χάραγμα της

⁹⁸ Ανών., παράθ. στο Ὑπομν. Εἰς Ἀριστοτ. Πητορ. 256

⁹⁹ Ἡρόδ.1.14· Ἡρακλείδης Ποντικός, παράθ. στον Ἀριστοτ. άπ. 611.37 Rose· Πολυδ. Ὀνομαστ. 9.83·
Πλίνιος, *Naturalis Historia* 33.48· 7A, 14Δ.

¹⁰⁰ Winter 1987, 92. Βλ. και Nissen 1977, 19-20.

¹⁰¹ Φαίνεται ότι οι πρώτοι ζῶντες ήγεμόνες που τὰ προσώπα τους άποτυπώθηκαν σε άρχαιοελ-
ληνικά νομίσματα ήταν οι Πέρσες σατράπες Τισαφέρνης και Φαρνάβαζος στο τέλος του 5ου
και στην άρχή του 4ου αιώνα: Kraay 1976, 74, 258, 281. Πβ. 13A σημ. 9 (άναπαράσταση του Πυ-
θαγόρα σε νόμισμα);).

σφραγίδας μοιάζει να εκπροσωπεί την εξουσία του κατόχου της, τὸ ἐπίσημά του νομίσματος δὲν δημιουργεῖ καμία φαντασιακὴ συνάρτηση ἀνάμεσα στὸ νόμισμα καὶ στὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται. Ἔτσι, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ σφραγίδα στὸ χρῆμα (εἴτε σὲ μορφή νομίσματος εἴτε ὄχι) ὡς μέσο ἐξουσίας, ἢ ὁποία ἐνσαρκώνεται στὴ μορφή τοῦ Γύγης, διευκολύνει τὸν σφετερισμὸ τῆς ἐξουσίας ἀπὸ ἕναν νεήλυδα τύραννο — τὸ πρωιμότερο παράδειγμα τοῦ ὁποίου ἦταν, γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ὁ ἴδιος ὁ Γύγης. Καθὼς εἶναι (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ σφραγίδα) ἀπρόσωπο, τὸ χρῆμα (καὶ ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται) μπορεῖ νὰ περιέλθει στὸν ἔλεγχο ὁποιουδήποτε.¹⁰²

Πὼς γίνεται τὰ χαράγματα τῶν σφραγίδων νὰ συναρτῶνται μὲ τὸν κάτοχό της σφραγίδας, ἐνῶ ἀντιθέτως τὰ ἐπισήματα τῶν νομισμάτων νὰ μὴν εκπροσωποῦν ὁποιαδήποτε συνάρτηση μὲ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται (τὴ μήτρα τοῦ νομίσματος); Δὲν φτάνει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ μήτρα δὲν ἀνήκει σὲ κάποιον ἄτομο. Τὸ οὐσιῶδες ἐδῶ εἶναι ὅτι τὰ ἐπισήματα τῶν νομισμάτων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ χαράγματα τῶν σφραγίδων, συνδέονται μὲ τὸ ὑλικὸ πάνω στὸ ὁποῖο ἔχουν ἀποτυπωθεῖ (μέταλλο καὶ ὄχι πηλὸ). Πιστοποιοῦν ὅτι τὸ μέταλλο ἔχει συγκεκριμένη ἀξία. Καὶ τὸ κάνουν αὐτὸ ὄχι μεταβιβάζοντας δύναμη (μαγικὴ ἢ ὄχι) στὸ μεταλλικὸ τεμάχιο, ἀλλὰ ἐπιθέτοντας ἐπάνω του ἕνα ἀποτύπωμα πὺ ἐντάσσει μὲ ἀναγνωρίσιμο τρόπο τὸ τεμάχιο σὲ μιὰ διακριτὴ κατηγορία ἀντικειμένων, τὴν κατηγορία τῶν ἀυθεντικῶν νομισμάτων. Τὸ χάραγμα τῆς σφραγίδας μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ ὡς σῆμα (ιδιοκτησίας, παραλαβῆς ἀγαθῶν κτλ.), ἀλλὰ μόνον ἐπειδὴ εκπροσωπεῖ τὴν ταυτότητα ἢ τὴν ἐξουσία ἢ τὴ δικαιοδοσία τοῦ κατόχου της σφραγίδας. Σημασιοδοτεῖ μέσω τῆς ὑποκατάστασης (ἐνὸς προσώπου ἀπὸ τὴ σφραγίδα του). Ἀντίθετα, τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος λειτουργεῖ, πρακτικά, ὡς ἀπλὸ σῆμα, καθὼς δὲν ἐνσαρκώνει ὁποιαδήποτε προσωπικὴ ἢ θεϊκὴ ἐξουσία, ἀλλὰ ἐνσαρκώνεται καθεαυτὸ (ὡς ἀμιγῆς μορφή) στὸ μέταλλο, τὸ ὁποῖο ἔτσι μετασχηματίζεται ἀπὸ ἀπλὸ ὑλικὸ σὲ κάτι ἄλλο, σὲ ἀυθεντικὸ νόμισμα. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος δὲν μποροῦσε νὰ ἐμπεριέχει ἰσχυρὲς συνδηλώσεις (μὲ μιὰ πόλη-κράτος, μὲ μιὰ θεότητα, μὲ μιὰ τελετουργία κτλ.), ἢ ὅτι οἱ συνδηλώσεις αὐτὲς δὲν εἶχαν σημασία γιὰ τὴν πιστοποίηση τῆς ἐγκυρότητας τοῦ νομίσματος πὺ ἔφερε τὸ σχετικὸ ἐπίσημα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅμως πὺ πιστοποιοῦνταν ἡ ἐγκυρότητα, ἐκεῖνο πὺ συντηροῦσε τὸ γενικὸ ἔθος τῆς ἀποδοχῆς τοῦ νομίσματος ἦταν ἡ ἀναγνωρισιμότητα τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀθηνᾶς, λόγου χάρι.

Ἀλλὰ ἂν τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος εἶναι ἕνα ἀπλὸ σῆμα, τότε τί σηματοδοτεῖ; Ὅπως εἶπαμε, δὲν σηματοδοτεῖ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται (πρόσωπο, μήτρα). Οὔτε καὶ τὴν ποιότητα ἢ τὴν καθαρότητα τοῦ μετάλλου του, γιατί τὸ ἤλεκτρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο κόβονταν τὰ πρωιμότερα νομίσματα δὲν ἔχει σταθερὲς ἀναλογίες χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, παρόλο πὺ τὸ μέγεθος τῶν νομισμάτων

---

¹⁰² Ὁ Θεόγνης, πὺ οἰκτίρει τὴ χωρὶς διακρίσεις δύναμη τοῦ χρήματος (8Δ), ἐπιθέτει μιὰ προσωπικὴ «σφραγίδα» στὸ ποίημά του (19).

παρουσιάζει αξιοσημείωτη σταθερότητα, με αποτέλεσμα τὰ νομίσματα νὰ ἔχουν κυμαινόμενη ἐγγενή ἀξία. Πράγματι, ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἐγγενή καὶ στὴ συμβατική ἀξία τους εἶναι γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀρχαιο-ελληνικῶν νομισμάτων (7Δ). Ἄν λοιπὸν τὸ ἐπίσημα εἶναι σημεῖο ἀξίας, ἀλλὰ ὄχι τῆς ἐγγενοῦς ἀξίας τοῦ μετάλλου ποὺ σφραγίζεται μὲ τὸ ἐπίσημα, τότε μήπως εἶναι ἀπλῶς ἓνα σημεῖο μὲ ἀμιγῶς συμβολικὴ ἀξία, ὅπως ὁ ἀριθμὸς ποὺ εἶναι τυπωμένος στὰ χαρτονομίσματα; Ὁχι, διότι γιὰ παράδειγμα τὰ ἀθηναϊκὰ δίδραχμα καὶ τὰ ἀθηναϊκὰ τετράδραχμα φέρουν τὸ ἴδιο ἐπίσημα. Μολονότι τὰ ἐπισήματα τῶν νομισμάτων καθιστοῦν ἄνευ σημασίας τὴ διακύμανση τῆς ποιότητας καὶ τοῦ βάρους σὲ μεταλλικὰ τεμάχια τοῦ ἔχουν τὴν ἴδια ἐμφάνιση, μετασχηματίζοντάς τα ἔτσι ἀπὸ τεμάχια φυσικοῦ ὑλικοῦ σὲ συγκεκριμένα ἀντικείμενα, ποὺ τὸ καθένα τους ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἀξία, τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ καθ'αυτὰ (τὰ νομίσματα) δὲν ἔχουν ἀπλῶς συμβολικὸ χαρακτήρα. Ἐπρεπε νὰ ἀποτελοῦνται (κατὰ προσέγγιση) ἀπὸ τὴν ἐνδεδειγμένη ποσότητα πολύτιμου μετάλλου, ὥστε νὰ ἐμπνέουν τὴν ἀπαιτούμενη ἐμπιστοσύνη. Σὲ κάποιον βαθμὸ, ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ποσότητες ὑλικοῦ. Αὐτὸ ποὺ ἀπαιτεῖται εἶναι νὰ συνδυαστεῖ τὸ ὑλικὸ (τὸ πολύτιμο μέταλλο) μὲ μιὰ συγκεκριμένη μορφή (τὸ ἐπίσημα). Τὸ νόμισμα δὲν ἔχει χρηστικὴ ἀξία: εἶναι ἡ ὑλικὴ ἔκφραση ἀφηρημένης, ὁμοιογενοῦς ἀξίας — ἀκριβῶς δύο δραχμές. Αὐτὴ ἢ ἐν μέρει ἀφαίρεση ἐμπεριέχει ὑπονοουμένως τὴν *ιδεώδη οὐσία*, ἢ ὁποῖα ταυτίζεται ὄχι μὲ τὸ πραγματικὸ ὑλικὸ τοῦ νομίσματος ἀλλὰ μὲ ὅ,τι δηλώνει τὸ ἐπίσημα, καὶ ἀνήκει σὲ ἓνα νέο εἶδος πραγματικότητας, ἀπτῆς καὶ ὄρατῆς (ἀφοῦ πρόκειται γιὰ μέταλλο) ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀφηρημένης καὶ ἀόρατῆς (ἀφοῦ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ πραγματικὸ μέταλλο). Ἐξαιτίας τούτου, τὰ ἀρχαιοελληνικὰ νομίσματα (καὶ οἱ διάδοχοί τους) ἔχουν ἰδιαίτερη θέση στὴν παγκόσμια ἱστορία τοῦ χρήματος. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς ἐπιτελέσει χρηματικὲς λειτουργίες μποροῦν νὰ ταξινομηθοῦν σὲ φυσικὲς ὕλες (ἀλάτι, σίδηρος κτλ.), φυσικὰ ἀντικείμενα (κοχύλια, ζοοειδῆ κτλ.) ἢ τεχνουργήματα (πελέκεις, ὕφασμα, χαρτὶ κτλ.). Τὰ ἀντικείμενα αὐτοῦ τοῦ εἶδους μπορεῖ νὰ ἔχουν ἢ νὰ μὴν ἔχουν χρηστικὴ ἀξία — ἂν καὶ συνήθως ἔχουν, ἔστω καὶ ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Ἐνῶ ὅμως τὰ τεχνουργήματα μποροῦν νὰ κατασκευαστοῦν τόσο εὐκόλα ὥστε ἡ ἐγγενὴς ἀξία τους νὰ εἶναι μικρὴ (γιὰ παράδειγμα τὸ χαρτὶ), μετατρέπονται σὲ χρῆμα μόνο μὲ τὴν προσθήκη τοῦ ἐπισήματος. Πράγματι, τὸ χαρτὶ εἶναι μιὰ ἰδιαίτερα ἐξυπηρετικὴ μορφή συμβολικοῦ χρήματος. Ἐκεῖνο ποὺ διαφοροποιεῖ τὸ νόμισμα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ἀντικείμενα ποὺ, ὅσο γνωρίζω, ἔχουν κατὰ καιροὺς ἐπιτελέσει χρηματικὲς λειτουργίες εἶναι ὅτι, ἀφενός, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ περισσότερα ἀντικείμενα τέτοιου εἶδους, τὸ νόμισμα φέρει ἐπίσημα καὶ ἀφετέρου, σὲ ἀντίθεση πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα ἀντικείμενα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ποὺ φέρουν ἐπίσημα, διαθέτει ἐπιπλέον ἐγγενή ἀξία.

Υπάρχει ἓνας ἀκόμη ἀρχαῖος τύραννος γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο πλάστηκαν θρύλοι ποὺ ἔκφραζουν τὴν ἀντίδραση ἀπέναντι στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ σφραγίδα στὸ νόμισμα: πρόκειται γιὰ τὸν Πολυκράτη, τὸν τύραννὸ τῆς Σάμου. Γιὰ νὰ

ἀποφύγει τὸν φθόνον τῶν θεῶν, ὁ Πολυκράτης ἔριξε στὴ θάλασσα τὸ πολυτιμότερο κτῆμα του —τὸ δαχτυλίδι του μὲ τὸν σφραγιδόλιθο—, ἀλλὰ ἐκεῖνο ἐπέστρεψε κοντὰ του κρυμμένο μέσα στὴν κοιλιὰ ἐνὸς ψαριοῦ. Ἡ παμμέγιστη ἀξία τῆς σφραγίδας ἀνταντακλᾶ τὴν ἐξουσία τοῦ ἀνατολίτη μονάρχη, ἀλλὰ ὁ Πολυκράτης ζεῖ σὲ ἕναν κόσμον ὅπου ἡ ἐξουσία ἀποκτιέται μὲ χρήματα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο (Hrod. 3.122-3). Στὸν κόσμον αὐτὸ, τὸ νὰ θυσιάσει κανεὶς ἕνα ἀντικείμενον μὲ φυλακτῆρια δύναμη δὲν φέρνει πιά κανένα ἀποτέλεσμα. Τὸ δαχτυλίδι τοῦ Πολυκράτη ξαναγυρίζει κοντὰ του μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἡ ὁποία, χάρη στὴν ἀπέραντη ὁμοιογένειά της, μοιάζει νὰ ἐκφράζει τὴν ἀπέραντη, ὁμοιογενὴ δύναμη ποὺ ἔχει τὸ χρῆμα νὰ ἀντικαθιστᾶ τὰ πάντα.¹⁰³

Ἡ τυραννίδα τοῦ Πολυκράτη συνέπεσε μὲ τὴν πρώμη, ραγδαία ἐξάπλωσὴ τοῦ νομίσματος στὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου, ἐνῶ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πολυκράτης ἔκοψε νομίσματα.¹⁰⁴ Ἡ λαϊκὴ φαντασία ἴσως νὰ συνέδεσε ἀπὸ νωρὶς τὴ σφραγίδα τοῦ ἡγεμόνα μὲ τὸ νόμισμα, ἐνῶ ὅπως εἶδαμε ἡ ἡγεμονικὴ σφραγίδα πιθανῶς χρησιμοποιήθηκε, συνδυάζοντας τὰ δύο εἶδη ἐξουσίας (δηλαδὴ τῆς σφραγίδας καὶ τοῦ χρήματος), γιὰ νὰ χαράξει σημεῖα στὸ μέταλλο, κατὰ τὴν πρώμη φάση τῆς μετάβασης στὸ νόμισμα. Μὲ τὸ νὰ ἔχει ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὴ μήτρα ἢ τίς μήτρες μὲ τίς ὁποῖες κόβονταν τὰ νομίσματα, ὁ τύραννος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ βγάλει κέρδος χάρη στὴν ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴ συμβατικὴ ἀξία τῶν νομισμάτων καὶ στὴν ἐγγενὴ ἀξία τοῦ ἄκοπου μετάλλου. Ἐντούτοις, ἡ δύναμη τοῦ πολύτιμου μετάλλου, εἴτε ἔχει μορφή νομίσματος εἴτε ὄχι, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ γενικὴ ἐγκυρότητά του ὡς μέσου πληρωμῶν καὶ ἀνταλλαγῶν. Τούτῃ ἡ δύναμη μεταβιβάζεται ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ ἡγεμόνα, ἡ ὁποία ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸ χάραγμα τῆς σφραγίδας, στὸ ὑλικὸ ποὺ ἀποκτᾶ ἐγκυρότητα χάρη στὸ ἐπίσημα, καὶ στὸ ὑλικὸ αὐτὸ ὁ ἡγεμόνας δὲν ἀσκεῖ παρὰ περιορισμένο ἔλεγχον (14A, 14E). Τόσο τὸ χάραγμα τῆς σφραγίδας ὅσο καὶ τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος ἐκπροσωποῦν τὸ ἀόρατο: τὸ χάραγμα τῆς σφραγίδας τὴν ἀόρατη παρουσία τοῦ ἡγεμόνα, ἀλλὰ τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος τὴν ἀόρατη ιδεώδη ἀξία τοῦ μετάλλου.

Δὲν γνωρίζουμε τίς λεπτομέρειες τῆς διαδικασίας μὲ τὴν ὁποία τὸ χάραγμα τῆς σφραγίδας μετασχηματίστηκε σὲ κάτι τόσο θεμελιακὰ διαφορετικὸ ὅπως τὸ ἐπίσημά του νομίσματος. Θὰ μπορούσαμε νὰ δώσουμε ἕνα παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς ἐνδεχομένως πραγματοποιήθηκε αὐτὴ ἡ τόσο παράδοξη μετάβαση.¹⁰⁵ Ἕνας Λυδὸς ἡγεμόνας θέλει νὰ προσλάβει στὴν ὑπηρεσία του Ἕλληνες στρατιῶτες, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀνήκουν στὴν πολιτικὴ δικαιοδοσία του. Τοῦτοι οἱ Ἕλληνες ὅμως δὲν εἶναι ὑπήκοοι κάποιας ἀναδιανεμητικῆς μοναρχίας· εἶναι

¹⁰³ 103 8B· 8S· Seaford 1998α, 126-127.

¹⁰⁴ Hrod.3.56· Kraay 1976, 30, 36.

¹⁰⁵ Τὴν ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴ σημασία τῶν μισθοφόρων στὴ γένεση τοῦ νομίσματος τὴν παρουσίασε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Cook 1958. Γιὰ τὴν πρώμη παρουσία Ἑλλήνων μισθοφόρων στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, βλ. Parke 1933,1-6. Γιὰ τὴν πρώμη παρουσία μισθοφόρων (μᾶλλον ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα) στὴ Λυδία, βλ. Parke 1933, 4-5 (νὰ προστεθεῖ: Hrod. 1.154).

σχετικά ελεύθεροι άνθρωποι, στους οποίους πρέπει να προσφέρει κανείς δώρα.¹⁰⁶ Εὐτυχῶς, ὁ μονάρχης μας διαθέτει ἀρκετὸ ἤλεκτρο ὥστε νὰ δώσει στὸν καθένα τους μερίδιο. Κάθε τεμάχιο ἤλεκτρον σφραγίζεται μὲ τὸ ἐπίσημα τοῦ μονάρχη (π.χ. τὸν βασιλικὸ λέοντα τῶν Λυδῶν) — γιὰ δύο λόγους, οἱ ὅποιοι ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν νεωτερισμὸ τῆς μαζικῆς διανομῆς δώρων μὲ μεγάλη αἴγλη: πρῶτον, γιὰ νὰ ἀποτυπώσει στὰ τεμάχια τοῦ ἤλεκτρον, τὰ ὅποια διαφορετικὰ θὰ ἔμοιαζαν περιέργως ἀπρόσωπα, ἓνα κρίσιμης σημασίας ὑπόμνημα τῆς προέλευσής τους· καὶ δεύτερον, γιὰ νὰ ἐξουδετερώσει, μὲ τὴ δύναμη τῆς αὐθεντίας του, τὶς διακυμάνσεις στὶς ἀναλογίες χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ποὺ περιέχονται στὸ ἤλεκτρο (7Δ). Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο κίνητρα ἔχει σκοπὸ νὰ διατηρήσει, στὶς νέες συνθήκες, τὴν παραδοσιακὴ προσωπικὴ σύνδεση τοῦ δώρου μὲ τὸν δωρητὴ. Ἀλλὰ οἱ ὑλικὲς ἀνάγκες τῶν πολυάριθμων Ἑλλήνων στρατιωτῶν ἔχουν γιὰ τοὺς ἴδιους μεγαλύτερη σημασία ἀπ’ ὅ,τι ὁ ἐπιτηδευμένος προσωπικὸς σύνδεσμος μὲ τὸν ἡγεμόνα. Ἔτσι, ἡ τυποποιημένη πιστοποίηση ποὺ χορηγεῖ τὸ ἐπίσημα ἐπιβιώνει ὡς ἀπρόσωπη ἐγγύηση μελλοντικῆς ἐγκυρότητας.¹⁰⁷

Δ' ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ, ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ, ΓΡΑΦΗ

Σκοπὸς τῶν πρώτων ἀποτυπωμάτων σὲ πηλὸ ἦταν νὰ μιμηθοῦν, νὰ ἀναπαραστήσουν ἢ νὰ συμβολίσουν ἀγαθὰ, καὶ ἡ λειτουργία τους ἦταν «λογιστικὴ» ἢ «γραφειοκρατικὴ» — εἶχαν σκοπὸ νὰ ἐλέγξουν τὴν ἀποθήκευση καὶ τὴ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν. Ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῆς ἐνσφράγισης γεννήθηκε, στὴ Μεσοποταμία τῆς 4ης χιλιετίας, ἡ γραφή, ἡ ὁποία συνέχισε τὴ «λογιστικὴ» λειτουργία τῆς σφραγίδας, ἀλλὰ καὶ ἀπέκτησε ἐπιπρόσθετες λειτουργίες, ἐνῶ ἐπίσης ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν ἀτομικὸ χαρακτήρα τῆς ἐνσφράγισης μὲ δύο κυρίως τρόπους. Πρῶτον, ἐνῶ ἓνα συγκεκριμένο σφράγισμα μπορεῖ νὰ ἀναπαραχθεῖ μόνο ἀπὸ τὴν ἴδια συγκεκριμένη σφραγίδα, ἓνα «γραπτὸ κείμενο» μπορεῖ νὰ ἀναπαραχθεῖ ἀπὸ ὁποιαδήποτε γραφίδα. Δεύτερον, ἐνῶ τὸ χάραγμα τῆς σφραγίδας ἐνσαρκώνει, ὑπὸ μία ἔννοια, τὴν ἐξουσία ἢ τὴν ταυτότητα τοῦ κατόχου της, ἡ πρόωμη ἐξέλιξη τῆς γραφῆς ἀντιπροσωπεύει, σχηματικὰ μιλώντας, τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ πικτογραφικὸ καὶ τὸ ἰδεογραφικὸ στὸ φωνογραφικὸ στάδιο (στὸ ὁποῖο ἡ σήμανση προϋποθέτει τὴ μεσολάβηση τῶν φθόγγων), ὅποτε ἡ γραφὴ ἀνεξαρτητοποιήθηκε, σχετικὰ, ἀπὸ τὶς ἀναπαριστώμενες ἔννοιες. Τὸ καταληκτικὸ σημεῖο αὐτῆς τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας εἶναι τὸ ἀλφάβητο, στὸ ὁποῖο

¹⁰⁶ 106 Νικόλαος Δαμασκηνός, 90 *FGRH F* 47(9): *τοῖς δὲ δῶρα διδοὺς ἐπικούρους ἐποιεῖτο* (ἐνν. ὁ Γύγης).

¹⁰⁷ Ὁ Renger 1995, 310, γιὰ νὰ ἐξηγήσει γιὰ ποιὸν λόγο οἱ Βαβυλώνιοι δὲν ἐφηύραν τὸ νόμισμα, ἀλλὰ καὶ δὲν τὸ χρησιμοποίησαν γιὰ δύο τουλάχιστον αἰῶνες μετὰ τὴν ἐφεύρεσή του, τονίζει τὴ χρησιμότητα τοῦ νομίσματος γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἀπρόσωπων συναλλαγῶν: «οἱ κλειστὲς κοινότητες, ὅπως τὶς συναντοῦμε στὰ ἀνώτατα στρώματα τῆς βαβυλωνιακῆς κοινωνίας, δὲν τὸ χρειάζονται».

ένα αρκετά πλήρες φάσμα φωνολογικῶν διακρίσεων αναπαριστάνεται με τὸν ἐλάχιστο δυνατὸ ἀριθμὸ συστατικῶν στοιχείων.

Παρόμοια ἀνεξαρτητοποίηση ἀπὸ τὴ σύνδεση με τὸ συγκεκριμένο παρατηροῦμε καὶ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ χάραγμα τῆς σφραγίδας στὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος. Τὰ χαράγματα τῶν σφραγίδων, ὅπως καὶ τὰ πικτογράμματα (καὶ ιδεογράμματα) ποὺ προέκυψαν ἀπὸ αὐτὰ, μοιάζουν ἐνδεχομένως νὰ ἐνσαρκώσουν κάτι ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἀναπαριστάνει τὸ καθένα τους, ἐνῶ τὰ πολὺ λιγότερα ἐπισημάτια, καὶ τὰ πολὺ λιγότερα γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, χρησιμοποιοῦνται με ὑπερβολικὴ ἀσυδοσία καί, ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ ἐνσαρκώσουν κάτι τόσο συγκεκριμένο. Τὰ νομίσματα καὶ τὸ ἀλφάβητο ἀποτελοῦν συστήματα καθολικῶν ἰσοδυναμιῶν ἢ ἀναφορῶν, οἱ ὁποῖες, μέσω ἐνὸς ἐνδιάμεσου παράγοντα (τῆς οικονομικῆς ἀξίας καὶ τῶν φθόγγων ἀντιστοίχως), συρρικνώνονται σὲ ἕνα ἐλάχιστο ἀριθμὸ συστατικῶν στοιχείων (στοὺς τύπους καὶ στὰ μεγέθη τῶν νομισμάτων ἢ στὰ γράμματα, ἀντίστοιχα). Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔχουμε νὰ κάνομε με ριζικὲς τροποποιήσεις πρακτικῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖες ἐμφανίζουν ἐκτεταμένη χρήση γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ἑλληνικὸ κόσμ¹⁰⁸ καὶ θὰ συνενωθοῦν, ὑπὸ μία ἔννοια, στὸν ἡρακλείτειο λόγον, ὁ ὁποῖος συνδυάζει τὴ ρηματικὴ με τὴ χρηματικὴ σημασία (12B). Στοὺς παράγοντες ποὺ ὀδήγησαν σὲ τούτη τὴν παράλληλη πορεία τῆς ἀπλουστευτικῆς συρρίκνωσης τῶν συμβόλων συγκαταλέγεται κάποτε ἡ λαϊκὴ ἀπαίτηση γιὰ τὴν παραχώρηση πρόσβασης σὲ ἰσχυρὰ σύμβολα. Παρὰ τὸν κρίσιμη σημασία σύνδεσμο τους με τὴ συγκεκριμένη πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπορρέουν, τὰ νομίσματα παράγονται μαζικά, καὶ μάλιστα ἀνήκουν, ἱστορικά, στὰ πρῶτα ἀντικείμενα μαζικῆς παραγωγῆς, μαζὶ με τὰ (χρονικῶς προγενέστερα) ἀναθηματικὰ εἰδώλια, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν ἀνθεκτικὰ κατάλοιπα τῆς θυσίας (3Γ), καὶ μᾶλλον μαζὶ με τοὺς (ἐπίσης προγενέστερους) θυσιαστήριους ὀβελούς (6A).

Ὁ ἔλεγχος τῆς ἀποθήκευσης καὶ τῆς διακίνησης ἀγαθῶν στὶς ἀναδιανεμητικὲς οικονομίες τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς (4A) ἐξασφαλιζόταν ἐν μέρει μέσω τῶν σφραγίδων καὶ τῆς γραφῆς, με βάση κατευθύνσεις ποὺ δίνονταν ἀπὸ μία κεντρικὴ ἀρχὴ καὶ ὄχι στὸ πλαίσιο ἀγοραστικῶν δόσοληψιῶν. Ὡς ἐκ τούτου, τὰ σωζόμενα ἔγγραφα συχνὰ ἔχουν τὴ μορφή καταλόγων με διάφορα εἶδη ἀγαθῶν.

Στὰ συστήματα ἀναδιανομῆς, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν ὡς κέντρο τοὺς τὰ ἀνάκτορα καὶ τοὺς ναοὺς τῆς Μεσοποταμίας, οἱ ἀξιωματοῦχοι κατέγραφαν τὴν εἴσπραξη δασμῶν καὶ τελῶν, τὶς προσόδους ποὺ προέρχονταν

---

¹⁰⁸ Θὰ μπορούσε κανεὶς ἐδῶ νὰ διερευνήσει τυχὸν ἀναλογίες με τὴν ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὴ ἐξέλιξη τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς — τὴ μετάβαση δηλαδὴ ἀπὸ τὴν εἰκόνα ὡς σύμβολο ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὸ ἀντικείμενό του (δηλαδὴ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀντικειμένου ποὺ θεωροῦνταν σημαντικὰ) στὴν εἰκόνα ὡς συναγωγὴ σημείων ποὺ ἀναπαριστάνουν τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου με τὴ μεσολάβηση τῆς ὄψεως (τῆς προοπτικῆς, τῆς φωτοσκίασης κτλ.).

ἀπὸ τὶς γαῖες καὶ τὰ ἐργαστήρια πὺ ἀνῆκαν στὸν βασιλιᾶ ἢ στὸ ἱερατεῖο, καθὼς καὶ τὴ διανομὴ ὑλικῶν καὶ μεριδίων στοὺς τεχνίτες καὶ στοὺς ἐργάτες. Τοῦτος ὁ τύπος καταγραφῆς, ἄκρως τυποποιημένος καὶ αὐστηρὰ ἐλεγχόμενος, εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανῆς στὴ Μεσοποταμία καὶ σὲ ὅσες ἄλλες περιοχὲς οἱ ἀξιοματοῦχοι, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Μεσοποταμίας, καὶ σὲ παρόμοιες οἰκονομικὲς συνθῆκες, υἰοθέτησαν τὴ γραφὴ σὲ πῆλινες ἐπιφάνειες.¹⁰⁹

Τὸ εἰκαστικὸ ἰσοδύναμο αὐτῶν τῶν καταλόγων εἶναι οἱ πομπὲς προσώπων πὺ φέρουν διάφορες προσφορὲς, ἓνα εἰκονογραφικὸ θέμα πὺ συναντοῦμε σὲ διάφορες μορφὲς τέχνης στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, ἀπὸ τὸ μεγαλόπρεπο «ἀγγεῖο τῆς Οὐρουκ» πὺ βρέθηκε στὴν Οὐάρκα ὡς τὰ ἐξίσου μεγαλόπρεπα ἀνάγλυφά του ἀνακτόρου τοῦ Δαρείου στὴν Περσέπολη δύομισι χιλιάδες χρόνια ἀργότερα.¹¹⁰ Εἰκάζει κανεὶς ὅτι ἡ σημασία τῶν καταλόγων γιὰ τὴ μεσοποταμιακὴ οἰκονομία, παράλληλα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐκπαίδευσης τῶν γραφέων, ἀντανακλᾶται ἐπίσης στοὺς διάφορους καταλόγους λέξεων (π.χ. ὀνομάτων δέντρων) πὺ μαρτυροῦνται ἀπὸ πρωιμότερη ἐποχὴ καὶ ἀναδεικνύονται σὲ σημαντικὸ γνῶρισμα, πὺ χαρακτηρίζει τὰ προϊόντα τῶν γραφέων στὴ Μεσοποταμία.¹¹¹ Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ κατάλογοι αὐτοὶ συνδέονται μὲ ἓνα γενικότερο γνῶρισμα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μεσοποταμίας — «τὴν ἴδια περίπου διαδικασία ἀνάπτυξης μέσω τῆς συσσώρευσης, τὴν ἴδια προτίμηση γιὰ ἀθροιστικὴ ἐπέκταση καὶ διεύρυνση (καὶ ὄχι γιὰ δομικὲς ἀλλαγές), τὴν ὁποία παρατηροῦμε στὰ νομικὰ ἤθη τῆς Μεσοποταμίας, στὴν ἐξέλιξη τῶν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν, στὴ διάρθρωση τῶν ναῶν, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε λίγα μόνο παραδείγματα».¹¹² Ἀσφαλῶς ὅμως τὸ κεφαλαιῶδες παράδειγμα καταλόγου στὴ μεσοποταμιακὴ κοινωνία ἦταν ὁ κατάλογος ἀγαθῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε τόσο θεμελιακὴ σημασία γιὰ τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας καὶ ἔδινε ὁ ἴδιος διαρκῶς νέες εὐκαιρίες γιὰ «ἀθροιστικὴ ἐπέκταση καὶ διεύρυνση (καὶ ὄχι γιὰ δομικὲς ἀλλαγές)». Ἡ κορυφαία σημασία τῆς καταλογογράφησης στὶς ἀναδιανεμητικὲς οἰκονομίες ὁδηγοῦσε πρὸς μίαν συγκεκριμένη μορφή γνωστικῶν λειτουργιῶν, πρὸς μίαν συγκεκριμένη μορφή ἀναπαράστασης τοῦ κόσμου.¹¹³

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ οἰκονομικὴ ἐπίδραση πὺ ἄσκησε τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος συνίσταται στὸ ὅτι, μὲ τὴν ταχεῖα ἐξάπλωσή του σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ., διευκόλυνε τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς

¹⁰⁹ Oppenheim 1977, 230.

¹¹⁰ Γιὰ εἰκόνες, βλ. Frankfort 1970, 26, 373.

¹¹¹ Oppenheim 1977, 246-249. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐνδεχομένως δόθηκε, ἔμμεσα, λαβὴ γιὰ τὴ δημιουργία ἄλλων εἰδῶν καταλόγων στὴ Μεσοποταμία (καταλόγων μὲ γεγονότα, μὲ ἀστρονομικὰ στοιχεῖα, μὲ σύμβολα κτλ.).

¹¹² Oppenheim 1977, 248-249.

¹¹³ Oppenheim 1977, 244-249. Ἡ σημασία τοῦ γραπτοῦ καταλόγου γιὰ τὴ γένεση γνωστικῶν λειτουργιῶν πὺ εἶναι λιγότερο πιθανὸ νὰ ἐμφανιστοῦν σὲ πολιτισμοὺς χωρὶς γραφὴ ἐξετάζεται ἀπὸ τὸν Goody 1977, 74-111.

χρηματικής οικονομίας,¹¹⁴ στην οποία τὰ ἀγαθὰ καὶ οἱ ὑπηρεσίες κατανέμονται ὄχι τόσο μέσω ἀναγκαστικῆς εἰσφορᾶς καὶ ἀναδιανομῆς, ὅσο μὲ ἀγοραστικῆς δοσοληψίας, καὶ συγκεκριμένα μὲ πολυάριθμες πράξεις ἀποκεντρωμένης ἀνταλλαγῆς — ἀποκεντρωμένης μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἀποτελοῦσε μέρος ἑνὸς γραφειοκρατικῶν ἐλεγχόμενου συστήματος ἀναδιανομῆς. Τὸ ἐνοποιητικὸ στοιχεῖο τούτων τῶν κατὰ τὰ ἄλλα διακριτῶν πράξεων ἀνταλλαγῆς δὲν εἶναι ὁ γραφειοκρατικὸς ἔλεγχος, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι σὲ καθεμίᾳ ἀπὸ αὐτῆς χρησιμοποιῶνταν τὸ ἴδιο χρῆμα γενικοῦ σκοποῦ, τὸ ὁποῖο, ἂν ἔχει τὴ μορφή νομίσματος, ἐξαρτᾶται πράγματι ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἀρχὴ πού ἐκπροσωπεῖ ἢ πόλη-κράτος. Ὡστόσο, στὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἐγκυρότητα τοῦ ἐπισήματος διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν ἐγκυρότητα τῆς σφραγίδας. Τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος, ἐπειδὴ δὲν ἐκπροσωπεῖ τὴν ἐξουσία τῆς πηγῆς ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀλλὰ παραπέμπει στὴν ἀξία πού ἐνσωματώνεται στὸ μέταλλο του, μεταβιβάζει ἀμιγῆ οικονομικὴ δύναμη στὸ βαλάντιο τοῦ ἀπλοῦ πολίτη. Μαζὶ μὲ τὸ νέο εἶδος οικονομίας ἀναδύεται καὶ ἕνα νέο εἶδος σημασιодότησης. Στὴν Ἑλλάδα, οἱ σφραγίδες διατήρησαν τὶς λειτουργίες τῆς προστασίας καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ταυτότητας, ἀλλὰ εἶχαν πολὺ μικρότερη σημασία ἀπ' ὅ,τι στὴ Μεσοποταμία.¹¹⁵

Ἡ περίοδος τῆς δημιουργίας τοῦ ὀμηρικοῦ ἔπους ὀλοκληρώθηκε πρὶν ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις πού περιγράψαμε. Ὁ κόσμος πού διαθλάται μέσω τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, ἂν καὶ πολὺ διαφορετικὸς ἀπὸ τὶς γραφειοκρατικὲς δομὲς τῆς μεσοποταμιακῆς ἀναδιανεμητικῆς οικονομίας, χαρακτηρίζεται ὡστόσο, ὅπως εἶδαμε (2AB), ἀπὸ τὴν ἀναδιανομὴ καὶ τὴν ἀνταπόδοση καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ χρῆμα καὶ τὶς ἀγοραστικῆς δοσοληψίας. Σημαντικὴ θέση στὴν ὀμηρικὴ ἀφήγηση κατέχουν οἱ κατάλογοι ἀγαθῶν, πού λειτουργοῦν ὡς δῶρα — ἕνα παράδειγμα εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ἀγαθῶν πού ἀπορρίπτει ὁ Ἀχιλλέας, πυροδοτώντας ἔτσι μίᾳ κρίση στὸ σύστημα ἀνταπόδοσης. Ἄν ἡ ἀναδιανεμητικὴ οικονομία τῆς Μεσοποταμίας εὐνοοῦσε μίᾳ συγκεκριμένη μορφή ἀναπαράστασης τοῦ κόσμου, τότε πῶς ἐπηρέασε τὴ μεθομηρικὴ ἀναπαράσταση τοῦ κόσμου ἢ ταχεῖα μετάβαση στὴ χρηματικὴ οικονομία; Πρὶν νὰ δώσουμε ἀπάντηση σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, πρέπει

---

¹¹⁴ Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀρνούμαστε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς περιόδου κατὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκε ὁ ἄργυρος ὡς χρῆμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του νομίσματος: 5A σημ. 31.

¹¹⁵ Γιὰ σύννοψη τῶν ἀρχαιολογικῶν μαρτυριῶν, βλ. Boardman 1997, 74-75, 78, 80. Στὸν Ἡρόδοτο καὶ στὸν Θουκυδίδη, οἱ μόνοι Ἕλληνες πού διαθέτουν σφραγίδες εἶναι ὁ τύραννος Πολυκράτης (Ἡρόδ.3.41-42) καὶ ὁ βασιλιάς Πausanias, ὅταν ἀπευθύνει ἐπιστολὴ στὸν Πέρση βασιλιά (Θουκ.1.132.5). Πβ. Ἡρόδ.1.195.6 (στὴ Βαβυλώνα ὅλοι ἔχουν σφραγίδες)· 2.38,121 (Αἰγύπτιοι)· 3.128 (ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς σφραγίδας τοῦ Πέρση βασιλιά)· 7.69.6 (Αἰθίοπες)· Θουκ.1.129.6 (ὁ Πέρσης βασιλιάς). Στους βασιλικούς μύθους τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, οἱ σφραγίδες χρησιμεύουν ὡς μέσο ἀναγνώρισης (8Γ) καὶ γιὰ τὴ σφράγιση ἀποθηκῶν καὶ ἐπιστολῶν (στὸν Αἰσχ. Ἰκέτ. 947 ὑπάρχει καταφρονητικὴ ἀναφορὰ στὴ συνήθεια τῶν Αἰγυπτίων νὰ σφραγίζουν τὰ ἔγγραφα). Στὸν Αριστοφάνη, οἱ σφραγίδες (ὅταν δὲν συνδέονται μὲ τὴ γενετήσια πράξη) φαίνεται νὰ συνδέονται μὲ τοὺς πλουσίους (Νεφ. 332 (;), Ἐκκλησ. 632).

πρῶτα νὰ ἐξετάσουμε βαθύτερα τὴ γένεση καὶ τὰ χαρακτηριστικά του νομίσματος.

ΤΑ ΠΡΩΙΜΟΤΕΡΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Α΄ ΠΟΙΟΣ ΕΠΙΝΟΗΣΕ ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ;

Τὸ συμπέρασμά μας ὅτι τὸ ἀρχαιοελληνικὸ νόμισμα προέκυψε ἀπὸ τὴ συνθεστ πρακτικῶν τῆς Ἑγγύς Ανατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδας ἀπαιτεῖ τώρα ἀκριβέστερη ἀποσαφήνιση. ἔχει ἀναγνωριστῆ ἀπὸ καιρὸ ἢ ἐπίδραση τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ανατολῆς σὲ πολλὰ στοιχεῖα τοῦ πρῶμου ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ· καὶ πρόσφατα ἢ διερεῦνηση αὐτῆς τῆς ἐπίδρασης ἔχει ἀρχίσει νὰ κινεῖται μὲ πιὸ γρήγορο ρυθμὸ (4B). Φαίνεται πιθανὸν ὅτι στὸν τομέα τοῦ χρήματος, ὅπως καὶ σὲ τὸσους ἄλλους τομεῖς, οἱ Ἕλληνες δέχθηκαν τὴν ἐπίδραση τῶν ἐξ Ανατολῶν γειτόνων τους, μερικοὶ ἀπὸ τους ὁποῖους χρησιμοποιοῦσαν ἤδη ἀπὸ τὴν τρίτη χιλιετία π.Χ. τὸν ἄργυρο γιὰ διάφορες χρηματικὲς λειτουργίες (κεφάλαιο 15). Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἀντικατοπτρίζεται στὴ σημιτικὴ λέξη *mnā*, τὴν ὁποία υἰοθέτησαν οἱ Ἕλληνες γιὰ νὰ δηλώσουν μονάδα βάρους (ἢ μονάδα λογιστικῆς μέτρησης) ἴση μὲ ἑκατὸ δραχμὲς ἢ μὲ τὸ ἓνα ἐξηκοστὸ τοῦ ταλάντου. Ἡ μεσοποταμιακὴ *manā* (*mana*) ἀντιπροσωπεύει τὸ ἓνα ἐξηκοστὸ μιᾶς μεγαλύτερης μονάδας.¹

Ἡ Μπάλμουθ ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι τὸ νόμισμα δὲν ἦταν τόσο ἐφεύρεση ὅσο μετεξέλιξη πὸν συνδύαζε δύο λειτουργίες οἱ ὁποῖες ἤδη μετροῦσαν ἀρκετοὺς αἰῶνες ζωῆς στὴν Ἑγγύς Ανατολή: τὸ τεμάχιο μετάλλου ὡς μέσο πληρωμῶν καὶ τὸ χάραγμα τῆς σφραγίδας ὡς μέσο πιστοποίησης.² Ἐπιπλέον, φαίνεται ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες, στὰ πρῶιμότερα σωζόμενα κείμενα πὸν σχετίζονται μὲ τὴν ἐπινόηση τοῦ νομίσματος, τὴν ἀπέδιδαν ὄχι στὸν ἑαυτὸ τους ἀλλὰ στοὺς ἐξ Ανατολῶν γείτονές τους, τοὺς Λυδοὺς. Σύμφωνα μὲ τὸν Πολυδεύκη (9.83), ὁ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος (6ος αἰῶνας π.Χ.) ὑποστήριζε ὅτι τὸ νόμισμα ἦταν ἐφεύρεση τῶν Λυδῶν καὶ ὁ Ἡρόδοτος (1.94) γράφει ὅτι οἱ Λυδοὶ «ἦταν οἱ πρῶτοι ἀπὸ ὅσους γνωρίζουμε πὸν ἔκοψαν καὶ χρησιμοποίησαν χρυσὰ καὶ ἄργυρὰ νομίσματα». Ἡ παράδοση αὐτὴ, ἂν καὶ δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη ἀξιόπιστη,³ συνάδει μὲ τὸ γεγονός ὅτι τὰ πρῶιμότερα σωζόμενα νομίσματα εἶναι ἀπὸ ἤλεκτρο, τοῦ ὁποῖου οἱ φυσικὲς πηγὲς βρισκόνταν στὴ Λυδία. Συγκεκριμένα, ὁ περίφημος πρῶιμος θησαυρὸς νομισμάτων πὸν βρέθηκε θαμμένος κάτω ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Ἐφέσου (μέσα τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ.) περιέχει λυδικὰ καὶ ἑλληνικὰ νομίσματα, ὅλα τους ἀπὸ ἤλεκτρο (7B). Ἡ μεταγενέστερη παράδοση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ πρῶτα νομίσματα τὰ ἔκοψε ὁ Φεῖδων ὁ Ἀργεῖος εἶναι ἀναξιόπιστη.

¹ West 1997, 24.

² Balmuth 1971, 1975, 1979, 1980.

³ Ὁ Kraay 1976, 313 παρατηρεῖ ὅτι ὅσα γράφει ὁ Πολυδεύκης «ἐνδεχομένως δὲν εἶναι παρὰ ἀτελῆς ἐπαναληψὴ τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἡροδότου ὅτι οἱ Λυδοὶ ἦταν οἱ πρῶτοι πὸν ἔκοψαν ἄπεφθο χρυσὸ καὶ ἄργυρο (ὄχι δηλαδὴ ἤλεκτρο)». Ὁ Ἡρόδοτος μᾶλλον δὲν ἐννοεῖ ἤλεκτρο, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ὀνομαζόταν λευκὸς χρυσὸς (Ἡρόδ.1.50) ἢ ἤλεκτρον. Κάποτε, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συσχέτιζαν τὸ χρῆμα ἀπὸ πολῦτιμο μέταλλο, καὶ τὶς ἀρνητικὲς συνέπειές του, μὲ τοὺς βαρβάρους: 14E σημ. 102.

Ἐχει ἐντούτοις σημασία τὸ γεγονός ὅτι καμία ἀπὸ τὶς ποικίλες ἀρχαιο-ἑλληνικὲς παραδόσεις δὲν θεωρεῖ τὸ νόμισμα ἀρχαία ἐφεύρεση τῶν Μεσοποταμίων, τῶν Συρίων ἢ τῶν Αἰγυπτίων. Οἱ Ἕλληνες ἀπέδιδαν τὴν ἐπινόηση τοῦ νομίσματος εἴτε στὸν ἑαυτό τους εἴτε στοὺς γείτονές τους τοὺς Λυδοὺς.⁴ Πράγματι, οἱ σχετικὲς παραδόσεις συνάδουν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, διότι στὸ τεράστιο ὑλικὸ πού ἔχει προκύψει ἀπὸ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ τῆς περιόδου πρὶν ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα (καὶ περιλαμβάνει πολυάριθμα κείμενα) βρίσκουμε ἀπροσδόκητα λιγιστὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρήση τυποποιημένων τεμαχίων μετάλλου γιὰ σκοποὺς πληρωμῶν, καὶ ἀκόμη λιγότερες, ἢ καὶ καθόλου, γιὰ τὴ χρήση ἐπιθημάτων ἢ ἐπιγραφῶν μὲ σκοπὸ τὴν πιστοποίηση τῆς ποιότητος ἢ τοῦ βάρους τῶν μεταλλικῶν τεμαχίων (15B).

Ἡ χρήση τοῦ νομίσματος στὴν Ἑλλάδα δὲν ἀποτελεῖ μετεξέλιξη παλαιότερων πρακτικῶν, ὅπως ἰσχυρίζεται ἡ Μπάλμουθ, ἀλλὰ συνιστᾷ ριζικὸ νεωτερισμό. Τὸ ἐπίσημά του νομίσματος εἶναι, ὡς πρὸς τὴ λειτουργία του, οὐσιωδῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ χάραγμα τῆς σφραγίδας (6Γ). Ὁ νεωτεριστικὸς χαρακτήρας τοῦ νομίσματος συνίσταται στὰ ἑξῆς τέσσερα ἀλληλένδετα γνωρίσματα. Πρῶτον, τὰ νομίσματα ἐκδίδονταν ἀπὸ τὸ κράτος, τὸ ὁποῖο μάλιστα κάποτε ἐπέβαλλε τὴν ἀποδοχὴ τους· τὸ κράτος ἐπέθετε τὸ ἐπίσημα ὡς ἐγγύηση τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος, ὁπότε δὲν ὑπῆρχε πλέον ἀνάγκη νὰ ζυγίζονται τὰ νομίσματα — ἀρκοῦσε ἀπλῶς ἡ μέτρησή τους.⁵ Δεύτερον, ἡ συμβατικὴ ἀξία τῶν νομισμάτων ἦταν ἐν γένει ὑψηλότερη ἀπὸ τὴν ἀξία τους ὡς μεταλλικῶν τεμαχίων (7Δ). Τρίτον, τὰ νομίσματα δὲν ἦταν ἓνα ὁποιοδήποτε ἀνταλλάξιμο εἶδος ἀλλὰ ἓνα ἐντελῶς ἰδιαίτερο ἀντικείμενο πού χρησιμοποιοῦνταν μόνο γιὰ τὴ χρηματικὴ του ἀξία (ἐπειδὴ τὰ νομίσματα εἶχαν ἐν γένει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ μέταλλο τους, δὲν εἶχε νόημα νὰ καμινευθοῦν). Τέταρτον, ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ ἀρχαιοελληνικὰ νομίσματα σὲ πελώριες ποσότητες. Τὸ νόμισμα ἐξαπλώθηκε ραγδαίᾳ σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη καὶ μποροῦσε εὐκόλα νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ πολὺ μεγάλη ποικιλία συναλλαγῶν — μεταξὺ ἄλλων καὶ γιὰ συναλλαγές μικρῆς ἀξίας, οἱ ὁποῖες διευκολύνθηκαν πολὺ μὲ τὴν ἀποδοχὴ μικροσκοπικῶν τεμαχίων πολύτιμου μετάλλου χωρὶς ἐξέταση ἢ ζύγιση, καὶ κατόπιν μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν χάλκινων νομισμάτων, πού εἶχαν πολὺ μικρὴ ἐγγενὴ ἀξία. Στὴν πληθώρα μαρτυριῶν πού διαθέτουμε γιὰ τὶς οικονομικὲς συναλλαγές τῆς ἀρχαίας Ἑγγὺς Ἀνατολῆς δὲν ὑπάρχει ἢ παραμικρὴ ἐνδειξη γιὰ ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ παραπάνω γνωρίσματα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τοῦ νομίσματος στὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία. Τὸ ἀρχαιοελληνικὸ νόμισμα βρίσκεται πολὺ πιὸ κοντὰ στὸ σύγχρονο χρῆμα ἀπὸ ὅτιδήποτε παρόμοιο συναντοῦμε στὴν ἀρχαία Ἑγγὺς Ἀνατολή.

Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ νομίσματος, καὶ κυρίως ἡ χρήση του σὲ συναλλαγές μικρῆς ἀξίας, ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὴ σχετικὴ ὀρολογία. Ὅπως εἶδαμε, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες υἰοθέτησαν τὰ σταθμὰ μεγάλου

⁴ Ἐφορος 70 FGrH F 115· Ἡρακλείδης Ποντικός, ἀπ. 152 Wehrli.

⁵ Π.χ. Le Rider 1989, 163.

βάρους (μνές και τάλαντα) από τους Σημίτες και τὰ χρησιμοποίησαν και ως μονάδες λογιστικής μέτρησης. Ωστόσο, οί αρχαιοελληνικές λέξεις που χρησιμοποιούνται σχετικά με τὰ νομίσματα, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία ἦταν σχετικά χαμηλή, και για τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχε ὀτιδήποτε ἀνάλογο στην Ἑγγὺς Ἀνατολή, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἑλληνικές λέξεις που δηλώνουν ἀντικείμενα. Μὲ τὴν καθιέρωση τῆς ἰσοτιμίας ἑκατὸ δραχμῶν πρὸς μία μνᾶ, τὰ δύο συστήματα (τὸ ἀρχαιοελληνικὸ νόμισμα και τὰ σημιτικὰ σταθμὰ) συγχωνεύονται.⁶

Ὁ ὀβολὸς ἦταν ἡ θεμελιώδης μονάδα βάσει τῆς ὁποίας καθορίστηκαν τὰ μεγαλύτερα σταθμὰ (ἢ νομισματικές μονάδες), ὅπως ἡ δραχμή, τὸ δίδραγμα κτλ. Ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνες τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, ὡστόσο, ἡ βασικὴ μονάδα ἦταν ἓνα νόμισμα σχετικά μεγάλης ἀξίας, ὁ στατήρας, ὑποδιαίρεσεις τοῦ ὁποίου ἦταν τὰ μικρότερα νομίσματα — «ἓνα τρίτο», «ἓνα ἕκτο» και οὕτω καθεξῆς, μέχρι τὸ ἓνα ἐνενηκοστὸ ἕκτο.⁷ Ἔτσι, ὁ στατήρας ἀντιπροσώπευε ἓνα ἐνδιάμεσο στάδιο στις πρακτικές της ἀρχαίας Ἑγγὺς Ἀνατολῆς και στις κυρίαρχες τάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὄχι μόνο γεωγραφικὰ ἀλλὰ και μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀφενὸς ἡ λέξη σημαίνει «ζυγιστῆς» και δηλώνει νόμισμα ἀρκετὰ μεγάλης ἀξίας,⁸ ἐνῶ ἀφετέρου, ὡς νόμισμα, δὲν χρειάζεται νὰ ζυγίζεται σὲ κάθε συναλλαγὴ και ἀποτελεῖ μέρος ἑνὸς συστήματος που περιλαμβάνει και νομίσματα μικρῆς ἀξίας.

Δεδομένου ὅτι οἱ Ἑλληνες ἦταν ὁ πρῶτος λαὸς που χρησιμοποίησε τὸ νόμισμα μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, πῶς πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὴν παράδοση που θέλει τὸ νόμισμα νὰ εἶναι λυδικὴ ἐφεύρεση; Τούτη ἡ φαινομενικὴ ἀντίφραση μετριάζεται ἂν λάβουμε ὑπόψη τὰ ἑξῆς. Πρῶτον, ὅταν γεννήθηκε τὸ νόμισμα (μᾶλλον κατὰ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνα, 7B), ἡ Λυδία βρισκόταν, κατὰ τὰ φαινόμενα, ὑπὸ τὴν πολιτισμικὴ ἐπίδραση τῆς Ἑλλάδας. Στις Σάρδεις ἔχουν βρεθεῖ ἀγγεῖα που δείχνουν ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ ὕφους ἤδη στις ἀρχές (μᾶλλον) τοῦ 8ου αἰῶνα, ἐνῶ κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα γίνονταν τακτικὰ εἰσαγωγὲς ἑλληνικῶν ἀγγείων.⁹ Τὸ λυδικὸ ἀλφάβητο ἦταν προσαρμογὴ τοῦ ἑλληνικοῦ, κάτι που φαίνεται ὅτι συνέβη κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ.¹⁰ Καὶ ἤδη ἀπὸ τις ἀρχές του 6ου αἰῶνα τὸ ἀργότερο διαπιστώνονται ἑλληνικές ἐπιδράσεις σὲ διάφορους τομεῖς.¹¹ Ὁ

⁶ Βλ. 6B· ἐπίσης Kroll 2001α.

⁷ Για τὴν ἀντίθεση αὐτή, βλ. Kraay 1976, 316.

⁸ Για τὴν πιθανὴ προέλευση τοῦ εὐβοϊκοῦ στατήρα ἀπὸ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, βλ. Kroll 2001 α· ἐπίσης, Kraay 1976, 316· Caccamo Caltabiano / Radici Colace 1992, 138-139.

⁹ Hanfmann 1978, 28· Boardman 1980, 95· Mellink 1991, 646· Hanfmann 1983, 79, 80, 89, 98. Σύμφωνα μὲ πρόσφατη μελέτη τῶν κορινθιακῶν ἀγγείων που βρέθηκαν στις Σάρδεις, ἡ εἰσαγωγὴ τέτοιων ἀγγείων «αὐξήθηκε σημαντικὰ» κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 720 ὡς τὸ 680 περίπου και «κορυφώθηκε» κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἄρδου και τοῦ Ἀλυάττη (περ. 645-560): Snyder Schaeffer/Ramage/Greenewalt 1997, 3.

¹⁰ Τὸ πρῶτο σωζόμενο δεῖγμα λυδικοῦ ἀλφαβήτου προέρχεται ἀπὸ τις ἀρχές του 6ου αἰῶνα: Masson 1991, 669-671· πβ. Hanfmann 1983, 88. Ἑλληνικὴ γραφὴ σὲ λυδικὸ ἀγγεῖο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 570-550 π.Χ. περίπου: Hanfmann 1983, 89.

¹¹ Hanfmann 1978, 29· Boardman 1980, 97-99· Hanfmann 1983, 71, 74, 98 (κτίσματα)·

Hanfmann/Ramage 1978, 17 (γλυπτικὴ)· Mellink στὸ Boardman κ.ἄ. 1991, 650 (ἀρχιτεκτονικὸς

μεγάλος κρατήρας που έστειλε στους Δελφούς ο Λυδός βασιλιάς Αλυάττης (περ. 610-560 π.Χ.) κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του ήταν έργο Έλληνα τεχνίτη, όπως άλλωστε και ο κρατήρας που έστειλε ο διάδοχος του Αλυάττη, ο Κροΐσος (Ηροδ. 1.25, 51). Ο ίδιος σταθμητικός κανόνας¹² χρησιμοποιούνταν για τα λυδικά νομίσματα και για τα νομίσματα των ελληνικών πόλεων-κρατών της νότιας Μικράς Ασίας. Ίσως να μην είμαστε πολύ μακριά από την αλήθεια αν προτείνουμε ότι, προκειμένου για την επινόηση του νομίσματος, οι Λυδοί συνεισέφεραν το υλικό (το ήλεκτρο) ενώ το κυρίαρχο πολιτισμικό παράδειγμα ήταν ελληνικό. Οι Έλληνες γείτονες των Λυδών από την πλευρά του Αιγαίου ήταν πολυπληθείς, δραστήριοι, χωρίς δικές τους πηγές πολύτιμων μετάλλων και (τουλάχιστον πριν από την εποχή του Κροΐσου) με μεγάλο βαθμό πολιτικής ανεξαρτησίας. Είναι πιθανόν ότι οι βασιλείς των Λυδών έδιναν εύχαρίστως στους γείτονές τους ένα μέρος από το ήλεκτρό τους, από το οποίο είχαν πελώριο πλεόνασμα,¹³ με διάφορα ανταλλάγματα: αγαθά, υπηρεσίες, έργα τέχνης σαν κι εκείνα που έχουν βρεθεί στη Λυδία, τη χρήση ελληνικών λιμένων, ελληνικών εμπορικών πλοίων και Ελλήνων μισθοφόρων. Έτσι, μολονότι τα πρωιμότερα νομίσματα ήταν κομμένα από λυδικό ήλεκτρο και μπορεί να κόβονταν σε λυδικά νομισματοκοπεία, πρώτοι οι Έλληνες έθεσαν το νόμισμα σε ευρεία κυκλοφορία. Πολλά από τα πρωιμότερα σωζόμενα νομίσματα προέρχονται από ελληνικές περιοχές.¹⁴

Η πληρωμή των μισθοφόρων (6Γ) θα απαιτούσε πολυάριθμα τεμάχια με τυποποιημένο βάρος αλλά και επισήματα στα τεμάχια ως έγγυση τυποποιημένης αξίας, δεδομένου ότι τεμάχια ήλεκτρου με το ίδιο βάρος μπορεί να είχαν διαφορετική έγγενη αξία (7Δ). Είναι μάλιστα πιθανό ότι οι Έλληνες μισθοφόροι απαιτούσαν να υπάρχει τέτοιο επίσημα. Όταν η ιδέα τούτη αποδείχτηκε έπιτυχής, μεταφέρθηκε στα νομίσματα που ήταν κομμένα από χρυσό, άργυρο ή και (έντέλει) χαλκό — δηλαδή από μέταλλα που ήταν ευρύτερα διαθέσιμα στον ελληνικό χώρο (6Β). Μετά την έναρκτήρια ώθηση που έδωσαν τα πελώρια αποθέματα λυδικού ήλεκτρου, οι Έλληνες προήγαγαν τον θεσμό του νομίσματος πολύ περισσότερο απ' ό,τι οποιοσδήποτε άλλος λαός — και τούτο δείχνει επίσης

διάκοσμος· πβ. Σαπφώ άπ. 96 L-P· Νικόλ. Δαμασκ. 90 FGtHF62 (άσμα), F63 και Αίλιανος, Ποικ. Ιστ. 3.26 (γάμος), και Radet 1893, 289 και σποράδην.

¹² Ο λεγόμενος «μιλήσιος», αν και τέτοιοι όροι δεν άπαντούν, προκειμένου για τα σταθμά, στις αρχαίες μαρτυρίες.

¹³ Κέντρο έξουσίας στις Σάρδεις ήταν το ανάκτορο, και τον έλεγχο της έπεξεργασίας του χρυσού τον είχε ο βασιλιάς (Hanfmann 1983, 76, 85). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα των Σάρδεων, «ή σχεδόν παντελής άπουσία χρυσών ή άργυρών νομισμάτων σε όσες εμπορικές-βιοτεχνικές περιοχές των Σάρδεων έχουν ανασκαφεί ύποδεικνύει ότι τα νομίσματα ήταν συγκεντρωμένα στα χέρια του βασιλιά και πιθανώς όρισμένων πλούσιων εμπόρων» (Hanfmann 1983, 77· πβ. 73, 83· 246 σημ. 87). Έκτοτε δεν έχουν βρεθεί τέτοια νομίσματα (όφείλω την πληροφορία στη Λώρα Γκάντμπερν).

¹⁴ Όλα τα πρώιμα ήλεκτρινα νομίσματα προέρχονται από τη δυτική Μικρά Ασία και τα γειτονικά της νησιά, εκτός από έναν θησαυρό που έχει βρεθεί στο Γόρδιο της Φρυγίας, ή όποια εκείνη την εποχή είχε στενούς δεσμούς με τη Λυδία: Le Rider 2001, 43, 47.

ὅτι οἱ Ἕλληνες διαδραμάτισαν σημαντικὸ ρόλο στὴ γένεση τοῦ νομίσματος. Προκειμένου νὰ δημιουργηθεῖ τὸ νόμισμα, συνδυάστηκαν τὸ ἤλεκτρο τοῦ Πακτωλοῦ, ἡ λυδικὴ μοναρχία καὶ ἡ ἑλληνικὴ πόλη-κράτος — συνδυασμὸς ποὺ ἀπληχεῖται ἐνδεχομένως στὶς ἀρχαιοελληνικὲς παραδόσεις οἱ ὁποῖες ἀναφέρουν ὡς εὑρετες τοῦ νομίσματος τοὺς Λυδοὺς, τοὺς Ἕλληνες ἢ τὴν Ἑλληνίδα γυναῖκα τοῦ βασιλιᾶ Μίδα, τὴ Δημοδόκη, κόρη τοῦ ἡγεμόνα τῶν Κυμαίων.¹⁵

Ὁ τρίτος λαὸς ποὺ ἔκοψε νόμισμα ἦταν οἱ Πέρσες, οἱ ὁποῖοι κατέκτησαν τὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία τὸ 545 π.Χ. Τοῦτο τὸ γεγονὸς δὲν ἐπηρέασε σοβαρὰ τὴν κοπὴ λυδικῶν καὶ ἑλληνικῶν νομισμάτων στὴν ἐπικράτεια ποὺ βρισκόταν ὑπὸ περσικὸ ἔλεγχο. Πρὸς τὸ τέλος ὅμως τοῦ 6ου αἰώνα, οἱ Πέρσες ἀντικατέστησαν τὰ λυδικοῦ τύπου νομίσματα μὲ δικὰ τους νομίσματα, χρυσὰ (δαρειακοὺς) καὶ ἀργυρὰ (σίγλους).¹⁶ Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, εἶχε ἤδη ἀναπτυχθεῖ πλήρως σὲ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἡ ἰδιάζουσα δυναμικὴ του ἑλληνικοῦ νομίσματος, ἡ ὁποία, ὅπως προαναφέραμε, συνδύαζε τὴν κρατικὴ ἐγγύηση, τὴ συμβατικὴ ἀξία, τὶς νομισματικὲς ὑποδιαίρεσεις μικρῆς ἀξίας, τὴν ἐκτεταμένη χρῆση καὶ τὴν καθολικὴ ἐγκυρότητα. Ὅπως γράφει ὁ Κραΐν, τὸ νόμισμα «ἦταν, καὶ γιὰ ἓνα διάστημα παρέμεινε, οὐσιωδῶς ἑλληνικὸ φαινόμενο, τὸ ὁποῖο υἰοθέτησαν μὲ καθυστέρηση μὴ ἑλληνικοὶ λαοί, ὅπως οἱ Ἐτροῦσκοι, οἱ Φοίνικες, οἱ Καρχηδόνιοι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι», μὲ τοὺς Πέρσες νὰ ἀποτελοῦν «μερικὴ μόνον ἐξαιρέση».¹⁷ Τὰ περσικὰ νομίσματα εἶχαν σχετικὰ ὑψηλὴ μεταλλικὴ ἀξία καὶ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ πολὺ μικρότερο εὔρος συναλλαγῶν.¹⁸ Σίγλοι δὲν κυκλοφοροῦσαν ἔξω ἀπὸ

¹⁵ Βλ. σημ. 4· Δημοδόκη: Πολυδεύκης 9.83· Ἀριστοτ. ἀπ. 611.37 Rose· πβ. 6Γ σημ. 99.

¹⁶ Kraay 1976, 31-32.

¹⁷ 17 Kraay 1976, 317. Ὡς μερικὲς ἐξαιρέσεις θὰ μπορούσε κανεὶς ἐπιπρόσθετα νὰ ἀναφέρει τὰ νομίσματα ποὺ ἐκδόθησαν ἀπὸ ἄλλους πληθυσμούς, οἱ ὁποῖοι γειτνιάζαν ἢ εἶχαν δοσοληψίες μὲ τοὺς Ἕλληνες: (α) τὰ νομίσματα τῆς Λυκίας καὶ τῆς Καρίας ποὺ κόπηκαν τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ περιοχὲς Αὐτὲς ἀνήκαν στὴν Περσικὴ Αὐτοκρατορία· (β) τὰ νομίσματα μεγάλης ἀξίας ποὺ ἔκοψαν τὰ μακεδονικὰ φύλα κατὰ τὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰώνα, προφανῶς ἀπὸ τὰ τοπικὰ κοιτάσματα τοῦ Παγγαίου ὄρους, μὲ σκοπὸ μᾶλλον νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν σὲ συναλλαγὲς μὲ ξένους, ἴσως γιὰ τὴν πληρωμὴ εἰσφορῶν στὴν Περσικὴ Αὐτοκρατορία: Kraay 1976, 139-141· (γ) τὰ θρακικὰ νομίσματα ποὺ ἐκδιδόνταν περιστασιακὰ κατὰ τὸν 5ο αἰώνα αἰώνα καὶ ποὺ ἴσως τὰ ἔκοβαν οἱ Ἕλληνες γείτονές τους: Kraay 1976, 147-148. Ὁ Κραΐν παρατηρεῖ (325) ὅτι «ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ περίοδο λίγων δεκαετιῶν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰώνα, τὰ βορειοελλαδικὰ φύλα θὰ πρέπει συνήθως νὰ διέθεταν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀργύρου τους σὲ μορφή ἄκοπου μετάλλου καὶ ὄχι νομισμάτων. Τὸ γεγονὸς ὅτι μόνον στὶς παράκτιες ἑλληνικὲς πόλεις μετατράπηκε τὸ ἄκοπο μέταλλο σὲ νόμισμα ὑποδεικνύει μὲ ἔμφαση τὴ στενὴ σχέση τοῦ νομίσματος μὲ τὴ ζωὴ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων».

¹⁸ Βλ. π.χ. Naster 1970, ὁ ὁποῖος καταλήγει ὅτι «σχεδὸν ὀδηγεῖται κανεὶς στὸ συμπέρασμα πῶς γιὰ τοὺς Ἀχαιμενίδες καὶ τοὺς ὑψηλόβαθμους ἀξιωματούχους τους οἱ δαρειακοὶ καὶ οἱ σίγλοι ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι ράβδοι ἀπὸ καλῆς ποιότητος μέταλλο σὲ πρακτικὰ μεγέθη καὶ ὄχι νομίσματα μὲ τὴν πλήρη σημασίαν τοῦ ὄρου» (604)· παρόμοια καὶ ὁ Le Rider 2001, 166-167, 170-173, 174 (στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν ἀγνωστὴ ἢ χρῆση τοῦ νομίσματος)· Caccamo Caltabiano / Radici Colace 1992, 41 σημ. 51, 100 σημ. 84, 126-127 (γιὰ τὸν ὄρο εὐδόκιμος), 138. Ἐξάλλου, τὰ περσικὰ νομίσματα διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα τῆς

τὴ δυτικὴ Ἀνατολία, τὴν περιοχὴ στὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν τὰ πρωιμότερα λυδικὰ νομίσματα: σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας σίγλοι ἀπαντοῦν πολὺ σπάνια, καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἄκοπο μέταλλο. Οἱ δαρεικοί, λόγω τῆς μεγάλης ἀξίας τους, δὲν εἶχαν μεγάλη κυκλοφορία ὅπουδήποτε, μολονότι «ἦταν, ἐννοεῖται, εὐπρόσδεκτοι παντοῦ ὡς πηγὴ χρυσοῦ, εἴτε γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς δεξαμενὴ ἰδιωτικοῦ πλούτου εἴτε γιὰ νὰ μετατραποῦν σὲ κοσμήματα καὶ ἀναθήματα».¹⁹

Β' ΠΟΤΕ ΕΦΕΥΡΕΘΗΚΕ ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ;

Πρὶν ἀπὸ περίπου ἕναν αἰῶνα ἀνακαλύφθηκαν, στὴν «Κεντρικὴ Βάση» κάτω ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Ἐφέσου καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν, πολυάριθμα ἑλληνικὰ καὶ λυδικὰ νομίσματα, ὅλα ἠλέκτρινα, καὶ σχεδὸν ὅλα βασισμένα στὸν ἴδιο σταθμητικὸ κανόνα (ἀπὸ μισὸ στατήρα ὡς τὸ ἕνα ἐνενηκοστὸ ἔκτο του στατήρα). Φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύουν διάφορες φάσεις τῆς γένεσης τοῦ νομίσματος: ἀνάμεσα τους βρίσκουμε ἄσημα τεμάχια τυποποιημένου βάρους (ποὺ δὲν εἶναι στ' ἀλήθεια νομίσματα)²⁰ μέχρι καὶ νομίσματα μὲ τὴν πλήρη σημασία τοῦ ὄρου.²¹ Πρέπει νὰ θάφτηκαν ἐκεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ στὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνα.²² Πόσο νωρίτερα ὁμως κόπηκαν τὰ νομίσματα; Στὸ ἐρώτημα τοῦτο ἔχουν δοθεῖ ποικίλες ἀπαντήσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ διάφορους παράγοντες: τὴ χρονολόγηση πολυπληθῶν ἄλλων τεχνουργημάτων ποὺ βρέθηκαν μαζί μὲ τὰ νομίσματα,²³ τὴ χρονολόγηση ἑνὸς πίθου στὸν ὁποῖο βρέθηκαν δεκαεννέα ἀπὸ τὰ νομίσματα,²⁴ τὰ εἰκαστικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν καὶ ἄλλων ἠλεκτρῶν νομισμάτων καὶ τὸ κατὰ πόσον ἡ ποικιλία τους ὑποδηλώνει σημαντικὴ χρονολογικὴ ἐξέλιξη,²⁵ τὰ ἐλάχιστα πράγματα ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἠλεκτρῶν νομισμάτων σὲ ἄλλα συμφραζόμενα,²⁶ καθὼς καὶ τὴ χρονολόγηση

περιόδου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ ὡς πρὸς τὸ ὅτι φαίνεται νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν αὐθεντία τοῦ βασιλιά, τὸν ὁποῖο ἀπεικονίζουν.

¹⁹ Kraay 1976, 33-34. Γιὰ τὸ πῶς οἱ Ἕλληνες ἀντιλαμβάνονταν τὴν ἐξαιρετικὴ καθαρότητα τοῦ χρυσοῦ τῶν δαρεικῶν, βλ. Ἡρόδ.4.166.

²⁰ Βρίσκουμε ἐπίσης τεμάχια ποὺ φέρουν μόνο ἐσώγλυφο (ἔγκοιλο) τετράγωνο στὸν ὀπισθότυπο (ἐνῶ μερικὰ φέρουν ραβδώσεις στὸν ἐμπροσθότυπο).

²¹ Ἄν καὶ πβ. Price 1983· καὶ ἕνα τεμάχιο, ἀσφράγιστο στὴ μία ὄψη, ἔχει σφραγισθεῖ στὴν ἄλλη μὲ τὴν ἴδια σφραγίδα ποὺ χρησιμοποιήθηκε καὶ σὲ τεμάχιο τὸ ὁποῖο φέρει τύπο (λέοντα): Karwiese 1991, 9- 10.

²² Ἡ ἀρχαιολογικὴ χρονολόγηση συνάδει μὲ τὸν Ἡρόδ. 1.92 (ὁ Κροῖσος, περ. 560- 546 π.Χ., δώρισε τοὺς περισσότερους ἀπὸ τους κίονες).

²³ Jacobstahl 1951.

²⁴ Williams 1991-1993.

²⁵ Weidauer 1975· πβ. π.χ. Karwiese 1985, 127-128.

²⁶ Π.χ. Isik 1992 ἀναφορικὰ μὲ θησαυρὸ ποὺ βρέθηκε στὶς Κλαζομενές, γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ ὁποῖου ἔχουν ἐκφραστεῖ σοβαρὲς ἀμφιβολίες.

τῶν πρωιμότερων ἀργυρῶν νομισμάτων.²⁷ Ἐνα ἀπὸ τὰ προβλήματα βρῆκε μόλις πρόσφατα τῆ λύση του: σύμφωνα μὲ τοὺς ἀνασκαφεῖς, ὁ *terminus ante quem* πού μᾶς ἐξασφαλίζουν τὰ συμφραζόμενα στὰ ὁποῖα βρέθηκαν τὰ νομίσματα δὲν εἶναι ἐντέλει (παρὰ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις προγενέστερων ἀνασκαφῶν) νωρίτερος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα.²⁸ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πρόσφατες ἀνασκαφές στὸν ναὸ προσφέρουν ἕναν πρωιμότερο *terminum ante quem* γιὰ τὴ χρήση τοῦ νομίσματος ἐν γένει, καθὼς ἔφεραν στὸ φῶς ἄλλα νομίσματα πού πρέπει νὰ θάφτηκαν γύρω στὸ 600 π.Χ. — πρόκειται γιὰ τὸ πρωιμότερο παράδειγμα χρονολογήσιμων ἀρχαιολογικῶν συμφραζομένων πού διαθέτουμε προκειμένου γιὰ τὴ χρήση τοῦ νομίσματος.²⁹ Πρὸς τὸ παρὸν δὲν μποροῦμε νὰ γίνουμε πιὸ συγκεκριμένοι· μποροῦμε ἀπλῶς νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πρωιμότερη φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ νομίσματος μᾶλλον τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰώνα.³⁰

Τὰ πρωιμότερα γνωστὰ ἠλέκτρινα νομίσματα ἦταν λυδικὰ καὶ ἑλληνικὰ.³¹ Οἱ μόνοι ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ πού ἔκοψαν ἠλέκτρινα νομίσματα ἦταν ἐκεῖνοι πού ζοῦσαν σχετικὰ κοντὰ στὴ λυδική πηγὴ τοῦ ἠλέκτρου, δηλαδὴ στὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ στὰ γειτονικὰ νησιά. Ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 6ου αἰώνα, τὰ ἠλεκτρινα νομίσματα ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὴ Λυδία καὶ ἀπὸ τὶς περισσότερες ἑλληνικὲς πόλεις πού τὰ χρησιμοποιοῦσαν, καὶ ἀντικαθίστανται στὴ μὲν Λυδία ἀπὸ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ νομίσματα, στὴ δὲ πλειονότητα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀπὸ ἀργυρὰ νομίσματα. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ, εἶχαν ξεκινήσει νὰ κόβουν ἀργυρὰ νομίσματα οἱ προηγμένες ἑλληνικὲς πόλεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ὅπως ἡ Αἴγινα, ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Κόρινθος. Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν πρωιμότερων ἑλληνικῶν ἀργυρῶν νομισμάτων μοιάζει μὲ τὸ πρόβλημα πού ἀφορᾷ τὰ πρωιμότερα ἠλέκτρινα νομίσματα. Φαίνεται ὅτι ἦταν πάρα πολλές οἱ ἑλληνικὲς πόλεις πού ἔκοβαν ἀργυρὰ νομίσματα πρὶν ἀπὸ τὸ 480 π.Χ.³² Ἐναν *terminum ante quem* μᾶς ἐξασφαλίζουν τὰ (αἰγινητικά, ἀβδηρῆτικα, κυπριακά) νομίσματα πού καταχώθηκαν στὰ θεμέλια τῆς Ἀπαντάνα στὴν Περσέπολη γύρω στὸ 515 π.Χ.³³ Καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς τὸ 510 π.Χ., ἡ Σύβαρη στὴ Νότια Ἰταλία εἶχε ἀσφαλῶς κόψει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν νομισμάτων τῆς, τῶν ὁποίων ἡ ποσότητα καὶ ἡ ὑφολογικὴ ἐξέλιξη «ὑποδεικνύουν ὅτι [τὸ συβαρικὸ νόμισμα] δὲν μπορεῖ νὰ εἶχε διάρκεια μικρότερη ἀπὸ

²⁷ Ὁ Πράις ὑποστήριξε ὅτι χαμηλότερη χρονολόγηση τῶν πρωιμότερων ἀργυρῶν νομισμάτων συνεπάγεται καὶ χαμηλότερη χρονολόγηση τῶν ἠλεκτρινῶν νομισμάτων: Price/Waggoner 1975, 122-123. Ἀλλὰ πβ. Spier 1998, 334.

²⁸ Bammer/Muss 1996, 89· Karwiese 1995, 118-119.

²⁹ Bammer/Muss 1996, 89· Karwiese 1995, 135.

³⁰ Γιὰ πρωιμότερες χρονολογήσεις, βλ. κυρ. Weidauer 1975 καὶ Kagan 1982· γιὰ ὕστερες χρονολογήσεις, βλ. κυρ. Price 1983. Ἀδύνατη ἡ ὕστερη χρονολόγηση πού προτείνει ὁ Vickers 1985.

³¹ Kraay 1976, 20-30· Karwiese 1995, 117-128.

³² Γιὰ κατάλογο τῶν πόλεων αὐτῶν, βλ. Osborne 1996, 253-255.

³³ Ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ χρονολόγηση ὥστόσο δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιη: Howgego 1995, 141 σημ. 1 [ἑλλ. ἔκδ.: 31 σημ. 1]· στὴ βιβλιογραφία του νὰ προστεθεῖ ἡ Root 1988.

ἀρκετές δεκαετίες». ³⁴ Πόσο πριν από αυτούς τους terminos ante quos θα πρέπει να χρονολογήσουμε τη χρήση του νομίσματος; Η απάντηση εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το κατά πόσο συνυπάρχουν σε θησαυρούς (κάποτε με terminos ante quos) νομίσματα από διαφορετικές πόλεις, σε συνδυασμό με περίπλοκα επιχειρήματα που αφορούν την ύφολογική εξέλιξη των νομισμάτων. Ο ισχυρισμός ότι η κοπή νομισμάτων στην Αθήνα, στην Κόρινθο και στην Αίγινα δεν μπορεί να ξεκίνησε πριν από το 550 π.Χ. περιπου ³⁵ δείχνει υπερβολική σιγουριά, ³⁶ ιδίως όσον αφορά την Αίγινα, η οποία την εποχή εκείνη ήταν εμπορικό κέντρο αλλά και συνδέεται, σε μεταγενέστερες αρχαιοελληνικές παραδόσεις, με την κοπή των πρώτων νομισμάτων. ³⁷ Θα πρέπει όμως να παραδεχτούμε ότι δεν υπάρχουν στέρεα επιχειρήματα ούτε και για μία πολύ προωμότερη χρονολόγηση. ³⁸ Και νιώθει κανείς τον πειρασμό να συσχετίσει την έναρξη της κοπής νομισμάτων στην Αττική με τη χρήση πολύτιμου μετάλλου από τον Πεισίστρατο, λίγο μετά τα μέσα του αιώνα, με σκοπό την εδραίωση της τυραννίας του (5B, 14Δ).

Εκτός από την ανακάλυψη νομισμάτων, υπάρχουν δύο ακόμη κατηγορίες μαρτυριών για τη χρονολόγηση των προωμότερων νομισμάτων. Η μία κατηγορία —οι μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων— δεν έχει μεγάλη χρησιμότητα. Ιδιαίτερα η παράδοση που αποδίδει την κοπή των πρώτων νομισμάτων στον Φείδωνα τον Αργεΐο, είναι αναξιόπιστη, ακόμη και προκειμένου για το ζήτημα της κοπής των πρώτων ελληνικών νομισμάτων ³⁹ και ούτως ή άλλως δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε με ασφάλεια τον Φείδωνα. Η δεύτερη κατηγορία μαρτυριών —ή μνεία νομισμάτων σε πρώιμα κείμενα και επιγραφές— είναι επίσης περιορισμένης αξιοπιστίας, επειδή οι λέξεις που δηλώνουν νομίσματα μπορεί επίσης να δηλώνουν μέτρα βάρους. Τα πρώιμα λογοτεχνικά κείμενα και οι επιγραφές που αναφέρονται σε «στατήρες» τα έχουμε συζητήσει στο 5A στο πλαίσιο της ευρύτερης κατηγορίας του χρήματος, μαζί με τις «δραχμές» της σολωνείας νομοθεσίας. Θα πρέπει ίσως να είμαστε λιγότερο επιφυλακτικοί σχετικά με τις «δραχμές» που μνημονεύονται σε επιγραφές του 500 π.Χ. περίπου (από την Ολυμπία, την Αθήνα, τους Δελφούς, την Κνωσό). ⁴⁰

³⁴ Kraay 1976, 163.

³⁵ Price/Waggoner 1975.

³⁶ Να σημειωθούν οι επικρίσεις του Holloway 1984.

³⁷ Οι παραδόσεις αυτές εμφανίζονται για πρώτη φορά τον 4ο αιώνα π.Χ.: Brown 1950.

³⁸ Kroll/Waggoner 1984· Howgego 1995, 6 [έλλ. έκδ.: 34-35]. Ο Kagan 1982 εξακολουθούσε να υποστηρίζει μια χρονολόγηση κατά τον 7ο αιώνα.

³⁹ Π.χ. Brown 1950· Kroll/Waggoner 1984.

⁴⁰ Van Effenterre/Ruze 1994-1995, 1 αρ. 4, 6, 24, 72, Π 17· για συζήτηση των προωμότερων επιγραφών που μνημονεύουν (ή ενδέχεται να μνημονεύουν) νομίσματα, βλ. Hol - 1978, 211-222. Περιέργεια προκαλεί μια επιγραφή σε αττικό άγγειο των μέσων του 6ου αιώνα: ΔΤΟΒΕΛΟΚΑΙΜΕΘΙΓΕΣ, που έχει έρμηνευτεί με ποικίλους τρόπους: *ώς δυ' όβελώ και μη θίγη(ι)ς* («δύο όβολοι και μη θίγη(ι)ς»)· *ώς δυ' όβελώ και μ' έθιγες* («δύο όβολους και με παίρνεις»)· ή θεωρώντας ότι *όβελώ* σημαίνει «δύο όβελοί». Βλ. ABV 136 αρ. 50 (με βιβλιογραφία). Για άγγεια προγενέστερά του 480 π.Χ. που φέρουν εγχάρακτη την τιμή τους σε όβολους, βλ. Johnston 1979, 33-35.

Γ' ΓΙΑΤΙ ΕΦΕΥΡΕΘΗΚΕ ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ;

Τόσο ο Πλάτων όσο και ο Αριστοτέλης πίστευαν ότι το νόμισμα ἐπινοήθηκε για τη διευκόλυνση τῶν συναλλαγῶν,⁴¹ ἂν καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὴν κοινωνίαν (τὴ συλλογικότητα) τῆς πόλεως.⁴² Ὁ Δημοσθένης (*Κατὰ Τιμοκρ.* 213) ἀποδίδει στὸν Σόλωνα τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἀργυρὰ νομίσματα ἐφευρέθηκαν ἀπὸ ἰδιῶτες γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἰδιωτικῶν συναλλαγῶν τους. Καὶ ὁ Ἔφορος (*FGrH* F176) ἀναφέρει ὅτι τὰ πρῶτα ἀργυρὰ νομίσματα κόπηκαν στὴν Αἴγινα, ἐπειδὴ οἱ κάτοικοί της κατέφυγαν στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία ἐξαιτίας τῆς ἄγονης γῆς τοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ τονίζουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν ἀνάγκη ὑπαρξῆς μιᾶς κεντρικῆς ἀρχῆς ποῦ θὰ καταβάλλει καὶ θὰ εἰσπράττει μεγάλο πλῆθος ὁμοίομορφων πληρωμῶν — θὰ πληρώνει μισθοφόρους (7A) ἢ ναοδόμους, γιὰ παράδειγμα, ἢ θὰ εἰσπράττει πρόστιμα ἢ φόρους.⁴³

Καμία ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐρμηνεῖες δὲν εἶναι ἀπολύτως ἱκανοποιητικὴ, γιατί σύνθετες συναλλαγές καὶ ὁμοίομορφες πληρωμές ὑπῆρχαν ἤδη ἀπὸ αἰῶνες — ὅπως καὶ οἱ τεχνικὲς δυνατότητες γιὰ τὴν κοπὴ νομισμάτων, καθὼς καὶ ἡ χρῆση τοῦ μετάλλου (ἰδίως τοῦ ἀργύρου) σὲ χρηματικὲς λειτουργίες — σὲ πολὺ μεγάλα τμήματα τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ποιὸς ἦταν ὁ νέος παράγοντας — ἢ παραγοντες — ποῦ προκάλεσε τὴν ἐπαναστατικὴ ἰδέα νὰ σφραγίζονται τεμάχια μετάλλου μὲ σκοπὸ τὴν ἐγγύηση τῆς ἀξίας τους;

---

⁴¹ Πλάτ. *Πολιτεία* 371d· Ἀριστοτ. *Πολιτ.* 1257a19-40. Τὸ χωρίο 113a19-b28 ἀπὸ τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια τοῦ Ἀριστοτέλη βασίζεται (παρὰ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις ποῦ ἔχουν ἐκφραστεῖ) στὴν ἴδια ἀντίληψη.

⁴² Πλάτ. *Πολιτεία* 371b· Ἀριστοτ. *Ἠθ. Νικομ.* 1133M6-18· Martin 1995, 257-262. Στὰ Ἠθικὰ Μεγάλια ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι ἡ χρῆση τοῦ νομίσματος γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν ἀνταλλαγῶν συνέχει τὴν κοινωνίαν τῆς πόλεως (1194a23-25). Ἡ ἐξήγηση ποῦ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει κεντρικὴ θέση στὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Will 1954, 1955, 1975 ὅτι τὸ νόμισμα ἦταν ἀρχικὰ μέσο γιὰ τὴν ἀπονομὴ διανεμητικῆς δικαιοσύνης στὸ πλαίσιο τῆς πόλεως. Μολονότι αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ εὐλογοφανές, καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι συγκλίνει μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία ποῦ ἀνέπτυξα στὰ κεφάλαια 3 καὶ 4, δὲν ὑπάρχουν στ' ἀλήθεια μαρτυρίες ποῦ νὰ συνδέουν τὰ πρωιμότερα νομίσματα μὲ κάποια ἐπίσημη πολιτικὴ διανεμητικὴ δικαιοσύνη: γιὰ παράδειγμα, ἡ ἄποψη τοῦ Οὐίλλ ὅτι σὲ μερικὲς πόλεις τὸ νόμισμα υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὸν τύραννο γιὰ νὰ διευκολύνει τὴν ἀναδιανομὴ τῆς περιουσίας ποῦ εἶχε κατασχεθεῖ ἀπὸ τοὺς πλουσίους δὲν εἶναι παρὰ ἀπλὴ ὑπόθεση. Καὶ ἀκόμη καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμετωπίζει τὸ νόμισμα ὡς «ὄργανο γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῆς ἀνταποδοτικῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, προορισμένο νὰ διατηρήσει τὴν ἀμοιβαιότητα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στὸ ἐπίπεδο τῆς δικαιοσύνης» (Will 1955, 8), τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θεωρεῖ πῶς κάτι τέτοιο συμβαίνει στὸ πλαίσιο τῶν ἀνταλλαγῶν.

⁴³ Kraay 1976, 320-323· Rutter 1981· Martin 1996. Δὲν ὑπάρχουν στ' ἀλήθεια μαρτυρίες ποῦ νὰ ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ ὑπερηφάνεια τῶν πολιτῶν γιὰ τὴν πόλη τους ὑπῆρξε παράγοντας ποῦ διευκόλυνε τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ νομίσματος: Martin 1996· πβ. Le Rider 2001, 240-241.

Κατὰ τὰ πρῶτα πενήντα περίπου χρόνια της ὑπαρξῆς του, τὸ νόμισμα κοβόταν μόνο ἀπὸ ἤλεκτρο, ἓνα κράμα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, μολονότι ὁ ἀργυρος ἦταν κατὰ κύριο λόγο τὸ μέταλλο πού χρησιμοποιοῦνταν προηγουμένως στήν Ἑγγύς Ανατολή γιὰ διάφορες χρηματικές λειτουργίες — καὶ ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ πεπλατυσμένα ἀλλὰ ἀσφράγιστα τεμάχια ἀργύρου, μαζί μὲ τὰ πρῶτα ἠλέκτρινα νομίσματα, κάτω ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Ἐφέσου.⁴⁴ Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν χρυσὸ καὶ τὸν ἀργυρο, τὸ ἤλεκτρο παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία χρωμάτων καὶ ἐγγενοῦς ἀξίας, ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενό του σὲ χρυσὸ καὶ ἀργυρο, τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ διαπιστωθεῖ μὲ ἀκρίβεια.⁴⁵ Προκύπτουν ἔτσι προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴ χρήση, εἴτε γιὰ σκοποὺς συναλλαγῶν εἴτε γιὰ σκοποὺς ὁμοιόμορφων πληρωμῶν, τοῦ ἀφθονοῦ ἠλέκτρο πού εἶχαν στὴ διάθεσή τους οἱ Λυδοὶ· ἡ καλύτερη λύση γιὰ τὰ προβλήματα αὐτὰ, ὑποστηρίζουν ὀρισμένοι, ἦταν νὰ προσαρμοστεῖ ἡ ἰδέα τῆς σφραγίδας στὴ σφράγιση τεμαχίων μετάλλου, κάτι πού ἐξασφάλιζε ὅτι ἡ ἐκδιδούσα ἀρχὴ θὰ δεχόταν τὴν ἐπιστροφή τῶν τεμαχίων, μὲ συμφωνημένη ἀξία, ὅποιο καὶ ἂν ἦταν τὸ χρῶμα τους ἢ ἡ ἐγγενῆς ἀξία τους.⁴⁶ Δεδομένου ὅτι ἦταν ἀπίθανο νὰ δοθεῖ τέτοιου εἴδους ἐγγύηση ἀπὸ ἰδιῶτες, τὰ περισσότερα ἠλέκτρινα νομίσματα ἐκδιδόνταν ἀπὸ τὸ κράτος — ὅπως πράγματι ὑποδεικνύουν οἱ πρῶτοι τύποι νομισμάτων.⁴⁷ Ἡ σφραγίδα λοιπὸν φαίνεται πῶς λειτουργοῦσε ὄχι ὡς ἐγγύηση τοῦ βάρους, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐν γένει σταθερὸ καὶ συνέβαλλε στὴν ὁμοιογένεια τῆς ἀξίας τῶν νομισμάτων,⁴⁸ ἀλλὰ μάλλον ὡς ἐγγύηση τῆς ἐξαργυρωσιμότητας ἢ τῆς συμβατικῆς ἀξίας τους. Μᾶλλον κατὰ τὸ δεύτερο τέταρτό του βου αἰώνα⁴⁹ ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ ἀποτελέσματα, στίς Σάρδεις, ἡ ἐπιστοιχείωση ἢ ἐπανθράκωση, δηλαδή ἡ διαδικασία πού, μὲ τὴ χρήση ὑψηλῶν θερμοκρασιῶν, ὀδηγοῦσε στὸν διαχωρισμὸ τοῦ χρυσοῦ ἀπὸ τὸν

⁴⁴ Robinson 1951, 166-167, ἀρ. 1 καὶ 48.

⁴⁵ Ὁ Wallace 1987, 390-392 ἐξετάζει ὀρισμένα πιθανὰ κριτήρια (εἰδικὸ βάρος, *λυδία λίθος*, ἐπιστοιχείωση), τὰ ὁποῖα ὁμως ἀπορρίπτει: πβ. *Le Rider* 2001, 89-91.

⁴⁶ Γιὰ ἀξιοσημείωτες (καὶ διαφορετικές) ἐκδοχὲς τῆς ἰδέας αὐτῆς. βλ. Holloway 1978 καὶ Wallace 1987.

⁴⁷ Wallace 1987, 393-394.

⁴⁸ Wallace 1987, 385-387· Hanfmann 1983, 76-77· Figueira 1998, 92-94. Ὁ Οὐάλλας ὑποστηρίζει (394) ὅτι τὰ νομίσματα πιθανῶς ζυγίζονταν πρὶν ἀπὸ κάθε ἐπιμέρους συναλλαγῆ. Θὰ ἦταν ὁμως δύσκολο, καὶ πιθανότατα θὰ ἔμοιαζε πῶς δὲν ἄξιζε τὸν κόπο, νὰ ζυγίζουν τὰ τόσα μικροσκοπικὰ νομίσματα πού εἶχαν τεθεῖ σὲ κυκλοφορία ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή. Εἶναι πιθανότερο ὅτι κατέφευγαν στὴ ζύγιση προκειμένου γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο καὶ ὄχι ἐντὸς τῆς πόλεως, σημειώνει ὁ Kroll 1998, 228 σημ. 19, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ κανόνα, ἀκόμη καὶ στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο (ὅπως γνωρίζουμε ὅτι συνέβαινε τὸν 4ο αἰώνα), οἱ Ἕλληνες μετροῦσαν τὰ νομίσματα, δὲν τὰ ζύγιζαν.

⁴⁹ Βλ. 6B σημ. 65. Πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτῆ, ἦταν βέβαια γνωστὸ ὅτι τὸ ἤλεκτρο εἶχε κυμαινόμενη ἀξία, ἐπειδὴ ἦταν γνωστὸ ὅτι τὸ ἤλεκτρο περιεῖχε κυμαινόμενες ἀναλογίες χρυσοῦ καὶ ἀργύρου (καθὼς καὶ ὅτι μποροῦσε νὰ μειωθεῖ ἡ πυκνότητά του ἠλέκτρο μὲ τὴν προσθήκη ἀργύρου, παρόλο πού κάποιες μαρτυρίες δείχνουν ὅτι τὸ ἤλεκτρο θεωροῦνταν ὡς ἓνα εἶδος χρυσοῦ — «λευκὸς χρυσός»: Ἡρόδ. 1.50· Πίνδ. Νέμ. 7.78), ὄχι ὁμως ἐπειδὴ ἦταν γνωστὸ πῶς μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ καθαρὸς χρυσὸς καὶ ἀργυρος ἀπὸ τὸ ἤλεκτρο.

ἄργυρο· ἀπὸ τότε καὶ στὸ ἐξῆς, τὰ νομίσματα ἦταν ἐν γένει ἀργυρᾶ καὶ ὄχι πλέον ἠλέκτρινα.⁵⁰

Τὸ ἠλεκτρο πού βρισκόταν στοὺς ποταμοὺς τῆς ἀρχαίας Λυδίας περιεῖχε ἄργυρο σὲ ἀναλογία ἀπὸ 10 ἕως 30 τοῖς ἑκατὸ.⁵¹ Ὅπως ἔχουν δεῖξει τὰ ἀποτελέσματα μεταλλουργικῶν ἀναλύσεων, γιὰ τὴν κοπὴ νομισμάτων ἀραιώναν αὐτὸ τὸ φυσικὸ κράμα προσθέτοντας, σὲ κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις, ἄργυρο. Χημικὲς ἀναλύσεις σὲ ὀκτὼ «βασιλικὰ» νομίσματα τῆς Λυδίας ἔδειξαν ὅτι τὸ περιεχόμενό τους σὲ ἄργυρο κυμαίνεται ἀπὸ 42 ὡς 46 τοῖς ἑκατὸ.⁵² Παρὰ τὸ μικρὸ δείγμα, αὐτὴ ἡ ὁμογενοποίηση τῆς ἀξίας τῶν ἠλεκτρινῶν νομισμάτων ἀποτελεῖ ἀντεπιχείρημα στὴν ἐρμηνεία τῆς σφράγισης τῶν νομισμάτων πού μόλις παραθέσαμε. Ἐξάλλου, τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν χαμηλὴ περιεκτικότητα σὲ χρυσὸ ὀρισμένα νομίσματα πού ἡ συμβατικὴ ἀξία τους φαίνεται πὼς βασιζόταν σὲ ὑψηλότερη ἀναλογία χρυσοῦ⁵³ ἐνδεχομένως στηρίζει μιὰ διαφορετικὴ ἐρμηνεία — ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴ συμβατικὴ καὶ στὴν ἐγγενὴ ἀξία ἦταν σκόπιμη, ὥστε νὰ ἀποφέρει κέρδος στὴν ἐκδιδούσα ἀρχή.⁵⁴ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ καχυποψία σχετικὰ μὲ τὴν περιεκτικότητά τοῦ ἠλεκτρο σὲ χρυσὸ μπορεῖ νὰ ἐμπόδισε τὴ χρήση του ὡς νομίσματος, ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες εἶχε σταθεροποιηθεῖ ἡ ἐγγενὴς ἀξία του. Καὶ τὰ πρῶτα ἠλέκτρινα νομίσματα τῆς Ἑλλάδας φαίνεται νὰ εἶχαν περισσότερὸ κυμαινόμενη ἀξία ἀπ' ὅ,τι τῆς Λυδίας. Μαζὶ μὲ τὰ ὀκτὼ λυδικὰ νομίσματα πού προαναφέραμε, ὑποβλήθηκαν σὲ μεταλλουργικὲς ἀναλύσεις ἕξι ἀκόμη «γεωμετρικὰ» νομίσματα (μὲ γεωμετρικὰ σχέδια παραπλήσια πρὸς αὐτὰ πού βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἐφέσου, καὶ μᾶλλον μὲ ἰωνικὴ προέλευση), τὰ ὁποῖα ἀποδείχτηκε ὅτι εἶχαν περιεκτικότητά σὲ ἄργυρο πού κυμαίνονταν ἀπὸ 32 ὡς 62 τοῖς ἑκατὸ. Ἐξάλλου, εἴκοσι ἠλέκτρινα νομίσματα τοῦ ἔκτου αἰῶνα, τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὸν Κραΐν προέρχονται ἀπὸ «ἄγνωστες πόλεις τῆς Ἰωνίας» φάνηκε, μὲ βάση τὶς ἀναλύσεις, ὅτι ἔχουν περιεκτικότητά σὲ ἄργυρο πού κυμαίνεται ἀπὸ περίπου 21 ὡς περίπου 76 τοῖς ἑκατὸ.⁵⁵ Δεκαοχτὼ ἠλεκτρινα νομίσματα ἀπὸ τὴ Σάμο, τὰ ὁποῖα καταχώθηκαν μᾶλλον ἀνάμεσα στὸ 560 καὶ στὸ 540 π.Χ., ἔχουν περιεκτικότητά σὲ ἄργυρο πού κυμαίνεται ἀπὸ 18,5 ὡς 50,3 τοῖς ἑκατὸ.⁵⁶

⁵⁰ Wallace 1987,392: «Ἡ τελικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς ἀσταθοῦς ἀξίας τοῦ ἠλεκτρο ἦταν ἡ ἐπιστοιχειώση. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ἡ λύση ἦταν τὸ νόμισμα».

⁵¹ Wallace 1987, 386. Οἱ ἀναλογίαι αὐτὲς δὲν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνες πού δίνουν ἄλλοι μελετητές.

⁵² Cowell κ.ἄ. 1998.

⁵³ Ὁ χρυσὸς στατήρας πού ἐντέλει ἀντικατέστησε τὸν ἠλεκτρίνο ἦταν ἐλαφρότερος σὲ ποσοστὸ τέτοιο, ὥστε συμπεραίνει κανεὶς πὼς ὁ ἠλεκτρίνος στατήρας περιεῖχε χρυσὸ σὲ ποσοστὸ περίπου 70 τοῖς ἑκατὸ: Le Rider 2001, 94-95· πβ. ὅμως Wallace 2001.

⁵⁴ Τὴν ιδέα αὐτὴ πρότεινε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Bolin 1958 σὲ ἕνα ἔργο πού κατὰ τὰ ἄλλα βασιζόταν ἀκόμη σὲ ἐλλιπεῖς πληροφορίες· τὴν ιδέα ἐπανέφερε πρόσφατα ὁ Le Rider 2001, 79-84· ἀντιλέγει ὁ Kroll 2001β, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὸν Οὐάλλας.

⁵⁵ Kraay 1958· πβ. Cowell κ.ἄ. 1998, 530, 533.

⁵⁶ Nicolet-Pierre/Barrandon 1997. Κατάλογο μὲ τὶς ἀναλογίαι χρυσοῦ καὶ ἀργύρου σὲ ἠλέκτρινα νομίσματα διαδοχικῶν περιόδων ἀπὸ τὴ Φώκαια καὶ τὴ Μυτιλήνη ἀναδημοσιεύει ἀπὸ τὸν

Τὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἐπινόηση τοῦ νομίσματος δὲν μπορούμε πιά νὰ τὸ ἐξακριβώσουμε, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει μπορεῖ κάλλιστα νὰ μὴν ἔχει σχέση μὲ τὴ σημασία πὺ ἀπέκτησε τὸ νόμισμα ἀργότερα. Τὰ πρῶτα νομίσματα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοῦνταν μὲ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι κατὰ τὴ μετέπειτα ραγδαία καὶ ἐκτεταμένη διάχυσή τους, κυρίως ἐπειδὴ τὰ συμφραζόμενα στὰ ὁποῖα χρησιμοποιήθηκαν τὰ πρῶτα νομίσματα (στὴ Λυδία, τουλάχιστον ἐν μέρει, καὶ μὲ νομίσματα πὺ τὰ ἔκοβαν ἴσως ἰδιῶτες) μπορεῖ νὰ ἦταν πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τῶν μεταγενέστερων νομισμάτων (τὰ ὁποῖα ἔκοβαν οἱ ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη). Τὸ κέρδος πὺ ἐξασφάλιζε ἢ ἐκδιδοῦσα ἀρχή, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ προκόψει ὄχι ἀπὸ τὸ ἠλεκτρο ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλα μέταλλα, δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκὴ ἐξήγηση γιὰ τὴν ἐφεύρεση τοῦ νομίσματος (ιδίως προκειμένου γιὰ τοὺς ἤδη ζάπλουτους βασιλεῖς τῆς Λυδίας)· μπορεῖ ὡστόσο —ὅταν πιά εἶχε καθιερωθεῖ τὸ νόμισμα ὡς πρακτικὸ μέσο συναλλαγῶν— νὰ διαδραμάτισε κάποιον ρόλο ἀργότερα στὶς ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη, γιὰ παράδειγμα στὴ μετάβαση ἀπὸ τὰ ἠλέκτρινα στὰ ἀργυρὰ νομίσματα, τῶν ὁποίων ἡ περιεκτικότητα εἶναι πιὸ σταθερὴ καὶ πιστοποιήσιμη ἀπ' ὅ,τι τῶν ἠλεκτρονίων, καὶ ἔτσι ἢ ἀποδοχὴ τῆς ἐξαργύρου σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπὸ τὸ ἐπίσημα. Γιὰ ἄλλη μία φορὰ, ἀκόμη καὶ ἂν γνωρίζαμε ὅτι ἡ εἰσαγωγή τοῦ νομίσματος ἔγινε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ μιὰ συγκεκριμένη χρῆση, λόγου χάρι γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν Ἑλλήνων μισθοφόρων, εἶναι δύσκολο νὰ δεῖ κανεὶς πὺς ἢ πληρωμὴ σὲ μικρὰ τεμάχια πολύτιμου μετάλλου (καὶ ὄχι, ἄς πούμε, σὲ τρόφιμα) θὰ γινόταν καθολικὰ ἀποδεκτὴ, ἂν τὰ τεμάχια αὐτὰ δὲν εἶχαν ἤδη ἀρκετὰ γενικευμένη ἀνταλλακτικὴ ἀξία σὲ εὐρύτερες περιοχές.⁵⁷ Προκαλεῖ ἐντύπωση τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ πρωιμότερα σωζόμενα ἠλεκτρονία νομίσματα ἀπὸ τὰ διάφορα νομισματοκοπεῖα τῆς δυτικῆς Μικρῆς Ἀσίας δεσπόζουν μόνο δύο σταθμητικοὶ κανόνες (ὁ μιλήσιος στὸν νότο καὶ στὴ Λυδία, ὁ φωκαϊκὸς στὸν βορρᾶ). Τὰ πρῶτα ἠλεκτρονία νομίσματα εἶναι ρυάκι καὶ ὄχι σταλαγματιὰ· τὰ πρῶτα ἀργυρὰ νομίσματα εἶναι χεῖμαρρος: καθὼς ἦταν μικρὰ, ἀνθεκτικὰ τεμάχια μὲ τυποποιημένη ἀξία, ἦταν πρακτικὰ στὴ χρῆση, κάτι πὺ θὰ πρέπει νὰ ἀπελευθέρωσε, ἢ ἔστω νὰ ἐπέσπευσε, τὴν αὐτοτροφοδοτούμενη δυναμικὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποῖα ἓνα μέσο πληρωμῶν, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἔχει φτάσει σὲ ὀρισμένο ἐπίπεδο ἀποδοχῆς, γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο ἀποδεκτό. Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ διαδικασία πιθανῶς ἀπαιτεῖ τὴν αὐθεντικὴ πιστοποίηση τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἐξαργυρωσιμότητος πὺ μόνο μιὰ κρατικὴ ἀρχή

Bodenstedt (1976) ὁ Figueira 1998, 93-94 (τὰ πρωιμότερα νομίσματα τῆς Φωκαϊκῆς ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ παράδειγμα: ἡ περιεκτικότητά τους σὲ ἄργυρο κυμαίνεται ἀπὸ 34,6 ὡς 40,8 τοῖς ἑκατὸ· ἀργότερα, τὸ ποσοστὸ αὐξάνεται στὸ 55,8 τοῖς ἑκατὸ). Γιὰ μιὰ πρόσφατη ἐπισκόπηση καὶ συνεχιζόμενες τεχνολογικὲς ἐξελίξεις, βλ. Keyser/Clark 2001.

⁵⁷ Μπορεῖ κανεὶς νὰ εἰκάσει ὅτι ἡ νοοτροπία τοῦ μισθοφόρου πὺ πληρωνόταν σὲ χρήματα (ἂν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ νομίσματος) ἀπηρεῖται στὴν ποίηση τοῦ Ἀρχιλόχου (5Α σημ. 4), πὺ λέει ὄχι μόνο ὅτι τὸ ψωμὶ καὶ τὸ κρασί του ἐξαργύρονται ἀπὸ τὸ δόρυ του (ἀπ. 2) ἀλλὰ καὶ ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ὀμηρικὸ ἥρωα, δὲν νοιάζεται πὺ ἔχασε τὴν ἀσπίδα του στὴ μάχη, γιὰτί μπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ ἄλλην ἐξίσου καλὴν (ἀπ. 5). Πβ. τὸ ἄσμα τοῦ Ὑβρία ἀπὸ τὴν Κρήτη, PMG 909: «Τὸ δόρυ καὶ τὸ ξίφος εἶναι γιὰ μένα μέγας πλοῦτος».

μπορεί να δώσει.⁵⁸ πράγματι, τὰ νομίσματα κόβονταν σχεδόν πάντοτε ἀπὸ κρατικές ὀντότητες. Ἄν τὰ πρῶτα νομίσματα ἐκδόθηκαν γιὰ συγκεκριμένες χρήσεις, τότε πολὺ σύντομα αὐτὲς ξεπεράστηκαν ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ δυναμική.

Ἄν ὄντως ἰσχύει αὐτὸ καὶ τὰ νομίσματα χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ νωρὶς γιὰ διάφορα εἶδη πληρωμῶν (στὶς ὁποῖες θὰ περιλαμβάνονταν καὶ τὸ ἐμπόριο),⁵⁹ τότε τὸ ἀναμενόμενο θὰ ἦταν νὰ ὑπάρχουν νομίσματα καὶ μικρῆς καὶ μεγάλης ἀξίας. Καὶ πράγματι αὐτὸ συμβαίνει. Ἡ μικρότερη ὑποδιαίρεση τῶν πρώιμων ἠλέκτρινων νομισμάτων εἶναι τὸ ἓνα ἐνενηκοστὸ ἕκτο του στατήρα: ἐπρόκειτο γιὰ νόμισμα μὲ βάρος 15 γραμμαρίων, προφανῶς τὸ μικρότερο μέγεθος πὺ θεωροῦσαν ὅτι μποροῦσαν, πρακτικά, νὰ κόψουν καὶ νὰ μεταχειριστοῦν, ἂν καὶ ἄξιζε ἴσως ὅσο τὸ ἓνα τρίτο μιᾶς κασίικας.⁶⁰ Ὅσο γιὰ τὰ ἀργυρὰ νομίσματα, πὺ ἔχουν πολὺ μικρότερη ἀξία, εἶναι πλέον σαφές ὅτι σὲ διάφορες περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἔκοβαν «κλάσματα» (δηλαδὴ νομίσματα σὲ ὑποδιαιρέσεις μικρότερες ἀπὸ τὸν στατήρα ἢ τὴ δραχμὴ) ἤδη κατὰ τὴν πρωιμότητα περίοδο τῆς νομισματοκοπίας καὶ ὅτι ἤδη κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα ὑπῆρχε πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς νομισμάτων μικρῆς ἀξίας, πολὺ μεγαλύτερος ἀπ' ὅ,τι πίστευε ἢ ἀμέσως προηγούμενη γενιὰ ἐρευνητῶν.⁶¹ Γιὰ παράδειγμα, ἓνας θησαυρὸς τοῦ 6ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἰωνία περιλαμβάνει 906 ἀργυρὰ νομίσματα, ὅπου οἱ δύο μικρότερες ὑποδιαίρεσεις (μὲ βάρος, κατὰ μέσο ὄρο, 0,43 καὶ 0,21 γραμμάρια) κόπηκαν μὲ 394 γνωστὲς ἐμπροσθοτυπικὲς μῆτρες, πράγμα πὺ σημαίνει ὅτι ἀρχικὰ εἶχαν κοπεῖ ἑκατοντάδες χιλιάδες ἢ καὶ ἑκατομμύρια νομίσματα.⁶² Ὁ ἀργυρὸς δὲν εἶναι πλέον τὸ εἶδος πολυτελείας πὺ βρίσκουμε στὰ ὀμηρικὰ ποιήματα, ἀλλὰ κυκλοφορεῖ ἀνάμεσα στοὺς πολίτες.

Ἀναμενόμενο ἐπίσης θὰ ἦταν ἡ αὐτοτροφοδοτούμενη δυναμικὴ πὺ ἀπελευθερώθηκε χάρη στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ νομίσματος νὰ ἐξαπλώθηκε καὶ στὸ ἐμπόριο μεταξὺ διαφορετικῶν πόλεων-κρατῶν, ἢ ἀκόμη καὶ στὸ θαλάσσιο ἐμπόριο ἀνάμεσα σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχές, τὸ ὅποιο εἶχε ἐπεκταθεῖ σημαντικὰ ἤδη ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 7ου αἰῶνα π.Χ.⁶³ Οἱ τοποθεσίες στὶς ὁποῖες ἔχουν ἀνευρεθεῖ πρώιμα ἠλέκτρινα νομίσματα δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ

---

⁵⁸ Ἡ συνακόλουθη ἀποδοχὴ τῶν νομισμάτων πὺ ἐκδίδει ἡ κρατικὴ ἀρχὴ μπορεῖ νὰ ἐξαπλωθεῖ πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἀντίστοιχης ἐπικράτειας. Οἱ πολυάριθμες πόλεις-κράτη τοῦ 5ου αἰῶνα (π.χ. τὰ Μέγαρα) πὺ δὲν ἔκοβαν δικὸς τους νόμισμα μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦν νομίσματα ἄλλων πόλεων.

⁵⁹ Βλ. Schaps 1997, 1 γιὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι στὴν Ἀθῆνα «τὸ νόμισμα, ἢ ἀγορὰ καὶ τὸ λιανικὸ ἐμπόριο φαίνεται νὰ ἀναπτύχθηκαν ταυτόχρονα».

⁶⁰ Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἀναλογία ἀργύρου πρὸς ἠλεκτρο ἦταν ἓνα πρὸς δέκα καὶ ὅτι εἶναι ἀκριβῆς ἢ πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὴν Ἀθῆνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Σόλωνα μία κασίικα ἄξιζε μία δραχμὴ: Kim 1994, 4.

⁶¹ Howgego 1990, 3· Arnold-Biucchi 1992· Kim 1994· 2001· Warren 1998, 349 σημ. 30. Καθὼς ἡ κοπὴ τῶν μικρότερων νομισμάτων στοιχίζει ἀκριβότερα (σὲ σχέση μὲ τὴν ἀξία τους) ἀπ' ὅ,τι τῶν μεγαλύτερων, ἐνδέχεται νὰ ἦταν ἀντιστοίχως μεγαλύτερη καὶ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ συμβατικὴ καὶ στὴν ἐγγενῆ ἀξία τους.

⁶² Kim 1994, 23-26, 61· 2001, 12· Howgego 1995, 7 [ἑλλ. ἔκδ.: 36].

⁶³ Γιὰ τὴν ἐπέκταση αὐτῆ, βλ. π.χ. Reed 1984.

τόν τόπο τῆς ἔκδοσής τους, ἴσως γιατί ἦταν δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ (ἐξαιρετικὰ κυμαινόμενη) ἐγγενῆς ἀξία τους (7Δ) καὶ ἔτσι δὲν μπορούσαν νὰ γίνουν ἀποδεκτὰ ἔξω ἀπὸ τὴ σχετικὰ περιορισμένη περιοχή στὴν ὁποία ὑπῆρχε ἐμπιστοσύνη στὴ συμβατικὴ ἀξία τους. Ὡστόσο, γνωρίζουμε πλέον ὅτι τὰ ἀργυρὰ νομίσματα τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Αἴγινας (ἐμπορικῶν πόλεων χωρὶς δικά τους κοιτάσματα ἀργύρου) εἶχαν φτάσει ὡς τὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα στὰ τέλη τοῦ βουαῖωνα τὸ ἀργότερο καὶ (μαζὶ μὲ ἄλλα νομίσματα) ὡς τὴν Αἴγυπτο ὄχι πολὺ ἀργότερα· μελλοντικὲς ἀνακάλυψεις μπορεῖ νὰ δώσουν εὐρήματα καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχές.⁶⁴ Μολονότι τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο ἀνάμεσα σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχές συνεχίστηκε χωρὶς τὴ χρήση τοῦ νομίσματος, μπορεῖ ἐντούτοις νὰ ἀποτελέσει σημαντικὸ παράγοντα στὴν ἐκπληκτικὰ ραγδαία ἐξάπλωση τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος, πὺ ἐμφανίζεται μὲ σχετικὴ ὁμοιογένεια σὲ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο: εἶδαμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ἡ Σύβαρη εἶχε δικά της νομίσματα πρὶν ἀπὸ τὸ 510 π.Χ.

Δ' ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΠΙΣΤΗ⁶⁵

Κορυφαία σημασία γιὰ τὴν εὐρύτερη ἐπιχειρηματολογία μου ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅπως καὶ ἂν ἐφευρέθηκε καὶ πρωτοχρησιμοποιήθηκε τὸ νόμισμα, τὸ ἐπίσημα τῶν πρωιμότερων νομισμάτων δὲν ἀποτελοῦσε ἐνδειξη ποιότητας, καὶ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι δὲν ἀποτελοῦσε οὔτε ἐνδειξη ποσότητας, ἀλλὰ μᾶλλον ἦταν ἐνδειξη ἐξαργυρωσιμότητας — δηλαδὴ τῆς ἀξίας τὴν ὁποία ἀπέδιδε στὸ νόμισμα τὸ πολιτικὸ ἢ κοινωνικὸ σῶμα. Τὸ νόμισμα γίνεται ἀποδεκτὸ ὄχι ἀπλῶς χάρις στὴν ἐγγενῆ ἀξία τοῦ ὑλικοῦ του, ἀλλὰ χάρις στὴν πίστη (ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ νόμισμα χωρὶς ἀπώλειες).⁶⁶ Ἀσφαλῶς, ἡ ποιότητα τοῦ ὑλικοῦ εἶχε σημασία, στὸν βαθμὸ πὺ τὸ νόμισμα κοβόταν κατ' ἀνάγκη ἀπὸ ἤλεκτρο (ἂν καὶ μὲ κυμαινόμενες ἀναλογίες χρυσοῦ καὶ ἀργύρου). Ἡ ποσότητα τοῦ ὑλικοῦ εἶχε ἐπίσης σημασία, καθόσον μπορούσε ἀνὰ πάσα στιγμή νὰ γίνεῖ ἔλεγχος τοῦ βάρους (καὶ ἔτσι δὲν μπορούσαν νὰ περικεῖρουν τὸ νόμισμα⁶⁷). Ἐντούτοις, ὅταν τὸ ἐπίσημα δήλωνε μέταλλο χ ἀξίας ἀλλὰ ἡ ἐγγενῆς ἀξία τοῦ (ἄκοπου) μετάλλου ἦταν χ+1 ἢ (τὸ πιθανότερο) χ-1, τότε κατὰ κανόνα ἡ ἀξία τοῦ νομίσματος ἦταν χ. Ἡ ἐφεύρεση καὶ ἡ χρήση τῶν πρωιμότερων νομισμάτων ἀπαιτοῦσε νὰ ἀναγνωριστεῖ ὁ συνδυασμὸς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίθεση, σήματος (ἢ μορφῆς) καὶ

⁶⁴ Ὁ Howgego 1990, 3 καὶ 1995,95-98 [ἑλλ. ἔκδ.: 199-203] ἀναθεωρεῖ τὴν ἐπιφυλακτικὴ περιγραφή τοῦ Kraay 1976, 318-320, χρησιμοποιώντας μεταγενέστερα εὐρήματα.

⁶⁵ Γιὰ τὸ εὐρὺ περιεχόμενον πὺ ἀποδίδω στὸν ὄρο «χρηματικὴ πίστη», βλ. 1Γ. Ὡς ὑποκατηγορία τῆς χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο «συμβολικὰ χρήμα», μὲ τὴν ἐννοια τοῦ χρήματος τοῦ ὁποίου τὸ ὑλικὸ εἶναι ἄνευ ἀξίας.

⁶⁶ Βέβαια, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες τὸ χρήμα γίνεται ἀποδεκτὸ ὡς χρήμα, ὑπείσχεσται πάντοτε ὁ παράγοντας τῆς πίστεως (ὅτι καὶ στὸ μέλλον τὸ χρήμα θὰ γίνεῖ ἀποδεκτὸ ὡς χρήμα), ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν ὑφίσταται ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἐγγενῆ καὶ στὴ συμβατικὴ ἀξία. Ἡ ἀναντιστοιχία αὐξάνει τὴ σπουδαιότητα τῆς πίστεως.

ύλης, μιὰ ἀντίθεση στὴν ὁποία, μολονότι ἡ οὐσία μπορεῖ νὰ ἔχει κάποια ἐγγενῆ ἀξία, ἀποφασιστικὸ ρόλο διαδραματίζει τὸ σῆμα, πὺν ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη ὁμοιογενοῦς ἰδεατῆς οὐσίας, διακριτῆς ἀπὸ τὸ μέταλλο στὸ ὁποῖο χαράσσεται τὸ σῆμα.⁶⁷ Τὸ πρόβλημα τῆς ἐκτίμησης τῆς ἀξίας τοῦ ἠλέκτρο, κράματος πολυτιμοῦ ἄλλα μὲ κυμαινόμενη σύνθεση, ἦταν μᾶλλον ἐκεῖνο πὺν ἀρχικὰ ἀνάγκασε τοὺς ἀνθρώπους νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν ἐν λόγῳ ἀντίθεση. Ὅταν ὁμως ἐγκαθιδρύθηκε ἡ ἀντίθεση, παρέμεινε, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἠλέκτρονων νομισμάτων, ἡ πιθανότητα μιᾶς γενικῆς ἀποδεκτῆς ἀναντιστοιχίας ἀνάμεσα στὴ συμβατικὴ καὶ στὴν ἐγγενῆ ἀξία τοῦ χρήματος. Πραγματώθηκε ἄραγε αὐτὴ ἡ πιθανότητα σὲ μεταγενέστερες περιόδους; Οἱ διαθέσιμες μαρτυρίες — τῶν ἴδιων τῶν νομισμάτων, καθὼς καὶ τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν— ὑποδεικνύουν τρεῖς μορφές μὲ τίς ὁποῖες πραγματώθηκε ἡ ἐν λόγῳ πιθανότητα.

(α) Ὅπως τὸ ἠλεκτρο ἀρχικὰ ἔτσι καὶ ὁ ἄργυρος ἀργότερα μποροῦσε (φανερὰ ἢ κρυφὰ) νὰ νοθευτεῖ ἀπὸ τὴν ἐκδιδούσα ἀρχή, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχει ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴ συμβατικὴ ἀξία τοῦ νομίσματος καὶ στὴν ἀξία τοῦ ὡς ἄκοπου μετάλλου. Γιὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβεῖς, συμβατικότητα ὑφίσταται μόνον ἐὰν ἡ νόθευση γίνεται φανερά, ὅπως φαίνεται ὅτι συνέβαινε κατὰ κανόνα (ἡ ἐκτεταμένη νόθευση ἀνιχνεύεται εὐκολα). Ἀφενὸς ὁ ἄργυρος πὺν περιέχεται στὰ σωζόμενα ἑλληνικὰ νομίσματα τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς ἐποχῆς διακρίνεται, ἐν γένει, ἀπὸ μεγάλο βαθμὸ καθαρότητος. Ἀφετέρου ὁ Δημοσθένης (*Κατὰ Τιμοκρ.* 214) ἰσχυρίζεται ὅτι «πολλές πόλεις πὺν χρησιμοποιοῦν, ἀκόμη καὶ φανερά, ἀργυρὸ νόμισμα ἀνάμεικτο μὲ χαλκὸ καὶ μόλυβδο σώζονται καὶ δὲν παθαίνουν ὀτιδήποτε ἐξαιτίας αὐτοῦ». Ἦδη κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα ἡ Λέσβος καὶ ἡ Κύζικος ἔκοβαν νομίσματα ἀπὸ φαῦλο ἄργυρο⁶⁸. Χημικὲς ἀναλύσεις ἔχουν ἀνιχνεύσει «μικρὲς καὶ κατὰ τὰ φαινόμενα σκόπιμες προσμειξέεις χαλκοῦ» σὲ ἀργυρὰ νομίσματα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου ἀπὸ διάφορα νομισματοκοπεῖα.⁶⁹ Τὰ λεγόμενα ἐλαφρὰ τετρώβολα τοῦ Ἀλεξάνδρου Α΄ τῆς Μακεδονίας (περ. 495-450 π.Χ.) πάντοτε περιέχουν «σημαντικὴ ποσότητα φαύλου μετάλλου» ἀναμεμειγμένη στὸν ἄργυρο ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι κομμένα, καὶ ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ προσορίζονταν ὡς πιστωτικὸ νόμισμα πὺν θὰ κυκλοφοροῦσε μόνον στὴ Μακεδονία (σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ καθαρότερα νομίσματα πὺν ἐξέδωσε ὁ Ἀλέξανδρος).⁷⁰ Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο, τὸ καθαρότερο ἀργυρὸ νόμισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἦταν

⁶⁷ Βλ. 6Γ. Ἐπομένως, ἔχει σοβαρὲς συνέπειες τὸ σφάλμα τῶν δύο πρώτων προτάσεων τοῦ Shell 1982, 1: «Ἀνάμεσα στὰ ἠλεκτροῖνα νομίσματα τῆς ἀρχαίας Λυδίας καὶ στὸ ἠλεκτρονικὸ χρῆμα τῆς σύγχρονης Ἀμερικῆς συνέβη μιὰ μεταβολὴ μὲ σοβαρὲς ἱστορικὲς συνέπειες. Ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία τῶν πρωιμότερων νομισμάτων προέκυπτε ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὸ ὑλικὸ (ἠλεκτρο) τῶν μεταλλικῶν ράβδων ἀπὸ τίς ὁποῖες κόβονταν τὰ νομίσματα καὶ ὄχι ἀπὸ τίς ἐπιγραφές πὺν χαράσσονταν στὶς ράβδους αὐτὲς».

⁶⁸ Kraay 1976, 38-39, 353.

⁶⁹ Gale/Gentner/Wagner 1980, 48.

⁷⁰ Kraay 1976, 142. Γιὰ περισσότερα παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία, βλ. Stroud 1974, 171-172.

ἐκεῖνο πού εἶχε κόψει κάποτε⁷¹ ὁ Ἀρυνάνδης, ὁ ὑπαρχος τῆς Αἰγύπτου, γιὰ νὰ μιμηθεῖ τὴν καθαρότητα τῶν χρυσῶν νομισμάτων πού εἶχε κόψει ὁ δεσπότης του, ὁ Πέρσης βασιλιάς Δαρειῖος.⁷² Τοῦτο εἶναι παράξενο, ἂν λάβουμε ὑπόψη πόσο σπάνια ἦταν τὰ αἰγυπτιακὰ νομίσματα (ἕως καὶ μετὰ τὴν κατάκτηση τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου). Αὐτὸ πού ἔχει σημασία γιὰ ἐμᾶς εἶναι ὅτι, παρόλο πού τὸ νόμισμα ἦταν πρωτίστως ἑλληνικὸ θέσμιον, πιστευόταν (καλῶς ἢ κακῶς) ὅτι τὰ καθαρότερα νομίσματα τὰ εἶχαν κόψει μὴ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι (σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς περισσότερους Ἕλληνες) ἀντιμετώπιζαν τὸ νόμισμα ὡς ἄκοπο μέταλλο καὶ ἔτσι ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ τὴν καθαρότητά του.⁷³

(β) Σὲ μιὰ πιὸ ἀκραία ἔκδοχή τῆς κατηγορίας (α), νόμισμα μπορεῖ νὰ κοπεῖ ἀπὸ φαῦλο μέταλλο, τὸ ὁποῖο ὡς νόμισμα ἔχει μέγεθος τέτοιο πού τὸ καθιστᾷ σχεδὸν ἄνευ ἀξίας. Ὅρισμένα μολύβδινα νομίσματα ἔχουν ταυτιστεῖ ὡς σαμιακά του 6ου αἰῶνα π.Χ., ἀλλὰ αὐτὰ μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἦταν καλυμμένα μὲ λεπτὸ φύλλο ἠλέκτρου — ἴσως σὲ μιὰν ἀπέλπιδα προσπάθεια νὰ ἐξαπατήσουν, ἢ ἀκόμη καὶ (παραδόξως) νὰ ἐμπνεύσουν ἐμπιστοσύνη σὲ κάποιο βαθμό.⁷⁴ Ἐνα κείμενο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ.⁷⁵ καταγράφει διάφορες περιπτώσεις στὶς ὁποῖες κόπηκε νόμισμα ἀπὸ φαῦλο μέταλλο, καὶ παράλληλα λήφθηκαν μέτρα γιὰ τὴν καλλιέργεια κλίματος ἐμπιστοσύνης. Τὸν 4ο αἰῶνα, ὁ Διονύσιος Α΄, ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν, συγκάλεσε συνέλευση, ἢ ὁποῖα τὸν ἄκουσε νὰ ἐγκωμιάζει τὰ νέα κασιτέρινα νομίσματά του⁷⁶ καὶ ψήφισε (εἴτε μὲ τὴ θέλησή της εἴτε καὶ ὄχι) τὴν ἔγκρισή τους.⁷⁷ Ὁ Τιμόθεος, ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., στὴ διάρκεια ἐκστρατείας του στὴ Βόρεια Ἑλλάδα ἔκοψε χάλκινα νομίσματα, τὰ ὁποῖα διένειμε στοὺς στρατιῶτες του, ἐνῶ ταυτόχρονα ἔλαβε μέτρα γιὰ νὰ καλλιεργήσει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ἐμπόρων στὸ νέο νόμισμα. Μερικὰ ἀπὸ τὰ χάλκινα νομίσματα πού ἔκοψε ὁ Τιμόθεος ἀνακαλύφθηκαν στὴν Ὀλυνθο.⁷⁸ Ἡ ἐπιτυχία τέτοιων πιστωτικῶν (ἢ ἀπλῶς συμβολικῶν) νομισμάτων,

⁷¹ Γύρω στὸ 500 π.Χ.: Tuplin 1989, 77-78.

⁷² Ἡρόδ.4.166. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ὑπαινίσσεται πῶς αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Δαρειῖος ἐξόντωσε τὸν Ἀρυνάνδη (ἂν καὶ ἡ πρόφαση ἦταν ἡ ἐξέγερσή του). Γιὰ πλήρη συζήτηση τῶν ἀπόψεων τῶν μελετητῶν σχετικά μὲ τὸ χωρίο αὐτό, βλ. Tuplin 1989.

⁷³ Π.χ. Kraay 1976, 16· Figueira 1998, 31· Moller 2000, 209. Στὸν τεράστιο πρῶμο θησαυρὸ ἀπὸ τὸ Ἀσγιούτ τῆς Αἰγύπτου, βρέθηκαν πολλὰ νομίσματα πού τὰ εἶχαν χαράξει ἢ καὶ κόψει στὰ δύο γιὰ νὰ ἐξακριβώσουν τὴν ποιότητά τους.

⁷⁴ Kraay 1976, 30. Τὰ νομίσματα αὐτὰ μπορεῖ νὰ στάθηκαν ἢ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἱστορία (πού δὲν τὴν πιστεύει ὁ Ἡρόδ.3.56.2) ὅτι ὁ Πολυκράτης, ὁ τύραννός τῆς Σάμου, δωροδόκησε τοὺς Σπαρτιάτες μὲ ἐπίχρυσα μολύβδινα νομίσματα.

⁷⁵ [Ἀριστοτ..] *Οἰκον.* 2.1348b-1350a.

⁷⁶ Ὁ Πολυδεύκης (9.79) προσθέτει ὅτι αὐτὸ τὸ μικρὸ νόμισμα (*νομισμάτιον*) ἄξιζε τέσσερις ἀττικὲς δραχμὲς ἀντὶ γιὰ μίαν· βλ. Caccamo Caltabiano / Radici Colace 1992, 92 μὲ περαιτέρω βιβλιογραφία.

⁷⁷ Ἡ ἱστορία αὐτὴ συνδυάζει τὴ χωρὶς ἀντίκρισμα πειθῶ τοῦ νομισματοῦ καὶ τῆς ρητορικῆς: πβ. Ζήνων Στωϊκὸς ἀπ. 81 von Arnim, παράθ. στὸν Διογ. Λαέρτ. 7.18 (σύγκριση ρητορικῆς καὶ νομισματοῦ). Κρατίν. ἀπ. 239 K-A (οἱ σοφιστὲς κόβουν λέξεις σὰν νὰ ἦταν νομίσματα;).

⁷⁸ Picard 1989, 681· Kroll 1993, 25-26

ἀλλὰ καὶ κάθε νομίσματος τοῦ ὁποῖου ἡ συμβατική ἀξία ξεπερνᾷ τὴν ἀξία του ὡς ὑλικοῦ, περιορίζεται στὴν περιοχὴ στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ κλίμα ἐμπιστοσύνης. Τοῦτος ὁ περιορισμὸς ὅμως ἔχει καὶ ἓνα πλεονέκτημα: ἐξαιτίας του τὰ χρήματα μποροῦν νὰ δαπανηθοῦν μόνο σὲ τοπικὸ πλαίσιο.⁷⁹ Λέγεται ὅτι οἱ ἔμποροι δέχονταν τὸ νόμισμα ἀπὸ φαῦλο μέταλλο ποῦ ἔκοψε ὁ Περδίκκας (βασιλιάς τῆς Μακεδονίας, περ. 450-413 π.Χ.) γιὰ τὰ στρατεύματά του, «καὶ ἐπειδὴ ἦταν ἄχρηστο πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα, δέχονταν σὲ ἀντάλλαγμα τὰ τρόφιμα ποῦ παράγονταν στὴ χώρα».⁸⁰ Τέτοια μέτρα δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐφαρμόζονται μόνο ἀπὸ ἀπολυταρχικοὺς ἡγέτες: λέγεται ὅτι οἱ Κλαζομένιοι ἀποπλήρωσαν ἓνα χρῆος τοὺς ἐκδίδοντας σιδερένιο νόμισμα, τὸ ὁποῖο ἀντάλασαν μὲ ἄργυρο (ἔτσι ποῦ στὸ τέλος, λένε οἱ πηγές μας, καμία ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς δὲν βγήκε χαμένη).⁸¹ Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ πιστέψουμε καὶ τὴν παραμικρὴ λεπτομέρεια αὐτῶν τῶν ἱστοριῶν γιὰ νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι περιέχουν ἓνα βαθμὸ ἱστορικῆς ἀλήθειας. Σχετικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δίνει ἡ ἀττική κωμωδία. Ὁ ὄρος κόλλυβον (ἢ κόλλυβος), ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 420 π.Χ.,⁸² δηλώνει νόμισμα (ἢ ἀπλῶς συμβολικὸ νόμισμα) πολὺ μικρῆς ἀξίας, μᾶλλον χάλκινο.⁸³ Ἡ παράβασις τῶν ἀριστοφανικῶν Βατράχων (405 π.Χ.) συγκρίνει μειωτικὰ τὰ νεόκοπα χάλκινα νομίσματα μὲ τὰ παλιότερα (καὶ μὲ τὰ νεότερα χρυσά), τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦσαν «παντοῦ ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς βαρβάρους», ὑποδηλώνοντας ὅτι τὰ νεόκοπα χάλκινα νομίσματα δὲν ἦταν τόσο εὐρείας κυκλοφορίας. Καὶ στὶς ἀριστοφανικὲς Ἐκκλησιαζονσες (392 π.Χ.) ἓνας πολίτης θυμᾶται ὅτι «τὰ ψηφίσαμε αὐτὰ τὰ χάλκινα» καὶ ὅτι λίγο καιρὸ ἀργότερα, ἐνῶ ἐτοιμαζόταν νὰ ἀγοράσει κριθάλευρο μὲ χάλκινα νομίσματα, ὁ κήρυκας φώναξε πῶς κανένας πιά δὲν θὰ δεχόταν χάλκινα, «γιατί χρησιμοποιοῦμε ἀσημένια».⁸⁴

Ὅλα τὰ νομίσματα ἀπὸ φαῦλο μέταλλο ποῦ ἔχουμε ἀναφέρει ὡς τώρα κόπηκαν γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν συγκεκριμένες κρίσεις, ὅπως ἡ ἔλλειψη ἀργύρου. Ἀλλὰ ἤδη τὸν 5ο αἰῶνα οἱ Βυζάντιοι χρησιμοποιοῦσαν σιδερένια

---

⁷⁹ Πβ. τὴν ἐπιθυμία τοῦ Πλάτωνα νὰ καθιερώσει νομοθετικὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἐπιχώριο νόμισμα, γιὰ καθημερινὲς συναλλαγές, καὶ σὲ πανελλήνιο νόμισμα γιὰ ἐξωτερικὲς συναλλαγές (Νόμοι 741e-742b).

⁸⁰ Τὴν πληροφορία σώζει ἓνας μεταγενέστερος συγγραφέας, ὁ Πολυαῖνος 4.10.2.

⁸¹ [Ἀριστοτ.] *Οἶκον*. 1348b.

⁸² Ἀριστοφ. *Εἰρ.* 1200, ἀπ. 3.2· *Εὐπολις*, ἀπ. 247· *Πολυδεύκης* 9.72· κτλ.· πβ. τὸν ὄρο κολλυβιστής, «σαράφης ποῦ ἀλλάζει νομίσματα μικρῆς ἀξίας».

⁸³ Robinson 1960, 6-7, 14· Kroll 1993, 24-25· γιὰ μιὰ σφαιρικὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος, βλ. Figueira 1998, 497-511.

⁸⁴ Ἀριστοφ. *Βάτρ.* 718—733, *Ἐκκλησ.* 815-822· πβ. ἀπ. 3 (*Αἰολοσίκων*) καὶ τὴν οἰκεία σημείωση τῶν Kassel / Austin. Τὰ πρωιμότερα σωζόμενα χάλκινα νομίσματα τῆς Ἀττικῆς χρονολογοῦνται στὴν περίοδο μετὰ τὸ 350 π.Χ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰδικὴ περίπτωση τῶν πολυἀριθμῶν ἐπαργυρωμένων χάλκινων νομισμάτων, στὰ ὁποῖα πιθανῶς ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοφάνης: Kroll 1976· σημ. 122 παρακάτω.

νομίσματα,⁸⁵ καθώς και από τη Φωκίδα και διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου σώζονται σήμερα λίγα σιδερένια νομίσματα της κλασικής περιόδου.⁸⁶ Θεσμοθετημένα χάλκινα νομίσματα χρησιμοποιούνταν στη Νότια Ιταλία και Σικελία από τα μέσα του 5ου αιώνα,⁸⁷ καθώς και σε διάφορες περιοχές της ήπειρωτικής Ελλάδας και του Αιγαίου από τα τέλη του ίδιου αιώνα· και κατά τον 4ο αιώνα έγιναν αποδεκτά ως μέσο ανταλλαγών και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο.⁸⁸ Ο ιδρυτής της κατωιταλιωτικής αποικίας των Θουρίων (444/443 π.Χ.), κάποιος Διονύσιος, έπεισε τους Αθηναίους να υιοθετήσουν χάλκινο νόμισμα (Αθήν. 669d). Ο χαλκός είχε το πλεονέκτημα ότι ήταν διαθέσιμος όταν δεν υπήρχε άργυρος και ότι μπορούσε να δώσει νομίσματα πολύ μικρής αξίας (άλλα όχι με υπερβολικά μικρό μέγεθος) για καθημερινές συναλλαγές. Μάλιστα, η αξία του χαλκού ήταν περίπου εκατό φορές μικρότερη από του αργύρου, δηλαδή αρκετά χαμηλή ώστε να δικαιολογεί την παρατήρηση ότι «ή αρχή της έγγενους αξίας εγκαταλείφθηκε προκειμένου για τα χάλκινα νομίσματα» (διαφορετικά θα έπρεπε να έχουν υπερβολικά μεγάλο μέγεθος).⁸⁹ Ο Μάρτιν Πράις τονίζει τη συνέχεια που υφίσταται στην υπερτίμηση του νομίσματος σε σχέση με την αξία του αντίστοιχου άκοπου μετάλλου από τα πρωιμότερα ηλέκτρινα νομίσματα (που είχαν διαφορετική έγγενή αξία αλλά το ίδιο βάρος) ίσαμε τα αργυρά νομίσματα από χαμηλής αξίας κράματα (τα οποία κόβονταν ίσως για να διατηρήσουν τον άργυρο στην περιοχή έκδοσής τους): από εκεί και έπειτα, «δεν χρειαζόταν μεγάλη προσπάθεια για να πειστούν οι πολίτες να αποδεχτούν μεγάλα, υπερτιμημένα τεμάχια χαλκού και στη συνέχεια μικρά τεμάχια χαλκού».⁹⁰

⁸⁵ Άριστοφ. *Νεφ.* 247-249· Πλάτ. *Κωμ. άπ.* 103· Πολυδεύκης 9.78 (Στράτις άπ. 37)· Αίλ. Άριστ. *Λόγ.* 46.145 Dindorf· Hodkinson 2000, 162.

⁸⁶ Hodkinson 2000, 161-162· Oeconomides 1993.

⁸⁷ Οι πρωταρχές των χάλκινων νομισμάτων στην περιοχή αυτή αποτέλεσαν το θέμα συνεδρίου, του οποίου τα πρακτικά δημοσιεύτηκαν ως συμπλήρωμα του τόμου 25 των *Annali deWlstituto Italiano di Numismatica* (1979). Φαίνεται ότι στη Σικελία προϋπήρξαν αντικείμενα από χυτό χαλκό, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως χρήματα: βλ. Price 1979, ο οποίος πραγματεύεται επίσης τα χάλκινα δελφίνια και τις χάλκινες αιχμές βελών που φαίνεται να χρησιμοποιούνταν ως χρήματα — τα δελφίνια στην Ολβία, ενώ οι αιχμές (πβ. 15B σημ. 17) κυρίως σε μία αποικία μάλλον των Μιλησίων στο Μπερεζάν· όσα από τα ευρήματα αυτά μπορούν να χρονολογηθούν ανήκουν στα μέσα του 6ου αιώνα: Stancomb 1993

⁸⁸ Μακεδονία: Kraay 1976, 145· Σάμος και Χίος: Kraay 1976, 253· Κόρινθος: Zervos 1986, 184· Σικυώνα: Warren 1998, 348-349· γενικά, βλ. Price 1968 και 1979· Howgego 1995, 7-8 [έλλ. έκδ.: 36 κ.ε.]· Picard 1989, 673-687, 1996, 252-253. Μελλοντικές ανακάλυψεις και δημοσιεύσεις θα διευρύνουν, ασφαλώς, τον όριζόντά μας: π.χ., για πρόσφατα ευρήματα και πρόσφατες και επικείμενες δημοσιεύσεις σχετικά με την Πελοπόννησο, βλ. Warren 1998, 347- 348. Η κοπή χάλκινων νομισμάτων μπορεί να συνοδεύεται από μείωση της πραγματικής αξίας των αργυρών νομισμάτων: Picard 1989.

⁸⁹ Kraay 1976, 252. Την παρατήρηση αυτή θα την τροποποιήσουμε σε μεταγενέστερο σημείο της παρούσας ένότητας.

⁹⁰ Price 1979, 358. Η χρηματική πίστη μπορεί να μην περιοριζόταν στο νόμισμα: ή χρησιμότητα, για την πόλη-κράτος, της διανομής συμβολικών τεμαχίων με οίονει χρηματική λειτουργία καταδεικνύεται από τα σύμβολα, δελτία ταυτότητας που έδιναν στον φέροντα το δικαίωμα

(γ) Ὁ ἀργυρος πού περιεῖχαν τὰ νομίσματα μπορεῖ νὰ ἦταν ἀνόθευτος, ἀλλὰ εἶχε μεγαλύτερη ἀξία ἀπ' ὅ,τι ἡ ἀντίστοιχη ποσότητα ἄκοπου μετάλλου. Γιά τὸν γενικὸ κανόνα ὅτι «τὰ νομίσματα εἶχαν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ποσότητα ἄκοπου μετάλλου», ὁ Κραίου ἀναφέρει τρεῖς αἰτίες.

Πρῶτον, γιὰ νὰ μετατραπῆ τὸ ἄκοπο μέταλλο σὲ νόμισμα, ἀπαιτήθηκε ἐργασία καὶ ἐξοπλισμὸς- ἐπιπρόσθετα πρὸς αὐτὴ τὴ βασικὴ χρέωση, τὸ κράτος μποροῦσε νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὴν ἐξουσία του γιὰ νὰ ἀπαιτήσῃ ἀκόμη μεγαλύτερη τιμὴ γιὰ τὰ νομίσματα πού ἐξέδιδε· καὶ τέλος ἡ ἰσορροπία μεταξὺ προσφορᾶς καὶ ζήτησης θὰ μποροῦσε νὰ αὐξήσῃ τὴν ἀγοραστικὴ ἀξία τοῦ νομίσματος ἀκόμη περισσότερο. Ὅλοι τοῦτοι οἱ παράγοντες πιθανότατα ποίκιλλαν ἀπὸ ἔποχῃ σὲ ἔποχῃ καὶ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀλλὰ ἐν γένει εἶχαν ἀσφαλῶς ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀντιταχθοῦν στὴ διασπορὰ τοῦ νομίσματος πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἔκδοσής του. Τὰ νομίσματα θὰ εἶχαν μεγαλύτερη ζήτησιμότητα στὴν περιοχὴ πού ἐλεγχόταν ἀπὸ τὴν ἐκδιδούσα ἀρχὴ· πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἐκείνη, θὰ εἶχαν ζήτησιμότητα σὲ μέρη πού διατηροῦσαν τακτικὲς ἐπαφὲς μὲ τὴν περιοχὴ προέλευσης· ἀλλοῦ θὰ ἐπανέρχονταν κατὰ κανόνα στὴν ἀξία τοῦ ἄκοπου μετάλλου. Αὐτὸς φαίνεται νὰ εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ὑπῆρχε ὅποιαδήποτε γενικευμένη ἀνταλλαγὴ νομισμάτων ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου...⁹¹

Χάρη σὲ μεταγενέστερα εὐρήματα, ἔχουμε πλέον περισσότερες μαρτυρίες γιὰ τέτοιες ἀνταλλαγές ἀπὸ ὅσες εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ Κραίου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀκυρώνει τοὺς παράγοντες πού περιγράφει. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἴδιος μελετητής, ἡ μεγάλη διάδοσις τῶν ἀθηναϊκῶν νομισμάτων ἦταν ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἰδιαίτερου παράγοντα, ὅτι δηλαδὴ ἡ Ἀθήνα εἶχε ἀποθέματα ἀργύρου (ἀπὸ τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου καί, μετὰ τὸ 450 π.Χ., ἀπὸ τοὺς συμμαχικοὺς φόρους), τὰ ὁποῖα ἦταν ὑπεραρκετὰ γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἀνάγκες τῆς: «ὑπὸ τὶς συνθήκες αὐτές, τὸ

ἀποζημίωσης γιὰ τὴ συμμετοχὴ σὲ συνεδριάσεις δικαστηρίων ἢ σὲ συνελεύσεις, καὶ ἔτσι ἐνδέχεται νὰ εἶχαν ἀποκτήσῃ κάποιο εἶδος (μικρῆς) χρηματικῆς ἀξίας: Ἀριστοφ. Ἐκκλησ. 296· Πλουτ. 278· ἀπ. 41· Ἐρμιππ. ἀπ. 13· Ἀρχιππ. ἀπ. 8· κτλ. (LSJ λ. σύμβολον 15) πβ. Lang /Crosby 1964, 76-78.

⁹¹ Kraay 1976, 323. Ὁ Bogaert 1968, 316 προτείνει ἕνα συγκρίσιμο ἀλλὰ πιὸ δομημένο σχῆμα, στὸ ὁποῖο κάθε νόμισμα διαθέτει τρεῖς εἶδη ἀξίας: (α) ἐγγενή· (β) ὀνομαστικὴ (ὑψηλότερη ἀπὸ τὴν ἐγγενή), ἢ ὁποῖα καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἐκδιδούσα ἀρχὴ κάθε πόλης καὶ ἰσχύει μόνο στὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας τῆς· (γ) ἐμπορικὴ, ἢ ὁποῖα εἶναι ἀπόρροια ποικίλων παραγόντων — τῆς ἐγγενούς ἀξίας, τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης, τῆς φήμης τοῦ νομίσματος, τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων.

νόμισμα θὰ εἶχε κατὰ τί μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ ἄκοπο μέταλλο καὶ θὰ μποροῦσε εὐκόλα νὰ ἐξαχθεῖ». ⁹²

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι γιὰ τοὺς πολίτες μιᾶς πόλης-κράτους (καὶ πιθανῶς γιὰ κάποιους ξένους) ἡ ἀξία τοῦ νομίσματος ἐνδεχομένως ἔγκειται ὄχι (ἢ ὄχι μόνο) στὴν ἐγγενῆ ἀξία του, ἀλλὰ (τουλάχιστον σὲ κάποιο βαθμὸ) στὴν ἀξία πού τοῦ ἀποδίδει, ἢ κοινότητα. ⁹³ Αὐτὴ ἡ κοινωνικὰ προσδιορισμένη ἀξία ἀποδιδόταν στὸ νόμισμα ὄχι μόνο μὲ τὴν ἐπίσημη σφραγίδα του, ἀλλὰ καὶ (ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ) μὲ νόμους ἢ διατάγματα, πού κατοχύρωναν τὴν ἀξία ἢ τὴν ἐγκυρότητα ἢ τὴν ἀκυρότητα τοῦ νομίσματος. Ὁ φορέας πού ἀπέδιδε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο στὸ νόμισμα τὴν ἀξία του ἦταν ἐν γένει ἡ κοινότητα, ἢ ὁποῖα εἶχε συγκροτηθεῖ σὲ πόλιν, ἀλλὰ μποροῦσε νὰ εἶναι καὶ ἓνα ἄτομο μὲ ἡγετικὸ ρόλο. Σὲ ἓνα κείμενο τοῦ 4ου αἰώνα, ⁹⁴ λέγεται ὅτι ὁ Ἀθηναῖος τύραννος Ἰππίας (τέλος τοῦ 6ου αἰώνα), κατέστησε τὸ ἀθηναϊκὸ νόμισμα ἀδόκιμον (ἄκυρο) καί, ἀφοῦ ὄρισε συγκεκριμένη τιμὴ, τὸ ἀνακάλεσε· ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι ἔκαναν συνέλευση γιὰ τὴν κοπὴ νέου νομίσματος, ἐκεῖνος ἐπανεξέδωσε τὸ ἴδιο νόμισμα· ἐπίσης, τὸ ἴδιο κείμενο ἀναφέρει ὅτι ὁ Διονύσιος Α', ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν, ἀνακάλεσε τὰ ἀργυρὰ νομίσματα ὅλων τῶν πολιτῶν καὶ ἔκοψε μὲ τὸ μέταλλό τους καινούριο νόμισμα, μὲ τὴ μία δραχμὴ νὰ ἀξίζει πλέον γιὰ δύο: ἔτσι μπόρεσε καὶ νὰ πληρώσει τὸ ἀργυρὸ μέταλλο πού οἰκειοποιήθηκε καὶ νὰ ἀποπληρώσει τὰ ἄλλα χρῆματά του. Μιὰ ἐρευρητικὴ ἐπιγραφή τοῦ 525 π.Χ. περιπυ ⁹⁵ ἀναφέρει, σὲ ἓνα τμήμα της, πρόστιμο ἢ ἀποζημίωση πού πρέπει νὰ καταβληθεῖ σὲ χρήματα δόκιμα (ἀποδεκτὰ ἀντικείμενα/χρήματα), ἐνῶ σὲ ἄλλο τμήμα ἀναφέρει πληρωμὴ «δέκα στατήρων», τὴν ὁποῖα πρέπει νὰ ἐπιβάλλει ὁ ἄρχων. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ

⁹² Ὁ Ξενοφ. Πόροι 3.2 (γιὰ τὸ χωρίο αὐτὸ, βλ. τὴν πραγμάτευση τοῦ Le Rider 1989) ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἀθήνα εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐξάγει ἐπικερδῶς ἀργύριον, πού μπορεῖ νὰ σημαίνει τὸν ἀργυρο ἢ τὰ ἀργυρὰ νομίσματα (ἢ καὶ τὰ δύο).

⁹³ Γιὰ μιὰ παρόμοια γενίκευση, βλ. Figueira 1998, 237-238. Ὁ Morkholm 1982 (βλ. ἐπίσης Rhodes 1981, 166-167) ὑποστηρίζει, μὲ βάση τὴν ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ δύο ἀθηναϊκὰ συστήματα σταθμῶν (ἐνὸς γιὰ τὰ νομίσματα καὶ ἐνὸς γιὰ τὸ ἐμπόριο), ὅτι τὰ ἀθηναϊκὰ νομίσματα εἶχαν σταθερὰ πέντε τοῖς ἑκατὸ λιγότερο βάρος ἀπ' ὅ,τι τὸ ἄκοπο νόμισμα ἴσης ἀξίας. Αὐτὸ τὸ ἀρνεῖται ὁ Kroll 2001 β, 205, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἐκεῖνος ἰσχυρίζεται ὅτι «μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ ποῦμε ὅτι νομίσματα ἀπὸ πολὺτιμο μέταλλο κυκλοφοροῦσαν, τοπικά, μὲ ἀξία ὑψηλότερη ἀπὸ τοῦ ἄκοπου μετάλλου — ὑψηλότερη, λόγω ἐξόδων νομισματοκοπίας καὶ λόγω τῆς ἀναγκαστικῆς ἀποδοχῆς τοῦ τοπικοῦ νομίσματος». Ὁ Cohen 1992, 12 ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ Ἀθήνα ἔκανε μεγάλες προσπάθειες νὰ διασφαλίσῃ στὸ ἀκέραιο τὴν ἀξία τῶν νομισμάτων της», ἀλλὰ τὰ μόνον σχετικὰ τεκμήρια πού ἀναφέρει εἶναι ὁ νόμος τοῦ 3752/374 π.Χ. σχετικὰ μὲ τὸ νόμισμα (Stroud 1974, 157-188 = Melville Jones 1993, ἀρ. 91), ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὴ δοκιμασία τῶν γνήσιων ἀργυρῶν νομισμάτων καί, ἴσως, στὴν ἀποδοχὴ κίβδηλων ἀθηναϊκῶν νομισμάτων ὡς νόμιμου μέσου συναλλαγῶν ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι εἶχαν ἀκέραιη τὴν ἀξία τους σὲ ἀργυρο. Ἐντούτοις, ἡ διασφάλιση συγκεκριμένης περιεκτικότητας σὲ ἀργυρο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἐγγενῆς ἀξία εἶναι ἴση μὲ τὴ συμβατικὴ. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιβολὴ τέλους γιὰ τὴν ἀλλαγὴ ξένων νομισμάτων σὲ ἐγχώρια, βλ. Le Rider 1989.

⁹⁴ [Ἀριστοτ.] Οἰκον. 2. 1347a8, 1349b30 (βλ. 5B σημ. 62). Βλ. ἐπίσης Πολύαινος 6.9.1.

⁹⁵ IG XII 9 1273/4· Hesperia 1964, 381-391· Melville Jones 1993, ἀρ. 48· Van Effenterre/Ruze 1994, I ἀρ. 91. Βλ. 5B σημ. 23.

ὄρος χρήματα δόκιμα ἀναφέρεται σὲ ἀποδεκτὰ ἀγαθὰ ὁποιοῦδήποτε εἴδους, ἐνῶ οἱ «στατήρες» στὸ ἄλλο τμῆμα εἶναι ἀπλῶς μέτρο βάρους. Ἀλλὰ οἱ ὄροι δόκιμος (ἀποδεκτός, ἔγκυρος) καὶ ἀδόκιμος (μὴ ἀποδεκτός, ἄκυρος) χρησιμοποιοῦνται, σὲ κάπως μεταγενέστερη περίοδο, γιὰ νὰ δηλώσουν τὴν ἐγκυρότητα ἢ τὴν ἀκυρότητα τοῦ νομίσματος: γιὰ παράδειγμα, μιὰ ἐπιγραφή τοῦ Ὡρωποῦ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. ἀναφέρει πληρωμὴ ἐννέα ὀβολῶν σὲ δόκιμον (ἔγκυρο) ἀργυρὸ νόμισμα.⁹⁶ Ἔτσι, μπορεῖ κάλλιστα ὁ ὄρος δόκιμος στὴν ἐρετριακὴ ἐπιγραφή νὰ προσδιορίζει νόμισμα ἢ ἔγκυρο νόμισμα.⁹⁷ Ἔχει διατυπωθεῖ ἢ ἀντίρρηση ὅτι «πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο δὲν ἔχουμε ἀσφαλεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴ σημασία “νόμισμα”» τῆς λέξης *χρήματα* (ἢ *χρήμα*, στὸν ἐνικὸ).⁹⁸ Ἀλλὰ τὸ ἔτος 525 π.Χ. ἀντιπροσωπεύει ἓνα ἀρκετὰ πρῶμο στάδιο στὴν ἱστορία τοῦ νομίσματος, καὶ μπορεῖ κάλλιστα νὰ μὴν ὑπῆρχε ἀκόμα εἰδικὴ λέξη γιὰ τὸ νόμισμα (ἢ συγκεκριμένη σημασία τῆς λέξης νόμισμα ἐπίσης δὲν ἀπαντᾷ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο). Ἔτσι, ἡ φράση *χρήματα δόκιμα* μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται περιφραστικὰ σὲ νομίσματα (ἢ σὲ ἔγκυρα νομίσματα), ἰδίως ἐὰν ἡ λέξη δόκιμος εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἐγκυρότητα πού ἀποκτᾷ τὸ νόμισμα χάρις στὸ ἐπίσημά του. Ἄν ἰσχύει κάτι τέτοιο, τότε ἡ πρῶμῃ ἀπαίτηση τοῦ κράτους νὰ καταβάλλονται οἱ πληρωμὲς σὲ νομίσματα μπορεῖ νὰ συνέβαλε (ἢ καὶ νὰ διαδραμάτισε οὐσιώδη ρόλο) στὴν αὔξηση τῆς κυκλοφορίας τους.

Μεταγενέστερες ἐπιγραφές δείχνουν τὸ κράτος νὰ ἐνισχύει ἐντὸς τῶν συνόρων τοῦ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ νομίσματος. Στὸν ἀθηναϊκὸ νόμο τοῦ 375/ 374 π.Χ. σχετικὰ μὲ τὸ νόμισμα, στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε πιὸ πάνω, ὀρίζεται ὅτι, ἂν κάποιος δὲν δέχεται τὰ ἀργυρὰ νομίσματα πού ἔχει ἐγκρίνει ὁ δημόσιος δοκιμαστής, τότε θὰ γίνεταί κατάσχεση σὲ ὅλα ὅσα ἔχει πρὸς πώληση τὴν ἡμέρα ἐκείνη (στ. 16-18). Ἐπιγραφή μᾶλλον τοῦ 4ου αἰῶνα π.χ. ἀπὸ τὴν Ὀλβία, στὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς Μαύρης Θάλασσας, ἀναφέρει ὅτι «ὅλες οἱ ἀγοραπωλησιές πρέπει νὰ γίνονται σὲ νόμισμα τῆς πόλεως» καὶ θέτει ὄρους γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ ξένων νομισμάτων μὲ ἐγχώρια.⁹⁹ Σὲ νόμο τῆς Γόρτυνας, μᾶλλον ἀπὸ τὸν 3ο αἰῶνα π.Χ., ὀρίζεται ὅτι «πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται τὸ χάλκινο νόμισμα πού ἀποφάσισε ἡ πόλη, καὶ νὰ μὴ γίνονται δεκτοὶ οἱ ἀργυροὶ ὀβολοὶ· ἂν κάποιος τοὺς δέχεται ἢ ἀρνεῖται νὰ δεχτεῖ τὸ νόμισμα ἢ ἀγοράζει προϊόντα [μὲ τὸ ἀργυρὸ νόμισμα], θὰ

⁹⁶ IG XII 235 = SIG3 1004.22-23: ἐννι' ὀβολοὺς δοκίμου ἀργυρίου. Γιὰ παραδείγματα τῆς χρήσης τοῦ ὄρου ἀδόκιμος προκειμένου γιὰ νομίσματα τὸν 4ο αἰῶνα, βλ. Πλάτ. Νόμ. 742a καὶ [Ἀριστοτ..] Οἰκον. 2. 1347a (τὸ χωρίο παρατίθεται πιὸ πάνω). Γιὰ ἐπιπρόσθετα παραδείγματα, βλ. Volkmann 1939.

⁹⁷ Ἔχει διατυπωθεῖ ἢ ἀντίρρηση ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἐρετριακὰ νομίσματα πρὶν ἀπὸ τὸ 500 π.Χ. Ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ ὅμως δὲν λαμβάνει ὑπόψη τῆς οὔτε τῆς συγκυρίας τῆς διάσωσης τῶν ἀρχαίων ἀντικειμένων οὔτε τὸ περιθώριο σφάλματος στὴ χρονολόγηση νομισμάτων καὶ ἐπιγραφῶν οὔτε τὴν πιθανότητα ὅτι στὴν Ἐρέτρια κυκλοφοροῦσαν ἤδη μὴ ἐρετριακὰ νομίσματα. Βλ. ἐπιπλέον Kraay 1976, 91.

⁹⁸ Cairns 1984, 149.

⁹⁹ S/G³ 218 = Melville Jones 1993, ἀρ. 349.

καταβάλλει πέντε ἀργύρους στατήρες».¹⁰⁰ Ἐνῶ ἡ ἐμπιστοσύνη πού δημιουργεῖται χάρις στὸ ἐπίσημα καὶ τὴν ἐγγενῆ ἀξία τοῦ νομίσματος ἐνδέχεται νὰ ἐπιτρέψει τὴν κυκλοφορία τοῦ νομίσματος πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὴν ὁποία ἀσκεῖ ἔλεγχο ἢ ἐκδίδουσα ἀρχή, ἢ δύναμη τοῦ κράτους νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀποδοχὴ τοῦ νομίσματος του περιορίζεται, φυσικά, στὴ σφαίρα τῆς δικαιοδοσίας του, ἢ ὁποία δὲν συμπίπτει κατ' ἀνάγκη μὲ τὰ σύνορά του — ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἀλλὰ ὄχι ἀπολύτως ἐπιτυχημένη ἀπόπειρα τῶν Ἀθηναίων νὰ ἐπιβάλουν μὲ νόμο τὴν ἀποκλειστικὴ χρῆση τοῦ νομίσματος τους (καθὼς καὶ τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν) σὲ ὁλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία τους.¹⁰¹

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐγγενῆ στὴν κοινωνικὰ καθορισμένη ἀξία εἶχε καὶ γλωσσικὲς διαστάσεις. Λέξεις πού κάποτε σήμαιναν πράγματα ἢ σταθμὰ ἢ καὶ τὰ δύο, κατέληξαν —κατὰ τὴ φάση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ νομίσματος— νὰ δηλώνουν (πρωτίστως ἢ ἀποκλειστικὰ) νομίσματα: *στατήρ*, *δραχμή*, *σίγλος* καὶ διάφορες ἄλλες.¹⁰² Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπίσης ὀνομάτιζαν τὰ νομίσματά τους μὲ βάση τὶς παραστάσεις τοῦ ἐπισημάτων τους (π.χ. γλαῦκες, «κουκουβάγιες»: 8H): τὸ ἐπίσημα εἶναι αὐτὸ πού ἔχει σημασία. Ἡ λέξη *νόμισμα* δὲν ἐμφανίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα *νομίζω*¹⁰³ (ἀναγνωρίζω): εἶναι τὸ ἀντικείμενο ἢ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ *νομίζειν*.¹⁰⁴ Στὶς *Νεφέλες* τοῦ Ἀριστοφάνη, ὁ Σωκράτης διακηρύσσει ὅτι «οἱ θεοὶ δὲν εἶναι νόμισμα δικό μας», καὶ ὁ Στρεψιάδης ἀποκρίνεται «Τότε σὲ τί ὀρκίζεστε; Σὲ σιδερένια (νομίσματα), ὅπως οἱ Βυζαντιοί;». ¹⁰⁵ Ἐδῶ τὸ παράδοξο τοῦ νομίσματος, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τὸ ἐμπιστευόμαστε ἀλλὰ μπορούμε νὰ τὸ μεταβάλλουμε κατὰ βούληση, μεταφέρεται μὲ ἐξοχὸ τρόπο στὰ θεῖα,¹⁰⁶ τῶν ὁποίων ἡ ἐγχάρακτη εἰκόνα προσέδιδε ἐγκυρότητα στὰ νομίσματα (π.χ. τῆς Ἀθήνας). Νομίζω θὰ πεῖ «ἀναγνωρίζω» μὲ τὶς πεποιθήσεις μου ἢ τὶς πράξεις μου — εἴτε τοὺς θεοὺς (*θεοὺς νομίζει*) εἴτε τὸ νόμισμα. Ἡ

¹⁰⁰ *Inscriptiones Creticae* IV 162 = SIG3 525 = Melville Jones 1993, ἀρ. 334.

¹⁰¹ Αὐτὸ συνέβη κάποια στιγμή μεταξὺ περ. 450 καὶ 413 π.Χ.· βλ. Howgego 1995, 44-46 [ἑλλ. ἔκδ.: 104-107]· Figueira 1998, 431-463. Ὁ σχετικὸς νόμος, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ἀναρτηθεῖ στὶς ἀγορὲς ὅλης τῆς Ἀθηναϊκῆς Αὐτοκρατορίας, σώζεται σὲ διάφορες ἀποσπασματικὲς ἐπιγραφές

¹⁰² Τὸ θέμα πραγματεύονται ἐξονυχιστικὰ οἱ Caccamo Caltabiano / Radici Colace 1992: βλ. κυρ. τὸν πίνακά τους στὴ σ. 173.

¹⁰³ Τὸ ρῆμα *νομίζω*, μὲ τὴ σειρά του, προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη νόμος, πού μπορεῖ καὶ αὐτὴ νὰ δηλώνει νομισματικὴ μονάδα: π.χ. *Ἐπίχαρμος*, ἀπ. 134 KA' πβ. Ἀριστοτέλης, ἀπ. 590· Laroche 1949, 234-238. Ὁ νόμος, ὅπως καὶ τὸ χρῆμα (8ΔΕ), μπορεῖ νὰ ἔχει καθολικὴ ἰσχὺ: Πίνδ. ἀπ. 169.1· Ἡρόδ. 7. 104· Πλάτ. *Πρωταγ.* 337d, *Νόμ.* 715d.

¹⁰⁴ Παρομοίως, *ψῆφος* εἶναι τὸ βότσαλο μὲ τὸ ὁποῖο ψήφιζαν ἢ ἡ ψῆφος· ἐξοῦ καὶ τὸ ρῆμα *ψηφίζω* καὶ τὸ οὐσιαστικὸ ψήφισμα, «τὸ ψηφιζόμενο»· ἀγών εἶναι ὁ διαγωνισμὸς ἢ ἡ σύγκρουση, ἀλλὰ *ἀγώνισμα* (ἀπὸ τὸ *ἀγωνίζομαι*) εἶναι γενικὰ αὐτὸ πού συμβαίνει κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς *ἀγῶνος*· σφραγὶς εἶναι ἡ σφραγίδα, ἐξοῦ καὶ τὸ *σφραγίζω*, ἀλλὰ *σφράγισμα* εἶναι τὸ ἀποτύπωμα τῆς σφραγίδας· καὶ οὕτω καθεξῆς.

¹⁰⁵ Ἀριστοφ.. *Νεφ.* 247-249· γιὰ τὰ σιδερένια νομίσματα τῶν Βυζαντιῶν, βλ. παραπάνω σημ. 95.

¹⁰⁶ Πβ. ἐπίσης Ἀριστοφ. *Βάτρ.* 890 (οἱ θεοὶ τοῦ Εὐριπίδη ὡς «νεόκοπο νόμισμα»). Ὁ Woodbury 1980, 110 παραβάλλει τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀθηναϊκὰ νομίσματα ἀποκαλοῦνταν κάποτε «παρθένοι» (Εὐρ. ἀπ. 675 Kannicht Πολυδ. 9.75) ἢ ἀκόμη καὶ «Παλλάδες» (Εὐβουλος, ἀπ. 5 Kassel/Austin).

πρωιμότερη σωζόμενη εμφάνιση τῆς λέξης νόμισμα εἶναι τὸ ἀπ. 382 L-P τοῦ Ἀλκαίου: «στ' ἀλήθεια ἐκείνη [ἢ Ἀθηνᾶ;] συνένωσε ἕναν σκορπισμένο στρατό, ἐμπνέοντάς τους μὲ τὸ νόμισμα».¹⁰⁷ Ἐδῶ, τὸ νόμισμα, πὺ ἔχει τόσο μυστηριώδη χαρακτήρα ὥστε ἀποδίδεται σὲ θεϊκὴ ἐμπνευση, εἶναι ἢ συλλογικὴ πεποίθησι, ἢ βασισμένη στὸ ἔθος, ἢ ὁποῖα μπορεῖ νὰ συνενώσει ἕναν στρατό. Ἡ ἐπόμενη¹⁰⁸ εμφάνιση τῆς λέξης νόμισμα παρουσιάζει ἐντυπωσιακὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ χωρίο τοῦ Ἀλκαίου: νόμισμα ἀποκαλεῖται ὁ ὀλολυγμὸς πὺ ὁ Ἐτεοκλῆς (Αἰσχ. Ἐπτὰ 269) ζητεῖ ἀπὸ τίς Θηβαῖες νὰ ἀναμέλψουν — «τὸ ἑλληνικὸ νόμισμα τῆς θυσιαστήριας κραυγῆς, πὺ ἐμπνέει θάρρος στοὺς φίλους, διαλύοντας τὸν φόβο τῆς μάχης». Ἡ νενομισμένη συλλογικὴ πρακτικὴ (νόμισμα), εἴτε πρόκειται γιὰ νόμισμα εἴτε πρόκειται γιὰ τὴ μάχη, ἐξαρτᾶται ἀπὸ (καὶ ἐνσαρκώνει) τὴ συλλογικὴ ἐμπιστοσύνη τῆς κοινότητος, καθὼς γιὰ χάρη τῆς ἐπιβάλλει τάξη στὸ δυνητικὸ χάος.¹⁰⁹

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀρχαία Ἑγγὺς Ἀνατολή, λοιπόν, οἱ Ἕλληνες ἀνέπτυξαν τὴν ἔννοια τοῦ νομίματος καὶ στοχάστηκαν γύρω ἀπὸ τοῦτο τὸ θέμα. Τὸ γνωστότερο δείγμα τοῦ στοχασμοῦ τους εἶναι ἢ ἐμφαντικὴ διατύπωση τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖα τὸ νόμισμα ἔχει συμβατικὴ, ἀπλῶς, ἀξία: δημιουργεῖται κατόπιν συμφωνίας «καὶ γιὰ τοῦτον τὸν λόγον ὀνομάζεται νόμισμα, διότι ὑπάρχει ὄχι ὡς φυσικὴ ὄντοτητα (φύσει) ἀλλὰ ὡς σύμβασις (νόμῳ), καὶ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ ἀλλάξουμε καὶ νὰ τὸ κάνουμε ἄχρηστο».¹¹⁰ Ὁ ψευδοπλατωνικὸς διάλογος Ἐρυξίας ἀναπτύσσει τὴν ἴδια ἰδέα, ταρατηρώντας ὅτι τὸ νόμισμα τῆς μιᾶς κοινότητος μπορεῖ νὰ εἶναι ἄχρηστο στὴν ἄλλη: γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐγχάρακτες πέτρες πὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς νόμισμα στὴν Αἰθιοπία θὰ ἦταν ἄχρηστες στὴ Σπάρτη, ἀκριβῶς ὅπως ὁ σίδηρος πὺ οἱ Σπαρτιάτες ἐπίτηδες ἀχρηστεύουν¹¹¹ καὶ χρησιμοποιοῦν ὡς νόμισμα δὲν ἔχει ἀξία ὅπουδῆποτε ἄλλου.¹¹² Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων (Πολιτεία 3711) ἀποκαλεῖ τὸ νόμισμα «σύμβολο γιὰ χάρη τῆς ἀνταλλαγῆς» (σύμβολον τῆς ἀλλαγῆς ἕνεκα).

¹⁰⁷ ἢ ποι σὺναγ' ἀνδρων <κεκε> δάσμενον στρότον, νόμισμ' ἐπιπνέοισα (<κεκε> Lobel· νομισμένοι πνέοισοι χφφ.: διόρθ. ὁ Perger).

¹⁰⁸ Ἐκτὸς ἂν στὸ ἀπ. 215 Snell τοῦ Πινδάρου ὑπῆρχε ἢ λ. νόμισμα (καὶ ἂν τὸ ἀπ. εἶναι προγενέστερο). Στὸν Αἰσχ. Πέρσ. 859 μαρτυρεῖται ἢ (ἀπίθανη) ἐναλλακτικὴ γραφὴ νομίματα.

¹⁰⁹ Πβ. τὴ συλλογικὴ ἐμπιστοσύνη πὺ ἐμπνέει στοὺς μαχητῆς ἢ (θυσιαστήρια, χρυσοθύσανη) αἰγίς, ἢ ὁποῖα συνδέεται μὲ τὴν Ἀθηνᾶ — στὸν Ὅμηρον, ἢ ἴδια ἢ θεὰ κραδαίνει τὴν αἰγίδα (3Γ). Δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀνόμοιο τὸ ἀπ. 542 τοῦ Εὐριπίδη: νόμισμα δὲν εἶναι μόνον ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος «ἀλλὰ καὶ ἢ ἀρετὴ εἶναι διαθέσιμη σὲ ὅλους ὡς νόμισμα, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται».

¹¹⁰ Ἡθ. Νικομ. 1133ab· Ἡθ. Μέγ. 1194a· στὰ Πολιτικά 1257b, ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει τὸ παράδειγμα τοῦ Μίδα, πὺ παρολίγο νὰ λιμοκτονῆσει, ἂν καὶ βουτηγμένος στὸ χρυσάφι. Πρῶμο παράδειγμα τῆς ἴδιας ἰδέας βρίσκουμε στὸ ἀπ. 3 West τοῦ Ἀνανιοῦ, ποιητῆ τοῦ βου αἰῶνα π.Χ.: Ἄν κάποιος ἔκλεινε σὲ ἕνα σπίτι πολὺ χρυσάφι καὶ λίγα σύκα καὶ δύο τρεῖς ἀνθρώπους, τότε θὰ καταλάβαινε πόσο ἀνώτερα εἶναι τὰ σύκα ἀπὸ τὸ χρυσάφι».

¹¹¹ Πβ. Πλούτ. Βίος Λυσάνδρου 17.1.

¹¹² ΨευδοΠλάτ., Ἐρυξ. 399e-400c. Πβ. Ἡρόδ. 3.23 (γιὰ τοὺς Αἰθίοπες, ὁ χαλκὸς ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ χρυσάφι).

Ίσως νὰ φανεῖ ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ ὑπερβάλλουν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀσφαλῶς δὲν ἔχει κατὰ νοῦ μόνο τὰ χάλκινα νομίσματα· ὡστόσο, τὰ χρυσὰ καὶ τὰ ἀργυρὰ νομίσματα δὲν εἶναι χωρὶς ἐγγενῆ ἀξία, καὶ ἐπομένως ἀπὸ τούτη τὴν ἄποψη διαφέρουν σαφῶς ἀπὸ τὸ σημερινό, ἀπλῶς συμβολικὸ χρῆμα (μεταλλικό, χάρτινο, εἰκονικὸ ἢ ἠλεκτρονικό). Ἀπλὴ σύμβαση ἀποτελεῖ μόνον ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἐγγενῆ καὶ στὴ συμβατικὴ ἀξία.¹¹³ Καὶ στὰ *Πολιτικά* (1257b34-41) ὁ Ἀριστοτέλης ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ μέταλλο ποῦ ἐξελίχθηκε σὲ νόμισμα εἶχε ἐγγενῆ ἀξία χρήσης. Τὰ περισσότερα ἑλληνικὰ νομίσματα τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασικῆς περιόδου εἶναι ἀργυρὰ, καὶ ὅποια ἐγγύηση καὶ ἂν ἐκφράζει τὸ ἐπίσημα ἑνὸς ἀργύρου νομίσματος, εἶναι σαφές ὅτι ἀπὸ μόνη τῆς δὲν ἐπαρκοῦσε, κατὰ κανόνα, γιὰ νὰ ἐμπνεύσει ἐμπιστοσύνη (ιδίως πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ δικαιοδοσίας τῆς ἐκδίδουσας ἀρχῆς): γιατί τότε ἡ ἐκάστοτε ἐκδίδουσα ἀρχὴ δὲν θὰ φρόντιζε, ὅπως κατὰ κανόνα συνέβαινε, νὰ κόψει νομίσματα μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ πολύτιμο ἄργυρο, καὶ μάλιστα ὅσο πιὸ καθαρὸ γινόταν.¹¹⁴ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, τὰ νομίσματα, παρόλο ποῦ ὑπῆρχε κάποια διαφορὰ βάρους ἀνάμεσα σὲ νομίσματα τῆς ἴδιας ἀξίας, δὲν τὰ ζυγίζαν ἀλλὰ τὰ μετροῦσαν¹¹⁵ — τουλάχιστον προκειμένου γιὰ μικρῆς κλίμακας συναλλαγές ποῦ πραγματοποιοῦνταν στὴν περιοχὴ ὅπου ἴσχυε ὁ σταθμητικὸς κανόνας μὲ βάση τὸν ὁποῖο κοβόταν τὸ νόμισμα. Ἡ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη βασίζεται στὴν πιθανότητα ὅτι ἀκόμη καὶ τὰ νομίσματα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο (ιδίως ἐπειδὴ ἡ συμβατικὴ ἀξία ἦταν συνήθως μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ ἄκοπου μετάλλου) δὲν εἶχαν κατὰ κανόνα, γιὰ τοὺς Ἕλληνες, δυνητικὴ ἀξία χρήσης (δηλαδή δὲν θεωροῦνταν μετατρέψιμα σὲ κοσμήματα).¹¹⁶ Ἀκόμη καὶ ἔτσι, θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ στὸ νόμισμα ἐγγενῆς ἀξία, ἡ ὁποία θὰ ἀποκτοῦσε σημασία, ἐὰν τὸ νόμισμα ἔπαυε νὰ εἶναι ἔγκυρο. Ἡ συμβατικὴ ἀξία τῶν ἑλληνικῶν νομισμάτων διατηροῦσε πάντοτε κάποια σχέση μὲ τὴν ἐγγενῆ ἀξία τους. Ἀκόμη καὶ τὰ χάλκινα νομίσματα, ποῦ μᾶλλον θεωροῦνταν ὅτι διαθέτουν κάποια ἐγγενῆ ἀξία, εἶχαν συμβατικὴ ἀξία ὑψηλότερη ἀπὸ τὴν πολὺ χαμηλὴ ἐγγενῆ ἀξία τους, ἀλλὰ καὶ πολὺ χαμηλότερη, κατὰ κανόνα, ἀπὸ τὰ ἀργυρὰ νομίσματα τοῦ ἴδιου μεγέθους.

Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲν ἀνέπτυξαν τὸ συμβολικὸ χρῆμα. Ἡ πίστωση φαίνεται πῶς εἶχε γνωρῖσει μεγάλη ἐξάπλωση στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου

¹¹³ Ἀριστοτέλης δὲν λαμβάνει ὑπόψη του τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι, ἐπειδὴ ἡ οικονομικὴ ἀξία εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιθυμίας, δὲν ὑπάρχει ἐγγενῆς οικονομικὴ ἀξία μὲ τὴν αἰσθητὴ σημασία τοῦ ὄρου.

¹¹⁴ Kraay 1976, 11· Tuplin 1989, 73· Le Rider 1989, 162.

¹¹⁵ Le Rider 1989, 163· Kraay 1976, 8: «Στὴν πράξη, ὑπῆρχαν μᾶλλον διακυμάνσεις στὰ κριτήρια ἀκριβείας ποῦ ἐφάρμοζαν τὰ διάφορα νομισματοκοπεῖα, ἀλλὰ οἱ φαινομενικὲς ἀποκλίσεις μπορεῖ νὰ ὀφείλονται τόσο σὲ κατασκευαστικὴ ἀμέλεια ὅσο καὶ σὲ φυσικὴ φθορὰ, διάβρωση ἢ ζημιά». Ἐμφαση στὴ διακύμανση δίνει ὁ Picard 1979, 108, μαζὶ μὲ τὴν ἀντιστοίχως μεγαλύτερη σημασία τοῦ ἐπισημάτων γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀξίας· πβ. ἐπίσης π.χ. Caccamo Caltabiano / Radici Colace 1992, 100 σημ. 81.

¹¹⁶ Ἐδῶ μπορεῖ νὰ διαδραμάτισε κάποιο ρόλο ἡ ἀπαρέσκεια πρὸς τὴν ἐπίδειξη προσωπικῆς πολυτέλειας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζε τις ἀνεπτυγμένες πόλεις-κράτη τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας.

αἰώνα, ἀπὸ ὅπου προέρχεται καὶ ἡ πλειονότητα τῶν πηγῶν μας· ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὁμως οἱ πιστωτικὲς σχέσεις ἀναπτύσσονταν μεταξὺ μεμονωμένων μερῶν (ἀτόμων ἢ τραπεζῶν). Δὲν ἔχουμε ἀναμφίσημες μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ γενικευμένου συστήματος διαπραγεζικῶν πιστώσεων καὶ χρεώσεων (κλήρικ).¹¹⁷ Ὅσο ὁμως ἐκτεταμένη ἢ ἐκλεπτυσμένη καὶ ἂν ἦταν ἡ μετακίνηση χρημάτων χωρὶς τὴ μετακίνηση μεταλλικῶν νομισμάτων,¹¹⁸ τὸ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες οὐδέποτε μεταχειρίστηκαν κάτι ἀνάλογο πρὸς τὴ συναλλαγματικὴ σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ ἐξελιχθεῖ αὐτὴ σὲ γενικῶς ἀνταλλάξιμο ἀξιόγραφο, δηλαδὴ σὲ χρῆμα ὑπὸ μορφῇ, λ.χ., παπύρου.

Ἡ ἐμπιστοσύνη λοιπὸν δημιουργεῖται χάρις σὲ ἕναν συνδυασμὸ παραγόντων: ποιότητα, ποσότητα, ἐπίσημα, κρατικὴ ἀρχή. Μία θεσμοθετημένη ὑπερτίμηση τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος σὲ σχέση μὲ τὴν πραγματικὴ ἀξία του ὡς ἀκοπὸν μετάλλου, ὅπως εἶδαμε ὅτι συνέβαινε στὴν Ἀθήνα, γινόταν ἀποδεκτὴ ὡς τὸ τίμημα ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβληθεῖ γιὰ τὴν παρεχόμενη διευκόλυνση, γιὰ τὸ κέρδος ποὺ ἀποκόμιζε ἡ κρατικὴ ἀρχή (ἴσως), καὶ πρωτίστως — ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος ἐκείνου ποὺ εἰσέπραττε — γιὰ τὴ μεγαλύτερη εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ἀπαλλάσσεται κανεὶς ἀπὸ τὸ νόμισμα σὲ σχέση μὲ τὸ ἄσημο, ἀκοπὸν μέταλλο. Προκύπτει τώρα τὸ ἐξῆς παράδοξο: ἀκόμη καὶ τὰ νομίσματα ποὺ εἶναι κομμένα ἀπὸ ἄπεφθο ἄργυρο (πόσο μᾶλλον ἀπὸ χαλκὸ) μπορεῖ νὰ γίνουν ἐντέλει πιστωτικὸ χρῆμα: μολοντί ὁ ἄργυρος συμβάλλει στὴ δημιουργία ἐμπιστοσύνης, δὲν ἀντιμετωπίζεται ὡς ἐμπορεύσιμο ἀγαθό.¹¹⁹ Ἐτσι, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι συχνὰ καμίνευαν μεταλλικὰ ἀντικείμενα γιὰ νὰ κόψουν νομίσματα,¹²⁰ δὲν συναντοῦμε ποτὲ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες Ἕλληνες ἔλιωσαν ἑλληνικὰ νομίσματα γιὰ νὰ φτιάξουν τεχνουργήματα ἢ νὰ προσποριστοῦν ἀκοπὸν μέταλλο. Οἱ μόνες ἐξαιρέσεις ποὺ ἔχω ὑπόψη μου ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα. Ὅταν οἱ Ὀπούντιοι κατασκεύασαν μιὰ ὑδρία ἀπὸ καμινευμένα νομίσματα τῶν Φωκέων (Πλούτ. *Ηθ.* 401E), τὸ ἔκαναν σκόπιμα γιὰ νὰ ἀντιστρέψουν τὴν πολιτικὴ τῶν τυράννων τῆς Φωκίδας, ποὺ εἶχαν μετατρέψει ἀναθήματα σὲ νομίσματα. Καὶ μιὰ ἀθηναϊκὴ ἐπιγραφή τοῦ 100/99 π.Χ. μνημονεύει δύο φιάλες ποὺ ἢ καθεμίᾳ τους κατασκευάστηκε ἀπὸ δραχμῶν στεφάνη· φόρον (νομίσματος).¹²¹ Σὲ ὅλες τὶς παραπάνω περιπτώσεις ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἱερὰ ἀναθήματα,

---

¹¹⁷ Αὐτὸ τὸ παραδέχεται ἀκόμη καὶ ὁ Cohen 1992, 18, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ ἄλλα ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐκλέπτυνση τοῦ ἀθηναϊκοῦ οικονομικοῦ συστήματος εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι θεωρεῖται γενικά.

¹¹⁸ Γιὰ τὴν ἀπουσία πιστωτικῶν ἐργαλείων, βλ. Millett 1991, 8 («Ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν ἱστορία τῆς κλασικῆς Ἀθήνας γνωρίζουμε μόνο τρεῖς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ὑπῆρξαν διευθετήσεις μὲ σκοπὸ τὴν ἀποφυγὴ τῆς μετακίνησης ρευστοῦ»). Ὁ Cohen 1992, 11-18 δίνει διαφορετικὴ εἰκόνα.

¹¹⁹ Στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα, θεωροῦσαν ἀγροῖκο ὅποιον ἀρνιόταν νὰ δεχθεῖ ἕνα νόμισμα ἐπειδὴ ἦταν πολὺ φθαρμένο: Θεόφρ. *Χαρ.* 4.10.

¹²⁰ Βλ. π.χ. Melville Jones 1993, ἀρ. 96-101, 327-328, 331, 333.

¹²¹ Ἀπὸ 100 καὶ 70 δραχμῆς ἀντίστοιχα: IG ii² 1028, στ. 29-31, 40-41 = SIG³ 717 = Melville Jones 1993, ἀρ. 109. Πβ. *Ηροδ.* 4.81.

ὅποτε δὲν δημιουργεῖ πρόβλημα τὸ γεγονός ὅτι ἡ οικονομικὴ ἀξία τοῦ μετάλλου εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀξία πού εἶχε ὡς νόμισμα.

Μὲ δεδομένη τὴν τάση ὅλων τῶν νομισμάτων νὰ μετατρέπονται σὲ πιστωτικὸ νόμισμα, δὲν προκαλεῖ ἔκπληξη τὸ γεγονός ὅτι στὶς λίγες περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἡ ἀξία τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος ἦταν σημαντικὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ ἀντίστοιχου ἄκοπου μετάλλου, ἡ ἀναντιστοιχία τούτη δὲν ὑπονόμειυε κατ' ἀνάγκη τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν χρηστῶν: ἰδιαίτερες συνθῆκες, ὅπως ἡ ἔλλειψη ἀργύρου ἢ ἡ ἐξουσία ἑνὸς ἀπολυταρχικοῦ καθεστῶτος, θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλουν ὥστε ἡ ἐμπιστοσύνη νὰ καλλιεργηθεῖ, κατὰ μεγάλο μέρος, χάρη σὲ παράγοντες ἀνεξάρτητους ἀπὸ τὴν περιεκτικότητα τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος. Στὴν περίπτωση νομισμάτων ἀπὸ μέταλλο χαμηλῆς ἀξίας, ἡ περιεκτικότητα τοῦ νομίσματος εἶχε ἀκόμη μικρότερο ρόλο στὴ διαδικασία αὐτή. Ἡ εὐρεία χρῆση χάλκινων νομισμάτων θεσμοθετήθηκε μόνον ὅταν εἶχε καλλιεργηθεῖ τὸ ψυχολογικὰ ἔδαφος χάρη σὲ μικρότερες (ἢ παραπλήσιες ἀλλὰ προσωρινές) ἀναντιστοιχίες μεταξὺ ἀξίας καὶ περιεκτικότητας.¹²²

Οἱ Ἕλληνες ἦταν ὁ πρῶτος λαὸς πού χρησιμοποίησε νόμισμα σὲ μεγάλη κλίμακα, καὶ καθ' ὅλη τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ περίοδο ἡ χρῆση τοῦ νομίσματος περιοριζόταν ἐν γένει στὶς ἑλληνικὲς περιοχὲς (7Α). Ἡ χρηματικὴ πίστη (ἀκόμη καὶ στὸν περιορισμένο βαθμὸ στὸν ὁποῖο ἐπιτεύχθηκε) εἶχε κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο ἀκόμη πιὸ ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὸ χαρακτήρα. Ἀκόμη καὶ τὰ πρωιμότερα νομίσματα τῶν Λυδῶν παρουσιάζουν πολὺ μικρότερη ποικιλία ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πού περιέχουν (7Γ). Τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα τὰ ἀντιμετώπιζαν ὡς ἄκοπο μέταλλο οἱ μὴ Ἕλληνες πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι οἱ Ἕλληνες.¹²³ Θυμόμαστε τὴ χαρακτηριστικὴ τάση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς θρησκείας πρὸς τὴ συμβολικὴ ὑποκατάσταση.¹²⁴ Μὲ δεδομένες τὶς ἐκτεταμένες καὶ ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς ἐξ Ἀνατολῶν γείτονές τους στὴν περίοδο αὐτή, καθὼς καὶ σὲ προγενέστερες περιόδους, σὲ θέματα γλώσσας, εἰκαστικῶν τεχνῶν, τεχνουργημάτων, μύθων, λατρεῖων καὶ οὕτω καθεξῆς, ἔχει σημασία νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι οἱ ἐν λόγω ἐπιδράσεις δὲν περιλάμβαναν τὸ πιστωτικὸ χρῆμα: ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἄποψη, ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶχε τὴ δική του ἰδιαιτερότητα. Ὑποψιάζομαι — ὅσο καὶ ἂν κάτι τέτοιο εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθεῖ — ὅτι ἡ ἰδιαιτεροτήτά του

¹²² Ὅταν κατὰ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου οἱ Ἀθηναῖοι ψήφισαν τὴν καθιέρωση χάλκινων νομισμάτων (τὰ ὁποῖα ἀποσύρθηκαν κάποια στιγμή πρὶν ἀπὸ τὸ 392 π.Χ.), πιθανότατα ἐπαργύρωσαν τὸν χαλκό: φαίνεται ὅτι τὰ ψυχολογικὰ πλεονεκτήματα τῆς ἐπαργύρωσης, ἢ ὁποῖα συντηροῦσε τὴν ἐπίφαση τοῦ πολύτιμου μετάλλου, ἐβάρυναν περισσότερο ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα πού ἐνεῖχε ἡ πιθανὴ σύγχυση μὲ τὸν γνήσιο ἀργυρο. Βλ. Kroll 1976· σημ. 84 παραπάνω.

¹²³ Βλ. παραπάνω, σημ. 73.

¹²⁴ 4Δ. Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα εἶναι ἡ ἔκπληξη τῶν βαρβάρων (Ηρόδ. 8.26) γιὰ τὸ γεγονός ὅτι τὰ βραβεῖο τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων δὲν ἦταν χρήματα (ἀγαθὰ, χρήματα) ἀλλὰ ἕνας στέφανος κοτίνου — ἕνα ἀπλό σύμβολο.

ὀφειλόταν ἐν μέρει στήν ἰδιαιτερότητα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς θυσιαστήριας διανομῆς. Ἡ συλλογικὴ ἀναγνώριση τῆς συμβολικῆς ἀξίας ποὺ ἔχει ἡ διανομὴ καθορισμένων τεμαχίων σὲ ὅλους τοὺς πολίτες μεταβιβάζεται ἀπὸ τὸ φθαρτὸ κρέας στὸ ἄφθορο μέταλλο. Εἴτε ἰσχύει κάτι τέτοιο εἴτε ὄχι, ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ πιστωτικοῦ χρήματος ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ ὀδήγησαν στὶς ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὲς ἐξελίξεις, οἱ ὁποῖες θὰ περιγράψουν στὰ ἐπόμενα κεφάλαια.

ΤΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

Α΄ ΠΑΤΩΝΤΑΣ ΠΑΝΩ ΣΤΑ ΥΦΑΣΜΑΤΑ: ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ

Ἡ χρησιμοποίηση χρήματος ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο στὶς προηγμένες πόλεις-κράτη ἐπιταχύνθηκε καὶ καθολικεύθηκε κατὰ τὸν 6ο καὶ 5ο αἰῶνα χάρις στὴν ἐφεύρεση καὶ ταχύτατη ἐξάπλωση τοῦ νομίσματος. Τοῦτο εἶχε τὴν ἐξῆς συνέπεια: ἓνα καὶ μόνο πράγμα, μὲ μοναδικὸ κύρος, μπορούσε νὰ ἀνταλλαγεῖ μὲ πολλὰ ἄλλα πράγματα καὶ νὰ μετρήσει τὴν ἀξία τους. Στὸ ΙΑ περιέγραψα τὴ θεμελιώδη ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὸ ἀρχαιοελληνικὸ καὶ στὸ σύγχρονο χρήμα· καὶ στὸ ΙΓ ἔδωσα ἐκτενῆ ὄρισμὸ τοῦ χρήματος, ὁ ὁποῖος βρῖσκει ἐφαρμογὴ καὶ στὰ δύο εἶδη χρήματος. Μὲ βάση τὰ παραπάνω, θὰ περιγράψω τώρα διάφορα ἔξωργα γνωρίσματα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χρήματος, τὰ ὁποῖα διακρίνουν καὶ τὸ σύγχρονο χρήμα. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐκείνης τῆς περιόδου, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ χρήματος ἦταν ταχύτατη, ἐνῶ μεγάλο μέρος τῶν ζωντανῶν παραδόσεων τους (κυρίως τὰ ὀμηρικὰ ἔπη) εἶχε ἀναπτυχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος. Ἔτσι, τὰ κείμενα ποὺ θὰ παρατεθοῦν πιὸ κάτω (καὶ ποὺ προέρχονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα) ἐκφράζουν, κάποτε μὲ ὑποδόριο τρόπο, τὰ γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ σχετικὰ πρόσφατου φαινομένου, χωρὶς πάντοτε νὰ τὰ δηλώνουν ρητὰ ἢ νὰ τὰ διαμορφώνουν ἐννοιολογικά.¹ Πρόκειται γιὰ γνωρίσματα ποὺ μπορεῖ νὰ μὴν τὰ συνειδητοποιοῦμε οὔτε καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, γιατί θεωροῦμε, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, τὸ χρήμα ὡς κάτι δεδομένο.

Τούτη ἡ ἔκφραση τῶν γνωρισμάτων τοῦ χρήματος ἀπαντᾷ κυρίως στὴν ἀττική τραγωδία, ἡ ὁποία — μολονότι ἔχει θέμα τῆς τὸν κόσμον τοῦ ἔπους καὶ τοῦ μύθου γενικότερα, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τοῦ χρήματος— ὑπῆρξε τὸ πρῶτον λογοτεχνικὸ εἶδος² ποὺ δημιουργήθηκε στὸν θαυμαστὸ καινούριον κόσμον τῆς ἐκτεταμένης χρήσης τοῦ νομίσματος (7B), ἀλλὰ καὶ ἀπαιτοῦσε σημαντικὰ χρηματικὰ δαπάνες, ἐφόσον παριστανόταν, μὲ ὀλοένα καὶ πιὸ σύνθετες μορφές, στὸ πλαίσιο δημοτελῶν ἐορτῶν.³ Ἀφοῦ ὑποστηρίξω, στὰ

¹ Γιὰ παράδειγμα, ἡ παράδοση ρήση «τὰ χρήματα εἶναι ὁ ἄνθρωπος» (*χρήματ' ἀνὴρ*· βλ. 8Δ) ὑπαινίσσεται τὸν ἀπρόσωπο χαρακτήρα τοῦ χρήματος χωρὶς νὰ τὸν δηλώνει ρητὰ.

² Διάφορες μορφές λυρικοῦ ποίησης θὰ ἀναπτύχθηκαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, χωρὶς ὅμως νὰ πρωτοεμφανίζονται στὴ διάρκειά της.

³ Λυσίας, *Ἀπολογία δωροδοκίας* 1-5· Ὑπὲρ τῶν *Ἀριστοφ. χρημάτων* 42. Ὁ [Ἀριστοτ.] *Οἶκον*. 2.1347β10-14 (5B σημ. 62) ἀναφέρει ὅτι ἡ λητουργία τῆς χορηγίας καταβαλλόταν σὲ χρήμα τὴν ἐποχὴ τοῦ τυράννου Ἰππία. Ἡ ποικιλία τῶν σχετικῶν ἐξόδων (π.χ. *Ἀντιφῶν, Π. τοῦ χορευτοῦ* 11-13· Πλούτ. *Ηθ.* 348d-349b) ἀπαιτεῖ χρήματα (καὶ ὄχι προσφορὰς σὲ εἶδος) καθὼς ἴσως καὶ τὸν ἔλεγχον ἑνὸς ὑπευθύνου, εἴτε τοῦ χορηγοῦ εἴτε (ἴσως στὰ ἀρχικὰ στάδια τοῦ θεσμοῦ) τοῦ τυράννου (σχετικὰ μὲ τὸν πιθανῶς σπουδαῖο ρόλον τοῦ νομίσματος γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δαπανῶν τῶν ἐορτῶν τὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισίστρατου, βλ. 5B σημ. 53). Ὑποψιάζομαι ὅτι ἡ δύναμη τοῦ χρήματος μπορεῖ νὰ συνέβαλε στὴν ἀνεξαρτητοποίηση τῶν παραστάσεων ἀπὸ συγκεκριμένες λειτουργίες (π.χ. τὴ μνητικὴ τέλεση, τὴν ἠρωολατρία), ἐπιτρέποντας ἔτσι στὴν τραγωδίαν νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ σύνθεση διάφορων τελετουργιῶν καὶ λογοτεχνικῶν εἰδῶν (τοῦ διθυράμβου, τῆς μυστηριακῆς λατρείας, τῆς ἠρωολατρίας, τοῦ θρήνου, τοῦ γαμήλιου ἄσματος, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς).

κεφάλαια 9 έως 13, ὅτι τὰ γνωρίσματα τοῦ χρήματος πού περιγράφονται στοῦ παρὸν κεφάλαιο μᾶς βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε μερικές ἀπὸ τὶς παραδοχές πού θεμελιώνουν τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία, θὰ στραφῶ, στοῦ κεφάλαιο 14, στὴν τραγωδία, γιὰ νὰ δείξω πῶς ὁ ἐκχρηματισμὸς δημιούργησε παραπλήσιες παραδοχές στὴ διαμόρφωση τοῦ τραγικοῦ μύθου.

Ἀκόμη μία προκαταρκτικὴ παρατήρηση: θὰ πρέπει νὰ τονίσω ξανὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν πλοῦτο καὶ τὸ χρῆμα—μια διάκριση πού συχνὰ παραβλέπεται καὶ πού τὴ συζητήσαμε στὴν ἀρχὴ του 1Γ. Σήμερα ὁ πλοῦτος καὶ τὸ χρῆμα εἶναι μεγέθη ἐναλλάξιμα, ὅποτε συνήθως χρησιμοποιοῦμε γι' αὐτὰ τὸν ἴδιο ὄρο. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀρχαιοελληνικὴ λέξη *χρήματα*, τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει ὡς «καθετὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ μὲ τὸ νόμισμα» (5B), μεταφράζεται μὲ ποικίλους τρόπους ὡς «πράγματα», «πλοῦτος» καὶ «χρήματα». Στὴ μεθαρστικὴ ἐποχὴ ἔχει τὶς σημασίες *χρήματα* ἀλλὰ καὶ τὰ *πράγματα* πού μετριοῦνται μὲ τὸ χρῆμα καὶ πού μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ χρῆμα ἢ τὸ ἀντίστροφο. Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτὴ, τόσο τὰ πράγματα ὅσο καὶ τὰ χρήματα φαίνεται νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία (πλοῦτος/χρῆμα). Τὸ χρῆμα εἶναι πάντοτε πλοῦτος, ἀλλὰ ὁ πλοῦτος εἶναι χρῆμα μόνο στὸν βαθμὸ πού θεωρεῖται ἱκανὸς νὰ ἐπιτελέσει χρηματικὲς λειτουργίες. Ὅταν οἱ τραγωδίες συγκρίνουν, ἄς ποῦμε, τὴν εὐγενὴ καταγωγὴ μὲ τὰ *χρήματα* ἢ μὲ τὸν πλοῦτον ἢ μὲ τὸ νόμισμα ἢ μὲ τὸν ἄργυρον (τὸ ὑλικὸ τῶν ἀθηναϊκῶν νομισμάτων) ἢ μὲ τὸν χρυσόν (τὸ πολυτιμότερο ἀπὸ τὰ ἀνταλλάξιμα ἀγαθὰ, πού συνδέεται μὲ τὸν πλοῦτο τῆς ἠρωικῆς ἐποχῆς), ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὄροι ἀναφέρονται σὲ ὄψεις ἢ μορφές τοῦ ἴδιου πράγματος, τοῦ πλοῦτου/χρήματος, πού γνωρίζουν τόσο καλὰ οἱ Ἀθηναῖοι θεατές. Μολονότι δὲν ὑπάρχει ἀρχαιοελληνικὴ λέξη πού νὰ ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς στοῦ δικό μας «χρῆμα», ἐντούτοις εἶναι θεμιτὸ νὰ μεταφράζουμε τοὺς ὄρους αὐτοὺς μὲ τὴ λέξη «χρῆμα», ὅταν τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ πολύτιμα μέταλλα προκύπτει (ὅπως συχνὰ συμβαίνει σήμερα) ἐν πολλοῖς ἢ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς χρηματικὲς λειτουργίες τους.

Ὡς βάση γιὰ τὸ σύνολο τῆς ἀνάλυσής μου θὰ χρησιμοποιήσω ἓνα σύντομο χωρίο ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου, τὸ ὁποῖο θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια ὅτι ὑποδηλώνει ὅλο καὶ περισσότερα ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τοῦ χρήματος. Τὰ πολύτιμα ὑφάσματα πάνω στὰ ὁποῖα πατᾶ ὁ Ἀγαμέμνων προσδιορίζονται ὡς *ἀργυρώνητα* (949), «ἀγορασμένα μὲ ἀσήμι», ἓνα ἐπίθετο πού θὰ ἦταν ἀδιανόητο στὸν κόσμον τοῦ Ὀμήρου, ὅπου τὸ χρῆμα εἶναι ἐν πολλοῖς ἀπόν. Ἐξάλλου, ἡ Κλυταιμνήστρα δικαιολογεῖ ὡς ἐξῆς τὴν προτροπὴ τῆς γιὰ αὐτὴ τὴν τόσο ἐπικίνδυνα σπάταλη χρῆση τῶν ὑφασμάτων (958-965):

Ὑπάρχει ἡ θάλασσα — ποῖός θὰ τὴ σβῆσει;— πού τρέφει τῆς πολλῆς πορφύρας τὸν ἀστεῖρευτο χυμὸ, ἴσον μὲ ἀσήμι [δηλ. πού ἀξίζει τὸ βάρος του

σὲ ἀσήμι],⁴ βαφή γὰρ τὰ φορέματα. Τὸ σπιτικὸν αὐτό, μὲ τὴ χάρη τοῦ θεοῦ, βασιλιά μου, ἔχει τέτοια ἀποθέματα γὰρ μᾶς. Τὸ σπίτι δὲν ξέρει ἀπὸ φτώχειας. Πολλὰ ὑφάσματα θὰ εἶχα τάξει νὰ πατήσω, ἂν ἔτσι εἶχε ὀρίσει ἡ μαντικὴ ἐστία, καθὼς μηχανευόμεον τρόπον γὰρ νὰ σώσω τὴ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ἄντρα.

Οἱ σχολιαστὲς τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου ἐπικεντρώνονται στὸν κίνδυνον νὰ σπαταληθεῖ ὁ πλοῦτος τοῦ οἴκου.⁵ Ἐγὼ ὅμως θὰ ἐπικεντρωθῶ στὴ σαφῶς διακριτὴ κατηγορία τοῦ χρήματος.

Β' ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΕΙΝΑΙ ΟΜΟΙΟΓΕΝΕΣ

Ὁ κόσμος τῆς ἐπικῆς ποιήσεως, καὶ τοῦ μύθου γενικότερα, δὲν περιλαμβάνει τὸ χρῆμα, περιλαμβάνει ὅμως μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ πολύτιμα ἢ μαγικὰ ἀντικείμενα ποὺ φαίνεται νὰ διαθέτουν ἔντονη μοναδικότητα — ἕνας κρατήρας ποὺ ἔφτιαξε ὁ Ἡφαιστος,⁶ τὸ τόξο τοῦ Ὀδυσσεύα, τὸ χρυσόμαλλο δέρας, καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἐνῶ ἡ δύναμη τοῦ μαγικοῦ ἀντικειμένου⁷ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ μοναδικότητά του, ἡ δύναμη τοῦ χρήματος ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ὁμοιογένειά του: πρόκειται γὰρ ὑλικὴ ἔκφραση τῆς ἀπόλυτης ἀφηρημένης ἰσοδυναμίας μεταξὺ ἐμπορεύσιμων ἀγαθῶν, τὴν ὁποία ἐπιβάλλει ἡ ἀνταλλαγή. Ἐτσι, τὸ σφράγισμα, τὸ ὁποῖο ἀντλεῖ τὴ δύναμή του ἀπὸ τὴ μοναδικότητα τῆς μαγικῆς σφραγίδας, εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετο (παρὰ τὶς προφανεῖς ὁμοιότητες) πρὸς τὸ ἐπίσημα του νομίσματος, τὸ ὁποῖο καθιστᾷ ἕνα μεταλλικὸ τεμάχιο ὅμοιο μὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τέτοια τεμάχια (6Γ). Ἐνα τεμάχιο ἀργύρου εἶναι πολύτιμο, ἐπειδὴ μοιάζει μὲ ἄλλα τεμάχια ἀργύρου, μὲ τὸν ἄργυρον ἐν γένει. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑπῆρχαν χρήματα καὶ ἀπὸ ἄλλα μέταλλα ἐκτὸς τοῦ ἀργύρου, (κυρίως ἀπὸ χρυσὸ καὶ χαλκὸ) καὶ ὅτι ὑπῆρχαν διάφορα εἶδη νομισμάτων (ἀττικὰ τετράδραχμα, ἀττικοὶ ὀβολοί, κυζικηνοὶ στατήρες, περσικοὶ δαρεικοὶ καὶ οὕτω καθεξῆς). Ὡστόσο, ἡ ὁμοιογένεια τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χρήματος ὅπως καὶ τοῦ σημερινοῦ, ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μποροῦσαν νὰ δημιουργηθοῦν ἰσοδυναμίες ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὲς μορφὲς χρήματος.⁸ Χάρη στὸ νόμισμα, τελειοποιεῖται ἡ ὁμοιογένεια τοῦ χρήματος, γιὰ τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος καθιστᾷ ἄνευ σημασίας ὅλες τὶς μικρὲς διακυμάνσεις ποιότητος καὶ ποσότητος. Ἀσφαλῶς, τὸ μέταλλο πολλῶν νομισμάτων ἦταν σχεδὸν ἄπεφθο, δηλαδὴ σχεδὸν ὁμοιογενές, καὶ ἡ καθαρότητα

⁴ Οἱ σχολιαστὲς παραβάλλουν ἐδῶ τὸ χωρίο τοῦ Θεόπομπου, *FGrH* ἀπ. 117 «διότι (στὴν Κολοφώνα) ἡ πορφύρα θεωροῦνταν ὅτι ἔχει βάρος ἰσάξιο μὲ τοῦ ἀργύρου» (δηλαδὴ ἄξιζε τὸ βάρος τῆς σὲ ἄργυρο).

⁵ Π.χ. Goldhill 1986, 11.

⁶ Ὀδ. δ 615-619 = ο 115-119.

⁷ Γιὰ σχετικὴ συζήτηση, βλ. Gernet 1981, 73-111.

⁸ Γιὰ μία ἐπιγραφὴ ποὺ καταγράφει τέτοιες ἰσοδυναμίες, βλ. *IG* i³ 376 (ἀθηναϊκοὶ λογαριασμοί; 409/408 π.Χ.).

του διευκόλυνε τή δημιουργία έμπιστοσύνης (7Δ). Στόν βαθμό όμως πού ή άξία του νομίσματος είναι κάτι άφηρημένο, αποκτᾶ απόλυτη όμοιογένεια. Αντιθέτως, ή άξία του άργύρου πού έπιτελοῦσε χρηματικές λειτουργίες στην Έγγυς Ανατολή μπορούσε πάντοτε νά έπηρεαστεί από δυνητικές ή πραγματικές ποιοτικές διακυμάνσεις.

Στόν βασιλικό οίκο του Άργους, τᾶ μαγικά αντικείμενα έχουν κεφαλαιώδη σημασία. Στόν Όμηρο, ή βασιλική έξουσία του Άργους παραδίδεται στόν έκάστοτε ήγεμόνα και μεταβιβάζεται από γενιά σέ γενιά μέσω ένός σκήπτρου πού κάποτε ανήκε στόν ίδιο τόν Δία (Ιλ. Β 101-108). Σέ άλλη έκδοχή, πού τή συναντούμε συχνά στόν Εὐριπίδη, ή βασιλική έξουσία συνδέεται με τήν κατοχή ένός χρυσόμαλλου άρνιού.⁹ Στόν *Άγαμέμνονα* του Αισχύλου, από τήν άλλη πλευρά, παρά τις συχνές αναφορές στους άδυσώπητους δυναστικούς άγῶνες τής προηγούμενης γενιάς,¹⁰ δέν μνημονεύονται ποτέ ούτε τὸ άρνι ούτε τὸ σκήπτρο. Πῶς λοιπόν προσδοκᾶ ὁ Αἴγισθος νά ασκήσει τήν έξουσία τήν ὁποία σφετερίστηκε, σέ συνεργασία με τήν Κλυταιμνήστρα; «Θᾶ προσπαθήσω νά κυβερνήσω τους πολίτες», λέει, «με τᾶ χρήματα αὐτοῦ του άνδρα [δηλ. του Άγαμέμνονα]». ¹¹ Στόν Αισχύλο, ή έξουσία του βασιλικού οίκου απορρέει ὄχι από τὸ μαγικό αντικείμενο του μύθου, τουτο τὸ μοναδικό, θεόσδοτο αντικείμενο πού ένσαρκώνει κατ' αποκλειστικότητα τή δύναμη τής βασιλικῆς έξουσίας, αλλά από τὸ αντίθετό του — δηλαδή από τή σχετικά καινοφανή δύναμη του χρήματος, πού διαθέτει τήν όμοιογενή δυνατότητα τής κτήσης και τής επίτευξης. Η Κλυταιμνήστρα, έξομοιώνοντας τή διαρκῶς ανανεούμενη πορφύρα πού προέρχεται από τήν ανεξάντλητη θάλασσα με τὸ άργυρό χρῆμα πού άγοράζει τήν πορφύρα («ἴση με άσήμι»), συνδέει τᾶ ανεξαντλητα άποθέματα του οίκου σέ άργυρό χρῆμα («δέν ξέρει από φτώχεια») με τήν ανεξάντλητη όμοιογένεια τής θάλασσας. Κατά παρόμοιο τρόπο, ή ιστορία του τυράννου Πολυκράτη, πού ρίχνει τὸ (έφοδιασμένο με σφραγίδα) δαχτυλίδι του στη θάλασσα, ένδεχομένως έκφράζει τήν άντινομία ανάμεσα στο μαγικό αντικείμενο, πού άντλεῖ τή δύναμή του από τή μοναδικότητά του, και στην όμοιογενή δύναμη του χρήματος.¹²

Μιά ὄψη τής όμοιογένειας του χρήματος είναι ή έξῆς: τὸ χρῆμα είναι τὸ μοναδικό πράγμα πού μπορεί νά μετρήσει τᾶ πάντα και νά ανταλλαγεῖ με τᾶ πάντα. Τουτο τὸ γεγονός ένισχύει τήν αντίληψη τής όμοιογένειας μεταξύ τῶν πραγμάτων γενικῶς. Ὁ Αριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι τὸ νόμισμα, καθιστώντας

⁹ Εὐρ. *Ηλ.* 699-746 με τὸ οἰκείο σχόλιο του Cropp· *IT* 196, Ὅρ. 812-813, 995-1000.

¹⁰ *Άγαμ.* 1095-7, 1193, 1217-1222, 1242-1243, 1583-1602.

¹¹ *Άγαμ.* 1638-1639. Και σέ κατοπινὸ σημείο τής τριλογίας τονίζεται επανειλημμένα ὅτι: Ὁρέστης, με τήν έκδίκησή του, επανακτᾶ και τὸν έλεγχο τῶν πατρικῶν χρημάτων: *Χοηφ.* 135. 301, πβ. 250· *Ευμ.* 757-758.

¹² Για λεπτομέρειες, βλ. Seaford 1998α, 125-127. Η άνάκτηση ένός μαγικού αντικειμένου ή άγάλματος από τᾶ νερά τής θάλασσας είναι μοτίβο ένδεχομένως άρχαιότερο από τήν εμφάνιση του χρήματος, αλλά αποκτᾶ καινούρια σημασία στην ιστορία του Πολυκράτη.

σύμμετρα τὰ ἀγαθὰ, «τὰ ἐξισώνει».¹³ Ἄν κάτι μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ σὲ μιὰν ἀριθμητικὴ κλίμακα στὴν ὁποία ὑπάγονται σχεδὸν τὰ πάντα, τότε μειώνεται ἀντιστοιχῶς ὁποιαδήποτε ἐπίφραση μοναδικότητας. Ὄταν κάτι μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ μέσω τοῦ χρήματος, τότε ἡ μοναδικότητα ἐξαλείφεται ὀλωσδιόλου. Τὰ ὑφάσματα «ἀγοράζονται μὲ ἀσήμι», καὶ μπορεῖ νὰ τὰ ποδοπατήσῃ ὁ Ἀγαμέμνων ἐπειδὴ γιὰ τὴν πορφυρὴ βαφή τους ὑπάρχουν ἀνεξάντλητα ἀποθέματα στὴ θάλασσα. Αὐτὸ πού ὑπονοεῖται ἐδῶ εἶναι ὅτι ὑπάρχουν χρήματα γιὰ νὰ ἀγοραστοῦν ὑφάσματα πού θὰ ἀντικαταστήσουν τὰ παλιὰ («τὸ σπίτι δὲν ξέρει ἀπὸ φτώχεια»). Τὰ ὑφάσματα πού ποδοπατεῖ ὁ Ἀγαμέμνων δὲν διαφέρουν στὴν οὐσία ἀπὸ τὰ ὑφάσματα πού τόσο εὐκόλα μποροῦν νὰ τὰ ἀντικαταστήσουν. Τὸ πρῶμο ἀρχαιοελληνικὸ βίωμα τῆς δύναμης πού ἔχει τὸ χρῆμα νὰ ἐξομοιώνει τὰ πάντα μὲ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ καὶ ἡ αἴσθησις ὅτι αὐτὴ ἡ καθολικὴ μετασχηματιστικὴ δύναμη εἶναι ἀνεπιθύμητη, ἐκφράζονται στὸν μῦθο τοῦ Μίδα, πού μὲ τὸ ἄγγιγμά του μεταμόρφωνε τὰ πάντα σὲ χρυσάφι.¹⁴

Ὅπως εἶδαμε, μπορεῖ νὰ ὑπάρχει αἰσθητὴ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴ μοναδικότητα ὀρισμένων μαγικῶν ἢ πολύτιμων ἀντικειμένων καὶ στὴν ὁμοιογένεια στὴν ὁποία συμβάλλει ἡ δύναμη τοῦ χρήματος.¹⁵ Στὴν τραγωδία *Πῆσος* ἓνα ἐπεισόδιο ἀπὸ τὸν ὀμηρικὸ κόσμο, στὸν ὁποῖο τὸ χρῆμα εἶναι ἐν γένει ἀπόν, ἀναδιαμορφώνεται, ἐν μέρει ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ χρήματος. Στὴν *Ἰλιάδα* ὁ Ἔκτωρ προσφέρει τὰ ἄλογα καὶ τὸ ἄρμα τοῦ Ἀχιλλεῦ ὡς ἀνταμοιβὴ σὲ ὅποιον παρουσιαστεῖ ἐθελοντῆς γιὰ μιὰν ἐπικίνδυνη ἀποστολή. Ὁ ἐθελοντῆς, ὁ Δόλων, περιγράφεται ὡς *πολύχρυσος καὶ πολύχαλκος* (Κ 315). Τὰ ἐπίθετα ἔχουν μοναδικὸ σκοπὸ νὰ μᾶς προετοιμάσουν γιὰ τὸν κατοπινὸ ἰσχυρισμὸ του (ὅταν, αἰχμάλωτος πιά, παρακαλεῖ νὰ τὸν ἐξαγοράσουν μὲ λύτρα) ὅτι «ἔχουμε μέσα (στὸ σπίτι μᾶς) χαλκὸ καὶ χρυσὸ καὶ καλοδουλεμένο σίδηρο» (378-379). Στὴν τραγικὴ ἐκδοχή, τώρα, ἡ ἀνταμοιβὴ (ἢ μάλλον ἡ ἀμοιβή, μισθὸς) μνημονεύεται μόνον ἀφοῦ ἔχει παρουσιαστεῖ ὡς ἐθελοντῆς ὁ Δόλων. Ὁ Ἔκτωρ προτείνει διάφορες πιθανὲς ἀμοιβές, στίς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ὁ χρυσός, ἀλλὰ ὁ Δόλων τίς ἀπορρίπτει λέγοντας ὅτι «ἔχουμε (χρυσάφι) στὸ σπιτικό (μας)· δὲν μᾶς λείπει τὸ βίος» (*Πῆσος* 170). Ἐδῶ θεωρεῖται δεδομένο ὅτι τὸ χρυσάφι καὶ τὸ βίος (*βίος*) εἶναι ταυτόσημα, ἐνῶ στὸν Ὅμηρο μόλις ὑπεμφαίνεται κάτι τέτοιο (2ΒΓ)· ἡ ταύτιση τούτη σημαίνει ὅτι ὁ χρυσὸς ἀντιμετωπίζεται ὡς χρῆμα. Ὄταν λίγους στίχους ἀργότερα ὁ Ἔκτωρ ρωτᾷ τὸν Δόλωνα ποιὸν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες θὰ ἤθελε νὰ πάρει αἰχμάλωτο ὥστε νὰ ζητήσῃ λύτρα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του, ἐκεῖνος ἀπαντᾷ «τὸ εἶπα καὶ πρὶν: ἔχουμε χρυσάφι στὸ σπίτι (μας)» (*Πῆσος* 178). Ὁ Δόλων ἐντέλει ἀποκαλύπτει ὅτι ἐπιθυμεῖ τὰ ἄλογα τοῦ Ἀχιλλεῦ, καὶ ὁ Ἔκτωρ

¹³ *Ἡθ. Νικομ.* 1133M6-18· πβ. Πλάτ. Νόμ. 918b. [Σύμμετρος, στὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο, σημαίνει «μετρήσιμος μὲ βάση τὸ ἴδιο μέτρο».]

¹⁴ Ὄταν ὁ Μάρκο Πόλο πρωτοεἶδε χάρτινα χρήματα (στὴν Κίνα), εἶπε ὅτι ὁ αὐτοκράτορας εἶχε τὴ δύναμη ἐνός «τέλειου ἀλχημιστῆ» (τὸ παράθεμα στὸν Shell 1978, 13).

¹⁵ Γιὰ μία γενικὴ μελέτη τῶν ἀντιτιθέμενων τάσεων τῆς «ἐμπορευματοποίησης» καὶ τῆς «μοναδικοποίησης», βλ. Kopytoff 1986.

συγκατατίθεται (παρόλο που δεν τὰ ἔχουν ἀκόμη στὸ χέρι), ἐκφράζοντας ὁμως καὶ τὴ δική του ἔντονη ἐπιθυμία γιὰ τὰ ἀθάνατα ἄλογα, πού τὰ δώρισε ὁ Ποσειδῶν στὸν Πηλέα (*Πῆσος* 184-188).¹⁶ Το Κ τῆς Ἰλιάδας, ἡ ἐπονομαζόμενη Δολώνεια ραψωδία, εἶναι σχετικὰ ὕστερη προσθήκη, καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ *πολύχρυσος* καὶ *πολύχαλκος* πού ἀποδίδονται στὸν Δόλωνα —ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ μόνος πού περιγράφεται μὲ αὐτοὺς τοὺς ὄρους στὸ ὁμηρικὸ ἔπος— μπορεῖ νὰ ἀπηχοῦν τὴν ἀρχόμενη ἐξάπλωση τοῦ χρήματος. Τούτη ἡ ἄκρως ὑπαινικτικὴ μνεῖα τοῦ χρήματος ἔχει ἐξελιχθεῖ σὲ πραγματικότητα στὴν τραγικὴ ἐκδοχή: τὰ ἄλογα τοῦ Ἀχιλλέα ἀνάγονται τώρα σὲ κάτι τὸ ἀπαράμιλλα ἐπιθυμητό, πιὸ ἐπιθυμητό (ὅπως ὑπογραμμίζεται στὸ ἔργο) ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ χρήματα τοῦ Δόλωνα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στὸν ὁμηρικὸ κόσμον, ὅπου τὸ χρῆμα ἐν γένει ἀπουσιάζει, δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀναχθεῖ ἓνα μοναδικὸ ἀντικείμενον σὲ κάτι πού ὑπερβαίνει τὴ δύναμη τοῦ χρήματος.¹⁷

Τέλος, τὸ χρῆμα μπορεῖ κάποτε νὰ μοιάζει ἱκανὸ νὰ ὁμογενοποιήσει ἀκόμη καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς χρήστες του, μὲ ποικίλους τρόπους. Πρῶτον, διευκολύνει ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές πού δὲν ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο καμιάς ἄλλης σχέσης: ἡ μόνη σχέση πού συνδέει τὰ συμβαλλόμενα μέρη μιᾶς τέτοιας ἀνταλλαγῆς εἶναι ἡ ἐμπορικὴ, καὶ ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτῆς τῆς σχέσης τὰ συμβαλλόμενα μέρη ταυτίζονται μεταξύ τους, ἀφοῦ μοναδική τους ἐπιδίωξη εἶναι τὸ μεγαλύτερο δυνατὸν ὄφελος. Ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι τὸ νόμισμα ἐξισώνει ὄχι μόνον τὰ ἀγαθὰ ἄλλα καὶ τὰ συμβαλλόμενα μέρη.¹⁸ Δεύτερον, τὸ χρῆμα ἐξελισσεται σὲ ὁμοιογενὴ στόχο (8Δ) καὶ μέσο (8Ε) ἐνὸς πελώριου φάσματος δραστηριοτήτων, στίς ὁποῖες ἐμπλέκονται πολλὰ ἄτομα. Ἔτσι, συγχέονται οἱ κοινωνικὲς διακρίσεις πού κάποτε ἐκφράζονταν μὲ τὸν μερικὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαιρὲς συναλλαγῆς (5Α). Τρίτον, ἐνῶ ἡ ἀτομικότητα τοῦ δώρου (ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ ἀνταλλασσόμενου εἴδους) μπορεῖ εὐκολὰ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἀτομικότητα τοῦ δωρητῆ του, ἡ οὐσιώδης ὁμοιομορφία τοῦ χρήματος δὲν ἔχει

¹⁶ Σὰν γιὰ νὰ προλάβει μιὰ διχόνοια παρόμοια μὲ ἐκείνη πού ξέσπασε ἀνάμεσα στὸν Αἴαντα καὶ στὸν Ὀδυσσεά μὲ ἀφορμὴ τὰ ὄπλα τοῦ Ἀχιλλέα, ὁ Δόλων ἀμέσως φροντίζει νὰ παρηγορήσει τὸν Ἔκτορα γιὰ τὴν ἀπώλεια αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ σὲ ποιότητα ἀποκτήματος («τὸ ὠραιότερο δῶρον τῶν Τρώων») τονίζοντας τὸ κριτήριον τῆς ποσότητας: ὁ Ἔκτωρ δὲν θὰ πρέπει νὰ νιώθει φθόνον, ἀφοῦ ἔχει στὴ διάθεσή του μύρια ἄλλα πράγματα πού μπορεῖ νὰ ἀπολαύσει (*Πῆσος* 191-194).

¹⁷ Ἄλλο ἓνα παράδειγμα τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸ χρῆμα καὶ στὴ μοναδικότητα ἀποτελεῖ τὸ ἀτόπημα τοῦ Εὐήνιου, ὁ ὁποῖος, ὅταν τοῦ ἔφαγαν οἱ λύκοι τὰ ἱερὰ πρόβατα πού φύλαγε, θέλησε νὰ ἀγοράσει καινούρια, γιὰ νὰ ἀντικαταστήσει ὅσα χάθηκαν: Ἡρόδ.9.93-94· *Seaford* 1998α, 125 σημ. 68,, πβ. τὸ ἀτόπημα τοῦ Μίνωα, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε ἓναν μοναδικὸ ταῦρο πού προοριζόταν γιὰ θυσιά (Απολλόδ. Βιβλ. 3.1.3,, Εὐρ. ἀπ. 472β, 23-26). Ὁ Ἀρχίλοχος (ἀπ. 5) δὲν ντρέπεται νὰ παραδεχθεῖ πῶς εὐχαρίστως θὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἀσπίδα πού παράτησε στὴ μάχη, τὴν ἀσπίδα πού, ὅπως φαντάζεται, θὰ τὴ χαίρεται (ἀγάλλεται, πβ. ἀγαλμα) τώρα κάποιος ἐχθρὸς· νὰ ἀντιπαραβληθεῖ ἐδῶ ἡ καινούρια ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα στὴν Ἰλιάδα: αὐτὴν τὴν κατασκευάζει ἓνας θεὸς καὶ τὴ διακοσμεῖ μὲ ἓνα ἀπείκασμα τοῦ σύμπαντος κόσμου: πβ. σημ. 23 παρακάτω.

¹⁸ Ἡθ. Νικομ. 1133817-21, ὅπου χρησιμοποιεῖ τὸ ἴδιο ρῆμα (*ισάζω*) ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἀγαθῶν (παραπάνω)· βλ. καὶ 1133B4. Πβ. τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀρχύτα πού παρατίθεται στὸ 10Γ.

τέτοιες προεκτάσεις. Ἄς σκεφτοῦμε πῶς ἡ ἀτομικότητα τοῦ νεαροῦ Τηλεμάχου, ἡ εἰσοδοχὴ του σὲ ἕνα ἥρωικό δίκτυο, διευρύνεται χάρις στὸ δῶρο ποὺ τοῦ κάνει ὡς οἰκοδεσπότης ὁ Μενέλαος: ἕναν κρατήρα ποὺ τὸν τεχνούργησε ὁ Ἥφαιστος, ποὺ τὸν χάρισε στὸν Μενέλαο ὁ Φαίδιμος, ὁ βασιλιάς τῶν Σιδωνίων, ὡς ἀλλοτινὸς οἰκοδεσπότης του, καὶ ποὺ θὰ τὸν φυλάξει ὁ Τηλέμαχος ὡς κειμήλιον (δηλαδὴ ὡς ἀντικείμενο ποὺ φυλάσσεται στὸ σπίτι)¹⁹ καὶ ἄς συγκρίνουμε αὐτὸ τὸ παραοειγμα μὲ τὴν ὁμοιογενὴ συσσώρευση (καὶ δαπάνη) τοῦ χρήματος. Ἡ ὁμοιογένεια τοῦ χρήματος ὑποδηλώνει, τὸν ἀπρόσωπο χαρακτήρα του, στὸν ὁποῖο θὰ πρέπει τώρα ἐπικεντρωθούμε.

Γ' ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΕΙΝΑΙ ΑΠΡΟΣΩΠΟ

Ἡ μοναδικότητα τῶν πολύτιμων ἀντικειμένων στὸν Ὅμηρο (8B) διευκόλυνε τὴ μόνιμη σύνδεσή τους μὲ συγκεκριμένα πρόσωπα. Τοῦτο φαίνεται προπάντων στὴν περίπτωσι τῶν δώρων: γιὰ παράδειγμα, ὁ Ὀδυσσεύς, σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὸ μέγα τόξο ποὺ τοῦ χάρισε ὁ Ἴφιτος, τοῦ προσφέρει ἕνα ξίφος καὶ ἕνα δόρυ, σὰν «ἀρχὴ μίας φιλικῆς σχέσης μεταξὺ ξένων» [ἀρχὴν ξεινοσύνης προσκηδέος] (2A). Ἀκόμη καὶ τὸ σκῆπτρο ποὺ χαρίζει στὸν Ἀγαμέμνονα τὴ βασιλικὴ ἐξουσία (ὡς «μαγικὸ ἀντικείμενο») φαίνεται πῶς ἔχει αὐτὴ τὴν ἰκανότητα, τόσο ἐξαιτίας τῆς μοναδικότητάς του ὅσο καὶ ἐπειδὴ διατηρεῖ τὴ σύνδεσή του μὲ τὸν ἀρχικὸ δωρητὴ του, τὸν Δία.²⁰ Τοῦτες οἱ δύο ἀλληλένδετες ιδιότητες τοῦ ὁμηρικοῦ ἀντικειμένου, δηλαδὴ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι μοναδικὸ καὶ ὅτι ἀποτελεῖ ἐνσάρκωση ἑνὸς (μοναδικοῦ) ἀτόμου, ἀντιστρέφονται ἐξαιτίας τοῦ χρήματος. Ἡ δύναμη τοῦ χρήματος ἀπορρέει ὄχι ἀπὸ τὴ μοναδικότητά του, τὴ διαφοροποίησή του ἀπὸ ἄλλα πολύτιμα ἀντικείμενα, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἀντίθετο, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ συμμόρφωσή του μὲ ἕναν συγκεκριμένον τύπο. Ἐξοῦ καὶ ἡ ὁμοιογένειά του. Ἐξοῦ, ἐπίσης, καὶ ὁ ἀπρόσωπος χαρακτήρας του. Τίποτε δὲν ἐπιτρέπει τὴ σύνδεση τοῦ χρήματος μὲ συγκεκριμένα ἄτομα — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀπλὸ γεγονὸς τῆς προσωρινῆς κατοχῆς του. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἀπὸ τὰ νομίσματα τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπουσιάζουν, ἐν γένει, ἀπεικόνισεις θνητῶν, ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ ἰσχυροὺς ἡγεμόνες, ὅπως οἱ τύραννοί τῆς Σικελίας (6Γ).

Ἐνα παράδειγμα γιὰ τὴν ἀντινομία ἀνάμεσα, ἀφενός, στὴ μοναδικότητα τοῦ ἥρωα καὶ τῶν συγκεκριμένων ἀντικειμένων ποὺ συνδέονται μαζί του καὶ, ἀφετέρου, στὸν (ὁμοιογενή, τυποποιημένο) ἀπρόσωπο χαρακτήρα τοῦ χρήματος (ὑπὸ μορφή νομίσματος) βρίσκουμε στὴ σκηνὴ τῆς ἀναγνώρισης τῆς εὐριπίδειας Ἡλέκτρας. Τὸ ἔργο ἔχει ὁμοιότητες μὲ τὴν Ὀδύσεια: καὶ στὶς δύο

¹⁹ Ὀδ. δ 600, 613-619.

²⁰ Ὁ Δίας τὸ ἔδωσε στὸν Ἑρμῆ, ποὺ τὸ ἔδωσε στὸν Πέλοπα, ποὺ τὸ κληροδότησε στὸν Θυέστη, ποὺ τὸ κληροδότησε στὸν Ἀγαμέμνονα: Ἰλ. Β 101-108.

περιπτώσεις, ὁ ἥρωας ἀναγνωρίζεται χάρη σὲ μιὰ οὐλή²¹ καὶ ἀνακτᾶ τὴ βασιλεία μὲ βίαιο τρόπο καὶ μὲ ἐλάχιστη ἀνθρώπινη βοήθεια. Στὸν κόσμο, ὡστόσο, στὸν ὁποῖο ζοῦσε ὁ Εὐριπίδης δὲν ἦταν πιά δυνατὸν νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐξουσία τῆς κοινότητας λίγα ἥρωικά πρόσωπα. Τὸ ζητούμενο ἦταν, ἀντιθέτως, κάτι ἀπρόσωπο: τὸ χρῆμα (8E). Ὁ Ὀρέστης εἶναι ἐπικηρυγμένος, καὶ ὁ Αἴγισθος ἔχει ὑποσχεθεῖ «χρυσάφι» σὲ ὅποιον τὸν σκοτώσει (Ηλ. 33)· ἐπίσης, ὁ Ὀρέστης ἔχει χάσει τὴν περιουσία του (602· πβ. Αἰσχ. Χορηφ. 301) καὶ ἔτσι δὲν ἔχει φίλους νὰ τὸν βοηθήσουν (Ηλ. 601-609). Ἡ πενία τῆς Ἥλέκτρας, ἐπίσης, ἀντιπαρατίθεται στὸν πλοῦτο τῶν ἡγεμόνων τοῦ Ἄργους. Ἐντούτοις, στὸ τέλος τοῦ ἔργου ὁ ἥρωας Ὀρέστης πετυχαίνει τὸν σκοπὸ του, καὶ ἡ Ἥλέκτρα σκώπτει τὸν νεκρὸ Αἴγισθο: «καυχίσοινα πὼς εἶσαι κάποιος, κι ἦταν τὸ χρῆμα ἢ δύναμή σου. Τὸ χρῆμα ὅμως εἶναι λιγόζωος σύντροφος. Βέβαιη εἶναι μόνο ἡ φύση, ὄχι τὰ χρήματα».²²

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Ὀρέστη, ἡ Ἥλέκτρα ἐσφαλμένα ἀρνεῖται ὅτι ἀνήκουν στὸν Ὀρέστη ὁ βόστρυχος, ἡ πατημασιά καὶ τὸ ὑφαντὸ ποῦ βρῆκε ὁ γέροντας Παιδαγωγὸς στὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα. Εἶναι γνωστὸ τὸ πρόβλημα ποῦ παρουσιάζουν οἱ στίχοι αὐτοὶ. Δὲν εἶναι δυνατὸν μοναδικὸς σκοπὸς τους νὰ εἶναι ἡ ἐπίκριση παλαιότερων δραματικῶν ἐκδοχῶν τοῦ μύθου, στίς ὁποῖες χρησιμοποιοῦνταν τέτοια τεκμήρια ἀναγνώρισης. Ὁ βόστρυχος, ἡ πατημασιά καὶ τὸ ὑφαντὸ εἶναι φορεῖς τῆς προσωπικῆς ταυτότητας τοῦ Ὀρέστη. Ὁ βόστρυχος ἐπίσης ἐνσαρκώνει τὴν προσωπικὴ του σχέση μὲ τὸν πατέρα του, τὸν Ἀγαμέμνονα, στὸ πλαίσιο τῆς ταφικῆς τελετουργίας, ἐνῶ τὸ ὑφαντὸ ἐνσαρκώνει (σύμφωνα μὲ τὸν Παιδαγωγὸ) τὴν προσωπικὴ σχέση του μὲ τὴν ἀδελφή του. Ἡ πράξη τῆς Ἥλέκτρας νὰ ἀρνηθεῖ τὴ γνησιότητα τῶν τεκμηρίων μπορεῖ νὰ ἐπιτελεῖ διάφορες λειτουργίες: γιὰ παράδειγμα (ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ), μπορεῖ νὰ ἐκφράζει τὴν ταραχὴ τῆς καὶ τὴν ἀπροθυμία τῆς νὰ δεχθεῖ μιὰ τόσο θαυμάσια εἶδηση. Μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ ἐκφράζει, ὅπως καὶ τόσες ἄλλες λεπτομέρειες αὐτοῦ τοῦ ἔργου, μιὰ συγκαιρινὴ πραγματικότητα — τὸ γεγονὸς δηλαδὴ ὅτι, σὲ ἓναν κόσμον ὅπου πλέον δεσπάζει ἡ ἀπρόσωπη ὁμοιογένεια τοῦ χρήματος, περιθωριοποιεῖται ἡ παραδοσιακὴ δύναμη ἀντικειμένων ποῦ διέθεταν μοναδικότητα ἐπειδὴ ἦταν φορεῖς προσωπικῆς ταυτότητας ἢ μαγικῆς δύναμης.²³

²¹ Ὀδ. τ 390-475· φ 217-223. Ἡ οὐλή του Ὀδυσσεῆ ἦταν ἀποτέλεσμα ἑνὸς κυνηγετικοῦ ἀτυχήματος. Τὸ ἴδιο καὶ τοῦ Ὀρέστη, ἀλλά, καθὼς ἐκεῖνος ἦταν μικρὸ παιδί, τὸ κυνήγι στὴν περίπτωσή του γίνεται παιχνίδι — τὸ κυνηγητὸ ἑνὸς μικροῦ ἔλαφιου μέσα στὸ σπίτι (ἢ στὴν αὐλή του).

²² Ηλ. 939-941. Τὸ χρυσάφι ποῦ πρόσφερε ὁ Αἴγισθος ὡς ἀμοιβὴ γιὰ ὁποῖον κατόρθωνε νὰ σκοτώσει τὸν Ὀρέστη (33) ἀποδείχτηκε ἀτελέσφορο.

²³ Ἀντίστιξη πρὸς αὐτὴ τὴ ρεαλιστικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου παρέχουν τὰ χορικά ἄσματα. Ἐνα ἀντικείμενο ποῦ παραπέμπει στὴν προσωπικὴ ταυτότητα τοῦ κατόχου του εἶναι ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὸ ἀμέσως προηγούμενο χορικὸ τοῦ ἔργου (Ηλ. 432-486), μὲ τὰ «σήματα στὸν κύκλο» τῆς, ποῦ τρομοκρατοῦν τοὺς ἀντιπάλους στὴν ἥρωικὴ μάχη — σήματα ποῦ εἶναι παραπλήσια μὲ τὸ ἐπίσημα τοῦ νομισμάτος ὡς πρὸς τὴ μορφή τους, ἀλλὰ ἔχουν τὴν ἀντίθετη λειτουργία (γιὰ τὶς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ ἐπίσημα τῶν ἀσπίδων στοὺς Ἐπτὰ ἐπὶ Θῆβας καὶ στὰ ἐπίσημα τῶν νομισμάτων, βλ. Steiner 1994, 53-59). Μαγικὴ δύναμη διαθέτει ἐπίσης τὸ χρυσόμαλλο ἄρνη ποῦ χαρίζει τὴ βασιλεία τοῦ Ἄργους στὸν κάτοχό του καὶ ποῦ μνημονεύεται στὸ ἐπόμενο χορικὸ τῆς Ἥλέκτρας (699-746). Στὴν Ἰφιγ. Τ. 813-815, αὐτὸ τὸ χρυσόμαλλο

Ἡ παραπάνω ἐρμηνεία ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ σκηνὴ τῆς ἀναγνώρισης. Ὅταν ἀντικρίζει γιὰ πρώτη φορὰ τοὺς ξένους, ὁ γέροντας Παιδαγωγὸς λέει (550-551): «εἶναι ἀπὸ ἀρχοντικὴ γενιά, ἂν καὶ τοῦτο εἶναι ἐν κίβδηλῳ: γιατί πολλοὶ ἀρχοντογεννημένοι εἶναι κακοί». *Κίβδηλος* σημαίνει κάλπικος ἢ νοθευμένος. Ἡ μεταφορική σύγκριση τοῦ ἀπατηλοῦ ἀνθρώπου μὲ κίβδηλο μέταλλο ἀπαντᾷ ἤδη σὲ πρῶμο τμήμα τῶν Θεογονιδείων (119-124). Τὴν ἐποχὴ τῶν τραγικῶν ποιητῶν ἢ μεταφορὰ αὐτὴ ἔχει πιά ἐνσωματώσει ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ νόμισμα.²⁴ «Ἦ Δία», λέει ἡ Μήδεια, «γιατί ἔδωσες στοὺς ἀνθρώπους ξεκάθαρα σημάδια γιὰ τὸ κίβδηλο χρυσάφι, ἐνῶ στὸ ἀνθρώπινο σῶμα δὲν ὑπάρχει ἓνα χάραγμα (χαρακτῆρ) γιὰ νὰ ξεχωρίζουν οἱ κακοί;» (Εὐρ. *Μήδ.* 516-519). Ἡ γνησιότητα τοῦ χρυσοῦ μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ (π.χ. μὲ τὴ λυδία λίθο), ἀλλὰ στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα ἢ πιὸ διαδεδομένη ἐγγύηση τῆς ἀξίας τῶν πολύτιμων μετάλλων ἦταν τὸ ἐγχάρακτο ἢ ἐνσφράγιστο ἐπίσημα (χαρακτῆρ τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος. Ἡ ἀκεραιότητα τῶν ἀνθρώπων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ γνησιότητα τοῦ χρυσοῦ, δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἐλεγχθεῖ, καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ νόμισμα οἱ ἀνθρώποι δὲν φέρουν χαρακτῆρα πάνω στὸ σῶμα τους.

Κατόπιν ὁ γέροντας ἀρχίζει νὰ περιεργάζεται μὲ τὸ βλέμμα του τὸν (ἀγνώριστο ἀκόμα) ἦρωα. «Γιατί», ρωτᾷ ὁ Ὀρέστης, «μὲ κοιτάζει ἔτσι, λὲς καὶ περιεργάζεται τὸ λαμπερὸ ἐπίσημα (χαρακτῆρα) τοῦ ἀσημιοῦ; Μήπως μὲ συγκρίνει (προσεικάζει) μὲ κάποιον/κάτι;» (*Ηλ.* 558-559). Ὅπως καὶ σὲ ἄλλες τραγωδίαις,²⁵ ὁ δραματοουργὸς μοιάζει νὰ ἔχει κατὰ νοῦ τὸ νόμισμα, ἀλλὰ δὲν θέλει νὰ τὸ ἀναφέρει ρητᾶ, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν ἀναχρονισμό. Ὁ γέροντας πράγματι «συγκρίνει» τὸν ξένο μὲ ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο ποὺ ἔχει κατὰ νοῦ (τὸν Ὀρέστη). Τὸ «συγκρίνει» ὅμως θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ κατανοητὸ καὶ μὲ τοὺς ὅρους τῆς ἀμέσως προηγούμενης νομισματικῆς μεταφορᾶς: ὑποδηλώνει δηλαδὴ (εἴτε ἢ λέξη προσεικάζω ἦταν ὁ σχετικὸς τεχνικὸς ὅρος εἴτε ὄχι) τὴ σύγκριση ἀνάμεσα στὸ ἐπίσημα ἑνὸς συγκεκριμένου νομίσματος μὲ τὸν τύπον τοῦ ἐπισήματος ποὺ ἐγγυᾶται τὴ γνησιότητα του.²⁶ τοῦτος εἶναι ἄλλωστε ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο περιεργάζεται κάνεις ἐπίμονα τὸ ἐπίσημα ἑνὸς νομίσματος.²⁷ Τοῦτο ὅμως ὑποδηλώνει μιὰν ἀντίθετη διαδικασία ἀπὸ τὴ σύγκριση ἑνὸς ξένου μὲ τὸν Ὀρέστη. Ὁ ξένος, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁποιοσδήποτε, ταυτίζεται μὲ ἓνα μοναδικὸ πρόσωπο, ἐνῶ ἀντίθετα ὅταν ταυτίζουμε ἓνα νόμισμα ὡς γνήσιο «κοιτάζοντας τὸ ἐπίσημα», ταυτίζουμε στὴν πραγματικότητα τὴν παρουσία τοῦ γενικοῦ τύπου, ποὺ ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο γνήσιο νόμισμα. Σὲ συνδυασμὸ

ἄρην περιλαμβάνεται στὶς σκηνὲς ποὺ ἀπεικονίζονται στὸ ὑφαντὸ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ὀρέστης ἀποδεικνύει τὴν ταυτότητά του.

²⁴ 24 Τὸ κίβδηλο νόμισμα λειτουργεῖ ὡς εἰκόνα μὲ ἠθικὸ περιεχόμενο ἤδη στὸν Αἰσχ. *Αγαμ.* 780.

²⁵ Προπαντὸς στὸν Σοφ. *Ἀντιγ.* 295-296 (8λ σημ. 42).

²⁶ Αὐτὸ ἰσχύει εἴτε κανεὶς ἀπλῶς ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη του τὸν τύπον τοῦ νομίσματος εἴτε τὸν ἔχει μπροστὰ στὰ μάτια του, σὲ ἓνα νόμισμα ἐξακριβωμένης γνησιότητας. Γιὰ τὴ μεταφορὰ αὐτὴ, βλ. Ἀριστοτ. *Ρητ.* 1375b5, Π. τ. ζῶα ἰστ. 419a20.

²⁷ Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ τοὺς ἐπαγγελματίες δοκιμαστὲς ποὺ ὀνομάζονται ἀργυροσκόποι ἢ ἀργυρογνώμονες.

μέ την προηγούμενη παρατήρηση του γέροντα για τὸ ἐν κιβδήλω, ἡ νομισματικὴ μεταφορὰ ὑποδεικνύει κατὰ τὰ φαινόμενα ὅτι ὁ γέροντας προσπαθεῖ νὰ ἀποφασίσει ὄχι μόνο ἂν ὁ ἄνθρωπος ποὺ περιεργάζεται εἶναι ὁ συγκεκριμένος Ὀρέστης, ἀλλὰ καὶ ἂν ὁ τύπος, τὸ τυποποιητικὸ, τρόπον τινά, σημεῖο του, εἶναι γνήσιος — δηλαδή ἂν συμμορφώνεται μὲ τὸν συγκεκριμένο τύπον ἢ ἂν εἶναι κίβδηλος. Φαίνεται πῶς αὐτὸ ποὺ ἀναζητεῖ ὁ γέροντας εἶναι ἡ γνησιότητα ἢ ἡ ποιότητα, τὴν ὁποία δὲν ἐγγυᾶται οὔτε ἡ μοναδικὴ ταυτότητα (ὅπως συμβαίνει στὸν ἥρωικὸ μῦθο) οὔτε κὰν ἡ ἀρχοντικὴ καταγωγὴ (ὅπως ἔχει τονίσει ὁ γέροντας), ἀλλὰ ἡ συμμόρφωση πρὸς ἕναν ἀπρόσωπο τύπον. Μὲ δεδομένη τὴν ἱστορικὴ σημασία τῆς ἀντινομίας ἀνάμεσα στὴ συνάφεια τοῦ σφραγίσματος μὲ ἕνα συγκεκριμένο πρόσωπο καὶ στὸν ἀπρόσωπο χαρακτήρα ποὺ ἔχει τὸ ἐπίσημά του νομίσματος (6Γ), εἶναι ἐντυπωσιακὸ ὅτι στὴν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ ἡ ἀναγνώριση τοῦ Ὀρέστη ἐμπεδώνεται μὲ τὴν ἐπίδειξη μιᾶς σφραγίδας.²⁸ Στὸν πυρήνα τῆς σκηνῆς τῆς ἀναγνώρισης βρίσκεται ἡ μοναδικότητα τοῦ ἀναγνωριζόμενου προσώπου. Ἐντούτοις, ὁ Εὐριπίδης ἐπιστρατεύει μιὰ μεταφορὰ ποὺ κινεῖται πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση.

Ὅταν πιά ἔχει καλοκοιτάξει τὸν Ὀρέστη, ὁ γέροντας λέει στὴν Ἡλέκτρα νὰ προσευχηθεῖ στοὺς θεοὺς νὰ τῆς χαρίσουν φίλον θησαυρὸν (Ηλ. 565), δηλαδή τὸν ἀπὸ καιρὸ χαμένο ἀδελφὸ τῆς. Τὰ λόγια τοῦ γέροντα ἀφενὸς συνεχίζουν τὴ χρηματικὴ μεταφορὰ καὶ ἀφετέρου ὑπαινίσσονται ὅτι ὁ Ὀρέστης ὁ ἴδιος θὰ γίνεи χρημὰ για τοὺς δικούς του (ἢ μᾶλλον θὰ ἀναπληρώσει τὴν ἔλλειψή του), ὅτι διαθέτει τίς φυσικὲς ιδιότητες ποὺ (καθὼς εἶδαμε) θὰ ὑπερνικήσουν τὸν πλοῦτο τοῦ Αἰγίσθου. Ἡ Ἡλέκτρα, ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχει πειστεῖ, ρωτάει: «ποιὸ σημάδι (χαρακτήρα) βλέπεις ποὺ θὰ μὲ κάνει νὰ πειστῶ;» (572). Ἡ λέξη χαρακτήρ ἐδῶ δὲν συνδέεται μὲ τὰ προηγούμενα παρὰ μόνο στὸν βαθμὸ ποὺ ἐπαναφέρει τὴ λέξη ποὺ χρησιμοποιήθηκε πιὸ πάνω στὸ πλαίσιο τῆς νομισματικῆς μεταφορᾶς. Ἐπίσης, ὁδηγεῖ στὴν ἀπάντηση τοῦ γέροντα: «Τὴν οὐλὴ πλάι στὸ φρύδι του...». Ἡ λέξη χαρακτήρ δηλώνει τόσο τὴ χαρακτηριστικὴ οὐλὴ τοῦ Ὀρέστη ὅσο καὶ τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος. Μὴ ἄλλα λόγια, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ μοναδικὴ ταυτότητα τοῦ προσώπου καὶ στὴν τυπικὴ ἀξία συγκεκριμενοποιεῖται ἔξοχα στὸ γεγονός ὅτι καὶ τὰ δύο τοῦ ἀναγνωρίζονται μὲσω τοῦ χαρακτήρα. Ἡ ἀμφισημία τῆς λέξης χαρακτήρ (οὐλὴ ἀλλὰ καὶ ἐπίσημα νομίσματος) ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία μοναδικότητα τοῦ ἥρωα (ἢ ὁποία ἐδῶ ἐπισημαίνεται μὲσω τοῦ χαρακτήρος) καὶ σὲ ἕναν κόσμο στὸν ὁποῖο ἡ ἀπρόσωπη δύναμη τοῦ χρήματος δὲν ἔχει ἀπλῶς ἐκμηδενίσει τὴ μοναδικότητα τοῦ μυθικοῦ ἥρωα, ἀλλὰ καὶ παρέχει ὑλικὸ για μιὰ μεταφορὰ ποὺ δηλώνει τὴν ἀπρόσωπη τυποποίηση τῆς γνήσιας ἀξίας. Ἡ οὐλὴ —σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν βόστρυχο, τὴν πατημασιὰ καὶ τὸ ὑφαντὸ— παράγει ἀποτέλεσμα. Για νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴν ἀντίθεση, δὲν ἀρκεῖ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ οὐλὴ εἶναι ἀπλῶς καλύτερο τεκμήριο ἀναγνώρισης (τότε γιατί ἡ αἰσχύλεια ἐκδοχὴ διαφέρει τόσο πολὺ;). Τὸ πλεονέκτημα ποὺ

²⁸ Σοφ. Ηλ. 1223· 6Δ σημ. 115.

παρουσιάζει ή χρήση τῆς οὐλῆς ὡς τεκμηρίου ἀναγνώρισης εἶναι ὅτι ὁ Εὐριπίδης κατορθώνει νὰ ἐνυφάνει στὴ σκηνὴ τῆς ἀναγνώρισης μιὰ ἐκτεταμένη χρηματική μεταφορὰ,²⁹ ἡ ὁποία ἀντιβαίνει στὸ παραδοσιακὸ νόημα τῆς ἀναγνώρισης ποὺ ἀφορᾷ ἓνα μοναδικὸ ἥρωικὸ πρόσωπο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀκόμη καὶ στὴν παραδοσιακὴ σκηνὴ τῆς ἀναγνώρισης ἑνὸς προσώπου ἔχει εἰσβάλει πλέον ἢ νέα, ἀπρόσωπη δύναμη τοῦ χρήματος.

Ἀπογυμνωμένο ἀπὸ ὅλες τὶς προσωπικὲς συνδηλώσεις, τὸ χρῆμα εἶναι ἀσύδοτο καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ ὅποιεσδήποτε διαπροσωπικὲς σχέσεις πέρα ἀπὸ τὶς χρηματικὲς, ἀφοῦ μπορεῖ ὁ καθένας νὰ τὸ ἀνταλλάξει μὲ ὅτιδήποτε.³⁰ Ὁ ἀπρόσωπος χαρακτήρας τοῦ χρήματος ὁδηγεῖται στὴν ἀκραία ἔκφρασή του χάρις στὴν ἄμεση καὶ γενικὰ ἀποδεκτὴ ἐγγύηση ἐξαργύρωσης, τὴν ὁποία παρέχει τὸ νόμισμα. Ὁ ἀντιπραγματισμὸς, ἀκόμη καὶ ὅταν τὰ ἀνταλλασσόμενα ἀγαθὰ προορίζονται γιὰ τὴν ἀγορὰ, ἀπαιτεῖ συνήθως νὰ γνωρίζουμε τὰ πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα συναλλασσόμαστε καὶ νὰ τοὺς ἔχουμε προσωπικὰ ἐμπιστοσύνη — βασίζεται ἐπομένως σὲ διαπροσωπικὲς σχέσεις καὶ σὲ συνθήκες ποὺ διαρκοῦν στὸν χρόνο καὶ κάποτε προσλαμβάνουν τελετουργικὴ μορφή,³¹ ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἐγγύηση τὴν ὁποία παρέχει τὸ νόμισμα συνήθως ὁδηγεῖ σὲ

---

²⁹ Ἀπὸ σημειολογικὴ πλευρὰ, ὁ νεωτερισμὸς τοῦ νομίσματος ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ σημεῖο (τὸ ἐπίσημα) ἀποδίδει ἐγκυρότητα στὸ ἴδιο τὸ ὑλικό του (τὸ μέταλλο). Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, τὸ νόμισμα διαφέρει ἀπὸ ἄλλα ἐπικυρωτικὰ σημεῖα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ σύμβολο ποὺ ἔχει: κανεὶς μαζί του γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ταυτότητά του, ἢ τὸ σφράγισμα ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐπικύρωση ἑνὸς ἐγγράφου (6Γ). Ἀπὸ ὅλα τὰ παραδοσιακὰ σύμβολα ποὺ λειτουργοῦν ὡς στοιχεῖα ταυτότητας, ἡ οὐλὴ εἶναι τὸ μόνο ποὺ μοιάζει ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ μὲ τὸ ἐπίσημα τοῦ νομίσματος.

³⁰ Πβ. π.χ. Simmel 1978 (1907) 227 (τὸ παράθεμα στοὺς Parry/Bloch 1989, 6): «Ἡ ἀδιάφορη ἀντικειμενικότητα τῶν χρηματικῶν συναλλαγῶν βρίσκεται σὲ ἀνεπίλυτη σύγκρουση μὲ τὸν προσωπικὸ χαρακτήρα τῆς σχέσης ... Γιὰ τὶς οἰκονομικὲς συναλλαγές, τὸ ἐπιθυμητὸ συμβαλλόμενο μέρος εἶναι κάποιος ποὺ μᾶς εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορος, καὶ δὲν εἶναι προκατειλημμένος οὔτε ὑπὲρ μας οὔτε ἐναντίον μας».

³¹ 31 Βλ. π.χ. Humphrey/Hugh-Jones 1992, 6-8, 61, 95, 107-141 (κυρ. 108, 132). Dodd 1994, xxiii: «Στὴν ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν, τὸ κρίσιμο στοιχεῖο ποὺ ἀπαιτοῦν οἱ συναλλασσόμενοι εἶναι ἡ πληροφόρηση. Αὐτὴ ἀφορᾷ κυρίως τὴν ἔδρα καὶ τὴν ἀξιοπιστία τῶν ἄλλων συμβαλλομένων. Ὅλα αὐτὰ καθίστανται περιττὰ χάρις στὸ χρῆμα». xxvii: «Ἀκόμη καὶ ὅταν μίᾳ σχέσῃ ἀντιπραγματισμοῦ ἔχει μακρὰ διάρκεια, οἱ πληροφορίες στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἡ σχέση αὐτὴ διατηροῦν τὴν ἰδιαίτερη συνάφειά τους μαζί της καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἐφαρμοστοῦν σὲ ἄλλες περιπτώσεις παρὰ μόνο σὲ περιορισμένο βαθμό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ, ὁ ἀντιπραγματισμὸς δὲν ἀπορεῖ ποτὲ νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀνωθυμία, κάτι ποὺ ἰσχύει πάντοτε γιὰ τὶς χρηματικὲς συναλλαγές». Βλ. περαιτέρω 14Α σημ. 1. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἀντιπραγματισμὸ (καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ δώρων) καὶ στὶς χρηματικὲς συναλλαγές μπορεῖ ἴσως νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ διάκριση τοῦ Μπέρνσταϊν ἀνάμεσα σὲ περιορισμένους καὶ σὲ ἀνεπτυγμένους (καὶ λιγότερο ἐξαρτημένους ἀπὸ τὰ συμφοραζόμενα) γλωσσικοὺς κώδικες, μὲ τὴν ὁποία συγκρίνει ἡ Humphreys 1978, 303-304 τὴ διάκριση μεταξὺ μύθου καὶ ἐπιστημονικῆς σκέψης. Στὸν Ὅμηρο, οἱ ἀναφορὲς στὴν ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν εἶναι σχετικὰ σπάνιες, ἐνῶ (σύντομες) περιγραφές τους (καὶ ὄχι ἅπλες μνεῖες) ἔχουμε μόνο σὲ δύο περιπτώσεις — στὴν Ἰλ. Η 467-475, ὅπου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ σὲ εἶδος ἔχουμε προσφορὰ δώρων πρὸς τοὺς βασιλεῖς, καὶ στὴν Ὀδ. ο 459-465, ὅπου ἡ ἀντιπραγματιστικὴ συναλλαγὴ ἐμπλέκει ξένους (Φαίακες) καὶ ἔχει καταστροφικὲς συνέπειες: 2ΑΒ.

παροδικές συναλλαγές με πρόσωπα έντελῶς ξένα.³² Τὸ χρῆμα ἰδίως στή μορφή τοῦ νομίσματος) προάγει συνήθως ἓνα ἀπεριόριστο δίκτυο ἀνταλλαγῶν χωρίς διακρίσεις, τὸ ὁποῖο ὑπερβαίνει τὶς σαφῶς προσδιορισμένες προσωπικές σχέσεις πού συναντοῦμε στὸ πλαίσιο τῆς οἰκογένειας, στὸ πλαίσιο διάφορων κοινωνικῶν ομάδων, ἢ σὲ δίκτυα ἀνταλλαγῆς δώρων καὶ ἀντιπραγματισμοῦ. Ἐνῶ τὸ ὀμηρικὸ δῶρο εἶναι φορέας τῆς προσωπικῆς ταυτότητας τοῦ δωρητῆ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἥρωας, τὸ μόνο πρόσωπο μὲ τὸ ὁποῖο μοιάζει τὸ χρῆμα εἶναι ἡ πόρνη.³³ Ὁ σαιξπηρικός Τίμων ἀποκαλεῖ τὴ γῆ, ὅπου κρύβεται τὸ χρυσάφι, «κοινὴ πόρνη τῆς ἀνθρωπότητας».³⁴ Ἡ πόρνη, ὅπως καὶ τὸ χρῆμα, εἶναι ἀπρόσωπη, ἀσύδοτη καὶ ὑπερβαίνει τὶς περιορισμένες γενετήσιες σχέσεις πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴ διαίωνιση τοῦ οἴκου.³⁵ Ἐπιπλέον, προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες τῆς μὲ χρηματικὸ ἀντάλλαγμα· πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἀνταλλαγὴ ἀπαράμιλλης συμμετρίας, ἐφόσον τὰ ἀνταλλασσόμενα (συνουσία καὶ χρῆμα) εἶναι ἀπρόσωπα καὶ ἀσύδοτα. Ἐντούτοις, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀνταλλασσόμενα στοιχεῖα, ἡ συνουσία, σὲ ἄλλες περιπτώσεις συνοδεύεται ἐν γένει ἀπὸ τὴ διεκδίκηση τῆς προσωπικῆς ἀποκλειστικότητας, εἴτε αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ συναισθηματικὴ προσκόλληση εἴτε ἀπὸ τὸν θεσμό τοῦ γάμου (εἴτε καὶ ἀπὸ τὰ δύο). Ἡ ἐπὶ χρήμασι ἐμπορευματοποιημένη πορνεία ἐπομένως συνιστᾷ ἀκραία ἔκφραση τῆς ὁμογενοποίησης καὶ τῆς ἀποπροσώπησης (καὶ ὄχι ἀπλῶς τῆς ὁμοιογένειας καὶ τοῦ ἀπρόσωπου χαρακτήρα) πού ἀποτελοῦν εἰδοποιὰ γνωρίσματα τοῦ χρήματος.

Ἡ πορνεία μπορεῖ μάλιστα νὰ διευκολύνθηκε μὲ τὴν ἔλευση τοῦ χρήματος. Τὰ χρήματα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο συνεπάγονται μεγαλύτερη εὐκολία στὶς συναλλαγές καὶ στὴν ἀποταμίευση τοῦ πλούτου, πράγμα πού μπορεῖ νὰ ἐπέτρεψε σὲ κάποιες πόρνες νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν προστασία συγκεκριμένων ἀνδρῶν. Ἡ Ροδώπις, μιὰ ἀπελεύθερη πού ἀπέκτησε πολλὰ χρήματα (πλοῦτο χρήματα) δουλεύοντας ὡς πόρνη στὴ Ναύκρατη περὶ τὰ μέσα τοῦ βουαίωνα, ἀφιέρωσε στοὺς Δελφούς τὸ ἓνα δέκατο τῶν χρημάτων τῆς μὲ τὴ μορφή πολλῶν σιδερένιων ὀβελῶν (Ἡρόδ. 2.134-135). Μὲ δεδομένη τὴν πηγὴ τῶν χρημάτων τῆς (τοὺς πολυάριθμους πελάτες τῆς), ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὅτι οἱ ὀβελοὶ εἶχαν φαλλικὸ χαρακτήρα (πβ. Ἀριστοφ.. *Ἀχαρν.* 796), ἀλλὰ ὡς ἀφιερῶματα

---

³² Ἕνα παράδειγμα γιὰ τὴν ὑποδεέστερη αἴγλη τῶν χρηματικῶν πληρωμῶν σὲ σχέση μὲ τὶς πληρωμὲς σὲ εἶδος, ἐπειδὴ δὲν συνδέονται μὲ διαπροσωπικές σχέσεις μεγάλης διάρκειας, δίνει ὁ Srinivas 1955.

³³ 33 Simmel 1978 (9107) 376-378· Kurke 1999, 197-198· Εὐρ. *Σκίρων* ἀπ. 675.

³⁴ *Τίμων ὁ Ἀθηναῖος* 4.3.43: «Thou common whore of mankind».

³⁵ Στὸν Ἡρόδ.(1.93-94), τὶς θεμελιωδῶς διακριτὲς κατηγορίες τῆς πορνείας καὶ τοῦ γάμου τὶς συγχέουν οἱ Λυδοί, δηλαδὴ ἀκριβῶς ὁ λαὸς πού πρῶτος χρησιμοποίησε χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ νομίσματα καὶ ἐπιδόθηκε στὸ μικρεμπόριο: οἱ θυγατέρες τους ἐκπορνεύονται γιὰ νὰ κερδίσουν τὴν προίκα τους (καί, ἐπίσης ἀντιστρέφοντας τὴν ἑλληνικὴ συνήθεια, ἐπιλέγουν οἱ ἴδιες τοὺς συζύγους τους): πβ. Ἡρόδ. 2.126. Στὴ Βαβυλώνα, οἱ ἐπιχώριες γυναῖκες ὀφείλουν μιὰ φορὰ στὴ ζωὴ τους νὰ πάνε στὸν ναὸ τῆς Αφροδίτης καὶ νὰ συνουσιαστοῦν μὲ ὅποιον ἄντρα ρίξει ἓνα νόμισμα στὴν ποδιά τους (Ἡρόδ. 1.199): Kurke 1999.

στον ναὸ λειτουργοῦν ἐπίσης ὡς πρωτόγονη μορφή χρήματος (6ΑΒ), ἐξομοιώνοντας ἔτσι ἐπακριβῶς τὴ γενετήσια πράξη (ποῦ ἔχει προσωπικὸ χαρακτήρα) μὲ τὴν ἀπρόσωπη ὁμοιογένεια τοῦ χρήματος. Δύο πρόσωπα στὸν Πλοῦτο τοῦ Ἀριστοφάνη λένε ὅτι, ἐνῶ οἱ πόρνοι δίνονται στοὺς ἐραστές τους μὲ σκοπὸ τὸ χρηματικὸ ἀντάλλαγμα, οἱ *χρηστοὶ* ζητοῦν πράγματα (ἓνα ἄλογο ἢ κυνηγετικὰ σκυλιά), μολονότι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἀπλῶς κουκουλώνουν τὸ βίτσιο τους: δηλαδή, μὲ τὸ νὰ μὴ ζητοῦν χρήματα, διατηροῦν τὴν ἐπίφαση μιᾶς ξεχωριστῆς προσωπικῆς σχέσης.³⁶ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὅταν στὸ σατυρικὸ δράμα *Σκίρων* τοῦ Εὐριπίδη γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ ἵππων ἢ παρθένων (ποῦ εἶναι ἐμβλήματα νομισμάτων) γιὰ τὶς χάρες μιᾶς πόρνης, δὲν πρόκειται τόσο γιὰ ἄρνηση τοῦ ἀπρόσωπου καὶ χωρὶς διακρίσεις χαρακτήρα τοῦ χρήματος, ὅσο γιὰ ἀδυναμία τῶν σατύρων, ποῦ ζοῦν σὲ ἓναν ἀρχαϊκὸ, διονυσιακὸ κόσμο, νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν ἀφηρημένον χαρακτήρα του (8Η, 14Δ).

Τέλος, καθὼς συρρικνώνει τὴν ἀτομικότητα σὲ μιὰν ἀπρόσωπη ὁμοιογένεια, ἡ δύναμη τοῦ χρήματος μοιάζει μὲ τὴ δύναμη τοῦ θανάτου. Στὸν Ἀγαμέμνονα, ὁ Ἄρης εἶναι «χρυσαιοβὸς σωματῶν», ποῦ «στέλνει ἀπὸ τὴν Τροία τὸ πυρωμένο, βαρὺ, πικρόκλαυτο ψῆγμα (χρυσοῦ) στοὺς ἀγαπημένους (τῶν νεκρῶν πολεμιστῶν), γεμίζοντας τὶς ληκύθους μὲ τέφρα ποῦ εὐκόλα βολεύεται, σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τοὺς ἄνδρες (ποῦ ἔπεσαν στὴ μάχη). Θρηνοῦν, ἐπαινώντας τὸν ἓνα γιὰ τὸ πόσο καλὸς πολεμιστὴς ἦταν, τὸν ἄλλο γιὰ τὸν ὠραῖο θάνατό του μέσα στὸ μακελειὸ» (437-447). Ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἔμπορος³⁷ δίνει χρήματα σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ διάφορα ἀγαθὰ, ἔτσι καὶ οἱ πολεμιστὲς ἔχουν καταλήξει, παρὰ τὴν πολυμορφία τους, στὴν ἀπρόσωπη ὁμοιογένεια τῆς τέφρας.

Δ' ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΕΙΝΑΙ ΚΑΘΟΛΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ

Ἐπειδὴ διάφορα πράγματα μποροῦν νὰ ἀνταλλαγοῦν καὶ νὰ μετρηθοῦν μὲ ἓνα καὶ μόνο πράγμα (τὸ χρῆμα), μοιάζουν ἐνδεχομένως ὁμοιογενῆ, ἐπειδὴ τὸ χρῆμα εἶναι πανταχοῦ παρὸν σὲ αὐτὰ. Καὶ στὸν βαθμὸ ποῦ στόχος τῶν ἀνταλλαγῶν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ χρηματικὸ κέρδος, μιὰ ὄψη τῆς καθολικότητος τοῦ χρήματος μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ καθολικότητα τοῦ χρηματικοῦ κέρδους. Ὅπως ὁ ἀριστοφανικὸς Χρεμύλος ὑποστηρίζει μὲ πάθος ὅτι ὅλες οἱ τέχνες καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα ἔχουν μοναδικὸ σκοπὸ τους τὸν πλοῦτο (*Πλοῦτος* 160-167), ἔτσι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀργότερα παρατηρεῖ ὅτι μερικοὶ ἄνθρωποι μεταμορφώνουν ὅλες τὶς

³⁶ *Πλοῦτος* 153-159. Ὁ Σωκράτης πηγαίνει ἀκόμη πιὸ πέρα ἀπὸ τὴ γενετήσια πράξη, ὅταν λέει ὅτι ἡ σοφία δὲν πρέπει νὰ ἀνταλλάσσεται μὲ χρήματα (8Δ).

³⁷ Ἡ λέξη χρυσαιοβὸς ἀπαντᾷ μόνον ἐδῶ (καὶ στὸν Ἡσύχιον). Πβ. Πλάτ. *Πολιτικ.* 289ε, ὅπου ἡ λέξη ἀργυραμοιβὸς χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς ἐλευθέρους ποῦ ἐπιδίδονται στὸ ἐμπόριο «στὶς ἀγορὲς ἢ ταξιδεύοντας ἀπὸ πόλη σὲ πόλη μὲ πλοῖο ἢ πεζοί, ἀνταλλάσσοντας νομίσματα μὲ ἄλλα πράγματα ἢ καὶ μὲ νομίσματα». Ὁ χρυσαιοβὸς ταιριάζει πιὸ πολὺ ἀπ' ὅτι ὁ ἀργυραμοιβὸς στὴν ἠρωικὴ ἐποχὴ καὶ σὲ ἓναν θεό.

κλίσεις τους, για παράδειγμα τις στρατηγικές ή ιατρικές ικανότητές τους, στην τέχνη της χρηματιστικής (*Πολιτικά* 1258311-15). Η μεταφορική παρουσίαση του θεού Άρη ως χρυσαμοιβού (8Γ) μπορεί έπομένως να θεωρηθεί ότι είναι κάτι παραπάνω από απλή μεταφορά. Μπορεί να εκφράζει την απόλυτη καθολικότητα του χρήματος, υπονοώντας ότι ακόμη και στον θάνατο των πολεμιστών υποκρύπτεται χρηματικό κέρδος.

Η ιδέα αυτή δεν είναι τόσο άκραιο όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Στην *Ιλιάδα*, ο Αγαμέμνων προσφέρει πολλά δώρα στον Αχιλλέα, για να τον πείσει να επιστρέψει στη μάχη. Απορρίπτοντας την προσφορά, ο Αχιλλέας λέει ότι ο πλούτος δεν μπορεί να έχει την ίδια αξία με τη ζωή του (*ψυχή*) και περιγράφει τον θάνατο σαν ένα γεγονός στο οποίο η *ψυχή* ανταλλάσσεται αμετάκλητα.³⁸ Η εικόνα του χρυσαμοιβού στον Αγαμέμνονα του Αισχύλου, συνδυάζει και προάγει αυτές τις έννοιες. Όταν στον Αισχύλο ο θάνατος εξεικονίζεται ως ένα είδος ανταλλαγής, αυτό σημαίνει ότι οι πολεμιστές στην Τροία έπεςαν για χάρη των Ατρείδων ο θάνατός τους δηλαδή είναι ακριβώς ό,τι απορρίπτει ο όμηρικός Αχιλλέας, ο οποίος παραπονιέται ότι ο Αγαμέμνων κρατά για τον έαυτό του τα περισσότερα και τα καλύτερα λάφυρα (A 165-168, I 330-333). Έτσι και η αισχύλεια εικόνα στην οποία ο θάνατος παρουσιάζεται ως ανταλλαγή (σωμάτων με τέφρα) φαίνεται να υπονοεί ότι η ανταλλαγή είναι επικερδής για τους Ατρείδες, για τους οποίους, καθώς πληροφορούμαστε στους επόμενους στίχους, οι Έλληνες νιώθουν φθονερών άλγος (*Άγ.* 450) και μιλούν με βαριά και όργισμένα λόγια (456). Η έντυπωμα εικόνα του χρυσαμοιβού Άρη που *έπιστατεί*³⁹ στον πόλεμο, ανταλλάσσοντας σώματα με χρήματα, υποδηλώνει την καθολική επιρροή που ασκεί το χρήμα ακόμη και στον παραδοσιακό ήρωισμό του θανάτου στη μάχη. Άλλωστε, κατά τον 5ο αιώνα, είναι διαδεδομένη ή αντίληψη ότι σκοπός του πολέμου μπορεί να είναι το οικονομικό κέρδος. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το *Ήρόδοτο* (6.132), οι Αθηναίοι πρόθυμα ψήφισαν στόλο και πληρώματα για μιαν έκστρατεία του Μιλτιάδη, για την οποία ο ίδιος ισχυρίστηκε, χωρίς καν να αναφέρει τον προορισμό της αποστολής, ότι θα απέφερε άπλετο χρυσό στους συμμετέχοντες. Ένα άλλο σχετικό παράδειγμα είναι η έκστρατεία των Αθηναίων κατά της Σικελίας, την οποία υποστήριξε τόσο ο Αλκιβιάδης πιστεύοντας ότι θα αύξανε τον πλούτο του, όσο και οι άπλοιοι στρατιώτες, υπολογίζοντας στον μισθό που θα εισέπρατταν κατά την έκστρατεία και (σε περίπτωση που η έκστρατεία ήταν επιτυχής) σε μιὰ σταθερή πηγή εισοδήματος για το μέλλον.⁴⁰ Όταν ο Δημοσθένης και οι στρατιώτες του έντέλει αναγκάζονται να

³⁸ 2Δ· 3Β· Seaford 1998α, 128-129· πβ. *Ευρ. Ικετ.* 775-777 «τούτη τή δαπάνη μόνο δέ μπορείς να ανακτήσεις, αν ξοδευτεί — την ανθρώπινη ζωή· για τα χρήματα όμως υπάρχουν τρόποι»· *Μήδ.* 968· *Ιππόλ.* 964-965· Πίνδ. *Ισθμ.* 1.68 «πληρώνει (τελέων) την ψυχή του στον Άδη» (για τον θάνατο ως πληρωμή, βλ. 2Δ, 14Γ) — πβ. την άμέσως προηγούμενη αναφορά σε «κρυφό πλούτο ένδον» (*Ισθμ.* 1.67), καθώς και 12Β σχετικά με τον πλούτο ως κάτι άόρατο *Σοφ. Οιδ. τύρ.* 30.

³⁹ Έπειδή βαστά τη ζυγαριά (*Άγαμ.* 439), όπως ο Δίας στην *Ιλιάδα*: 14Γ.

⁴⁰ *Θουκ.* 6.15, 24. Πβ. π.χ. *Άριστοφ.* *Σφήκ.* 684-685· *Θουκ.* 4.52.

παραδοθοῦν στή Σικελία, ὁ Θουκυδίδης (7.82) ἀναφέρει τὴν ἐντυπωσιακὴ λεπτομέρεια ὅτι ἔριξαν τὰ ἀργυρὰ νομίσματά τους στὸ κοῖλο τῶν ἀσπίδων. Σὲ ἓνα ἀπόσπασμα ἄγνωστης τραγωδίας (τραγ. ἀδέσπ. 129) λέγεται ὅτι τὸ χρυσάφι ἔχει μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ τὸν Ἄρη γιὰ ὅσους βρίσκονται στὸν πόλεμο καὶ ὅτι εἶναι ἀνώτερο ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ τραγούδι τοῦ Ὅρφεα, ἀφοῦ «τὸ ἀκολουθοῦν ὀλάκερη ἡ γῆ καὶ ἡ θάλασσα καὶ ὁ πάντεχνος Ἄρης».

Ἔχει ὁμως πρᾶγματι τόσο καθολικὴ δύναμη τὸ χρῆμα ὥστε νὰ δώσει κανεὶς καὶ τὴν ψυχὴν του γιὰ χάρη του; Ἡ ἀπάντηση, σύμφωνα μὲ τὸν Κρέοντα τῆς σοφόκλειας *Ἀντιγόνης*, εἶναι καταφατικὴ, γιὰ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατηγορία ἐκτοξεύει ἐναντία στὸν Φύλακα (322). Τὸ ἔργο ὑπογραμμίζει ἐπανειλημμένα τὴν ἐδραία πεποίθηση τοῦ Κρέοντα ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ἀπαγορευμένη ταφὴ τοῦ Πολυνείκη βρίσκεται ἡ δύναμη τοῦ χρήματος,⁴¹ «ἢ ἐπιθυμία νὰ προσποριστῆ κανεὶς κέρδος ἀπὸ τὰ πάντα» (312). Ἡ δύναμη αὐτὴ, ἰσχυρίζεται ὁ Κρέων, εὐθύνεται γιὰ πολλὰ καὶ ποικίλα δεινὰ (295-301):

Ποτὲ στοὺς ἀνθρώπους δὲν βλάστησε νόμισμα τόσο κακὸ ὅσο τὸ χρῆμα (ἄργυρος):⁴² αὐτὸ ἐκπορθεῖ πόλεις, αὐτὸ ξεριζώνει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὰ σπίτια τους, αὐτὸ δασκαλεύει καὶ μεταμορφώνει τὸν χρηστὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων, ἔτσι πού νὰ καταγίνονται μὲ ἔργα αἰσχρὰ· κι ἔδειξε στοὺς ἀνθρώπους τὴν πανουργία καὶ τὴ γνῶση κάθε ἀσέβειας.

Ἡ ἔμφραση πού δίνει ὁ Κρέων στὶς ψυχολογικὲς πλευρὲς τοῦ χρήματος —δασκαλεύει, λέει, καὶ μεταμορφώνει τὸν νοῦ καὶ μᾶς δίνει τὴ «γνῶση» τῆς ἀσέβειας— ἐπανεμφανίζεται σὲ μεταγενέστερο σημεῖο τοῦ ἔργου, κατὰ τὴν ἔντονη ἀντιπαράθεση τοῦ Κρέοντα μὲ τὸν μάντη Τειρεσία. Ὁ Κρέων ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ γένος τῶν μάντεων τὸν ἔχει «ἀπὸ καιρὸ ξεπουλήσει καὶ μεταμορφώσει σὲ φορτίο» γιὰ ἐξαγωγή (1036). Παρουσιάζοντας τὸν ἑαυτὸ του σὰν δούλο πού τὸν φορτώνουν σὲ πλοῖο γιὰ νὰ τὸν πουλήσουν, ὁ Κρέων ὑπαινίσσεται ὅτι, μὲ τὸ νὰ δεχτῆ τὶς συμβουλὲς τῶν διεφθαρμένων μάντεων στὸ παρελθόν, τοὺς προσπόρισε κέρδος (προφανῶς χωρὶς νὰ τὸ ἀντιλαμβάνεται). Ἡ (ἐσφαλμένη) ἀντίληψη τοῦ Κρέοντα ὅτι ἄλλοτε ἀφέθηκε στὴν ἐξουσία τοῦ χρήματος ἀποκτᾶ ρητὲς ψυχολογικὲς διαστάσεις λίγο ἀργότερα, ὅταν ὁ Κρέων λέει στὸν Τειρεσία: «νὰ ξέρεις πῶς τὸν νοῦ μου δὲν θὰ τὸν ἀγοράσεις» (1063). Ἡ φράση αὐτὴ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Τειρεσίας σκοπεύει νὰ δωροδοκῆσει τὸν Κρέοντα, ἀλλὰ ὅτι, ἂν ὑπακούσει τὸν μάντη, ὁ Κρέων θὰ πουλήσει τὸν νοῦ του μὲ τὴν ἔννοια ὅτι θὰ ἀφεθεῖ (ἔμμεσα καὶ χωρὶς

⁴¹ *Ἀντιγ.* 221-222, 289-301, 1036-1039, 1047, 1055, 1063.

⁴² Ὁ Κρέων φαίνεται πῶς δὲν ἐννοεῖ μόνο τὸ χρῆμα, ἀλλὰ συγκεκριμένα τὸ νόμισμα. Ὁ ἄργυρος (καὶ ὄχι ὁ χρυσός, ὅπως στὸν στ. 1039) ἦταν τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο κόβονταν κατὰ τὴν ἴδια περίοδο τὰ ἀθηναϊκὰ (καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἑλληνικὰ) νομίσματα. Ἡ λέξη νόμισμα σημαίνει, περίπου, τὸ ἔθιμο, ἀλλὰ καὶ τὸ νόμισμα, καὶ αὐτὴ ἡ σημασία ἀσφαλῶς ὑπονοεῖται ἐδῶ. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἔχει κατὰ νοῦ τὸ νόμισμα, ἀλλὰ θέλει νὰ ἀποφύγει τὸν ἀναχρονισμό πού θὰ συνεπαγόταν ἡ ρητὴ μνεῖα τοῦ νομίσματος σὲ ἓνα ἔργο πού διαδραματίζεται τὴν ἡρωικὴ ἔποχ.

νά τὸ ἀντιλαμβάνεται) στὴν ἐξουσία τῶν χρημάτων ποὺ ἔχει εἰσπράξει ὁ Τειρεσίας. Τὸ ὑπονόημα τοῦ στ. 1036, ὅτι δηλαδή ἡ δύναμη τοῦ χρήματος μπορεῖ νὰ παραμένει ἀόρατη ἀπὸ τί θύματά της, παρουσιάζεται στὸν στ. 1063 μὲ κάπως πιὸ ρητὸ τρόπο, μέσω τῆς ἀντίληψης ὅτι ὁ νοῦς μπορεῖ νὰ ἀγοραστῆ (καὶ ἐπομένως νὰ ἐλεγχθεῖ).⁴³

Παρὰ τὶς διακηρύξεις τοῦ Κρέοντα, τὸ χρῆμα ἔχει, ὑπὸ μία ἔννοια, εἰσβάλλει στὸν νοῦ τοῦ καὶ τὸν ἐλέγχει. Ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι ὅλοι οἱ μάντιες εἶναι φιλάργυροι (1055), ὁ Τειρεσίας τοῦ ἀπαντᾷ πὼς οἱ τύραννοι ἀγαποῦν τὴν αἰσχροκέρδεια. Ὁ Τειρεσίας ἔχει, ὅπως πάντα (1094), δίκιο: ὁ τύραννος ἀποκτᾷ καὶ διατηρεῖ τὴν ἐξουσία χάρις τὸ χρῆμα (14E). Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀπηχεῖται καὶ στοὺς ἐπόμενους στίχους (1061-1071):

ΚΡΕΩΝ: Ἀποκάλυψε (ὅ,τι ἔχεις στὸ μυαλό σου), ἀρκεῖ νὰ μὴ μιλήσεις μὲ σκοπὸ τὸ κέρδος.

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ: (Τὸ λὲς αὐτὸ γιατί) σου φαίνομαι κι ἐγὼ⁴⁴ ἤδη⁴⁵ νὰ μιλάω ἔτσι (μὲ σκοπὸ τὸ κέρδος), ἀπὸ τὴ δική σου σκοπιὰ (δηλ. ἐπειδὴ ἐσὺ εἶσαι ἓνας τύραννος μὲ ἐμμονὴ στὸ χρῆμα, φαντάζεσαι ὅτι καὶ ἐγὼ εἶμαι ἀργυρώνητος).⁴⁶

ΚΡΕΩΝ: Νὰ ξέρεις πὼς τὸν νοῦ μου δὲν θὰ τὸν ἀγοράσεις.

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ: Τότε μάθε πὼς δὲν θὰ κάνει πολλοὺς ἀκόμη κύκλους ὁ ἥλιος, πρὶν νὰ προσφέρεις ἐσὺ ὁ ἴδιος ἓναν νεκρὸ ἀπὸ τὰ ἴδια σου τὰ σπλάχνα (δηλ. τὸν Αἴμονα), ἀντάλλαγμα γιὰ ἄλλους νεκρούς, ὡς ἀντίτιμο γιὰ τὸ ὅτι ἔχεις (ἓναν) ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ζοῦν στὸν πάνω κόσμος, καὶ τὸν ἔχεις ρίξει στὸν κάτω, φυλακίζοντας μιὰ ζωὴ (δηλ. τὴν Ἀντιγόνη) ἀτιμωτικὰ στὸν τάφο, ἐνῶ ἓναν ἀπὸ τοὺς κάτω τὸν κρατᾷς ἐδῶ,⁴⁷ ἓνα πτώμα στερημένο ἀπὸ ὅσα δικαιούται, χωρὶς νεκρώσιμες τελετές, ἀναγνο (δηλ. τὸν Πολυνείκη).

Σωστὰ οἱ μελετητὲς ἀναφέρουν συχνὰ τοὺς παραπάνω στίχους ὡς ἔκφραση τῆς διπλῆς στρέβλωσης τῆς τελετουργίας ποὺ ἀποτελεῖ, μὲ κάποιον τρόπο, τὸν

⁴³ Γιὰ τὸ παραπλήσιο περιεχόμενο τῶν στ. 537-538 τῶν *Τραχινίων*, βλ. Seaford 1998a. 133.

⁴⁴ Κι ἐγὼ, ὅπως κι ἐσὺ, ποὺ ὡστόσο εἶσαι πράγματι φιλάργυρος.

⁴⁵ Πρὶν ἀκόμη προβῶ στὶς ἀποκαλύψεις μου.

⁴⁶ *Ἀντιγ.* 1062: *οὕτω γὰρ ἤδη καὶ δοκῶ τὸ σὸν μέρος.* Αὐτὸς ὁ περίπλοκος στίχος, ὅπου ὁ Τειρεσίας λέει πὼς ὁ Κρέων προβάλλει σὲ ἄλλους τὴ δική του ἐμμονὴ γύρω ἀπὸ τὸ χρῆμα, δὲν ἔχει γίνει πότε κατανοητός. Ἡ μετάφραση ἀναδεικνύει μὲ αἰχμηρὰ τρόπο τὴν κάθε λέξη, καθὼς καὶ τὴν ἀπάντηση τοῦ Κρέοντα (1063), ἡ ὁποία, καθὼς εἶδαμε, ἀναφέρεται στὴ δύναμη τὸν χρήματος νὰ ἀσκεῖ ἐλεγχὸ στὸ νοῦ (παρομοίως καὶ οἱ στ. 1036, 298, 301). Γιὰ περισσότερα, βλ. Seaford 1998a.

⁴⁷ Τὰ χειρόγραφα παραδίδουν *θεῶν* στὸ τέλος τοῦ στ. 1070, ἀλλὰ ἡ γραφὴ εἶναι ὑποπτη καὶ τὴν παραλείπω ἀπὸ τὴ μετάφρασή μου (τὸ ζήτημα δὲν ἐπηρεάζει τὸ ἐπιχείρημά μου).

πυρήνα τῆς *Ἀντιγόνης*.⁴⁸ Αὐτὸ πού δὲν ἔχει προσεχθεῖ εἶναι ὅτι ἐδῶ ὑπεισέρχεται ἡ ἔννοια τῆς ἀνταλλαγῆς. Ὁ νεκρὸς τοῦ Αἴμονα θὰ προσφερθεῖ (ὅπως τονίζεται τρεῖς φορές) σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τοὺς νεκροὺς πού ἔχει στὴν κατοχὴ τοῦ ὁ Κρέων.⁴⁹ Ἡ στρέβλωση τῆς νεκρώσιμης τελετουργίας ἀπὸ τὸν Κρέοντα ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀποκρουστικὴ ἀνταλλαγή, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ἀποκομίζει κέρδος, ἀφοῦ ἔχει ὑπὸ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν κατοχὴ τοῦ δύο νεκροῦς (καὶ τοὺς ἔχει κάπου ὅπου δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκονται)· σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν κατοχὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ πληρώσει μὲ ἕναν νεκρὸ (πβ. 1066 τῶν σῶν αὐτὸς ἐκ σπλάγχχνων ἕνα)—δηλαδὴ τὸν ἴδιο τὸν γιό του.

Τούτῃ ἡ ἀποκρουστικὴ ἀνταλλαγή ἐκφράζει τὴν ἀπόλυτη καθολικότητα πού χαρακτηρίζει τὸ χρῆμα ὡς στόχο, ἀφοῦ ἀποτελεῖ πλεόν στόχο ἀκόμη καὶ τῆς νεκρώσιμης τελετουργίας, πού ἔχει ἀνιδιοτελὴ καὶ προσωπικὸ χαρακτήρα. Μάλιστα, στὴν Ἀθήνα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἦταν δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθεῖ νεκρώσιμη τελετουργία μὲ στόχο τὸ κέρδος, προκειμένου νὰ δημιουργηθεῖ ἐγγύτητα μὲ ἕναν νεκρὸ πού ἡ κληρονομιά του εἶναι ἀντικείμενο ἀντιδικίας (14E). Ὑπάρχει κάτι παρόμοιο στὸν Αἰσχύλο, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μεταχειρίζεται τὰ ὑφάσματα ἢ Κλυταιμνήστρα (8S), καθὼς καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ χρυσαμοιβοῦ Ἄρη: ἕνα κρίσιμο πλεονέκτημα τῶν πολύτιμων μετάλλων ὡς μέσων ἀνταλλαγῆς, δηλαδὴ τὸ ὅτι εὐκόλα ἀποθηκεύονται καὶ μεταφέρονται, ἐκφράζεται στὴν περιγραφή τῆς τέφρας/τῶν ψηγμάτων χρυσοῦ: τὸ ἐπίθετο *εὐθετος*⁵⁰ δηλώνει ἐπίσης τὴν εὐτακτὴ ἔκθεση τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν κηδεῖα.⁵¹ Ἡ δυνατότητα πού

⁴⁸ Τὸ μέσο γιὰ τὴ θανάτωση τῆς *Ἀντιγόνης* εἶναι ἡ νεκρώσιμη τελετουργία: π.χ. ἡ πομπὴ πρὸς τὸν «τάφο» τῆς παραπέμπει σαφῶς στὴ νεκρικὴ πομπὴ (806-816, 891-894).

⁴⁹ Τὸ *ἀνθ' ὧν* τοῦ στ. 1068, εἴτε τὸ μεταφράσουμε «ἐπειδὴ» (ὅπως οἱ περισσότεροι μεταφραστές) εἴτε «ὡς ἐκ τούτου» (πού εἶναι ἡ συνηθέστερη σημασία του), θὰ πρέπει νὰ δηλώνει ἀνταλλαγή, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις (τὸ LSJ, λ. ἀντί, παραθέτει, στὸ ἐρμῆνευμα «ἐπειδὴ» (because), τὸν ἐν λόγω στίχο τῆς *Ἀντιγόνης*, καθὼς καὶ τοὺς στ. 433-434 ἀπὸ τὸν Πλούτο τοῦ Αἰριστοφάνη, ὁ ὁποῖος ὅμως σημαίνει «θὰ σὰς κάνω νὰ πληρώσετε σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ἀπόπειρά σας νὰ μὲ ἐξορίσετε». Στὸ ἐρμῆνευμα «ὡς ἐκ τούτου» τὸ LSJ παραθέτει τὰ χωρία Πρὸμ. δεσμ. 31, Σοφ. *Οἰδ. τύρ.* 264, Θουκ.6.83, Κατὰ Λουκ. Ιβ' 3, καὶ ὁ Jebb παραθέτει τὸ χωρίο Σοφ. *Οἰδ. Κολ.* 1295· σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πολὺ μεταγενέστερο χωρίο ἀπὸ τὸ Κατὰ Λουκᾶν *Εὐαγγέλιο*, πρόκειται καὶ πάλι γιὰ ἀνταλλαγή.) Ἐξοῦ καὶ τὸ ἐπανειλημμένο ἔχεις, τὸ ὁποῖο ὑπογραμμίζεται χάρις στὴ θέση του στὸν στίχο. Ἡ φράση *ἔχεις ... βαλὼν κάτω* μεταφράζεται συνήθως «ἔχεις ρίξει τὸν νεκρὸ κάτω» (ἔτσι ὁ Griffith 1999, σχόλ., μολονότι συμφωνεῖ, σχόλ. στ. 22, ὅτι ἡ περίφραση *ἔχω + μετοχὴ ἀόριστου* δηλώνει «ἀποτελέσμα»). Ὡστόσο, στὸ χωρίο ἀπὸ τὴν *Ἀντιγόνη*, τὸ δεύτερο *ἔχεις* (1070), πού ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πρῶτο, δὲν συνοδεύεται ἀπὸ μετοχὴ καὶ ἔτσι σαφῶς ὑποδηλώνει κατοχὴ. Γιὰ περισσότερα, βλ. Seaford 1998a, 133-135.

⁵⁰ Ἡ γραφὴ *εὐθέτου* τῶν χειρογράφων, ὅπου τὸ ἐπίθετο προσδιορίζει τὴν τέφρα, διορθώνεται κάποτε σὲ *εὐθέτους* (ὅποτε τὸ ἐπίθετο ἀναφέρεται στοὺς λέβητας), ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι περιττὸ (καὶ ἡ ἀντίστροφη φθορὰ θὰ ἦταν πολὺ πιθανότερη: βλ. τὸ οἰκεῖο σχόλιο τῶν Denniston καὶ Page). Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ὅμως δὲν ἐπηρεάζει τὴν ἐπιχειρηματολογία μου.

⁵¹ Βλ. τὸ οἰκεῖο σχόλιο τοῦ Thomson· Φρύνιχος ὁ Ἀράβιος, *Σοφιστικὴ προπαρασκευὴ* σ. 71.9 Δίων Κάσσιος 40.49· 6750 1.449. Τὸ σχόλιο τοῦ Φραϊνκελ πού ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σημασία αὐτὴ «δὲν ἔχει θέση ἐδῶ, ἀφοῦ οἱ νεκροὶ ἔχουν ἀποτεφρωθεῖ», παραβλέπει τὸ πῶς σὲ μία μόνο λέξη συνδυάζονται, μὲ ἐξαισία ὀδυνηρὸ τρόπο, δύο ἀντίθετα: ἡ ἀπρόσωπη ἐμπορικὴ διευκόλυνση καὶ ἡ

ἔχει τὸ χρῆμα νὰ στρεβλώνει τὴ νεκρώσιμη τελετουργία ὑποδηλώνεται καὶ στίς ἐρωτήσεις τοῦ ἠροδότειου Δαρείου: πόσα χρήματα θέλουν (κάποιοι Ἕλληνες) γιὰ νὰ φᾶνε τοὺς νεκροὺς πατέρες τους; Καὶ πόσα χρήματα θέλουν (κάποιοι Ἴνδοι) γιὰ νὰ τοὺς ἀποτεφρώσουν;⁵²

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ καθολικότητα τοῦ χρήματος ὡς στόχου μπορεῖ νὰ στρεβλώσει ἀκόμη καὶ τὴ νεκρώσιμη τελετουργία, ἔτσι μπορεῖ καὶ νὰ θεωρηθεῖ ἀπειλή γιὰ ἄλλες θεμελιώδεις ἀξίες. Ὁ Ἀλκαῖος, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὴν πρωιμότερη σωζόμενη μαρτυρία γιὰ τὴ στρατιωτικὴ σημασία τοῦ χρήματος (5A), λέγεται ἐπίσης ὅτι παρέθεσε τὸ ἀπόφθεγμα κάποιου Ἀριστοδάμου: *χρήματ' ἀνὴρ*, «τὸ χρῆμα εἶναι ὁ ἄνθρωπος». Ὁ Πίνδαρος (Ἰσθμ. Β' 11-12) προσθέτει ὅτι ὁ Ἀριστόδαμος, μαζί μὲ τὴν περιουσία του, εἶχε χάσει καὶ τοὺς φίλους του. Τὴν ἴδια μοίρα εἶχαν καὶ ὁ Δίκαιος τοῦ ἀριστοφανικοῦ *Πλούτου* καθὼς καὶ ὁ Τίμων ὁ Ἀθηναῖος. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀμοιβαιότητα τῆς φιλίας μοιάζει νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ χρῆμα.⁵³ Ἡ ἀπειλή πὺν ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὶς παραδοσιακὲς ἀξίες τὸ νέο καὶ πανίσχυρο φαινόμενο τοῦ χρήματος ἀποτελεῖ σταθερὸ μοτίβο τῶν Θεογνιδείων. Τὸ χρῆμα ἔχει γίνει πλέον διακριτὴ θεμελιώδης ἀξία, ἡ ὁποία ἀντιπαραβάλλεται, ρητὰ ἢ ὑπόρητα, μὲ ἄλλες θεμελιώδεις ἀξίες, ὅπως ἡ καταγωγή ἢ ἡ ἀρετὴ ἢ ἡ δικαιοσύνη.⁵⁴ Οἱ θεμελιώδεις ἀξίες τοῦ χρήματος καὶ τῆς δικαιοσύνης εἶναι καταφανῶς διακριτές, ἀφοῦ τὸ χρῆμα συχνὰ ἀποκτιέται μὲ ἄδικο τρόπο.⁵⁵ Ὁ ποιητὴς τῶν Θεογνιδείων ἐπαινεῖ τὴ δικαιοσύνη ἢ τὴν ἀρετὴ ὡς προτιμότερες ἀπὸ τὸ χρῆμα.⁵⁶ Στὴν πραγματικότητα, βέβαια, οἱ ἄνθρωποι τιμοῦν πρωτίστως τὸ χρῆμα.⁵⁷ Ὅταν διαλέγουν σύζυγο, οἱ ἄνθρωποι βάζουν τὸ χρῆμα πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὴν καταγωγή καὶ τὴ φήμη.⁵⁸ Γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων, ἡ μόνη ἀρετὴ εἶναι τὸ χρῆμα, πὺν μαζί του δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ οὔτε ἡ σωφροσύνη οὔτε ἡ γνώση οὔτε ἡ εὐγλωττία οὔτε ἡ γρηγοράδα τῶν ποδιῶν, ἀφοῦ τὸ χρῆμα «ἔχει τὴν πιὸ μεγάλη δύναμη».⁵⁹ Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ διεξαγωγή τοῦ πολέμου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ χρῆμα. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ λόγος καὶ ἡ πράξη.⁶⁰ Τὸ χρῆμα διαθέτει ὑπερβατικὴ δύναμη, τῆς ὁποίας τεκμήριο καὶ ἔκφραση ἀποτελεῖ ἡ δυνατότητά

τελετουργικὴ ἔκφραση τῆς ἀγάπης πρὸς ἕναν νεκρὸ συγγενή. Οἱ στίχοι πὺν ἀκολουθοῦν, στὸ αἰσχύλειο χωρίο (παρατίθενται στὸ 8Γ), παραπέμπουν στοὺς ἐπικήδειους λόγους.

⁵² Ἡρόδ.3.38· πβ. καὶ 1.187, ὅπου ὁ Δαρεῖος ἀνοίγει ἕναν τάφο, πιστεύοντας (λανθασμένα πῶς βρίσκονται ἐκεῖ κρυμμένα χρήματα, ἀλλὰ βρίσκει ἕνα μήνυμα πὺν λέει ὅτι «ἂν δὲν εἶχες ἀκόρεστη ἐπιθυμία γιὰ χρήματα καὶ δὲν ἐπιθυμοῦσες αἰσχρὰ κέρδη, δὲν θὰ ἀνοίγες τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν».

⁵³ Σοφ. ἀπ. 88· Εὐρ. Φοίν. 402-405.

⁵⁴ Τὸ ἴδιο πλέγμα ἰδεῶν ἐμφανίζεται συχνὰ στὴν τραγωδία: Seaford 1988a. Ἦδη στὸν Τυρταῖο (ἀπ. 12), ἕνα ἀπὸ τί ἀγαθὰ πὺν κηρύσσονται κατώτερα ἀπὸ τὸ πολεμικὸ θάρρος (ἂν καὶ δὲν παρουσιάζονται ὡς ἀπειλή γι' αὐτὸ) εἶναι ὁ πλοῦτος ὁ «μεγαλύτερος κι ἀπὸ τοῦ Μίδα».

⁵⁵ Θεογνης 50, 86. 199-201, 225 κτλ.· Σόλων ἀπ. 4.6, 11· 15.1

⁵⁶ Θεογνης 145-146· Σόλων ἀπ. 15.3-4· πβ. Σαπφῶ ἀπ. 148 L-P.

⁵⁷ Θεογνης 523, 1117.

⁵⁸ Θεογνης 183-196.

⁵⁹ Θεογνης 699-718.

⁶⁰ Θεογνης 177-178, 268.

του να συνδυάζει τὰ ἀντίθετα, ἢ νὰ μετασχηματίζει τὰ πράγματα στὸ ἀντίθετό τους (8Ζ). Στὴν τραγωδία βρίσκουμε πρόσωπα ποὺ λένε ὅτι οἱ ἄνθρωποι τιμοῦν τὸ χρῆμα πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ἢ τὴ σοφία· ἢ ὅτι τὸ χρῆμα εἶναι ἰσχυρότερο ἀπὸ τὰ λόγια ἢ τὴν ἀγάπη μεταξὺ τῶν συγγενῶν ἢ ἀκόμη καὶ ὅτι θὰ ἔπρεπε εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὴν εὐσέβεια.⁶¹ Μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι ἀκόμη καὶ «δοῦλος τοῦ χρήματος».⁶²

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ ἴδιος ὁ Σόλων, ποὺ πρῶτος ἐπισημάνει τὴν ἀπεριόριστη ἐπιθυμία γιὰ πλουτισμό, τονίζει ἐπίσης ὅτι ὑπάρχουν ὅρια στὸ πόσο ἐπιθυμητὸς καὶ πόσο ἰσχυρὸς εἶναι ὁ πλοῦτος.⁶³ Πρόσωπα τραγωδιῶν λένε ὅτι, μαζὶ μὲ τὸ χρῆμα, εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ γνώση· ὅτι τὸ χρῆμα δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἀποτρέψει μιὰ πολεμικὴ σύγκρουση ἢ τὸν θάνατο· ὅτι δὲν εἶναι προτιμότερο ἀπὸ μιὰ ἡσυχὴ ζωὴ, μιὰ καλὴ σύζυγο, ἕναν γνήσιο φίλο, τὴν πατρίδα, τὴ σοφία· ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ὅταν διαλέγουν σύζυγο, προτιμοῦν τὸ ἀξίωμα (τὴ θέση ἢ τὴ φήμη) ἀπὸ τὰ χρήματα.⁶⁴ Μερικὲς φορές, ἡ ἀνωτερότητα μιᾶς ἀξίας ἐκφράζεται μὲ ὄρους ἀνταλλαγῆς: γιὰ ἕναν γνήσιο φίλο θὰ ἔδινε κανεὶς πολλὰ χρήματα,⁶⁵ ἀκόμη καὶ ἀπειρα χρήματα.⁶⁶ δὲν θὰ ἄλλαζε κανεὶς τὰ νιάτα του μὲ χρήματα, ὅσο μεγάλο κι ἂν ἦταν τὸ ποσό.⁶⁷ ἡ ἀρετὴ (εἶναι τὸ μόνο πράγμα ποὺ) δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ μὲ χρήματα.⁶⁸ Στὴν *Ἡλέκτρα* τοῦ Εὐριπίδη τὸ χρῆμα δὲν βγαίνει νικητὴς (8Γ). Ὅταν λένε στὸν Σωκράτη ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ χρεώνει ἀντίτιμο γιὰ τὶς πολύτιμες συζητήσεις του, ὅπως θὰ χρέωνε ἂν ἀποχωριζόταν ὁποιοδήποτε ἄλλο πολύτιμο πράγμα, ἐκεῖνος ἀπαντᾷ ὅτι, ὅπως εἶναι πορνεία τὸ νὰ χρεώνει κανεὶς ἀντίτιμο γιὰ τὸ σωματικὸ κάλλος, ἔτσι καὶ ἡ σοφία δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταλλαγεῖ μὲ χρήματα.⁶⁹

---

⁶¹ Εὐρ. ἀπ. 142, 327 (πβ. καὶ *Ἡρακλῆς* 669-720), *Μῆδ.* 965, ἀπ. 324· ἀδέσπ. ἀπ. 181. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται τὸ θέμα τοῦ χρήματος στὰ ἀποσπάσματα τῶν τραγικῶν ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ποὺ τὰ διέσωσαν, καὶ ἰδίως ὁ ἀνθολόγος Σποβαῖος, εἶχαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ χρῆμα.

⁶² Εὐρ. *Ἐκάβη* 865. Πβ. [Πλάτ.] *Ἐπιστ. Η'*, 355b, ὅπου ἐπισημαίνεται πόσο σημαντικὸ εἶναι νὰ ὑποδουλώνει κανεὶς τὸ χρῆμα (στὴν ψυχὴ καὶ στὸ σῶμα).

⁶³ Ἀπ. 24· ἐπίσης ἀπ. 15: ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι προτιμότερος ἀπὸ τὴν ἀρετὴ, γιατί ἡ ἀρετὴ (σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν πλοῦτο) εἶναι μόνιμη· γιὰ παρόμοιες σκέψεις, βλ. Εὐρ. *Ἡλ.* 939-941 (τὸ κείμενο παρατίθεται στὸ 8Γ).

⁶⁴ Εὐρ. ἀπ. 163, 542, 1066· *Αἰσχ. Ἰκέτ.* 935, *Πέρα.* 842· Εὐρ. *Ἄλκ.* 56-59, *Ἴων* 629-631, *Μῆδ.* 598-599, *Φοίν.* 552-554, ἀπ. 543.4-5 (ἡ καλὴ σύζυγος εἶναι τὸ μόνο ἀνώτερο ἀπὸ τὸ χρῆμα), *Ὀρ.* 1155-1156, ἀπ. 1046· ἀδέσπ. ἀπ. 130· Εὐρ. *Ἡλ.* 941, ἀπ. 405. Σύμφωνα μὲ τὸν Δημόκριτο, ἡ εὐτυχία δὲν βρίσκεται στὰ χρήματα (68DK B171), καὶ θὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἀρκεῖται σὲ μέτρια ποσότητα χρημάτων (B286).

⁶⁵ Εὐρ. ἀπ. 934.

⁶⁶ Εὐρ. *Ὀρ.* 1156-1157.

⁶⁷ Εὐρ. *Ἡρακλῆς* 643-648.

⁶⁸ Εὐρ. ἀπ. 527· πβ. *Ἡλ.* 253, 372.

⁶⁹ *Ξέν. Ἀπομν.* 1.6· Ἀριστοφ. *Πλοῦτ.* 153-159 (τὸ κείμενο παρατίθεται στὸ 8Γ).

Ε΄ ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΕΙΝΑΙ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΜΕΣΟ

Στὴν ἐνότητα 8Δ εἶδαμε τὸν καθολικὸ χαρακτήρα ποὺ ἔχει ἡ ἐπιθυμία τοῦ χρήματος, τόσο ὥστε νὰ στρεβλώνει ἀκόμα καὶ τὴ νεκρώσιμη τελετουργία. Τὸ χρῆμα ὅμως ἔχει καθολικὸ χαρακτήρα ἐπίσης ὡς μέσο, ἔτσι ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο ἀκόμη καὶ γιὰ νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ πραγματοποίηση τῆς τελετουργίας. Ἡ διείσδυσή του, χρήματος στὴν τελετουργία μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς τρόπους, δηλαδή μὲ τὸ χρῆμα ὡς στόχο καὶ ὡς μέσο, παρουσιάζεται μὲ ἔξοχα ἀκραία μορφή στὸν Πλοῦτο τοῦ Ἀριστοφάνη, ὅπου ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁ στόχος τῆς θυσίας (134) ἀλλὰ καὶ ἡ προϋπόθεση τῆς: δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ προμηθευτεῖ σφάγια «ἐκτὸς κι ἂν ἐσὺ (ὁ Πλοῦτος) εἶσαι ἐκεῖ γιὰ νὰ δώσεις χρήματα (ἀργύριον), ἔτσι ποὺ μόνος σου μπορεῖς νὰ καταλύσεις τὴν ἐξουσία τοῦ Δία, ἂν σὲ ἐνοχλεῖ» (137-42). Ἀκόμη καὶ ὁ αἰώνιος ὄλβος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν ἔχει κανεὶς τρεῖς δραχμὲς — ὥστε νὰ ἀγοράσει ἓνα γουρούνι γιὰ νὰ τὸ θυσιάσει κατὰ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια (Ἀριστοφ. *Εἰρήνη* 375). Ἦδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. τὸ ἀργότερο, ἡ οἰκοδόμησις ναῶν καὶ ἡ ζωοθυσία στὴν Ἑλλάδα ἀπαιτοῦσαν χρήματα — ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβαινε στὴν ἀρχαία Ἑγγὺς Ἀνατολή (4Δ). Σὲ πρῶμο στάδιο, οἱ Ἕλληνες ἔκαναν προσφορὰς στοὺς θεοὺς σὲ πολύτιμο μέταλλο, καὶ ἀργότερα σὲ νομίσματα· ἐξάλλου, σὲ νόμισμα πληρωνόταν συχνὰ τὸ τέλος τῆς μύησης στὰ μυστήρια, τῆς χρησιμοδοσίας ἢ τῆς θεραπείας χάρις σὲ κάποιον θεό.⁷⁰ Στὰ πρωιμότερα σωζόμενα νομίσματα ἀνήκει ὁ θησαυρὸς ποὺ βρέθηκε θαμμένος κάτω ἀπὸ ἓναν ναό, τὸ Ἄρτεμισιον τῆς Ἐφέσου (5B). Στὸν φανταστικὸ κόσμον τοῦ Ἀριστοφάνη, ἓνα πουλὶ καταβάλλει στοὺς θεοὺς τὸ χρηματικὸ ἀντίστοιχο ἑνὸς θυσιαστήριου σφαγίου (*Ὀρν.* 1618- 25). Τὰ νομίσματα εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιὰ τὰ ταξίδια⁷¹ — ἀκόμη καὶ στὸν Κάτω Κόσμον: γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ πορθμέα Χάρωντα ὁ Διόνυσος τῶν ἀριστοφανικῶν *Βατράχων* λέει: «Πόσο μεγάλη δύναμη ἔχουν παντοῦ οἱ δύο ὀβολοί». ⁷² Στὴν Ἄλκηστη τοῦ Εὐριπίδη, ὁ Θάνατος ἀποδοκιμάζει ὅσους «ἀγοράζουν» μὲ τὸν πλοῦτον τοὺς τὴ μακροζωία (56-59). Καθὼς ὅμως ὁ αἰσχύλειος Ἀγαμέμνων μπαίνει στὸ σπιτί του, «καταστρέφοντας τὸν πλοῦτον καὶ τὰ ἀργυρώνητα ὑφάσματα» (*Ἀγ.* 949), ἡ Κλυταιμνήστρα δηλώνει πὼς πολλὰ ὑφάσματα θὰ εἶχε τάξει νὰ ποδοπατήσῃ, γιὰ νὰ σώσῃ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἂν ἔτσι εἶχε ὀρίσει τὸ μαντεῖο. Δεδομένου ὅτι τὰ ὑφάσματα ἔχουν «ἀγοραστεῖ μὲ ἀσήμι/χρήματα», ἔπεται ὅτι, γιὰ νὰ ἐκπληρώσῃ ἡ Κλυταιμνήστρα τὴν ὑποθετικὴ θεϊκὴ (μαντικὴ) ἐπιταγή, ποὺ θὰ ἐπέβαλλε τὴν καταστροφή «πολλῶν ὑφασμάτων» (προκειμένου νὰ σωθεῖ ἡ ζωὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα), θὰ ἔπρεπε νὰ διαθέτῃ τὰ ἀπαιτούμενα χρήματα.

⁷⁰ Babelon 1943· Bogaert 1976β, 819-820. Μύηση στὰ μυστήρια: 14Δ σημ. 62.

⁷¹ Πβ. Εὐρ. *Φοῖν.* 984 «ΚΡΕΩΝ: Θὰ σὲ ὀδηγήσουν οἱ θεοί. ΜΕΝΟΙΚΕΑΣ: Μὰ ἀπὸ ποῦ θὰ χρήματα;» — ἓνα χωρίο ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι τὰ χρήματα ἔχουν, γιὰ τὸ ταξίδι, ἐξίσου μεγάλη σημασία μὲ τὴ θεϊκὴ βοήθεια (ἢ καὶ μεγαλύτερη).

⁷² Βατρ. 141· πβ. 173-177· Φερεκρ. ἀπ. 86· Caccamo Caltabiano/Radici Colace 1992, 149- 157. Νομίσματα γιὰ τοὺς νεκροὺς σὲ ἄλλους πολιτισμοὺς: ΒολιόΗιβ 1913.

Από τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι τὸ χρῆμα δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα βολικὸ μέσο (ἢ τὸ μοναδικὸ μέσο) γιὰ τὸν προσπορισμὸ μιᾶς μεγάλης ποικιλίας ἐμπορεύσιμων ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν. Ἀντίθετα, φαίνεται πὼς εἶναι τὸ μέσο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει ἀκόμη καὶ ἓνα ὑπέρτατο καθολικὸ ἀγαθὸ: τὴ θεία εὐνοια.

Ἄλλο ἓνα τέτοιο ὑπέρτατο ἀγαθὸ εἶναι ἡ πολιτικὴ ἰσχὺς. Ὅπως εἶδαμε, ὁ Πλοῦτος, ἂν ἀρνηθεῖ νὰ χορηγήσει χρῆμα, μπορεῖ νὰ καταλύσει καὶ τὴν ἐξουσία τοῦ Δία. Ὁ Δίας δεσπάζει στοὺς θεοὺς «χάρη στὸ χρῆμα (ἀργύριον), γιατί ἔχει τὸ πιὸ πολὺ ἀπ' ὅλους» (Ἀριστοφ. Πλοῦτος 131). Τὸν τύραννο Πολυκράτη τὸν παρέσυρε στὸν θάνατο ἢ ὑπόσχεση ὅτι θὰ ἀποκτήσει ἀρκετὰ «χρήματα γιὰ νὰ ἐξουσιάσει ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα», ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι γινώριζαν ὅτι ὁ Πεισιστρατος εἶχε ἀποκτήσει καὶ ἐδραιώσει τὴν τυραννίδα του χάρη στὸ χρῆμα (5B, 7B, 14Δ). Στὴν ἀττικὴ τραγωδία, τὸ χρῆμα καὶ ἡ τυραννίδα συνυπάρχουν.⁷³ Οἱ Ἀθηναῖοι γινώριζαν ἐπίσης ὅτι τὸ χρῆμα εἶχε διαδραματίσει καίριο ρόλο στὴν ἀνατροπὴ τῶν δικῶν τοῦ τυράννου καὶ ἐπομένως στὴν ἐδραίωση τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας τους: πίστευαν ὅτι οἱ Ἀλκμαιωνίδες ποὺ βρισκόνταν ἐξόριστοι στοὺς Δελφούς, καὶ κυρίως ὁ ἴδιος ὁ Κλεισθένης, δωροδόκησαν τὴν Πυθία, γιὰ νὰ πεῖ σὲ ὁποιοὺς Σπαρτιάτες συμβουλευόνταν τὸ μαντεῖο τῆς πὼς εἶχαν καθῆκον νὰ ἐλευθερώσουν τὴν Ἀθήνα, κάτι ποὺ ὀδήγησε ἐντέλει στὴν ἐπιτυχή ἐκστρατεία τοῦ βασιλιᾶ Κλεομένη.⁷⁴ Ὁ Ἰσοκράτης λέει πὼς ὁ Κλεισθένης «ἔπεισε τοὺς Ἀμφικτύονες νὰ τοῦ δανείσουν ἀπὸ τὰ χρήματα τοῦ θεοῦ [Ἀπόλλωνα] καὶ ἀπέδωσε στὸν λαὸ τὴν ἐξουσία».⁷⁵ Σύμφωνα μὲ ἓνα ἀθηναϊκὸ κείμενο τοῦ ὕστερου 5ου ἢ τοῦ πρώιμου 4ου αἰώνα π.Χ., τὸ χρῆμα θεωρεῖται πολὺτιμο, ἐπειδὴ χρησιμεύει στοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες ἐξουσίας.⁷⁶

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, φαινομενικά, πολιτικὴ δύναμη μπορεῖ νὰ προσποριστεῖ κανεὶς καὶ μὲ ἄλλους τρόπους, κυρίως μὲ τὴ ρητορικὴ ἢ μὲ τὸν πόλεμο — ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ τρόποι μὲ τὴ σειρὰ τους ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ χρῆμα. Ἡ ρητορικὴ δεινότητα, ὅπως ἀναφέρουν ἀκόμη καὶ οἱ τραγωδίες, διδάσκεται ἀντὶ μισθοῦ.⁷⁷ Οἱ σοφιστὲς δίδασκαν, μὲ χρηματικὴ ἀμοιβή, πὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκτήσει γνώση, ἀρετὴ καὶ (μέσω, μεταξὺ ἄλλων, τῆς ρητορικῆς) πολιτικὴ δύναμη.⁷⁸ Χρῆμα ἀπαιτεῖ καὶ ὁ πόλεμος: τοῦτο εἶναι φανερὸ σὲ ὅσα γράφει γιὰ τοὺς τυράννους τοῦ 6ου αἰώνα ὁ Ἡρόδοτος, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἐκαταῖος ἐπισημανε στοὺς Ἴωνες (γύρω στὸ 500 π.Χ.) τὴ στρατιωτικὴ σημασία ποὺ εἶχε ὁ

⁷³ Seaford 2003γ.

⁷⁴ Ἡρόδ. 5.63, 66. Ὁ Θουκ. 6.53 ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι γινώριζαν πὼς τὴν τυραννίδα τὴν εἶχαν ἀνατρέψει οἱ Σπαρτιάτες (καὶ ὄχι οἱ ἴδιοι οἱ Ἀθηναῖοι ἢ ὁ Ἀρμόδιος).

⁷⁵ Περὶ ἀντιδόσεως 232. Παρόμοια εἶναι καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ Δημοσθ. Κατὰ Μειδίον 144.

⁷⁶ Ἀνών. Ἰαμβλ. 89 OK 4· πβ. [Ξενοφ.] Ἀθην. Πολιτ. 3.3.

⁷⁷ Εὐρ. Ἐκάβη 816-819· Σόφ. ἀπ. 88· Ἀριστοφ. Νεφ. 98 (πβ. 1041-1042).

⁷⁸ Πλάτ. Πρωτ. 312α, 318β-319α, 349β, Γοργ. 452(1-ε, Μέν. 91α—β· Ἀριστοφ. Νεφ. 432 (πβ. 98)· κτλ.

θησαυρός του ναού των Βραγχιδών.⁷⁹ Μὲ ιδιαίτερα ἔντονο τρόπο ὑπογραμμίζει ὁ Θουκυδίδης τὴ στρατιωτικὴ σημασία τῶν χρημάτων, ὅταν παραθέτει δημηγορίες τοῦ Περικλῆ, τοῦ Ἀρχιδάμου καὶ τοῦ Συρακούσιου Ἑρμοκράτη, στὶς ὁποῖες τὸ χρῆμα μοιάζει νὰ εἶναι, σχεδόν, ὁ σημαντικότερος παράγοντας τοῦ πολέμου.⁸⁰ Στὴ *Λυσιστράτη* τοῦ Ἀριστοφάνη, οἱ γυναῖκες καταλαμβάνουν τὴν Ἀκρόπολη, ὥστε οἱ ἄντρες νὰ μὴν μποροῦν νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ τὰ χρήματα ποὺ φυλάσσονται ἐκεῖ καὶ ἔτσι νὰ πάψουν τὸν πόλεμο (173-176, 421-423, 487-489). «Στὸν πόλεμο νικοῦν κάθε φορά», λέει ἓνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ ἀριστοφανικοῦ *Πλοῦτου*, «μόνον ἐκεῖνοι ποὺ θὰ σταθεῖ στὸ πλευρὸ τοὺς ἐκεῖνος (ὁ Πλοῦτος)» (184-185).⁸¹

Ἡ ἀνθρώπινη δύναμη καὶ ἡ θεία εὐνοια δὲν εἶναι τὰ μόνα θεμελιώδη ἀγαθὰ ποὺ φαίνεται πῶς ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ χρῆμα. Γιὰ παράδειγμα, τὴν εὐγενικὴ καταγωγὴ τὴ γεννᾶ ὁ πλοῦτος, ὅταν τὸν ἔχει κανεὶς στὸ σπιτικό του γιὰ μεγάλο διάστημα,⁸² ἐνῶ τὴν καταλύει ἡ πενία.⁸³ Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ὑγεία: ὁ Σοφοκλῆς λέει ὅτι τὰ πάντα ἔρχονται σὲ δευτέρη μοῖρα μπροστὰ στὸν πλοῦτο, γιατί μολονότι μερικοὶ ἐπαινοῦν τὴν ὑγεία, ὁ φτωχὸς εἶναι πάντοτε ἄρρωστος.⁸⁴ Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα σχετικὰ χωρία θὰ ἐπιλέξω τρία, τὰ ὁποῖα καταδεικνύουν τὴν καθολικὴ παρουσία τοῦ χρήματος ὡς μέσου. Τὰ χρήματα ἐξασφαλίζουν φίλους, τιμές, τυραννικὴ ἐξουσία, σωματικὸ κάλλος, σοφὴ ὁμιλία καὶ ἡδονὴ ἀκόμη καὶ στὴν ἀρρώστια (Σοφ. ἀπ. 88). Χάρη στὸν χρυσὸ καὶ στὸν ἄργυρο «εὐπορεῖ ὁ πόλεμος καὶ τὰ ὑπόλοιπα πράγματα» (Θουκ.6.34.2· ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Ὁ πλοῦτος ἀπὸ μόνος του εἶναι ἡ πηγὴ τῶν πάντων» (Ἀριστοφ. *Πλοῦτος* 182). Οἱ διακριτὲς σφαιρὲς ἀνταλλαγῶν στὴν ὀμηρικὴ οἰκονομία, στὶς ὁποῖες ἡ μετατροπὴ ἀντικειμένων ὑψηλῆς αἰγλῆς σὲ εἶδη ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διαβίωση εἶναι, σὲ κάποιον βαθμὸ, ἀδύνατῃ, συγχωνεύονται ἀναπόφευκτα⁸⁵ ὅταν ἐμφανίζεται

⁷⁹ 5B· Ἡρόδ.1.61, 64 (Πεισίστρατος)· 3.122 (Πολυκράτης)· 5.36 (Ἑκαταῖος). Βλ. καὶ Αἰσχ. *Πέρσαι* 238, ὅπου τὰ συμφραζόμενα ὑποδεικνύουν τὴ στρατιωτικὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἀργύρου πηγὴ τῶν Ἑλλήνων.

⁸⁰ Ὁ Περικλῆς λέει ὅτι ἡ δύναμη τῆς Ἀθήνας ἀπορρέει ἀπὸ τὰ χρήματα ποὺ καταβάλλουν οἱ σύμμαχοί της καὶ ὅτι ὁ πόλεμος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κερδίζεται μὲ τὴν εὐφυΐα καὶ μὲ τὰ χρηματικὰ ἀποθέματα (2.13), καθὼς καὶ ὅτι ὁ σημαντικότερος παράγοντας εἶναι ὅτι οἱ Σπαρτιάτες θὰ παρεμποδιστοῦν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη χρημάτων (1.142). Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀρχίδαμο (1.83), «ὁ πόλεμος εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον θέμα ὄχι ὄπλων ἀλλὰ δαπανῶν, χάρις στὶς ὁποῖες τὰ ὄπλα μποροῦν νὰ φανοῦν χρήσιμα». Γιὰ τὰ λόγια τοῦ Ἑρμοκράτη, βλ. 6.34.2. Βλ. καὶ Θουκ. 1.80.3-4, 121.2, 141-143· 2.13.2-3. Πβ. π.χ. [Ξενοφ.] *Ἀθην. Πολιτ.* 3.3· [Ἀριστοτ.] *Ἀθην. Πολιτ.* 27.3.

⁸¹ Πβ. Τιμόθεος 790 *PMG* «ὁ Ἄρης εἶναι τύραννος· ἡ Ἑλλάδα δὲν φοβᾶται τὸ χρυσάφι»· Πλάτ. *Πολιτ.* 422: τὴν ιδεώδη πολιτεία δὲν θὰ χρειάζονται χρήματα γιὰ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις.

⁸² *Εὐρ. ἀπ.* 22· ἐπίσης, *ἀπ.* 95· Σιμωνίδης, *παράθ.* στὸν Ἀριστοτ. *ἀπ.* 92 Rose.

⁸³ *Εὐρ. Ἡλ.* 38· πβ. ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ *Εὐρ. ἀπ.* 1066 (τὸ χρῆμα φεύγει, ἀλλὰ ἡ εὐγενικὴ καταγωγὴ παραμένει).

⁸⁴ *Ἀπ.* 354· παρόμοιο περιεχόμενο: *Εὐρ. Ἡλ.* 428-429 (τὸ χρῆμα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὶς ἀσθένειες, καθὼς καὶ νὰ εἴμαστε φιλόξενοι).

⁸⁵ 2B σημ. 25, 5A· Kurke 1999, 22, 47 κτλ. Γιὰ διακριτὲς σφαιρὲς ἀνταλλαγῆς ποὺ συγχωνεύονται ὅταν εἰσάγεται ἀπὸ τὴ Δύση τὸ χρῆμα παντὸς σκοποῦ (στὸ ἔθνος τῶν Τιβ [Νιγηρία καὶ Καμερόν]), βλ. Bohannan/Bohannan 1968.

τὸ μεταλλικὸ χρῆμα, τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπει νὰ πραγματοποιιοῦνται, σὲ ἐνιαία κλίμακα πὺ κυμαίνεται ἀπὸ τὸ τάλαντο ὡς τὸ κλάσμα τοῦ ὀβολοῦ, οἱ πιὸ μεγάλες καὶ οἱ πιὸ μικρὲς πληρωμὲς — ὄχι μόνο γιὰ σχεδὸν ὅλα τὰ εἶδη ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ στὰ πιὸ ποικίλα συμφραζόμενα (προίκα, πρόστιμο, ἀθλητικὸ βραβεῖο, κρατικές πληρωμὲς, ἱερὲς προσφορὲς κ.ο.κ.). «Τὸ φαγοπότι γίνεται γιὰ τὴ χαρὰ, καὶ τὸ κρασί εὐφραίνει: τὸ χρῆμα ὅμως ἀποκρίνεται στὰ πάντα».⁸⁶

ς' ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΟΡΙΑ

Στὶς δύο προηγούμενες ἐνότητες ἐπισημάναμε τὴν πιθανότητα νὰ διαθέτει τὸ χρῆμα ἀπεριόριστη δύναμη. Ὑπὸ μία ἔννοια, ἐξάλλου, τὸ ἴδιο τὸ χρῆμα (καὶ ἡ φιλοχρηματία) μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπεριόριστο. Γράφει ὁ Σόλων: «Τοῦ πλοῦτου σύνορο δὲν βρίσκεται φανερωμένο στοὺς ἀνθρώπους: ὅσοι ἀπὸ μᾶς ἔχουν τὸ πιὸ πολὺ βίος πασχίζουν νὰ τὸ διπλασιάσουν».⁸⁷ Περίπου μία γενιὰ πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ νομίσματος στὴν Ἀθήνα, ὁ Σόλων περιγράφει ἐδῶ, ἂν καὶ δὲν διαθέτει συγκεκριμένο κατάλληλο λεξιλόγιο, τὸ ἄνευ προηγουμένου φαινόμενο τοῦ χρήματος,⁸⁸ Ἡ ἀπεριόριστη ἐπιθυμία γιὰ πλοῦτο — ἢ ἡ ἀπεριόριστη συσσώρευση του — δὲν ἐμφανίζεται στὸν Ὅμηρο.⁸⁹ Ἄς συγκρίνουμε τὸ ὁμηρικὸ δῶρο πὺ προσφέρεται κατὰ τὸν ἀποχωρισμὸ δύο ξείνων (π.χ. Ὀδ δ 600-619) μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Ἀλκμαίωνα, πὺ ἐπέστρεψε ἀπὸ τὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ Κροίσου μὲ ὅσο χρυσάφι μποροῦσε νὰ μεταφέρει ἐπάνω του (Ἡρόδ. 6.125). Ὅταν τὸ πολύτιμο μέταλλο ἀποκτᾶ — μαζὶ μὲ ἄλλα χαρακτηριστικά του, ὅπως ἡ εὐκολία ἀποταμίευσης, ἀπόκρυψης καὶ μεταφορᾶς σὲ μεγάλες ποσότητες — τὴ δύναμη νὰ προσπορίζει ἀγαθὰ χωρὶς περιορισμὸ ποσότητας ἢ εἶδους, δηλαδὴ ὅταν τὸ πολύτιμο μέταλλο γίνεται χρῆμα, τότε ἀκριβῶς καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ χρήματος γίνεται ἐπίσης ἀπεριόριστη: δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει φυσικὸ ὄριο στὴν ἀπόκτηση χρημάτων, ἐνῶ ἀντίθετα στὴν ἀπόκτηση, γιὰ παράδειγμα, τριπόδων ὑπάρχει τὸ φυσικὸ ὄριο πὺ θέτει ἡ χρῆση τῶν τριπόδων (γιὰ τὴν ἔψηση κρέατος, γιὰ δῶρα κτλ.), καθὼς καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐναποθήκευσής τους. Μολονότι δὲν

⁸⁶ Ἐκκλησιαστής ι' 19, μὲ ἀναφορὰ στὴν πρώιμη ἑλληνικὴ περίοδο (τέλος τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ.).

⁸⁷ Ἀπ. 13.71-73 West· παρόμοια καὶ τὰ ἀπ. 4.11-13, 4c.2, 6.3· Θεόγνης 596, 1158. Αὐτὸ ἀσφαλῶς θὰ ἀποτέλεσε παράγοντα μείζονος σημασίας (καθὼς περιλάμβανε τὸν ἔντοκο δανεισμὸ: Λυσίας, Κατὰ Θεομνήστου α' 18· 5Α σημ. 26) στὴ δημιουργία τῆς κρίσης, στὴν ὁποία ὁ Σόλων κλήθηκε νὰ παρέμβει ὡς νομοθέτης. Πβ. ἀντιθέτως τὴ σχετικὴ ἰσορροπία τῆς μὴ ἐκχρηματισμένης κοινωνίας πὺ περιγράφει ὁ Ἡσίοδος: Millett 1991, 47.

⁸⁸ Ἐξάλλου, οὔτε καὶ ἀργότερα ὑπάρχει στὰ ἑλληνικὰ λέξη πὺ νὰ ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς στὸ δικό μας «χρῆμα»: πβ. 1Γ· 8Α.

⁸⁹ Στὸν Ὅμηρο, ἡ λέξη ἀπειρέσιος (ἀπειρος, ἀπεριόριστος) δηλώνει τὴν ἀφθονία ἀγαθῶν τὰ ὅποια στὴν πραγματικότητα ἐμφανίζονται (καὶ μάλιστα κάποτε ἀπαριθμοῦνται) σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ καὶ προσφέρονται ὡς ἀποζημίωση (ἄποινα) ἢ ὡς γαμήλια δῶρα. Πβ. 10Β σημ. 30.

ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀκόρεστη ἐπιθυμία τοῦ πλούτου, τὸ χρῆμα ἀυξάνει τὴ συχνότητά της καὶ ἐνισχύει τὰ κίνητρά της. Τὸ χρῆμα δὲν εἶναι μόνο κάτι ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἀπεριόριστη ἐπιθυμία καὶ τὴν ἀπεριόριστη συσσώρευση, ἀλλὰ εἶναι καὶ τὸ ἴδιο (σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν μὴ χρηματικὸ πλοῦτο) ἀπεριόριστο ὑπὸ τὴν ἄμεσα συναφῆ ἔννοια ὅτι, στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν διαθέτει ἀξία χρήσης, ὁ σκοπὸς του εἶναι νὰ ἀνταλλαγεῖ. Ἀποτελεῖ, ἐπομένως, οὐσιώδες γνώρισμα τοῦ χρήματος ἢ διαρκῆς (ἀπεριόριστη) κυκλοφορία του (Χρῆμα-Ἀγαθὰ-Χρῆμα-Ἀγαθὰ-Χρῆμα κτλ.), κατὰ τὴν ὁποία ὁποιαδήποτε περίοδος ἀποταμίευσης ἀποτελεῖ ἀπλῶς διάλειμμα. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι, γιὰ τὸν Σόλωνα, ὁ ἴδιος ὁ πλοῦτος εἶναι ἀπεριόριστος (γιατί οἱ ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦν νὰ τὸν διπλασιάσουν), ὅπως ἀκριβῶς ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει ὅτι ἡ χρηματιστική, ἡ δημιουργία καὶ συσσώρευση χρήματος, γεννᾷ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ πλοῦτος καὶ ἡ εὐημερία δὲν ἔχουν ὅρια (Πολιτικά 1256b40).

Δὲν εἶναι συμπτωματικὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Σόλων, τοῦ ὁποίου ἡ νομοθεσία κατέχει τόσο περίβλεπτη θέση στίς πρωιμότερες μαρτυρίες μας γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ χρήματος (5A), καὶ στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὴν πρώτη σωζόμενη ἔκφραση τῆς ἀπεριόριστης φύσης τοῦ χρήματος, εἶναι ἐπίσης ὁ πρῶτος ποὺ διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ὑπάρχει ἓνα κρυμμένο μέτρον (τῆς νοημοσύνης) ποὺ «ἔχει τὰ ὅρια τῶν πάντων» (γνωμοσύνης ... μέτρον, ὃ δὴ πάντων πείρατα ... ἔχει, ἀπ. 16), καθὼς καὶ ὁ πρῶτος ποὺ συνέστησε τὴν ἀρχὴ τοῦ μέτρον,⁹⁰ Οὔτε καὶ εἶναι συμπτωματικὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρωιμότερη μαρτυρία μας γιὰ τὸν Σόλωνα, πέρα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενά του, προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο (1.29-33), ὁ ὁποῖος τὸν παρουσιάζει ἐπίσης νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἀπεριόριστο πλοῦτο — τὸν ἀπεριόριστο πλοῦτο τοῦ Κροίσου, τὸν ὁποῖο ὁ Ἡρόδοτος Σόλων ἀντιπαραθέτει στὸ τελετουργικὰ ἐκφρασμένο ὄριο (δηλαδή τὴ δημόσια νεκρώσιμη τελετουργία)⁹¹ τῆς ζωῆς ἑνὸς Ἀθηναίου μὲ τὸ ὄνομα «Τέλλος» — τὸ ὁποῖο παραπέμπει στὸ τέλος, λέξη ποὺ ἡ βασικὴ σημασία της, «ὄριο» ἢ «συντέλεση», μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν τελετουργία. Θὰ δώσω μόνο ἓνα παράδειγμα γιὰ τούτῃ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ ἀπεριόριστο χρῆμα καὶ στὸ ὄριο ποὺ ἐγγενῶς ἐνυπάρχει στὴν τελετουργία, μὲ ἀφορμὴ ἓνα χωρίο ποὺ ἔχουμε ἤδη συζητήσει.

Ἡ Κλυταιμνήστρα ἀφενὸς προτρέπει τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ πατήσῃ πάνω στὰ ὑφάσματα προβάλλοντας τὸ ἐπιχείρημα ὅτι μιὰ τέτοια πράξη δὲν θὰ ἦταν σφάλμα ὑπὸ ὁποιοσδήποτε συνθήκες: θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μέρος μίας ἐπιβεβλημένης τελετουργίας (Αἰσχ. Ἀγαμ. 934 τέλος) μὲ σκοπὸ νὰ σωθεῖ ἡ ζωὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα (963-965) — προφανῶς μιᾶς τελετουργίας ποὺ σηματοδοτεῖ τὸ ὄριο

⁹⁰ Ὁ ἴδιος συνδυασμὸς τοῦ συμπαντικοῦ μέτρον μὲ τὴ σύσταση γιὰ ἐπιδείξει μέτρον στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ ἐπανεμφανίζεται ἀργότερα στὸν Ἡράκλειτο, τοῦ ὁποίου ἡ κοσμολογία ἀντανεκλᾷ τὸν ἀπεριόριστο χαρακτήρα τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος: 12A· Seaford 1994α, 225-229 [ἑλλ. ἔκδ.: 354-360].

⁹¹ Τὸ δεῦτερο παράδειγμα ποὺ παραθέτει ὁ Σόλων (Κλέοβης καὶ Βίτων) περιλαμβάνει ἓναν ἀκόμη πιὸ τελετουργικὸ θάνατο (στὸν ναὸ τῆς Ἥρας κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς θεᾶς): Seaford 1994α, 229-230 [ἑλλ. ἔκδ.: 360-362].

τῆς εὐμάρειας μέσω προσφορῶν πρὸς τοὺς θεοὺς. Τὸ νὰ ποδοπατήσῃ κανεὶς ὑφάσματα πού μποροῦν ἀενάως νὰ ἀντικαθίστανται (χάρη στὸ χρῆμα) συνιστᾷ ὑπερβολή, ἢ ὁποῖα ὅμως ἐμφανίζεται λιγότερο ἐπικίνδυνη μὲ τὸ νὰ παρουσιάζεται ὡς τελετουργικὸ τέλος, τὸ ὁποῖο ὑποδηλώνει ὀλοκλήρωση καὶ ὑπαρξη ὀρίων. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ πράξη πού θὰ μπορούσε ὑποθετικά, ὡς τέλος, νὰ σώσει τὴ ζωὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα φαίνεται νὰ τὸν καταδικάζει, ἀφοῦ κεντρίζει τὴν ἀγανάκτηση ἀνθρώπων καὶ θεῶν (922-925, 937-939, 946- 947). Τὸ χρῆμα ἔχει τὴ δύναμη νὰ κάνει πράγματα ἀντίθετα μεταξύ τους (8Z).

Ἡ Κλυταιμνήστρα λέει ἐπίσης ὅτι ἡ θάλασσα εἶναι ἀνεξάντλητη, καθὼς παρέχει τὸν ἀστεῖρευτο χυμὸ τῆς πορφύρας, ἴσον μὲ ἀσήμι (8A). Ἡ ἀνεξάντλητη πορφύρα πού παρέχει ἡ θάλασσα ἔχει σημασία ἐδῶ μόνον ἐφόσον ὑπάρχει ἀνεξάντλητο ἀπόθεμα χρημάτων (ἀργύρου), πού χρησιμοποιοῦνται σὲ ἀντίστοιχες ποσότητες (*ισάργυρον*), γιὰ νὰ ἀγοραστῇ ἡ πορφύρα.⁹² Μπορεῖ λοιπὸν ἐξ ὑπονοίας νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι ὑπάρχει τέτοιο ἀπόθεμα. Πράγματι, τὰ ὑφάσματα πού ποδοπατεῖ ὁ Ἀγαμέμνων «ἀγοράζονται μὲ ἄργυρο», καὶ τὸ σπιτικὸ «δὲν ξέρει ἀπὸ φτώχεια». Ἡ θάλασσα, πού εἶναι καὶ ὁμοιογενὴς καὶ ἀνεξάντλητη (ἀπεριόριστη),⁹³ παραπέμπει ἐδῶ στὴν ὁμοιογένεια (8B) καὶ στὸ ἀνεξάντλητό του χρήματος.⁹⁴ Ἡ ἀνεξάντλητη φύση τοῦ χρήματος ἐκφράζεται μέσω τῶν ὑφασμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπομένως ἀντιτίθενται, καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, στὸ ὄριο τῆς εὐμάρειας πού φαντάζεται ἡ Κλυταιμνήστρα.

Αὐτὰ τὰ ὑφάσματα ἐπίσης, ὅπως ἔχουν δείξει μελετητές, σχετίζονται στενά, τόσο λεκτικὰ ὅσο καὶ ὀπτικά, μὲ τὸ ὑφασμα πού σὲ λίγο θὰ μεταχειριστεῖ ἡ Κλυταιμνήστρα, γιὰ νὰ παγιδέψῃ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ νὰ τυλίξῃ τὸ σῶμα του.⁹⁵ Γιὰ τὸ φονικὸ αὐτὸ ὑφασμα ἡ Κλυταιμνήστρα λέει τὰ ἐξῆς (1382- 1383):

Ἐνα σκέπασμα (ἀμφίβληστρον) δίχως ὄρια, σὰν (δίχτυ) γιὰ ψάρια,
ἔριξα γύρω του, πλούσια φορεσιὰ θανάσιμη (εἴματος κακὸν πλοῦτον).

⁹² Τὸ ἀνεξάντλητό του χρήματος, πού εἶναι ἀνθρώπινη δημιουργία, δυναμικὰ ἀνησυχητικὴ καὶ σχετικὰ καινοπαγής, παρουσιάζεται μὲ τοὺς ὄρους τῆς φύσει ἀνεξάντλητης θάλασσας — εἴτε λόγῳ δισταγμοῦ εἴτε λόγῳ φόβου εἴτε λόγῳ τῆς ἀνάγκης νὰ βρεθεῖ ἓνα ἀπὸ ἀνάλογο γιὰ μιὰ δύσκολη ἀφηρημένη ἔννοια (πβ. π.χ. Σόφ. *Ἀντιγ.* 1077 ὅπου ἡ λέξη κατηγορημένος, «ἐπαργυρωμένος», δηλώνει αὐτὸν πού δωροδοκεῖται μὲ ἀργύρια). Ὁ ἀνοίκειος χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ ἀπεριόριστου ἀγαθοῦ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμη πιὸ ἐντονα αἰσθητός, ἐὰν ἡ Ἀθήνα ἦταν τότε, ἢ κατὰ τὸ παρελθόν, «ἀγροτικὴ κοινωνία» στὴν ὁποῖα δέσποζε ἐν γένει αὐτὸ πού ὁ Foster 1965 ὀνομάζει «τὸ εἶδωλο τοῦ πεπερασμένου ἀγαθοῦ», δηλαδή ἡ ἀντίληψη ὅτι ὅλα τὰ ἐπιθυμητὰ ἀγαθὰ (ἡ γῆ, ὁ πλοῦτος, ἡ φιλία, ἡ τιμὴ κτλ.) ὑφίστανται σὲ πεπερασμένες ποσότητες καὶ εἶναι πάντοτε δυσεύρετα.

⁹³ Νὰ σημειωθεῖ ἡ φράση ἀπειρονα πόντον, «ἀπέραντη θάλασσα», στὴν *Ἰλ.* A 350 καὶ στὴν *Ὀδ.* δ 510· ἐπίσης, *Θεογ.* 237. Ἀντιθέτως, ὁ οἶκος εἶναι πεπερασμένος.

⁹⁴ Ἡ εἰκόνα τῆς θάλασσας εἶναι πρόσφορη ἐδῶ καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλη, ἐντελῶς διαφορετικὴ ἄποψη: κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, ὁ προσπορισμὸς χρημάτων μέσω ἐμπορικῶν συναλλαγῶν γινόταν κυρίως διὰ θαλάσσης.

⁹⁵ Taplin 1978, 79-82· Seaford 1998a, 129-130.

Ἡ λέξη ἀμφίβληστρον προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα ἀμφιβάλλω, «ρίχνω κάτι γύρω ἀπὸ», τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ «σαβανῶνω νεκρὸ», ὅποτε τὸ ἀμφίβληστρον παραπέμπει στὸ σάβανο. Γιατί εἶναι «δίχως ὄρια» (ἄπειρον); Πρῶτον, ἐπειδὴ τὸ σάβανο, ἀντίθετα μὲ τὰ ἐνδύματα τῶν ζωντανῶν, τὸ τυλίγαν γύρω ἀπὸ τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια τοῦ νεκροῦ, κάποτε μάλιστα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι του. Δεύτερον, ἐπειδὴ τὸ ὕφασμα περικλείει, ὅπως καὶ τὸ δίχτυ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἄπειρον καθόσον δὲν ἔχει ὄρια πέρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ διαφύγει ἢ λεία.⁹⁶ Ἀπὸ τὸ ἄπειρον ἀπορρέει καὶ ἡ φράση «πλούσια φορεσιὰ θανάσιμη» (εἴματος κακὸν πλοῦτον). Τὸ σπιτικὸ διαθέτει ἀπεριόριστο ἀπόθεμα σὲ «ἀργυρώνητα» ὑφάσματα, τὰ ὁποῖα ἀντιτίθενται ἔντονα στὸν ἀτομικὸ καὶ τελετουργικὸ χαρακτήρα τοῦ ὑφάσματος πὺ συνήθως ὑφαίνονται οἱ γυναῖκες τοῦ σπιτικοῦ (συχνὰ μάλιστα ἢ ἴδια ἢ γυναῖκα τοῦ νεκροῦ, μπορεῖ κανεὶς νὰ εἰκάσει)⁹⁷ γιὰ νὰ σαβανώσουν τὸ σῶμα. Εἶδαμε ὅτι τὰ ὑφάσματα πὺ ποδοπατεῖ ὁ Ἀγαμέμνων θὰ μπορούσαν, στὸ πλαίσιο ἐνὸς τέλους (τελετουργίας, ὁρίου), νὰ σώσουν τὴ ζωὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἀποτελοῦν ἀπτή ἔκφραση τοῦ ἀπειρου χρήματος, καὶ τὸ ἄπειρον ἐκφράζεται κατόπιν μέσω τοῦ ὑφάσματος, πὺ συνδέεται μὲ τὸ χρῆμα, καὶ πὺ ὁδηγεῖ τὸν Ἀγαμέμνονα στὸν θάνατο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἔχει ὄρια. Τὸ ἀπεριόριστο τοῦ χρήματος συνιστᾷ ἀφηρημένη ἔννοια, ἀλλὰ τούτη ἢ (ἐπικίνδυνη) ἀφαίρεση ἐκφράζεται μὲ τὸ ἀπὸ ὄργανο τοῦ θανάτου τοῦ Ἀγαμέμνονα, αὐτὸ πὺ ὁ Ὁρέστης ἀποκαλεῖ πατροκτόνον ὕφασμα (Χοηφ. 1015). Ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, ἀκούγονται οἱ λέξεις «γιὰ ὄλους τοὺς θνητοὺς ἢ εὐημερία εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς πράγμα ἀκόρεστο» (Ἀγαμ. 1331-1332).

Λούζοντας καὶ τυλίγοντας τὸ σῶμα τοῦ ζωντανοῦ ἀκόμη συζύγου τῆς, ἢ Κλυταιμνήστρα στρεβλώνει τὴ νεκρώσιμη τελετουργία:⁹⁸ ἢ συνήθως ἀγαπητικὴ πράξη τοῦ λουτροῦ καὶ τῆς περιτύλιξης τοῦ νεκροῦ μεταμορφώνεται στὸ ἀντίθετό τῆς καὶ γίνεται ἐχθρικὴ πράξη χάρη στὴν ἔλλειψη ὁρίων πὺ συνδέεται μὲ τὸ χρῆμα. Ὁ Ἀγαμέμνων θανατώνεται μὲ τὸ ὕφασμα στὸ ὁποῖο συνήθως οἱ γυναῖκες τυλίγουν μὲ ἀγάπη τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ συζύγου τους.⁹⁹ Ἡ νεκρώσιμη τελετουργία συνιστᾷ ἓνα εἶδος ὀλοκλήρωσης, πὺ περικλείει στὴν καθησυχαστικὴ τάξη τῆς παράδοσης τὴν ὠμότητα τοῦ θανάτου. Ἡ εὐριπίδεια Ἡλέκτρα μάταια ὀνομάζει τὸ σάβανο πὺ τυλίγει τὴ δολοφονημένη μητέρα τῆς «τέρμα τῶν μεγάλων συμφορῶν τοῦ σπιτικοῦ».¹⁰⁰ Στὸν Ἀγαμέμνονα, ὅπου ἢ νεκρώσιμη τελετουργία ἐκφυλίζεται σὲ ἔκφραση ὠμῆς βίας, ἢ περιτύλιξη ἀντιστρέφεται. Μὲ τὴ φθορὰ τῆς οικονομικῆς αὐτάρκειας τοῦ οἴκου¹⁰¹ ἐξαιτίας τοῦ χρήματος,

⁹⁶ Πράγματι, στὰ χέρια τῆς Κλυταιμνήστρας τὸ ὕφασμα ἔχει γίνει δίχτυ: γιὰ λεπτομέρειες, βλ. Seaford 1984β.

⁹⁷ Ἰλ. Χ 510-511· στὴν Ὀδύσσεια ἢ Πηνελόπη ὑφαίνει τὸ σάβανο τοῦ χήρου Λαέρτη.

⁹⁸ Seaford 1984β.

⁹⁹ Βλ. κυρ. Εὐρ. Τρωάδες 377-378, 390· Σοφ. Ἀντιγ. 897-902.

¹⁰⁰ Εὐρ. Ἠλ. 1232· πβ. Αἰσχ. Ἀγαμ. 1107-1109 *τελεῖς ... τέλος*.

¹⁰¹ Ἡ βασικὴ διπολικὴ ἀντίθεση πὺ ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα τῆς οικονομικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἢ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν κοινότητα καὶ στὸν ξένο (μὲ ἀκραία ἔκφρασή τῆς τὴν

συμβαδίζει ή στρέβλωση τής τελετουργίας του. Όπως και άλλου,¹⁰² ή έλλειψη όρίων πού συνδέεται με τó χρῆμα ύπονομεύει τήν έννοια τού όρίου πού ένυπάρχει στη νεκρώσιμη τελετουργία.

Τέλος, στην περίπτωση τών ύφασμάτων πού ποδοπατεί ó Αγαμέμνων, τó άπεριόριστο τού χρῆματος βρίσκει ύλική έκφραση στην πορφυρή βαφή τους, πού προέρχεται άπό τήν άνεξάντλητη θάλασσα, «τής πολλής πορφύρας τόν άστεϊρευτο χυμό (κηκίδα), ίσον με άσήμι, βαφή για τά φορέματα». Ακόμη και σέ τούτη τή συγκεκριμένη λεπτομέρεια, ή ύλική έκφραση τής επικίνδυνης έννοιας τού άπεριόριστου πλούτου μοιάζει νά στρέφεται ένάντια στόν ιδιοκτήτη τού πλούτου, άφου ή ίδια αυτή σπάνια λέξη, κηκίς, χρησιμοποιείται προκειμένου για τόν πίδακα τού αίματος πού κηλιδώνει τó φονικό ύφασμα, τó «βαμμένο» άπό τó ξίφος.¹⁰³

Ο άπεριόριστος χαρακτήρας τού χρῆματος άποδίδεται λαμπρά στόν Πλοῦτο τού Άριστοφάνη: ή δύναμη τού Πλούτου όχι μόνο άπλώνεται στούς πάντες και στά πάντα, αλλά και είναι κάτι διακριτό, άπό τήν άποψη ότι σέ όλα τά υπόλοιπα πράγματα (στόν έρωτα, στό ψωμί, στη μουσική, στις τιμές, στην άνδρεία, στόν χυλό και ούτω καθεξής) ύπάρχει ένα σημείο κορεσμού, ένω άν κανείς έχει δεκατρία τάλαντα, έπιθυμεί ακόμη περισσότερο νά άποκτήσει δεκαέξι, και άν τó πετύχει αυτό, τότε θέλει σαράντα και λέει πώς δέν αξίζει νά ζει άν δέν τά άποκτήσει.¹⁰⁴ Έτσι και ó Ξενοφών παρατηρεί ότι ή έξόρυξη άργύρου είναι ή μόνη έπιχείρηση πού ποτέ δέν παράγει πλεόνασμα: κανείς ποτέ δέν άπόκτησε τόσο άσήμι ώστε νά μήν έπιθυμεί ακόμη περισσότερο· και άν κάποιος διαθέτει πελώρια άποθέματα, ή άπόλαυση πού νιώθει όταν θάβει τó πλεόνασμα είναι ίδια με τήν άπόλαυση πού θα ένιωθε άν τó αξιοποιούσε (Πόροι 4.6-7). Τó άπειρο γίνεται άόρατο. Κατά τόν Άριστοτέλη, ύπάρχει μιá φυσική μορφή προσόδων πού προσπορίζουν γνήσιο, αυτόρκτη πλοῦτο (για τόν οίκο ή για τήν πόλη), ό όποιος μπορεί νά εξασφαλίσει μιá καλή ζωή. Υπάρχει όμως, λέει ό φιλόσοφος, και ένα άλλο είδος, πού όνομάζεται χρηματιστική και πού έξαιτίας του

άντίθεση ανάμεσα στην αυτόρκτηία τού οίκου και στο έμπόριο με μη Έλληνες), άπό τήν όποία άπορρέουν οι αντίστοιχες διπολικές άντιθέσεις μεταξύ αυτόρκτηίας και έμπορίου, αγαθών και χρῆματος, όρίων και έλλειψης όρίων, ήθικου και άνήθικου, φυσικού και άφύσικου: Seaford 2000^a. Όλες αυτές οι διπολικές άντιθέσεις έκφράζονται σέ όσα λέει ή Κλυταιμνήστρα για τί ύφασματα. Έδώ μάλιστα έμπλέκονται ακόμη και μη Έλληνες, άν ύποθέσει κανείς ότι ή πορφύρα προέρχεται άπό τήν Τύρο.

¹⁰² Ηρόδ.1.187: ή «άκόρεστη φιλοχρηματία» τού Δαρείου τόν κάνει τυμβωρύχο (8Δ σημ. 52)· 14Δ.

¹⁰³ Χοηφ. 1011-1012. Καθώς άπευθύνεται στο ύφασμα, ό Όρέστης άποφασίζει ότι δέν πρόκειται τόσο για σάβανο όσο για δίχτυ (998-999), και μάλιστα «δίχτυ σάν κι αυτό πού έχει ένας ληστής, ένας πού έξαπατά τούς ταξιδευτές και ζει μιá ζωή πού στερεί άπό τούς ανθρώπους τó χρῆμα/τόν άργυρο». Αυτή ή αινιγματική λεπτομέρεια μπορεί νά παραπέμπει στο γεγονός ότι τó ύφασμα στέρησε τó Αγαμέμνονα άπό τά άπεριόριστα χρῆματά του, τών όποίων τó ίδιο άποτελεϊ ταυτόχρονα ύλική έκφραση.

¹⁰⁴ Πλοῦτ. 189-197. Τó χωρίο αυτό μπορεί νά άντλεϊ έμπνευση, έν μέρος, άπό τήν Ίλ. Ν 636-639, όπου γίνεται λόγος για τήν άκόρεστη έπιθυμία (τών Τρώων) για πόλεμο.

θεωρεῖται ὅτι ὁ πλοῦτος ἢ ἡ ἀπόκτησή του δὲν ἔχουν ὄρια (*Πολιτικά* 1256b26-1257a4). Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐννοεῖ ἐδῶ τὴν ἀπλησία, ἢ ὁποῖα μπορεῖ βεβαίως νὰ ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ χρῆμα ἀπουσιάζει, ἀλλὰ μιὰ μορφή δραστηριότητας (X-A-X).¹⁰⁵ Ἡ πώληση ἐμπορευσίμων ἀγαθῶν (ἢ ἐργατικοῦ μόχθου) μὲ χρηματικὸ ἀντάλλαγμα καὶ μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση ἄλλων ἐμπορευσίμων ἀγαθῶν (ἢ ἐργατικοῦ μόχθου) (A-X-A) ἔχει ἓνα ἐγγενὲς ὄριο, τὸ ὁποῖο ὅμως ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν δραστηριότητα X-A-X.¹⁰⁵

Ἔχουμε ἀναφέρει ὅτι στὸν Ἀγαμέμνονα ἢ θάλασσα, ὡς ὁμοιογενὲς καὶ ἀπεριόριστη, παραπέμπει στὸ ὁμοιογενὲς καὶ ἀπεριόριστό του χρήματος. Ἀκόμη καὶ ἡ θάλασσα ὅμως εἶναι κάτι συγκεκριμένο, καὶ ἐπομένως κάτι ἐκ τῶν πραγμάτων περιορισμένο ἀντίθετα, τὸ χρῆμα μπορεῖ νὰ μοιάζει πράγματι ἀπεριόριστο, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁμοιογενὲς ἀλλὰ καὶ ἀφηρημένο.¹⁰⁶ Τὸ νὰ ἐπιθυμεῖ κανεὶς ἀπεριόριστες ἀριθμητικὲς μονάδες (ἀγοραστικὴ δύναμη) ἔχει πιὸ πολὺ νόημα ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιθυμεῖ ἀπεριόριστο ἀριθμὸ ἀπὸ τρίποδες ἢ ὑφάσματα. Σημειώσαμε στὸ 8B πόσο μεγάλη σημασία ἔχει ἡ ὁμοιογένεια στὴ δημιουργία τοῦ ἀφηρημένου χρήματος, καὶ θὰ ποῦμε περισσότερο γιὰ τὴν ἐν λόγω ἀφαίρεση στὸ 8H.

Τὸ χρῆμα εἶναι ἐπιθυμητὸ ὅσο τίποτε ἄλλο (8Δ, 8E), καὶ ἡ μοναδικότητα αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας ἔγκειται ἐπίσης στὸ ὅτι εἶναι ἀπεριόριστη: στὴν ἀπεριόριστη συσσώρευση καὶ στὴν κατὰ τὰ φαινόμενα ἀπεριόριστη δύναμη τοῦ χρήματος ἐντάσσεται καὶ ἡ ἀπεριόριστη ἐπιθυμία τοῦ χρήματος, ἢ ὁποῖα μνημονεύεται συχνὰ στὶς ἀρχαῖες πηγές.¹⁰⁷ Στὴν τραγωδία συναντοῦμε σχόλια γιὰ τὴν ἐπιθυμία αὐτὴ ἐν γένει,¹⁰⁸ ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπιμέρους ἀφορμὲς — ἰδίως στὴν περίπτωση τοῦ Πολυμήστορα ἀπὸ τὴν *Ἐκάβη* τοῦ Εὐριπίδη, ὁ ὁποῖος καταστρέφεται, ὅπως καὶ ὁ Πολυκράτης ὁ Σάμιος (*Ηροδ.* 3.123-125), ἀπὸ τὸ ἀκόρεστο πάθος του γιὰ τὸ χρυσάφι.¹⁰⁹ Μὲ δεδομένο ὅτι οἱ πολεμικὲς νίκες καὶ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία δὲν κερδίζονταν ἀπλῶς μὲ τὸ χρῆμα, ἀλλὰ καὶ ἦταν οἱ ἴδιες ἓνας τρόπος γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἀκόμη περισσότερο χρήματος, ἢ ἀκόρεστη φιλοχρηματία μποροῦσε, στὴν πράξη, νὰ ἐπεκταθεῖ πολὺ. Καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ χρήματος, ὁ σκοπὸς τοῦ ἐμπορίου εἶναι πλέον, τόσο στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὶς κατοπινὲς περιόδους, ὅλο καὶ περισσότερο ἢ ἀπόκτηση χρημάτων — καὶ ὄχι τόσο τῶν ἀγαθῶν ποὺ μποροῦν νὰ ἀποκτηθοῦν μὲ τὸ χρῆμα.

* [Ὅπου X χρῆμα, ὅπου A ἀγαθὰ.]

¹⁰⁵ Meikle 1996, 146: «Τὸ X εἶναι ποσότητα, ὅποτε δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι, ἂν ἀποκτήσει τόσο X, ἢ δραστηριότητα X-A-X-A-X- A-X ... θὰ ἔχει φτάσει στὸ τέλος τῆς· πρόκειται γιὰ δραστηριότητα χωρὶς φυσικὸ ὄριο».

¹⁰⁶ Ὅπως παρατηρεῖ στὸν δανειστή του ὁ Στρεψιάδης, ἡ θάλασσα δὲν αὐξάνεται — σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δανεικὰ (*Αριστοφ. Νεφ.* 1286-1295).

¹⁰⁷ Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ ἀναφέρω σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς παρούσας ἐνότητας, βλ. ἐπίσης Βακχυλ. 1.64-67· Πλάτ. *Πολιτεία* 442ε, *Νόμοι* 918ά· Ἰσοκρ. *Π. εἰρήνης* 7· *ΡΟxy* 1795 π 16-19· Μάξιμος ὁ Τύριος 7.5.

¹⁰⁸ π.χ. Εὐρ. *Ἰκέτ.* 239: οἱ ἄχρηστοι πλούσιοι «ποθοῦν πάντοτε ὅλο καὶ περισσότερο».

¹⁰⁹ 775, 1002-1014, 1146-1148, 1206-1207.

Ζ' ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΕΝΩΝΕΙ ΤΑ ΑΝΤΙΘΕΤΑ

Σὰν παράδειγμα γιὰ τὸ πὼς τὸ χρῆμα μπορεῖ νὰ ἀπειλήσει ἄλλες βασικὲς ἀξίες ἀναφέραμε τὸ παράπονο τοῦ Θεόγνη, ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ὅταν διαλέγουν σύζυγο, βάζουν τὸ χρῆμα πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὴν εὐγενικὴ καταγωγή (8Δ). «Τιμοῦν τὸ χρῆμα, καὶ ἕνας καλὸς παντρεύεται τὴν κόρη ἑνὸς κακοῦ, ἕνας κακὸς τὴν κόρη ἑνὸς καλοῦ. Ὁ πλοῦτος ἀνακατεύει τὴ γενιά» (190). Τὸ καλὸ ἀναμειγνύεται μὲ τὸ κακὸ (192 *ἔσθλα κακοῖς*). Ἐνας ἄνθρωπος μὲ καλὴ φήμη πείθεται, χάρις στὸν πλοῦτο/στὸ χρῆμα (χρήμασι), νὰ παντρευτεῖ μιὰ γυναίκα μὲ κακὴ φήμη (195 *εὐδοξος κακόδοξον*). Ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὸ χρῆμα εἶναι τόσο ἔντονη ὥστε ἐξαλείφει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν καλὴ καὶ στὴν κακὴ καταγωγή. Ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν ἔχει πιά καμία σημασία στὴν ἐπιλογή συζύγου, καὶ ἐπιπλέον ἡ γαμήλια σύζευξη τοῦ εὐγενοῦς μὲ τὸν δυσγενὴ τείνει νὰ ἐξαλείφει τὴ διάκριση στὴν πράξη. Ἔτσι, ὁ ἴδιος ὁ πλοῦτος μοιάζει νὰ ἐνώνει τὰ ἀντίθετα, νὰ ἐξαλείφει τὶς διακρίσεις «(ὁ πλοῦτος ἀνακατεύει τὴ γενιά)». Ὑπάρχει ἐξάλλου καὶ ἕνας τρίτος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ χρῆμα ὑπερβαίνει ἢ ὑπονομεύει τὴν παραπάνω διάκριση: ὅπως εἶδαμε, ἡ κτητικὴ δύναμη τοῦ χρήματος εἶναι τέτοια ὥστε ἀκόμη καὶ ἡ εὐγενικὴ καταγωγή μπορεῖ κάποτε νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κατοχῆς πλοῦτου γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἐνῶ ἀντίθετα μπορεῖ νὰ ἐκμηδενιστεῖ ἀπὸ τὴ φτώχεια.¹¹⁰ Ὁ πλοῦτος κάνει τὸν καλὸ κακὸ καὶ τὸν κακὸ καλό.¹¹¹ Ἄν ἕνας δοῦλος κατέχει πλοῦτο, θὰ ἀποκτήσει τιμές, παρόλο πὺ εἶναι δοῦλος (Εὐρ. ἀπ. 142). Κατὰ παρόμοιο τρόπο, τὸ χρῆμα μπορεῖ νὰ μετατρέψει ἕναν κακὸ ὁμιλητὴ σὲ δεινὸ ῥήτορα καὶ ἕναν ἄσχημο σὲ ὁμορφο.¹¹² Βάζει τὸν χειρότερο ἀνάμεσα στοὺς πρώτους (Εὐρ. ἀπ. 95). Εἶδαμε ἐπίσης πὼς τόσο ὁ Σοφοκλῆς (8Δ) ὅσο καὶ ὁ Αἰσχύλος (8S) δείχνουν ὅτι τὸ χρῆμα μετασηματίζει τὴν ἀγαπητικὴ οἰκειότητα τῆς νεκρώσιμης τελετουργίας στὸ ἀντίθετό της. Καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ πλοῦτου μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο ἰσχυρὴ ὥστε νὰ μετατρέπει τὸν ἴδιο τὸν ἐπιθυμοῦντα στὸ ἀντίθετό του — τὸν καλὸ σὲ κακοῦργο (Σόφ. Ἀντιγ. 298-299).

Ἡ δύναμη τοῦ χρήματος νὰ μετατρέπει διάφορα πράγματα στὸ ἀντίθετό τους¹¹³ — ἢ ὅποια ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς ὁμογενοποιητικῆς δύναμης τοῦ

¹¹⁰ Εὐρ. Ἡλ. 38, ἀπ. 22, 95.

¹¹¹ Θεόγν. 383-3692, 649-52, 661-666, 1118. Ἡ παραδοχὴ ὅτι ἡ δύναμη τοῦ χρήματος ἐκμηδενίζει τὶς κοινωνικὲς ἀντιθέσεις ὑπονοεῖται στὴν ἀνάλυση τῆς Κέρκ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Φαραῶ Ἄμαση (Ἡρόδ.2.172): Kurke 1999, 93-96.

¹¹² Σοφ. ἀπ. 88. Μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴ ῥητορικὴ δεινότητα νὰ συγκριθεῖ ἡ πίστη στὴν καθολικὴ δύναμη τῆς πειθοῦς (π.χ. Εὐρ. Ἐκάβη 816), σὲ σχέση μὲ τὴν ὅποια τὸ χρῆμα παρουσιάζεται ἐδῶ νὰ διαθέτει μεγαλύτερη ἰσχὺ.

¹¹³ Εἶναι πασίγνωστη ἡ περιγραφή αὐτῆς τῆς δύναμης ἀπὸ τὸν Μάρξ (Marx 1992 (1844), 375-379), ὁ ὁποῖος παραθέτει τὸν σαιξπηρικὸ Τίμωνα τὸν Ἀθηναῖο (σκ. 14): «Ἔτσι τὸ πολὺ χρυσάφι κάνει τὸ μαῦρο ἄσπρο, τὸ ἄσχημο ὁμορφο, | τὸ ἄδικο σωστό, τὸ ποταπὸ εὐγενικό, τὸν γέρο νέο, τὸν δειλὸ γενναῖο ... Ὡ σὺ, ὄρατὲ θεέ, πὺ συναρμόζεις τὰ ἀντίθετα | καὶ τὰ βάζεις νὰ φιληθοῦν!». Πβ. τὸν Θεὸ τὸν χρήματος τοῦ Κινέζου Λοῦ Μπάο (περ. 300 μ.Χ.): «Τὸ χρῆμα εἶναι κάτι τὸ πνευματικό. Δὲν ἔχει ὕψηλὴ θέση, κι ὅμως τὸ προσκυνοῦν δὲν ἔχει αἴγλη, κι ὅμως τὸ καλοδέχονται. Ὅταν ὑπάρχει χρῆμα, ὁ κίνδυνος γίνεται εἰρήνη, καὶ ὁ θάνατος δίνει ζωὴ» (τὸ παράθεμα στὸ

χρήματος (8B)— ύποδεικνύει ότι ο πόθος του χρήματος και η ισχύς του έχουν τη δύναμη να υπερβαίνουν τὰ πάντα. Ἐπιπλέον, ὡς μέσο ἀνταλλαγῶν, τὸ ἴδιο τὸ χρῆμα μοιάζει νὰ μετασχηματίζεται σὲ διάφορα ἄλλα πράγματα, ἀκόμη καὶ στὸ ἀντίθετό του, καὶ τανάπαλιν. Στὴν αἰσχυλικὴ εἰκόνα τοῦ Ἄρη ὡς «χρυσανομοιοβουῶν», τὸ μεγάλο καὶ τὸ ἀτομικὸ (τὰ σώματα) μετασχηματίζεται στὸ μικρὸ καὶ στὸ ἀπρόσωπο (στάχτη, χρῆμα).

Ἡ ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΕΙΝΑΙ ΚΑΙ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΑΦΗΡΗΜΕΝΟ

Στὸ νόμισμα βρίσκει τὴν τελειώσή της ἢ ὁμοιογένεια τοῦ χρήματος, γιατί χάρη στὸ ἐπίσημα του νομίσματος οἱ μικρὲς ποιοτικὲς καὶ ποσοτικὲς ἀποκλίσεις παύουν νὰ ἔχουν σημασία (8B). Τούτη ἢ ἰδεατὴ ὁμοιογένεια καθιστᾷ τὸ χρῆμα ἀφηρημένο: ἢ ἀξία κάθε τετραδράχμου, γιὰ παράδειγμα, εἶναι ἀφηρημένη ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι πρόκειται, στὴν πράξη, γιὰ ἕναν ἀριθμὸ (τὸ τέσσερα) ποὺ συνάγεται, ἀφαιρετικά, ἀπὸ τὶς ποικίλες συγκεκριμένες ἰδιαιτερότητες τοῦ κάθε νομίσματος. Τοῦτος ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας ἐνισχύεται, στὴν περίπτωση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν νομισμάτων, χάρη στὴ συστηματικὴ ἀπόκλιση ἀνάμεσα στὴ συμβατικὴ ἀξία τοῦ νομίσματος καὶ στὴ συγκεκριμένη ἀξία τοῦ μετάλλου του (7Δ). Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἢ χρηματικὴ ἀξία, καθὼς διακρίνεται ἀπὸ τὸ μέταλλο μέσω τοῦ ὁποῦ ἐκφράζεται, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ οὐσία ἰδεατὴ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀόρατη (6Γ). Ἡ κατὰ τὰ φαινόμενα ἀόρατη φύση τοῦ χρήματος μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴν τάση γιὰ ἀπόκρυψη τῶν πολύτιμων μετάλλων.¹¹⁴

Ἐντούτοις, τὸ ἀρχαιοελληνικὸ νόμισμα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ σύγχρονο χρῆμα (μεταλλικό, χάρτινο, ἰδεατό, ἠλεκτρονικό), δὲν κατέληξε, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἀπλὸ συμβολικὸ χρῆμα, ἀλλὰ διατήρησε κάποια ἐγγενὴ ἀξία (μολονότι κάποτε πολὺ χαμηλὴ). Ἡ ἀξία τοῦ μετάλλου ἀπὸ τὸ ὁποῖο κόβονταν τὰ νομίσματα συνέβαλε στὴ δημιουργία ἐμπιστοσύνης, ἢ ὁποῖα ἦταν ἀπαραίτητη, προκειμένου νὰ ἐδραιωθεῖ ἢ συμβατικὴ ἀξία τους. Αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς ὑλικῆς καὶ συμβατικῆς ἀξίας προσδίδει στὸ νόμισμα τὴ μοναδικότητά του (7Δ).

Τὰ νομίσματα ἀντιπροσωπεύουν ἀξία ἀφηρημένη καὶ ὁμοιογενή, ἀλλὰ τοῦτο ἐπιτυγχάνεται μέσω ἐπισημάτων μὲ συγκεκριμένο καὶ διακριτὸ χαρακτήρα (γλαυκες, χελῶνες κτλ.). Ἐνα πρόσωπο στὸ σατυρικὸ δράμα *Σκίρων* τοῦ Εὐριπίδη λέει ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀπολαύσει τὶς ὑπηρεσίες μιᾶς πόρνης

Williams κ.ἄ. 1997, 155). Μιὰ ἀνθρωπολογικὴ μελέτη (Burridge 1969, 45) δείχνει ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ χρήματος σὲ μιὰ μὴ ἐκχρηματισμένη οἰκονομία (τῆς Μελανησίας) «ἀποκαλύπτει τὴν κακία στὶς καλλιεργούμενες ἀρετές, δὲν ἀφήνει νὰ ὑπάρξει κακία χωρὶς ἕναν βαθμὸ ἀρετῆς, παραδέχεται πὼς ὑπάρχει κάποια δικαιοσύνη στὴν ἀδικία, ἐντοπίζει τὴν ἁμαρτία τῆς ὑπερηφάνειας στὸν ἔντιμο ἄνθρωπο» — τὸ παράθεμα στὸν Macfarlane 1985, 72, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἰσοπεδωτικὴ δύναμη τοῦ χρήματος εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τῆς ἰδέας τοῦ κακοῦ ἀπὸ τὶς σύγχρονες εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες.

¹¹⁴ Π.χ. Βάκχ. 3.13-14: «ξέρει πὼς τὸν πλοῦτο ποὺ ὑψώνεται σὰν πύργος νὰ μὴν τὸν κρῦβει στὰ μελανόπεπλα σκότη»· 12B σσμ. 109-111.

δίνοντάς της νομίσματα, τὰ ὅποια ἀποκαλοῦνται ἵπποι καὶ παρθένοι, ἐπειδὴ τὸ ἐπίσημά τους ἀναπαριστάνει τὶς ἀντίστοιχες εἰκόνες· ἐδῶ, ὁ ὁμιλητὴς προσεγγίζει τὴν (ἀφηρημένη, ὁμοιογενή) δύναμη τοῦ νομίσματος ἀπὸ τὴν παλαιότερη ὀπτική γωνία τῆς ἀνταλλαγῆς (πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ χρήματος) συγκεκριμένων, χειροπιαστῶν ἀγαθῶν — μιὰ ὀπτική γωνία ποὺ χαρακτηρίζει τὸν διονυσιακὸ κόσμον τῶν σατύρων (14Δ). Στὶς ἀριστοφανικὲς Ὀρνιθες, τὰ ἀθηναϊκὰ νομίσματα παρουσιάζονται, σὲ ἓνα χαρακτηριστικὰ ἀριστοφανικὸ μετασηματισμὸ τοῦ ἀφηρημένου σὲ συγκεκριμένο, σὰν πραγματικὲς κουκουβάγιες.¹¹⁵

Θ' ΤΟ ΧΡῆΜΑ ΕἶΝΑΙ ΞΕΧΩΡΙΣΤΟ ΑΠΟ ΟΤΙΔΗΠΟΤΕ ΑΛΛΟ

Ἡ δύναμη τῶν ἀρχαιοελληνικῶν μεταλλικῶν νομισμάτων νὰ προσπορίζουν τόσο πολλὰ καὶ διαφορετικὰ πράγματα, καθὼς καὶ ἡ εὐκολία τῆς ἀποταμίευσής τους, τῆς ἀπόκρυψής τους καὶ τῆς χρησιμοποίησής τους, ἀλλὰ καὶ ὅλες οἱ ὑπόλοιπες ιδιότητές τους ποὺ συζητήσαμε στὸ παρὸν κεφάλαιο, τὸ καθιστοῦν διακριτὸ ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο. Ἡ δύναμη τοῦ χρήματος ὑπερβαίνει τὶς ἐπιμέροῦς πολυάριθμες δραστηριότητες, ἀγαθὰ καὶ ἰκανότητες στὶς ὁποῖες εἶναι παρόν· ἔτσι, τὸ χρῆμα συμπυκνώνει τὴν ἐπιθυμία γιὰ ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ προσπορίσει. Συνεπῶς, ἡ ἐπιθυμία τοῦ χρήματος καὶ ἡ δύναμή του μπορεῖ νὰ μοιάζουν μοναδικές. Στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, τὸ χρῆμα εἶναι ὅ,τι πιὸ τιμημένο καὶ ἰσχυρὸ ἔχει ἡ ἀνθρωπότητα,¹¹⁶ αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο μοχθοῦν ὅλοι.¹¹⁷ Ἐπίσης, «ὑποδουλώνει»¹¹⁸ καὶ «νικᾷ»¹¹⁹ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ λέξη «χρῆμα» φτάνει ἀκόμη καὶ νὰ σημαίνει, λίγο πολὺ, «κάτι ἐξαιρετικὰ καλὸ ἢ ἐπιθυμητό», γιὰ παράδειγμα στὶς ἐκφράσεις «χρῆμα σημαίνει νὰ δείχνεις εὐσέβεια πρὸς τὸν θεὸ» ἢ «(δὲν θέλω νὰ μοῦ δώσεις χρήματα). Χρῆμα εἶναι νὰ μοῦ σώσεις τὴ ζωή, ποὺ εἶναι ὅ,τι πολυτιμότερο ἔχω».¹²⁰ Ἦδη στὸν Θέογνη, ὁ ἔπαινος τῆς πίστεως, ποὺ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ καὶ δυνάμει ἀνταγωνιστικὴ ἀξία, ἐκφράζεται μὲ χρηματικὸς ὅρους: ὁ πιστὸς φίλος ἀξίζει τὸ βάρος του σὲ χρυσάφι καὶ ἀσήμι (77-78). Σὲ ἓνα ἀπόσπασμα (324) ἀπὸ τὴ Δανάη τοῦ Εὐριπίδη, ὁ ὁμιλητὴς λέει ὅτι ἡ χαρὰ ποὺ δίνει ὁ χρυσὸς εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ χαρὰ ποὺ προσφέρουν οἱ γονεῖς στὰ παιδιά καὶ

¹¹⁵ Ὀρνιθ. 301, 1105-1108 (γεννοῦν μικρά). Π β. Σφήκες 789-795, Νεφ. 1283-1295· Πλούτ. Λύσανδρος 16.2 (στὴν ἀρχαία Σπάρτη, πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ νομίσματος, ἓνας δούλος ἀναφέρεται ὑπαινικτικὰ σὲ ἓναν κρυμμένο θησαυρὸ νομισμάτων ἀποκαλώντας τον «κουκουβάγιες»). Πολυδεύκης 9.73 (παροιμία: «τὴν ἀρετὴ καὶ τὴ σοφία τὴ νικοῦν οἱ χελῶνες»). Εὐβουλος ἀπ. 5 («Παλλάδες»). Πλούτ. Ἀγησίλ. 13, Ἀρταξ. 20.6 (περσικοὶ «τοξότες»). Στὰ παραδείγματα αὐτὰ οἱ ὅροι «παρθένοι», «γλαυκὲς» καὶ «χελῶνες» εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ βολικὲς συντομεύσεις, οἱ ὁποῖες ἦταν, ὅπως φαίνεται, διαδεδομένες: π.χ. Πολυδεύκης 9.74-76.

¹¹⁶ Εὐρ. Φοίν. 439-440· ἐπίσης, Ἡρακλῆς 774-776, ἀπ. 325· τράγ. ἀδέσπ. 294.

¹¹⁷ Εὐρ. ἀπ. 580.

¹¹⁸ Εὐρ. Ἐκάβη 865, Ἰκέτ. 875-876· πβ. ἀπ. 1092.

¹¹⁹ Εὐρ. ἀπ. 341· πβ. Ἰων 629.

¹²⁰ Εὐρ. ἀπ. 252, Ὀρ. 644-645· πβ. καὶ Αἰσχ. Χορηφ. 372· Εὐρ. Ἐκάβη 1229, Τρωάδ. 432-433.

τὰ παιδιὰ στοὺς γονεῖς,¹²¹ καὶ μοιάζει μὲ τὸ βλέμμα τῆς Ἀφροδίτης πὺν γέννα μύριους ἔρωτες. Τὸν ἐρωτικὸ πόνθο πὺν ἐμπνέει τὸ χρῆμα τὸν συναντοῦμε καὶ ἄλλοῦ,¹²² κυρίως στὸ ἀνώνυμο τραγικὸ ἀπόσπασμα πὺν ἀναφέραμε στὸ 8Δ καὶ πὺν θὰ παραθέσω τώρα στὴν πλήρη μορφή του:

Χρυσάφι, γέννημα τῆς γῆς, τί ἔρωτα ἀνάβεις στοὺς ἀνθρώπους, τύραννε ἐσὺ παντοδύναμε, πὺν ὅλα τὰ ἐξουσιάζεις. Στὸν πόλεμο ἢ δύναμή σου εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τοῦ Ἄρη καὶ θέλγει τὰ πάντα: γιατί καὶ τὰ δέντρα καὶ τὰ ἄμυαλα γένη τῶν ἄγριων ζῶων ἀκολούθησαν τὸ τραγούδι τοῦ Ὀρφέα, ἐσένα ὅμως (σὲ ἀκολουθοῦν) ὀλάκερη ἢ γῆ καὶ ἢ θάλασσα καὶ ὁ παντεχνος Ἄρης.

---

¹²¹ Πβ. Ἀριστοφ. *Σφήκες* 606-609, *Πλούτος* 250-251

¹²² Εὐρ. *Ἰκέτ.* 178, 239, *Ἑκάβη* 775· τραγ. ἀδέσπ. 129. Ἐντούτοις, εἶναι πιθανὸ ὅτι στὰ χωρία αὐτὰ ἢ λέξη ἔρωτος ἔχει χάσει τις ἐρωτικὲς συνδηλώσεις της.